

ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМІСЬКА ЗЕМЛЯ ПРОТЯГОМ ВІКІВ

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА В ПОЛЬЩІ^а
ВИДАВНИЧА РАДА В ПЕРЕМИШЛІ

ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМІСЬКА ЗЕМЛЯ ПРОТЯГОМ ВІКІВ

**Збірник наукових праць і матеріалів
Міжнародної наукової конференції, організованої
Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі**

24—25 червня 1994 року в Перемишлі

Під редакцією
Степана Заброварного

ПЕРЕМИШЛЬ

1996

ЛЬВІВ

ББК 63.3 (4УКР.)

Видавнича рада: *Степан Заброварний (голова),
Степан Козак, Михайло Козак,
Олександр Колянчук,
Ольга Гриньків,
Микола Литвин (секретар),
Ярослав Стех, Андрій Чорний*

*Упорядник Микола Литвин
Редактор Уляна Боянівська
Коректор Світлана Пушак
Художньо-технічний редактор Зіновій Матчак
Проект обкладинки Василя Сави*

Надруковано в Україні

Видання спонсороване
Об'єднанням українців у Польщі,
Земляцтвом "Перемищина" в Торонто

© Автори, 1996

ISBN 5-7702-1157-1

ВСТУПНЕ СЛОВО

Думка про міжнародну наукову конференцію, присвячену Перемиській землі, виникла в середовищі торонтонського земляцтва «Перемищина» у зв'язку з організованим З'їздом перемишлян. Передумуючи концепцію конференції, було констатовано, що її метою повинно бути ініціювання наукових досліджень українських сторінок історії Перемишля і Надсяння. З різних причин цій тематиці вчені — історики та й взагалі гуманісти — досі присвячували мало уваги, внаслідок цього минуле регіону належно не висвітлене, а через те і мало відоме суспільству. Перемищина ж з багатьох причин є цікавим об'єктом досліджень, адже тут схрещувалися впливи Східної і Західної Слов'янщини, тут відбувалися важливі історичні події як національного, так і загальнолюдського значення, тут проходили важливі процеси національного пробудження і відродження українського життя в Галичині.

Вістки про початки Перемишля давно десь загубилися в темряві віків, а перша літописна згадка про Перемишль донині збуджує гарячі дискусії істориків. Дуже мало інформації збереглося про Перемиське князівство та його найславнішого князя Володаря. Недостатньо висвітлений період входження Перемиської землі до складу Галицького і Галицько-Волинського князівств. Більше матеріалів збереглося з часів Першої Речі Посполитої, але питання руського (українського) суспільства в тому часі ще як належить не вивчені. Найкраще, мабуть, досліджений австрійський період до середини XIX ст., зокрема діяльність перемиського духовенства на релігійно-церковному та культурно-освітньому полі. Солідних студій та опрацювань вимагають натомість і великою мірою замовчувана досі історія Перемищини другої половини XIX століття, і найновіші часи

XX століття. Конче потрібні монографічні дослідження, присвячені заслуженим діячам цього регіону та численним українським інституціям. У цій найновішій історії особливе значення має археографія проблеми — збирання й опрацювання матеріалів історичної цінності.

Отож борг наших учених-гуманістів перед народом, перед історією, і не тільки українською, — величезний і вимагає немалих зусиль, щоб заповнити всі «білі плями», що закривають історичну правду про Перемишль і Надсяння. Потрібно дослідити й описати все життя, всі подвиги наших предків на цій землі, щоб нащадки не дорікали колись словами Самійла Величка: «Наші письменники про них нічого не написали і не розтлумачили: я побачив, що славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних лінощів». Ця величезна прогалина в історії Перемиського регіону й навіяла загальну тему конференції «Перемишль і Перемиська земля протягом віків», що, своєю чергою, дало змогу взяти участь у конференції історикам, літературознавцям, мовознавцям і мистецтвознавцям.

І справді, зацікавлення конференцією, зокрема львівських вчених, було велике, понад сподівання організаторів. Щоправда, прибули не всі зголошені особи, але матеріали, вміщені в цьому томі, крім доповідей, прочитаних на конференції, містять також статті, надіслані пізніше іншими авторами. Загалом уміщені статті та матеріали охоплюють, по-суті, всі періоди історичного минулого Перемищини й висвітлюють різноманітні аспекти суспільно-політичного та культурно-мистецького життя українців на цій землі. Не означає це, однак, що проблематику української історії Перемиської землі вже повністю вичерпано і що всі питання остаточно розв'язано чи вирішено. Не всі матеріали однаково вагомі як за порушеною тематикою, так і за способом її вирішення (методологією), але всі якоюсь мірою збагачують історію Перемиської землі. Деякі з них мають характер спогадів або археографічних опрацювань, і в цьому їх історична цінність.

Відаючи до рук Шановних Читачів цей том досліджень «Перемишль і Перемиська земля протягом віків» і маючи надію на наступні томи, сподіваємося, що буде він прихильно і зі зрозумінням прийнятий і це дасть авторам поштовх до дальшої дослідницької діяльності на цьому полі. Сподіваємося також, що з кожним роком зростатиме число і прихильників, і безпосередніх учасників розпочатого діла. Вже перша наукова конференція і З'їзд перемишлян розбудили зацікавлення та ентузіазм сьогоднішніх та колишніх мешканців Перемишля й Над-

сяння, і проявом цього є урочисте святкування 100-ліття Перемиської гімназії. Беручи до уваги сьгоднішні міжнародні відносини в Перемишлі та околицях, хотілося б наступну наукову конференцію у цьому місті присвятити історії взаємин українців і поляків, а також євреїв, на цьому клаптику землі.

На закінчення прагнемо якнайщиріше, якнайсердечніше подякувати всім, хто, не жалюючи часу і коштів, а також своєю самовідданою працею спричинився до здійснення цілей Перемиської конференції та до виходу у світ цього збірника. Щира дяка належить доповідачам, а особливо тим з-за кордону — з Канади та України, які за короткий час зібрали й опрацювали такий цінний для історії Перемищини матеріал. Ми безмірно вдячні спонсорам конференції і всім жертводавцям, без яких годі було б і мріяти про появу цього збірника, — насамперед Земляцтву «Перемищина» в Торонто та особисто Андрієві Чорному, а також Головній раді ОУП.

Конференцію патрунувало Наукове товариство імені Т. Шевченка в Польщі, і під його «фірмою» Видавнича рада видає цей збірник. У майбутньому Видавнича рада повинна перетворитися на координаційний центр досліджень української історії Перемишля і Надсяння та налагодити постійні зв'язки з науковими установами Польщі, України та інших країн. Тільки завдяки такій співпраці зі згаданими установами та поодинокими вченими можливі будуть далішні наукові пошуки і публікації результатів досліджень, за стуттєвої підтримки фондаций та самих перемишлян, яким ця справа лежить на серці найбільше.

Степан Заброварний

Ярослав Ісаєвич

ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМИСЬКА ЗЕМЛЯ:

ПЕРШІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

З кінця X ст. Перемишль був одним з найважливіших політичних і культурних осередків на західних землях Київської держави, від кінця XI ст. він став центром князівства, яке в середині XII ст. увійшло до Галицького князівства, а в XIII — першій половині XIV ст. було складовою частиною Галицько-Волинської держави. Цей час був надзвичайно важливим для дальшого розвитку міста.

Перша згадка про Перемишль, пов'язана з точно датованою подією, міститься в найстаршому Київському літописі з нагоди опису походу Володимира Великого на Захід. Цей похід датується в літопису 6409 роком від створення світу, що відповідає 981 рокові від Різдва Христового¹. Звичайно, ця дата є умовною; похід міг відбутися трохи раніше або трохи пізніше. Так чи інакше, літописна стаття не залишає сумніву, що Перемишль і Червен увійшли до складу Київської держави десь напередодні прийняття нею християнства з Візантії.

Цілком зрозуміло, що йдеться про входження не тільки самих названих у статті міст, а й навколишньої території — Червенських городів (пізніше Холмщина) і Перемиської землі. Ймовірно, Перемиська земля поширювалася вже в X ст. на ту саму територію, яку займало пізніше однойменне князівство. Природну південну межу утворювали Карпатські хребти, від польських земель Перемиська земля була відокремлена Сандомирською пущею між нижньою течією Сяну та Віслою і карпатськими пущами між Вислоком і Дунайцем². Наявність при-

родних перешкод сприяла стабільності кордону і в наступний період, коли він став західною межею Галицько-Волинського князівства. Користуючись ретроспективним методом, цей кордон досить точно визначив М. Кордуба³. Менше впевнено можна говорити про східну межу князівства, де не було аналогічних природних меж. На історичних картах інколи територію, що тяжіла до Перемишля, обмежують верхньою течією Дністра. Однак колишня Самбірська волость, яка була здавна пов'язана з Перемишлем, простягалася вздовж обох берегів Верхнього Дністра, а район Дрогобича і Стрия утворював з нею один колонізаційний масив. Тому ймовірно, що південно-східна межа Перемиського князівства проходила поблизу річки Стрий, тобто приблизно по тій самій лінії, по якій пізніше йшла межа Перемиської землі Руського воєводства. Це узгоджується з висновком І. Крип'якевича, що Перемиське князівство включало землі, які в XV ст. утворювали Перемиську і Сяноцьку землі Руського воєводства⁴. На думку деяких дослідників, ця територія входила до ареалу східнослов'янського племінного союзу хорватів, становлячи його західну або північно-західну (оскільки хорвати жили і в Закарпатті) частину⁵.

Археологічні пам'ятки засвідчують східнослов'янський характер стародавніх Перемишля і Червена не тільки починаючи з 981 року, але й раніше⁶. Те, що в давніх горизонтах Перемишля, Червена та інших міст Київської держави порівняно менше специфічно східнослов'янських матеріалів, цілком природно, оскільки архаїчні форми матеріальної культури були успадковані від періоду слов'янської єдності. Але той факт, що в пам'ятках Перемишля культурний шар XI і наступних століть такий самий, як і в інших містах Старокиївської держави, свідчить про відсутність впливу якогось етнічно відмінного субстрату. Нема даних, які дозволяли б зробити висновок про істотні зміни етнічного складу населення протягом X—XII ст. Східнослов'янський характер населення Червенської і Перемиської земель, який визнають і деякі польські дослідники⁷, був головною причиною входження цих земель до Київської держави, що сформувалася в ході об'єднання східнослов'янських племен. Також стабільність кордону Київської і пізніше Галицько-Волинської держави з Польським королівством великою мірою пояснюється тим, що їх політичний кордон збігався з лінією етнічного розмежування. Та обставина, що територія протоукраїнських племен відмежована від території племен протопольських смугою безлюдних пущ і слабозаселених районів, не підтверджує припущення деяких авторів, начебто етнічний

кордон встановився щойно з другої половини X ст. під впливом визначеного тоді політичного кордону⁸.

З часом міжплемінні пущі були заселені, зокрема українська колонізація досягла Попраду, а польська зайняла північно-західний куток Сяноцької землі. Однак загалом західна межа Перемиської землі залишалася польсько-українським етнічним кордоном протягом наступних століть, аж до примусових переселень після Другої світової війни. Як зазначав свого часу відомий російський історик, українець з походження Б. Д. Греков, українське населення Холмщини і Надсяння є не прийшлим, а туземним, абсолютно ні з чого не видно, що тут давніше від українців жили поляки⁹. Свого часу назви *Русь* і *русини* були замінені новою самоназвою *українці*, але це не означало зміни етнічного складу населення. Йдеться лише про дві назви того самого етносу, які вживалися на різних етапах його історії.

Найдавнішу політичну історію Надсяння можна реконструювати тільки гіпотетично. Джерела дозволяють припустити, що в VI—VII ст. територія Волині, включно з її західною частиною (пізніша Холмщина), входила до політичного об'єднання дулібів, яке деякі історики називають Дулібським союзом. Цілком можливо, що цей союз поширив свій політичний вплив і на Надсяння. Як видно з Паннонського житія Святого Методія, в останній чверті IX ст. племінне князівство віслян, яке було безпосереднім сусідом східнослов'янських племінних князівств, увійшло до складу Великоморавської держави, або, що більш імовірно, опинилося в залежності від цієї держави. Багато авторів вважають, що межа територій, на які претендувала Празька єпархія згідно з грамотою 1086 року, засвідчує, що моравські володіння поширювалися не тільки на землі віслян, а й далі на Схід, до рік Bug et Stir, під якими розуміють Західний Буг і Стир. Видається, однак, більше правдоподібним, що Празька грамота 1086 року безпосередньо відбиває кордони не Великоморавської держави кінця IX ст., а Чеської держави близько 973 року (про це йтиметься далі). З іншого боку, не виключено, що чехи в X ст. стали спадкоємцями великоморавських сфер впливу. Ймовірно, Велика Моравія кінця IX в. проклала шлях Чехії в північно-східному напрямку¹⁰. Погоджуючись із цією гіпотезою (гіпотетичність своїх міркувань визнавав і Г. Ловм'янський, який найдокладніше обґрунтував такий погляд), вважаємо дуже малоімовірною поширену думку, начебто північно-західні кордони Великої Моравії кінця IX ст. більш-менш точно збігалися з кордонами Чеської держави середини або другої половини X ст.¹¹ Якщо Великоморавська держава і мала певний

вплив на цих теренах (повторюємо, питання про реальність цього впливу залишається відкритим)¹², то, найбільш імовірно, він поширювався на всю племінну територію східнослов'янських хорватів і дулібів, а не тільки на їх західні окраїни. Втім, великоморавський вплив, якщо він і був, не міг не залишатись ефемерним. Певні зв'язки з Моравією навряд чи позбавили фактичної самостійності дулібську політичну організацію. Найпевніше, що формою такої організації був союз племінних князівств, одне з яких могло існувати в забузькій частині дулібської території — в районі літописних Червенських городів. Також на території східнокарпатських хорватів, треба гадати, утворилися подібні племінні князівства. Одним з них було Перемиське князівство в Надсянні. Виникнення його можна пов'язувати з роллю Перемишля на міжнародному торговельному шляху Київ — Прага, який був частиною одного зі шляхів, що сполучали Іспанію з Китаєм¹³.

Занепад Великої Моравії, який почався наприкінці IX ст. і завершився близько 907 року ліквідацією її державності, збігається з часом піднесення політичної активності Київської держави. Виходячи з повідомлення Масуді про те, що держава ад-Дір (можливо, Київська) була сусідом держави Фраг (можливо, Празької), деякі історики навіть вважали, що в першій половині X ст. Київська Русь приєднала Краківську землю. Більш обережним було б припущення про зіткнення на землях віслян впливів з Києва і Праги, причому в остаточному підсумку перевага залишилася на боці Чехії. Тому згадувана в Масуді межа Київської і Празької держав проходила, мабуть, не вздовж південної межі віслян, як вважали К. Потканський, Л. Гауптман, Ф. Дворник, а вздовж їх східної межі. Заслуговує на увагу припущення, що підпорядкування Віслянського князівства Празі було викликане бажанням отримати допомогу в обороні від натиску Київської держави й Угорщини¹⁴.

Західні протоукраїнські племена, ймовірно, межували з протопольським племенем лендзян¹⁵, ареалом яких була пізніша Сандомирщина, і віслян, осередком яких був Краків. Існує також припущення, що вісляни і лендзяни утворювали об'єднання, яке в одних джерелах відоме під назвою віслян, в інших — під назвою лендзян¹⁶. За словами Костянтина Багрянородного, навіть лендзяни були підпорядковані Київській Русі і постачали їй човни. Г. Ловм'янський вважав, що від Русі залежали не всі лендзяни, а тільки та їх частина, яка, згідно з його припущенням, побудувала міста на Червенській землі. Але археологія не виявила слідів лендзянських поселень чи гар-

нізонів на цій території, а Костянтин Багрянородний говорить про підпорядкування Русі не якоїсь частини лендзян, а всього їх племені, яке в його розумінні було рівнозначне з кривичанами (кривичанами). Якщо визнати за вірогідне це повідомлення про залежність польського племені лендзян від Києва, то тим більше треба рахуватися з можливістю встановлення якоїсь форми політичного впливу київського центру в більш близьких районах, зокрема в Дулібському і в Хорватському союзах племінних князівств.

У минулому дослідники вважали доказом входження дулібів і хорватів до Київської держави їхню участь у поході князя Олега на Візантію. Однак, навіть якщо прийняти без корективів літописний перелік племен, які взяли участь у поході, цей факт сам по собі не обов'язково означає повне входження цих племен до Київської держави; ймовірніші союзницькі взаємини прикарпатського і волинського населення з надніпрянським. Якщо й була якась форма залежності, то, напевне, вона зводилася до зобов'язання місцевих князів і племінної знаті надавати військову допомогу, можливо, сплачувати час від часу данину¹⁷. Верхівка племінних князівств йшла на це не тільки задля того, щоб шукати опори на випадок можливих грабіжницьких нападів сусідів, але також, ймовірно, і для стабілізації своєї влади з допомогою більш розвиненої держави.

Під час деревлянського повстання, яке завершилося вбивством князя Ігоря 945 р., особливо ж після смерті Святослава Ігоровича, вплив Києва на заході мусив ослабнути, чим, імовірно, скористався південно-західний сусід — Чеська держава. Як відомо, в 60-х — 80-х роках X ст. вона надійно володіла Краківською землею, яка включала, очевидно, і район Сандомира. Для уточнення північно-східної межі сфери впливу чехів історики часто використовують грамоту 1086 року, котра, як вже згадувалося, може відбивати межі чеських впливів близько 973 року. Багато дослідників вказували на те, що дуже складно собі уявити, як міг проходити кордон «до Бугу і Стиру», оскільки у верхній течії вони пропливають майже паралельно. Дійсно, вивчаючи за картою взаємне розміщення цих річок, важко уявити кордон уздовж них обох. На більшості історичних карт цей кордон, незалежно від того, кому його приписують — Чехії X ст. чи Великій Моравії IX ст., проводять вздовж Західного Бугу, тільки в його верхній течії зображують звужений клин у напрямку витоків Стиру. Така конфігурація сконструйована штучно, без урахування фізіографічних особливостей місцевості. Ще більш неприродним є припущення, що межа йшла

вздовж лінії, яка сполучає витoki обох річок. Набагато простіше можна уявити кордон, описаний Празькою грамотою, якщо прийняти, що «Ztir» у грамоті — це Стрий, притока Дністра. Адже, як відомо, 981 року Володимир закріпив за Київською державою Червенську і Перемиську землі, перша з яких доходила до Бугу, а друга — ймовірно, до р. Стрий. Таким чином, напередодні 981 року політичні впливи Києва могли сягати саме Бугу і Стрия. Це означало, що південно-західні сусіди Русі могли б претендувати не на всі хорватські і дулібські землі, а на їх західні окраїни — до річок Бугу і Стрия.

Отже, вважаємо можливим, що Празький документ зафіксував наявність певного політичного впливу Чеської держави до Бугу, тобто у Червенських містах, і до Стрия, тобто в Перемиській землі. Слідом чеського впливу в Прикарпатті можна вважати саму назву Перемишля. Ян Длугош вважав, що Перемишль заснований чеським князем Пржемислом. Більше ймовірно, що ця назва пов'язана з володінням у Перемишлі якогось князя з династії Пржемисловичів. Про зв'язки Перемишля з Великою Моравією може свідчити і ротонда кінця IX — початку XI ст., сліди якої виявлено в 1960 р.: вона має прямі аналогії на землях, що входили до Великоморавської держави і зазнали впливу Чехії¹⁸. Звичайно, нема підстав перебільшувати чеський вплив на Сході. Залежність Червенської і Перемиської земель від Чехії була слабшою, ніж залежність від Віслянського князівства. Оскільки підпорядкованість краківських віслян Празі була цілком визначеною, вона недвозначно відбилася в джерелах. Що ж стосується східслов'янських земель, то навряд чи було можливе їх входження до складу Чеської держави, певніше треба говорити про союзницькі взаємини, ніж про пряме підпорядкування. Обіцянку племінних князів і знаті надавати військову допомогу і навіть платити данину чехи могли сприймати як визнання залежності, однак для місцевої верхівки це радше був викуп за право вирішувати внутрішні справи, уникаючи втручання сусідів або навіть використовуючи їх у своїх інтересах. Цілком можливо, що князі та знать брали на себе якісь політичні зобов'язання і перед Києвом, і перед чехами. Чехи могли діяти й через підпорядковане собі віслянсько-лендзянське князівство. Ймовірно, політика лавірування між сусідніми державами допомагала забезпечувати місцевим політичним об'єднанням певний рівень незалежності від цих держав.

Схрещення різних впливів у прикордонних районах було однією з причин того, що в літописця не виробилося чіткого

погляду на політичну належність Перемишля і Червена напередодні походу 981 року. Хоч у той час Краків і краківські землі контролювали чехи, похід Володимира Великого в напрямку Червена і Перемишля був скерований не так проти них, як саме проти «ляхів», тобто лендзян, які могли поширити свої впливи на Червен і Перемишль, діючи не самотійно, а власне як васали або трибутарії Чеської держави. 1018 року король Польщі Болеслав I (Хоробрий) під час походу на Київ захопив Червенські городи, очевидно, також і Белз. Прагнення приєднати до своїх володінь ці міста не без підстав вважають одним з головних мотивів його східної політики у той час. Проте захоплення Червенських міст з погляду державних інтересів Польщі навряд чи було успіхом — це додало їй тільки нового ворога¹⁹. Болеслав I намагався перетягти на свій бік місцеву верхівку Червенсько-Белзької землі: саме так, мабуть, можна пояснити карбування з його наказу монет з кириличними написами.

Деякі автори вважають, що до Польщі в 1018 році було приєднано також Перемишль. Однак С. Томашівський звернув свого часу увагу на те, що під 1031 роком у літопису згадано повернення Червенських міст від ляхів, а в аналогічному повідомленні 1030 року про зайняття Белза не сказано, від кого відібрано це місто. У зв'язку з цим історик припустив, що 1018 року Белз і, ймовірно, Перемишль зайняв не Болеслав I, а його угорський союзник. На думку Томашівського, користуючись тим, що тоді йшла війна імператора Конрада II з угорським королем Іштваном I, союзником якого була Польща, Ярослав Мудрий повернув землі, захоплені Угорським королівством²⁰. Неважко помітити штучність такої гіпотези. З літопису видно, що Болеслав зайняв землі, які лежали на шляху його походу, отже, Перемишль, як можна припустити, залишився у складі Київської Русі²¹. Деякі автори заперечують належність Перемишля до Київської Русі на тій підставі, що це місто не згадане у літописній статті 1054 року про розподіл уділів між синами Ярослава Мудрого²². Однак заповіти Ярослава — перший етап розподілу Київської Русі на удільні князівства, тому уділи залишалися досить великими за розмірами. Ймовірно, Перемишль був призначений Ігореві Ярославичу, для якого виділено південно-західну частину держави з центром у Володимирі. «А Ігорю — Володимир», — сказано в літопису.

Не пізніше середини 80-х років XI в. Перемишль став центром князівства, яке в середині XII ст. увійшло до складу Галицького князівства, а разом з ним 1199 року — до Галицько-Волинського князівства. У взаєминах Галицько-Волинської

держави з польськими князівствами Перемишська земля не відіграла істотної ролі і не була приводом для територіальних конфліктів. Короткочасне захоплення Перемишля і Любачева краківським князем Лешком Білим у 1214—1215 рр. було пов'язане з тимчасовою політичною кон'юнктурою, тому нема підстав вважати, що прагнення оволодіти Перемишль було істотним мотивом у східній політиці Лешка. Характерно, що у XII ст. навіть польський хроніст Гал Анонім, виразник поглядів ворожої до Русі частини духовенства, не висував претензій до східних сусідів з приводу прикордонних земель. Про роль Перемишля як культурного центра вже за правління Володаря Ростиславича свідчить побудова тут мурованої церкви святого Івана. Після того, коли Перемишль увійшов до складу Галицько-Волинського князівства, він залишався одним з найважливіших міських осередків. Цьому сприяло заснування тут єпископства. Цілком імовірно, що саме Перемиській єпископії і пов'язаним з нею боярам служив славнозвісний перемиський співець Митуса, який не захотів служити Данилові Галицькому.

У Галицько-Волинському літописі збереглася і згадка про перемиського єпископа другої половини XIII ст. Мемнона, який дискутував з володимирським князем Володимиром Васильковичем, відомим «книжником і філософом». Ця дискусія, як сказано в літописі, велася «від книг». Треба гадати, йшлося про тлумачення якихось богословських текстів. Імовірно, що в Перемишлі мали й власне літописання; воно не збереглося, і про саме існування перемиського літопису можна робити висновок на підставі звісток, які з нього увійшли до інших писемних пам'яток.

Те, що Перемишль стояв на перехресті важливих торговельних шляхів, приваблювало до міста іноземних поселенців. Про появу в Перемишлі впливових єврейських купців може свідчити згадуване повідомлення у листуванні між євреями в Іспанії (Кордовський емірат) і в Хазарському каганаті²³. Про присутність у місті німецьких колоністів свідчить латиномовна грамота князя Льва Даниловича, яка в XV ст. була записана до перемиської лавничої книги²⁴.

Після втрати незалежності Галицько-Волинським князівством католицькі поселенці стали привілейованою частиною населення, в їх руках опинилося міське самоврядування. Українці поступово перетворювалися на меншість у самому місті, хоч звідусіль Перемишль був оточений українськими селами. Завдяки наявності православного, а пізніше і греко-католицького єпископства Перемишль залишався одним з найважли-

віших центрів української культури. Існує думка, що з ініціати-ви перемиських єпископів наприкінці XV ст. було видано у Кракові перші кириличні богослужбові книги. Технічним виконавцем їх був друкар-німець з Франконії Швайпольт Фіоль, але добір текстів і їх редагування можна пов'язувати саме з колом перемиських українських книжників²⁵. Одним з найактивніших серед українських міщанських братств було Перемиське братство при церкві Трійці, яке заснувало свою школу і шпиталь, вживало заходів до об'єднання зусиль братств Перемиської землі в боротьбі за громадянські права українських міщан²⁶. У своїй діяльності, спрямованій на розвиток української культури, місцеві церковні й освітні діячі спиралися на традиції княжої доби. Однією з найстарших українських бібліотек стала бібліотека Перемиської єпископії, а єпископський архів — це одим з найдавніших архівів церковної установи. Є всі підстави вважати, що даліше вивчення рукописів, зібраних у Перемишлі²⁷, збагатить українську історію Перемиської землі.

¹ Переклад сучасною українською мовою див. у кн.: Літопис руський. За Іпатським списком / Переклав Л. Махновець. Київ, 1989. — С. 49. У цьому виданні вказано і всі найважливіші публікації оригінальних текстів. Факсиміле тексту за Іпатським списком див.: *The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Cetvertyns'kyj (Pogodin) Codices.* — Cambridge (Mass.), 1990. — Р. 35. — (Harvard Library of Early Ukrainian Literature; Vol. 8).

² Наявність окремих укріплень посеред луць не міняє загального уявлення про важкодоступні смуги лісів, які розподіляли райони східнослов'янської і західнослов'янської колонізації.

³ Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1925. — Т. 138—140.

⁴ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. — Київ, 1985, — С. 30.

⁵ Про інші погляди з цього питання див.: Ісаевич Я. Д. Територія і населення «Червенських градів» // Український історико-географічний збірник. — Київ, 1970. — Вип. 1. Традиційно східних хорватів називають «блїими», однак останнім часом в науці поширюється думка, що цей апелятив стосується до південнослов'янських хорватів. Доводиться також погодитись із тими дослідниками, які підкреслюють гіпотетичність локалізації східних хорватів.

⁶ Кучінко М. Історико-культурний розвиток Західного Побужжя в IX—XIV століттях. — Луцьк, 1993.

⁷ Semkowicz W. Geograficzne podstawy Polski Bolesława Chrobrego // *Kwartalnik Historyczny.* — 1925. — S. 10; Grodecki R., Zachorowski S. *Dzieje Polski średnio-wiecznej.* — Kraków, 1926. — T. 1. — S. 53; Potkański K. *Kraków przed Piastami // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny.* — 1898. — T. 35. — S. 106—241.

⁸ Аргументи на користь тези про пізню (не раніше другої половини X ст.) етнічну диференціацію східних і західних слов'ян див. у кн.: Parczewski M. *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach.* — Kraków, 1991.

⁹ Греков Б. Д. Киевская Русь. В кн.: *Избранные труды.* — Москва, 1959. — Т. 2. — С. 376.

¹⁰ Łowmiański H. Początki Polski. — Warszawa, 1970. — Т. 4. — С. 487, 491; Dostal B. Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer Magna Moravia. — Praha, 1965. — С. 368.

¹¹ Łowmiański H. Początki Polski. — Т. 4. — Карти на с. 351, 431.

¹² Карта знахідок речей великоморавського впливу не дає матеріалів, які підтверджували б тезу про належність українського Прикарпаття і Західної Волині до Великоморавської держави (Dostal B. Op. cit. Карта 8 між с. 416—417). З іншого боку, деякі явища давньогалицької архітектури (особливо ротонди з півкруглими абсидами) природно пов'язувалися з великоморавськими традиціями (дослідження В. Яреми).

¹³ Gold N., Pritsak O. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. — Ithaca, 1982.

¹⁴ Lewicki T. Małopolska w świetle wczesnośredniowiecznych źródeł arabskich // Acta Archaeologica Carpathica. — Т. 4, f. 1—8. — С. 303.

¹⁵ Більшість дослідників визнають тотожність термінів лях (←lęd-ch) і лендзянин (←lęd-ianin). Східні сусіди лендзян-ляхів назву найближчого до них польського племені перенесли на всі польські племена.

¹⁶ Исаевич Я. Висляне и лендзяне в IX—X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. — Москва, 1981. — С. 156—170.

¹⁷ Корольок В. Основні етапи розвитку ранньофеодальної державності у східних і західних слов'ян // Український історичний журнал. — 1969. — № 1. — С. 46.

¹⁸ Frazik J. Sztuka Przemyśla i okolicy. In: Przemyśl miasto zabytków i kultury. — Kraków, 1968. — С. 48, 51.

¹⁹ Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. — Київ, 1988.

²⁰ Томашівський С. 900 літ тому. З приводу ювілею міста Белза // Нова зоря. — 1930. — № 1. — С. 11.

²¹ Корольок В. Западные славяне... — С. 260.

²² Докладніше про цей та інші аргументи прихильників тези про неможливість належності Перемишля до Київської Русі див.: Ісаевич Я. До питання про населення східнослов'янських племен у X ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління. — 1964. — № 6. — С. 84—87; Його ж. Рецензія на книгу Ю. Сквишека // Українськ. історич. журнал. — 1965. — № 2. — С. 140—144; Його ж. Рец. на кн. С. Кучинського // Архіви України. — 1965. — № 2. — С. 84—87.

²³ Згадка про це міститься в джерелі X ст. Ідентифікація географічних назв у гебрайських джерелах є гіпотетичною у зв'язку з тим, що єврейське письмо передавало лише приголосні. Все ж, думка про те, що йдеться саме про Перемишль, є найімовірнішою.

²⁴ Генсьорський А. З коментарів до Галицько-Волинського літопису (Волинські і Галицькі грамоти XIII ст.) // Історичні джерела та їх використання, 1969, вип. 4, с. 183—184.

²⁵ Ісаевич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. — Львів, 1983. — С. 18.

²⁶ Ісаевич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII вв. — Київ, 1966.

²⁷ Рукописи Перемиської капітульної бібліотеки тепер у Національній бібліотеці у Варшаві, куди їх було вивезено після насильницького припинення діяльності Перемиської греко-католицької єпархії.

Юрій Лукомський, Володимир Петрик

ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНА РЕКОНСТРУКЦІЯ

КНЯЖОГО ЗАМКУ В ПЕРЕМИШЛІ

Перемишль — давнє українське місто, яке силою історичних обставин лежить тепер на території Польщі. Впродовж віків головною його твердиною, окрасою і незмінним символом є замок, який височить над містом з південно-західного боку. Історія перемиського замку сягає глибини віків. Писемні джерела про нього розповідають небагато і практично не поповнюються. За останні три десятиліття помітний поступ у розгадуванні таємниць перемиського замку відбувся завдяки археологічним дослідженням. Дослідникам вдалося визначити, що теперішні укріплення XIV—XVII ст. постали на місці колишньої княжої твердині. Археологічні відкриття заохотили нас до спроби створити графічну реконструкцію княжого замку в Перемишлі періоду його найбільшої могутності у XII—XIII ст.

Уперше, як відомо, Перемишль згадується в Іпатському літопису під 981 роком: «Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх — Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю»¹. З наступних згадок у писемних джерелах довідуємось не лише про події, які відбувалися в городі та біля нього, але також про укріплення та забудову його головної твердині.

Польський історик XV століття Ян Длугош у своїй хроніці подає загальний опис княжого Перемишля під 1071 роком, в час походу на місто краківського князя Болеслава Сміливого. Згідно з описом, город був міцно укріплений високими валами

і захищений річкою Сяном, що текла попри місто з північного боку. Укріплений княжий замок входив до загальної фортифікації міста і був останнім захистом для його мешканців під час небезпеки. «Добути замок було важко, — каже Длугош, — бо й Русини (Rutheni) завзято його боронили і замок був знаменито укріплений природним положенням та численними вежами». Болеслав усе літо був змушений тримати облогу, поки оборонці, потерпаючи від нестачі води, не піддалися².

Згідно з Іпатським літописом 1084 року, Перемишль був осідком князівської династії Ростиславичів, старшої гілки роду Ярослава Мудрого. До 1096 року тут князував Рюрик Ростиславич, а після його смерті — Володар Ростиславич, за яким цей уділ було закріплено на Любецькому з'їзді руських князів³. Під 1097 роком у літопису є згадка про Перемишль: «Ярослав, син Святополків прийшов з уграми і король угорський Коломан і два біскупи (Купан і Лаврентій) і стали вони довкола Перемишля по ріці Вягру, а Володар заперся в городі». Далі з оповіді довідуємося, що добре укріплений город не був добутий і після переможного бою «побігли угри і многі втопились у Вягрі, а другі в Сяні»⁴.

Посеред княжого замку стояв величавий катедральний собор св. Івана Хрестителя. Його збудував князь Володар Ростиславич на початку XII ст. Про цей храм читаємо в хроніці Яна Длугоша: «Перемишль... був визначний єпископською гідністю (осідком єпископа) і замком, і більш ніж чимнебудь іншим — церквою на замку, побудованою з тесаного каменя...»⁵

За короля Данила Перемишль увійшов до складу його держави. Літопис подає імена двох тисяцьких: Ярона (1213) і Юрія (1226), які урядували містом. Відомий інцидент з перемиським владикою і співцем Митусою, якого було жорстоко покарано за змову з інтервентами⁶.

Як видно з писемних джерел, Перемишль за княжої доби відіграв важливу роль в історії Галицько-Волинської Русі. Добре укріплений і розміщений на перехресті важливих торговельних шляхів (Київ—Краків, через Дуклянський перевал до Угорщини) Перемишль був одним з найбагатших міст Прикарпаття аж до занепаду Галицько-Волинської держави. Згідно з польськими джерелами, король Казимир після окупації і Галицької землі в середині XIV ст. збудував у Перемишлі новий замок⁷.

У хроніці Длугоша знаходимо відомості про трагічну долю церкви Івана Хрестителя: 1412 року король Ягайло віддав «прегарно збудовану» руську катедру латинникам, наказав викину-

ти з церковних гробів руських небіжчиків, серед яких могли бути тлінні останки князя Володаря, і посвятити її на костюл. А в 1470 році княжий собор св. Івана розібрали і з його каміння побудували сьогоднішню польську катедру в Перемишлі⁸.

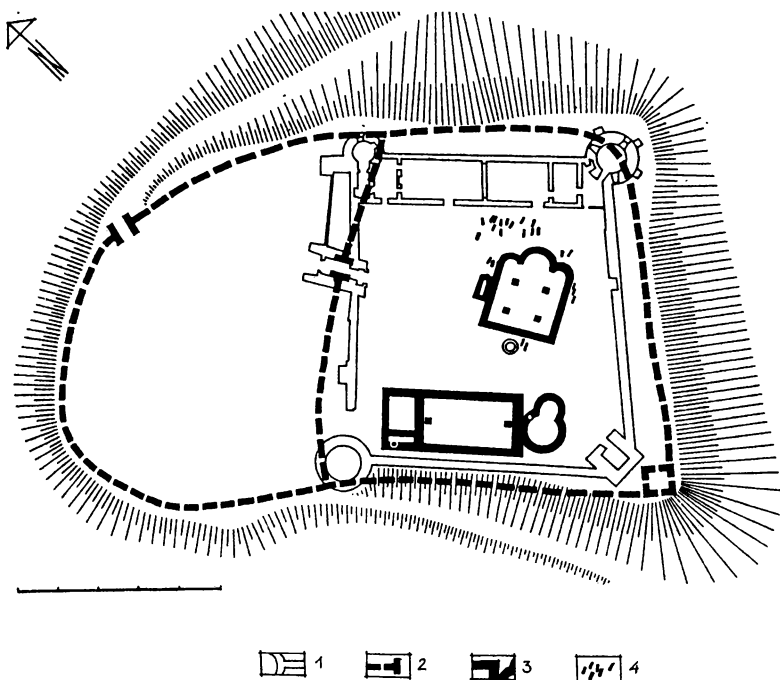
1498 року замок спалили волохи; в 1514—1553 роках перемиський староста Петро Кміта збудував нову фортецю; згодом, протягом 1612—1631 років, велику перебудову цієї фортеці здійснив староста Мартин Красицький⁹.

До середини ХХ століття невідомо було, де стояла головна твердиня княжого Перемишля. Багато хто з науковців припускав, що слідів княжого замку треба шукати на узвишші Трьох Хрестів, де пізніше постав австрійський форт. Однак археологічні дослідження, проведені на перемиському замку двома експедиціями — за проводом А. Куниша і А. Жакі протягом 1958—1964 років, — остаточно розв'язали проблему локалізації літописного граду. Матеріали розкопок дозволяють загально простежити ранню історію його забудови¹⁰.

Наприкінці Х ст. на Замковій горі стояв город, оточений земляним валом, в основі якого були зрубні дерев'яні конструкції. Вал мав при основі ширину близько 20 м і висоту 4—5 м. На гребені валу споруджувалися наземні укріплення — дерев'яні оборонні стіни. Згідно з дослідженнями аналогічних оборонних комплексів на території Галицької Русі, вони мали б мати зрубну конструкцію і, особливо протягом XII—XIII століть, набути характеру типових городень. У плані укріплення дитинця утворювали чотирикутник із заокругленими кутами площею близько півгектара. В його південному куті, на найвищій точці гори, виявлено рештки дерев'яної оборонної вежі. На території дитинця досліджено сліди дерев'яних житлових будинків зрубної конструкції розмірів 3 x 4 і більше. В деяких будинках збереглися залишки підлоги з драниць. Забудова була відділена від валу дорогою завширшки 2—3 м¹¹. З північного боку до дитинця прилягав невеликий окольний город з господарськими спорудами (рис. 1).

Археологічні розкопки 1958—1964 років відкрили залишки так званого палацу та ротонди¹². Повторні обстеження цих об'єктів проводилися в 1982—1985 роках¹³. Дослідники майже повністю розкрили рештки споруд, зафіксували їх параметри та будівельно-технічні особливості, а також датували пам'ятки і дали свою інтерпретацію призначення цього комплексу.

Ротонда, поза сумнівами, виконувала сакральну функцію. Цей невеликий храм був дводільний: до круглої будівлі з північного сходу прилягала менше апсида. Внутрішній діаметр ро-

Рис. 1 Реконструкція плану перемиського замку станом на XII—XIII ст.: 1 — теперішні мурів замку XIV—XVII ст.; 2 — оборонні стіни XII—XIII ст.; 3 — монументальні споруди, локалізовані розкопки; 4 — виявлені поховання

тонди мурів становить 7,6 м і дорівнює зовнішньому діаметру апсиди. Товщина мурів на рівні фундаментів у середньому становить 1,7 м. В північній стіні ротонди виявлено місце входу, який мав ширину близько 1,4 м. В середині частково збереглися рештки підлоги, що була мощена з постелистого каменю на верстві будівельного розчину.

З північною стіною ротонди з'єднується мур прямокутного палацу із зовнішніми розмірами 15,0 x 33,6 м¹⁴. Внутрішнє планування палацу невідоме. В західній частині зафіксовано поперечну стіну, яка ділить загальний прямокутник на два нерівні за площею приміщення. Менший західний компартимент, своєю чергою, розділений на нерівні частини ще однією

поперечкою (рис. 1). Техніка виконання мурів ротонди і палацу одна й та сама. Це напівбутова кладка «opus emplectum» з плит пісковика на вапняно-піщаному розчині з дрібними домішками попелу. Як виняток, у фундаментах ротонди простежувалися фрагменти кладки, наближені до техніки «opus spicatum». Мури палацу збереглися подекуди до висоти 1 м над фундаментами. Дослідники висувають припущення, що основна частина палацу була одноповерхова навіть у разі чималої висоти будівлі, а західна менша частина могла мати два поверхи. Проте не відкидається й думка, що весь палац був двохповерховий і з'єднувався ротондою на рівні хорів¹⁵.

Польські дослідники схильні датувати побудову палацового комплексу в Перемишлі або 981 роком — часом прилучення Перемишля до Київської Русі, — або 1018—1030 роками, коли місто могло бути під владою Болеслава Хороброго. Причому відразу беззастережно було прийнято тезу, що палац і ротонда є зразками польської передроманської архітектури. Це твердження базується на порівняльному аналізі палацових комплексів на терені Польщі, датованих кінцем X — першою половиною XI ст.¹⁶ Однак питання генези перших монументальних будівель Перемишля залишається дискусійним.

І. Могитич, проаналізувавши метричні характеристики ротонди і палацу, висловив припущення, що під час їх спорудження використовувався не римський фут (0,2957 м), як твердить А. Жакі¹⁷, а грецький лікоть (0,4624), що вживався в народному будівництві Галичини аж до XIX ст. включно¹⁸. Це дало дослідникові підстави стверджувати можливість візантійських

Рис. 2. Загальний вигляд княжого замку в Перемишлі, реконструкція

впливів та використання великоморавських традицій у будівництві палацового комплексу Перемишля. Підтримав цю думку й В. Ауліх, який вважав, що ротонду та палац збудували місцеві майстри¹⁹.

Спорудження палацу і ротонди стало важливим етапом у формуванні архітектурного ансамблю Замкової гори. Як довго проіснували ці будівлі — невідомо. Як припускають останні дослідники комплексу, ротонду і палац було розібрано під час перебудови замку, пов'язаної з нівелюванням його валів. На підставі датування наймолодшого археологічного матеріалу в насипних верствах над об'єктами, це сталося щойно в другій половині XIII або в XIV столітті²⁰. Отже, протягом XII — першої половини XIII ст. ротонда і палац функціонували.

Археологічна експедиція 1959 року під керівництвом А. Жакі в центральній частині замкового двору відкрила великий фрагмент підлоги з кам'яних плит, викладених колами. Протягом наступних кількох років дослідник розкопав рештки споруди, яку ідентифікував з катедральною церквою св. Івана, що її збудував князь Володар 1119 року²¹. Збереглися невеликі відтинки фундаментальних мурів та наземних стін з тесаних вапнякових блоків на вапняній заправі з домішками піску. Окрім кам'яних плит, на рівні підлоги траплялися полив'яні керамічні плитки, які могли походити з первісної долівки собору або доповнювати поліхромними вкрапленнями згадувану білокам'яну мозаїку. Прийом поєднання каменю та різнобарвно-полив'яної кераміки в оздобі підлог набув великого поширення у пізніших храмах галицької архітектурної школи в Галичі та Холмі. Виявлені під час розкопів катедри різноманітні архітектурні деталі та фрагменти фресок теж дуже схожі до елементів галицьких церков XII століття. На превеликий жаль, рештки Святоіванівського собору в Перемишлі не були досліджені повністю, бо ведення археологічних робіт наштовхнулося на спротив музейних працівників та адміністрації міста. У 1965 році польові дослідження пам'ятки довелося припинити, а незакінчені розкопи засипати.

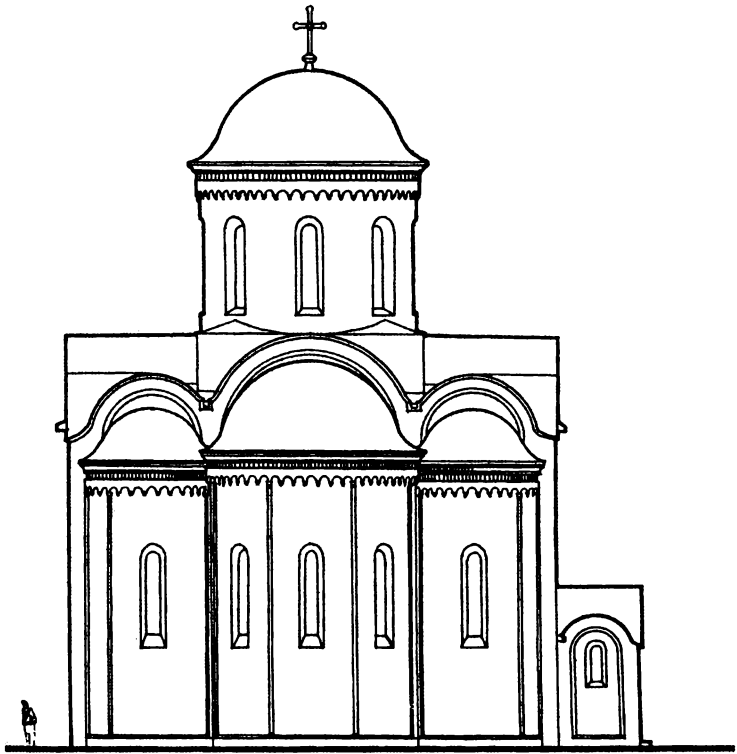
А. Жакі подає у своїх публікаціях два дуже подібні варіанти об'ємної реконструкції собору св. Івана Хрестителя у вигляді типової для візантійсько-київської концепції однокопальної церкви з позакомарними перекриттями, спорудженої, на відміну від київських храмів, у білокам'яній романській техніці будівництва. Аналіз метричних характеристик побудови тогочасних храмів Київської Русі дає змогу, на нашу думку, уточнити цю реконструкцію. За своїм планом церква Володаря була чо-

тиристовпною триапсидною спорудою, що є характерною рисою руських храмів XII—XIII століть. Розміри будівлі по зовнішньому контуру мурів становлять 18,0 x 22,5 ширина збережених фрагментів стін — близько 1,5 м.

Однією з головних характеристик церков Київської Русі є розмір підкопального квадрата (відстань між підкопальними стовпами), який визначав їх загальні параметри. За планом пам'ятки, що його подає А. Жакі, сторона підкопального квадрата становить 6,0—6,2 м. Церкви з такими розмірами підкопальних квадратів набували поширення на Русі в другій половині XI — на початку XII ст. Найвідоміші з них: Успенський собор Єлецького монастиря (1110—1120) та Борисоглібська церква (1120—1123) в Чернігові, собор Михайлівського монастиря у Києві (1060—1113), Георгіївський собор Юрївського монастиря в Новгороді (1119), а також Успенський собор у Володимирі на Клязьмі та Благовіщенський собор у Чернігові, збудовані в другій половині XII ст.²²

Подібність планів цих храмів до плану Перемиської катедри дає можливість досить вірогідно відтворити її об'ємно-просторову структуру та висотні розміри. Проте всі згадані вище храми були збудовані за шестистовпною схемою плану, тимчасом як церква в Перемишлі має тільки чотири стовпи. Реалізація чистої чотиристовпної схеми (без нартексу) не була новою для Русі, однак вперше на руських землях було збудовано чотиристовпний храм таких великих розмірів. Романська техніка мурування та характерне для романського стилю архітектурне оздоблення особливо вирізняють перемиську катедру зпоміж храмів руських земель початку XII ст., які на той час споруджувалися тільки з плінфи. Це дало підстави деяким дослідникам висунути гіпотезу про прихід на галицькі землі майстрів з Малопольщі²³. Однак польські храми, які наводяться як зразки для порівняння, були збудовані якщо не пізніше, то принаймні одночасно з церквою Івана Хрестителя в Перемишлі²³.

Сучасний стан дослідження пам'яток галицької архітектурної школи XII—XIII ст. дає підстави для висновку, що побудова церкви св. Івана Хрестителя в Перемишлі започаткувала новий етап у монументальному будівництві Галичини. У світлі того, що романська техніка, характерна для галицької архітектурної школи, з'явилася майже одночасно на початку XII століття у Чехії, Польщі, Угорщині, — проблему походження майстрів, які започаткували білокам'яне будівництво в Галичині, треба вирішувати в контексті вивчення архітектурних зв'язків країн Центральної Європи на зламі XI—XII століть.

Рис. 3. Реконструкція церкви Івана Хрестителя в Перемишлі, східний фасад

Ми спробуємо загальними рисами описати зовнішній вигляд церкви, спираючись на її спорідненість з пам'ятками Галицького князівства та інших земель Київської Русі XII ст. Монументальний кубічний об'єм церкви завершувався позакомарними перекриттями з однією центральною банею, покритою, імовірно, олив'яними листами. Гладкий масив стін розчленовувався пілястрами, зв'язаними в одну композиційну цілість білокам'яним цоколем та аркатурним пояском з поребриком. Апсиди і поверхня барабана глави були теж оздоблені аркатурним пояском з поребриком, профільованим карнизом над

ним і тягами-півколонками (рис. 3). Фрагменти цих деталей оздобу було знайдено під час розкопок церкви та реставраційних робіт на території замку²⁵. Деякі з них тепер експонуються на замковому дворі.

Собор Івана Хрестителя вельми збагатив архітектурний ансамбль Замкової гори. Споруджена в центрі дитинця церква своїм західним фасадом замикала невелике, завширшки близько 15 м, подвір'я перед палацом. Оскільки під час розкопок церкви не виявлено слідів сходової клітки на хори, то можна припустити, що хори сполучалися дерев'яними переходами безпосередньо з палацом. З'єднання храму та палацу переходами було характерне для княжих резиденцій у тогочасній Русі²⁶. Зі східного боку від церкви містився цвинтар, де протягом XII—XV ст. ховали членів боярських родин, священників, видатних громадян міста. Розміри цвинтаря під час археологічних досліджень не визначено, але можна припустити, що принаймні до кінця XIII ст. він займав усю північно-східну ділянку замку²⁷. Біля ротонди протягом XI ст. теж було кладовище²⁸, однак на середину XII ст. його слідів на поверхні землі, мабуть, вже не залишилося.

Вежа з в'їздом на замковий двір мала б стояти на місці теперішньої кам'яної брами. Вісь проїзду мусила бути зорієнтована на північний фасад церкви, де, очевидно, був головний вхід до храму. Тому прибудову до північної стіни церкви можна інтерпретувати як рештки розвинутого бічного порталю з тамбуром. Між церквою та в'їздовою брамою-вежею простелялась площа, де згромаджувалася людність у великі свята. Основу оборонної системи замку становили земляні вали з дерев'яними стінами-городнями на них. У структуру оборонних споруд входили принаймні дві оборонні вежі: одна над ворітьми, а друга («стовп») — на південному розі замку. Ця вежа стояла на найвищій точці замкової гори й обороняла город із західного та південного боків.

Розміщення висотних елементів дитинця на різних рівнях, зумовлене спадистим рельєфом, посилювало мальовничість ансамблю забудови цілої гори, в якому над дерев'яними спорудами домінували ясні маси соборної церкви та палацу з ротондою (рис. 2). Здалеку, чи то з галицького, чи з Угорського шляху, чи з Засяння, було видно княжий замок з його окрасою — білокам'яною церквою св. Івана Хрестителя, яка ще в XV столітті викликала подив і захоплення сучасників.

Сьогодні на території замку в ході реставраційних робіт протрасовано рештки споруд X—XI ст. (палац з ротондою) та

оборонних мурів XIV—XVI ст., що засвідчує прагнення здійснити натурну експозицію всіх стадій еволюції забудови замку. Але дивним видається те, що при цьому не було передбачено показу на поверхні землі фундаментів соборної церкви Івана Хрестителя, яка домінувала в композиції середньовічного міста протягом чотирьох століть. Таке ігнорування визначної пам'ятки XII—XV ст. свідчить про свідомі намагання затерти сліди української історії в Перемишлі. Згідно з сучасною етикою консервації треба було б поновити археологічні дослідження решток Святоиванівського собору і ввести давню українську катедру в культурну спадщину Перемишля.

¹ Літопис Руський. За Іпатським списком / Переклав Л. Махновець. — Київ, 1989. — С. 49.

² Пастернак Я. Княжий город Перемишль // Перемишль західний бастион України. — Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. — С. 13.

³ Літопис Руський. — С. 146.

⁴ Літопис Руський. — С. 153.

⁵ Пастернак Я. Княжий город... — С. 14.

⁶ Літопис Руський. — С. 400; Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття: раннеславянский и древнерусский периоды. — Киев, 1990. — С. 105.

⁷ Kronika Jana z Czarnkowa // Monumenta Poloniae Historica. — Leopoldis, 1872. — Т. 2. — Р. 626—627; Guerquin B. Zamki w Polsce. — Warszawa, 1974. — С. 243.

⁸ Пастернак Я. Княжий город... — С. 14.

⁹ Frazik J. Dzieje zamku przemyskiego od XVI—XX wieku // Rocznik Województwa Rzeszowskiego. 1960—1961. — Rzeszów, 1963. — С. 192—228; Guerquin B. Op. cit. — С. 243.

¹⁰ Żaki A. Wczesnoplastowskie budowle w Przemysłu i problem ich konserwacji // Ochrona Zabytków. — 1961. — R. XIV, z. 1—2; Item. Cerkiew ks. Wołodara w Przemysłu w świetle źródeł pisanych i archeologicznych // Sprawozdania PAN w Krakowie. — 1968. — Т. 12. — С. 47—50; Kunysz A. Przemysł w starożytności i wczesnym średnio-wieczu. — Rzeszów, 1966. — С. 7—70.

¹¹ Kunysz A. Przemysł za Piastów i książąt ruskich // Pradzieje Przemysła. — Rzeszów, 1976. — С. 54.

¹² Żaki A. Wczesnoplastowskie budowle... — С. 38—49.

¹³ Sosnowska E. Badania rotundy i palatium na wzgórzu zamkowym w Przemysłu w latach 1982—1985 // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. — Warszawa, 1992. — Т. 37, z. 1. — С. 55—61.

¹⁴ Ibid. — С. 55.

¹⁵ Ibid. — С. 58.

¹⁶ Ibid. — С. 59.

¹⁷ Żaki A. Wczesnoplastowskie budowle... — С. 40.

¹⁸ Могитич І. З історії міжслов'янських зв'язків у сфері ранньосередньовічної архітектури (Галицько-Волинська Русь та Західні слов'яни) // З історії міжслов'янських зв'язків. — Київ, 1983. — С. 23.

¹⁹ Ауліх В. До історії давньої галицької архітектури // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 82.

²⁰ Sosnowska E. Badania... — S. 60.

²¹ Źaki A. Cerkiew ks. Wołodara... — S. 47.

²² Афанасьев К. Принципы построения архитектурной формы древнерусскими зодчими. — Москва, 1961. — С. 250—259.

²³ Иоаннисян О. Основные этапы развития галицкого зодчества // Древнерусское искусство. — Москва, 1988. — С. 41—58.

²⁴ Tomaszewski A. Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze średniowiecznych Polski, Czech i Węgier. — Wrocław, 1974. — S. 111—115, 119—124.

²⁵ Frazik J. Dzieje zamku... — S. 216—218, rys. 20—22.

²⁶ Ратич А. Вопросы о княжеских дворцах Галицкой Руси. — Ленинград, 1974. — С. 188—191.

²⁷ Kunysz A. Przemysł... — S. 43—50, rys. 30—36.

²⁸ Sosnowska E. Badania... — S. 60.

Володимир Петегирич

ХРИСТИЯНСЬКІ КУЛЬТОВІ ВИРОБИ

XI–XIII ст. З ПЕРЕМИСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Після офіційного запровадження християнства на Русі дедалі більше по всій її території поширювалися релігійні символи нової віри. З-поміж них чітко вирізняється велика група хрестів-енколпіонів, які були своєрідною формою визнання християнства, виражали прохання їх власників про опіку та охорону від усякого зла, і мали, за їх переконанням, велику чудотворну силу.

За нашими далеко не повними підрахунками, на території Галицько-Волинської Русі такі хрести виявлено майже в 50 місцевостях. Найбільше їх знайдено у Галичі, Звенигороді, Львові та інших княжих містах¹. Однією з найчисленніших є перемиська збірка енкалпіонів. Серед 39 знахідок на території сучасної Польщі 17 походять з перемиського скупчення, у тому 11 з самого Перемишля, 2 з Ясла та по одній з Ярослава, Кросна, Дзюрдзіва та Мичківців².

За технологічними ознаками серед знайдених хрестів переважають рельєфні енкалпіони, два — рельєфно-інкрустовані. До найстарших у групі рельєфних хрестів належить одна стулка енкалпіону з Ясла, що має прямокутно завершені рамена з зображенням Богоматері-Оранти в центрі хреста та символів євангелістів на чотирьох кінцях. Аналогічні вироби відомі з Галича, Києва, Княжої Гори та Райковецького городища. Вони належать до одного з найдавніших типів київських хрестів, які з'явилися в другій половині XI ст.³ (Рис. 1, № 7).

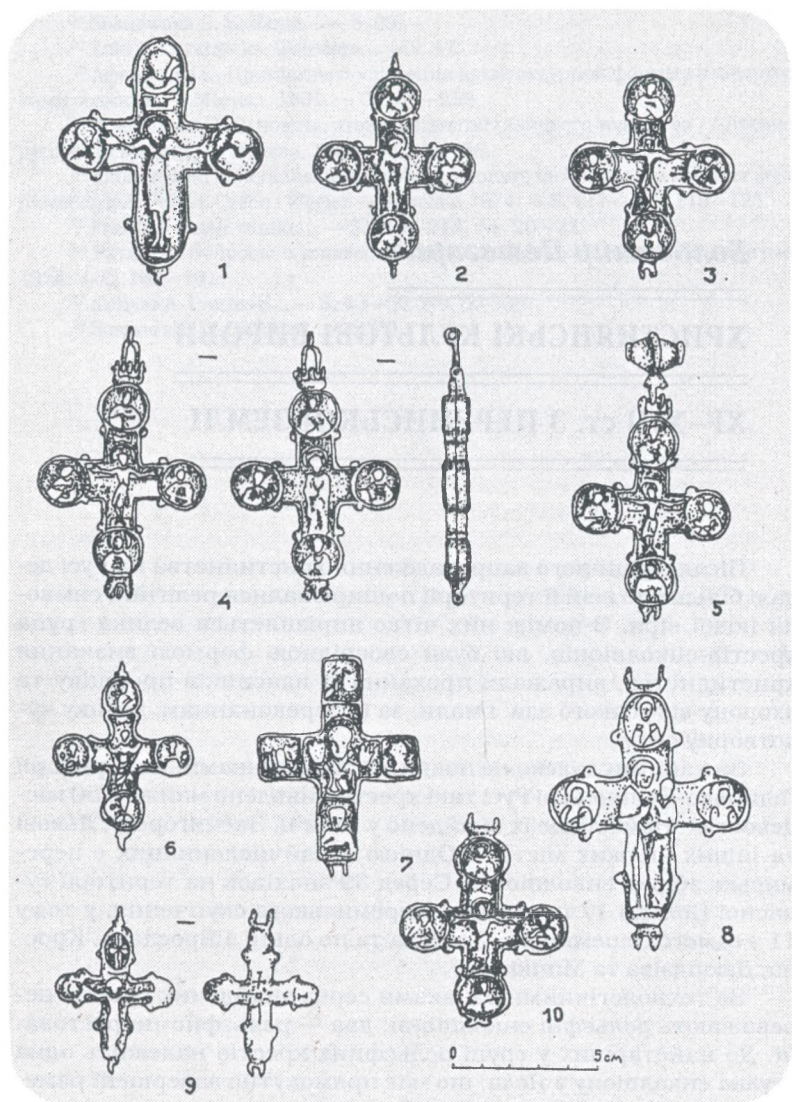

Рис. 1. Хрести-енколпіони XI—XIII ст. з Перемиської землі
 (1 — Дзюрдзів; 2—5, 8—9 — Перемишль; 6—7 — Ясло;
 10 — Мичківці), за Е. Грудек-Кцюк

Найбільшим числом представлені енколпіони, у яких на аверсі вміщено розп'яття Христа, а у трьох медальйонах (верхньому та двох бічних) — зображення святих. На реверсі — постань Богоматері-Одигітрі та три погруддя святих. П'ять христів-енколпіонів цього типу виявлено у Перемишлі та по одному в Ярославі, Дзюрдзьові, Кросні. За іконографічними особливостями до цієї групи близький ще один енколпіон з Перемишля, на якому зображення святих у трьох медальйонах не рельєфні, а гладкі, виконані черню. Аналогічні хрести-енколпіони з теренів Західної України кількістю теж переважають серед інших типів. Їх виготовляли в XI — першій половині XIII ст.⁴ (Рис. 2, № 1—7; Рис 1, № 1, 8).

Ще одну велику групу складають хрести з подібними до попереднього типу центральними іконографічними композиціями та зображеннями святих у чотирьох круглих медальйонах. Чотири такі хрести знайдено в Перемишлі, один — у Мичківцях, а взірець з Ясла вирізняється зображенням на реверсі Богоматері-Оранти. Найпізнішими в цій групі, яка загалом датується XII—XIII ст., є енколпіони зі зворотними дзеркальними написами, вони з'явилися незадовго перед монголо-татарською навалою на Русь (Рис. 1, № 2—6, 10).

До менш поширених належить один тільки хрест XII—XIII ст. з Перемишля з рельєфною постаттю Христа, над якою у верхньому медальйоні зображено хрест, а у двох бічних уміщено інкрустовані черню погруддя святих. На реверсі черню нанесено хрест зі сяйвом і роздвоєними кінцями, а в чотирьох медальйонах розміщено літери (Рис. 1, № 9).

Появу христів-енколпіонів, їх високу концентрацію у цьому регіоні польські дослідники пов'язують з важливою роллю Перемишля у торговельних зв'язках, певне значення надають вони політичним та військовим контактам цієї землі з Київською державою, династичним зв'язкам. Картографування знахідок з усієї Галицької землі та їх порівняльне вивчення показує, що перемиське скупчення христів-енколпіонів становить єдиний хронологічно й типологічно споріднений масив розповсюдження культових виробів, характерних для Київської Русі, що було зумовлене насамперед християнізацією східнослов'янського суспільства й особливою роллю Перемишля в утвердженні нової віри. Всі енколпіони з Перемиської землі детально проаналізовані в спеціальній літературі, тому немає потреби їх ширше обговорювати.

Однак поза увагою дослідників Галицької землі залишилась одна надзвичайно цікава знахідка з околиць Перемишля,

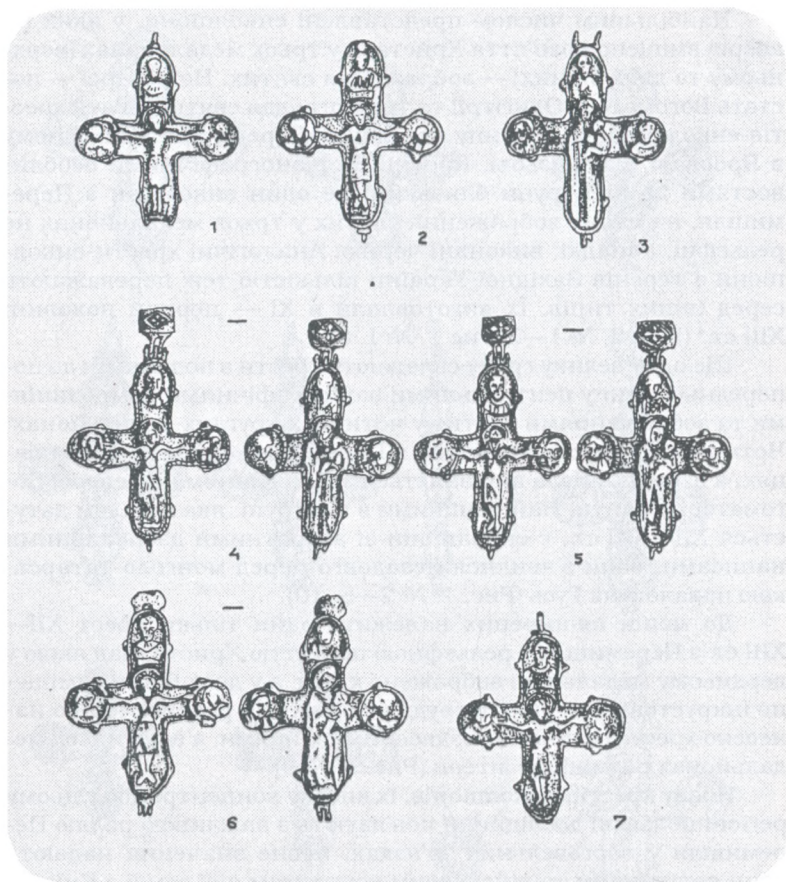

Рис. 2. Хрести-енколпіони XI—XIII ст. з Перемиської землі
(1 — Ярослав; 2 — Кросно; 3—7 — Перемишль)
за Е. Грудек-Кцюк

яка потрапила до збірки Національного музею у Львові і тепер зберігається в його фондах⁵. Це унікальний для всієї Галицько-Волинської землі та й Київської Русі бронзовий хрест з написами і датою.

Згідно з записом у старій інвентарній книзі, хрест знайдено 8 грудня 1911 р. поблизу с. Аксманичі або Яксманичі (перша літера в назві села нечітка). Подарував цю знахідку до музею

священик П. Ступницький, і перші згадки про неї з'явилися на сторінках газети «Діло» за 1912 р. Директор Національного музею І. Свенціцький повідомив, що хрест виявлено в Яксманичах поблизу Добромиля під час корчування дерев у лісі, а дослідник Й. Пеленський запропонував логічну послідовність прочитання напису⁶.

Вперше фотографію бронзового «єпископського» хреста було опубліковано в ілюстрованому довіднику Національного музею. У довіднику про цю знахідку є лаконічний запис: «бронзовий двораменний єпископський хрест з року 1181 з Яксманич»⁷. Дослідник княжого Галича Й. Пеленський у своїй монографії про архітектуру цього міста і, зокрема, єдину збережену пам'ятку — церкву Пантелеймона — подав детальний опис і рисунки хрестів, нанесених на її стінах, та як аналогію до деяких з них згадав хрест, знайдений «під час корчування лісу в с. Яксманичі поблизу Добромиля, який віддали до Національного музею у Львові»⁸. Ще раз фотографію цього хреста, без будь-яких пояснень у тексті, вмістив у своїй книжці відомий український археолог Я. Пастернак, скориставшись негативами, які він за дорученням І. Свенціцького готував для довідника Національного музею⁹. В іншій роботі І. Свенціцького, де, мабуть, зроблено помилку, знаходимо згадку про хрест з написом 1186 р. з Добромиля¹⁰.

Отже, ця знахідка так і не стала предметом спеціального вивчення, не увійшла вона ані у зведені каталоги епіграфічних пам'яток Київської Русі чи Галицько-Волинського князівства, ані в дослідження, присвячені ранньосередньовічній історії Перемиської землі¹¹. Що більше, дотепер остаточно не було локалізоване місце знахідки хреста. Питання точної локалізації ускладнюється існуванням поблизу Добромиля двох сіл з подібними назвами — Яксманич, що на віддалі 20 км на північ від цього міста, та Аксманич за 13 км на північний захід від Добромиля (обидва населені пункти лежать на території сучасного Перемиського воєводства Польщі). Проблема, як видається, вирішує згадка лісу села Клоковичі в інвентарній книзі. Такий населений пункт межує з Аксманичами.

Поблизу с. Аксманичі в лісі є городище, відкрите польськими археологами. Цю пам'ятку вперше описали А. Жакі та Я. Котлярчик¹². Городище досить добре збереглося, воно оточене трьома лініями оборонних валів, однак його датування не зовсім чітке, оскільки широкі дослідження тут не проводилися. Раз його відносять до останніх десятиліть X — початку XI ст., раз датують навіть IX століттям¹³. Ранньосередньовічна кера-

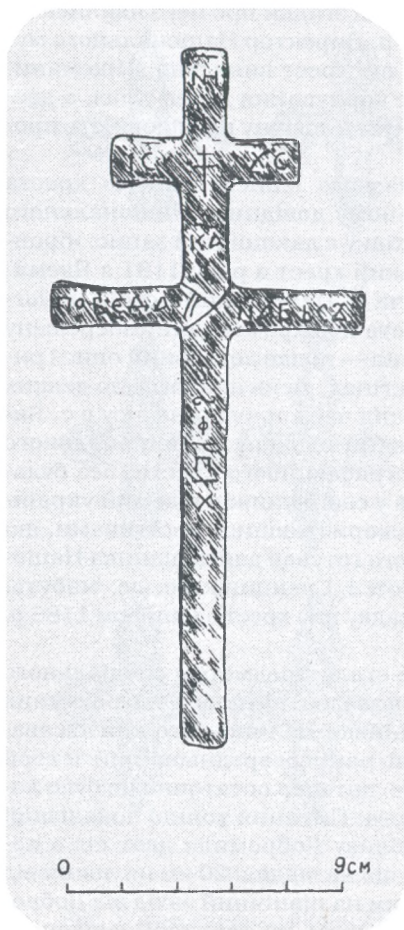

Рис. 3. Бронзовий хрест з Аксманич

міка відома також із с. Клоковичі¹⁴. Проте хрест навряд чи можна пов'язати з цими пам'ятками. Такі вироби найбільш типові для великих міст княжої доби. Своім походженням він пов'язаний радше з Перемишлем — значним історичним та культурним центром Галицької землі, що на віддалі 11 км на північний схід від Аксманич.

Хрест виготовлений з доброякісної бронзи, про що свідчить темнозелена благородна патина. Він двораменний, шестикінцевий. Його розміри: висота — 23,1 см; довжина меншого, верхнього, рамена — 6,1 см; більшого, нижнього, — 10,2 см. (Рис. 3). У верхньому середохресті нанесено зменшений рисунок шестикінцевого двораменного хреста, а на кінцях гравірованим написом уміщено монограму: ліворуч — І С, праворуч — Х С, вгорі — НІ, внизу — К А. Це традиційна формула: «Ісус Христос переможець». Вона відома на багатьох культових речах у слов'янському світі, зокрема енколпіонах, іконках та хрестах¹⁵.

Напис на другому великому рамені читається так: «ПОВЕДА НА БЬСЪ». Під ним

на вертикальному доземному стовпі розміщена літерна дата: ѦФПХ. Розміри хреста і те, що на ньому немає отвору чи кільця для підвішування, засвідчують, що його не носили на грудях, ним благословляли, і саме тому за ним закріпилася назва «єпископський хрест».

На Русі, як і в усьому християнському світі, хрест сприймався як релігійний символ особливої хресної сили. Він був головним символом запровадженого тут християнства, у ньому вбачали велику чудотворну силу, йому поклонялися, на ньому присягали, його брали з собою у подорожі чи бойові походи і свято берегли. Таке розуміння значення хреста чітко відбите в писемних джерелах. Особливо цікавим є запис у літопису під 1153 р., коли розпалилася суперечка з приводу чудотворної сили хреста між Володимирком Галицьким і посланцем Ізяслава Київського, боярином Петром Бориславичем. Над докорами боярина про порушення хрестоцілування Володимирко кепкував: «Осей хрестик малий?» На це Петро Бориславич з гідністю заперечував: «Княже! Хоча хрест малий, та сила велика його есть на небі й на землі»¹⁶.

Шестикінцева форма хреста не була в Київській Русі найпоширенішою, проте вона досить часто трапляється на стінах монументальних будівель. Подібні до хреста з-під Перемишля зображення відомі в церкві Спаса у Берестові, Успенському соборі Києво-Печерської лаври, церкві Михайла Видубецького монастиря, на Золотих Воротах Києва¹⁷, видряпані вони на кам'яних блоках церкви Пантелеймона в Галичі¹⁸. В Софійському соборі Новгороду довкола шестикінцевого хреста розміщений напис «ІС ХС ПОБЪДИ», який зараховують до групи графіті другої половини XI — першої половини XII ст.¹⁹ Серед ужиткових культових речей своєю формою до цього хреста найбільше подібні славнозвісний хрест Євфросинії Полоцької та хрест Новгородського єпископа Антонія, які, на відміну від перемиського, багато декоровані перегородчастими емаллями та карбованими зображеннями²⁰.

Дуже цікавою і трохи загадковою є дата на хресті. Вона починається літерою «зело», яка має числове значення 6000. За нею йде літера «фіта» з числовим відповідником 9, далі розміщена літера «П», що означає 80, і, нарешті, «Х» із значенням 600. Така послідовність літерно-цифрового запису незвична, проте вона не повинна нас дивувати. На пам'ятках епіграфіки Київської Русі бувають подібні написи. Наприклад, на відомому Тмутороканському камені напис зроблено так, що остання цифра вписана в передостанню²¹. Інколи трапляються зайві літери в датах (як на хресті Євфросинії Полоцької), у деяких випадках різальники помилялися в написанні букв або писали їх у різні боки тощо.

Єдиний варіант, за яким можна розташувати літери, щоб вийшла якась логічна дата, — послідовність $\zeta\phi\Gamma\chi$. Такий запис

відповідає 6689 рокові від створення світу. Переводячи цю дату на сучасне літочислення (6689—5508), отримаємо 1181 рік.

Для палеографічного аналізу напису на хресті даних замоло. Та все ж, зіставлення літер на ньому з написами на таких порівняно добре датованих пам'ятках другої половини XII ст., як хрест Євфросинії Полоцької (1161), Нерльський хрест (1164), Рогволдів камінь (1171), плита з Суздальського собору Різдва (1194)²², не суперечить датуванню хреста з Аксманич цим часом. Однаковий стиль, вдале розміщення і повна симетрія монограм, напису та літерної дати свідчать про виважений авторський задум й одночасність їх нанесення на цьому виробі. Одного й того самого автора напису характеризує ще й така деталь, як однакове дуже дрібне зображення літери «О» у слові «ПОБЕДА» та кола в літері «фіта», вміщеній у даті на хресті.

Сьогодні важко точно визначити, які події спричинили появу цього хреста. Напис на ньому дуже співзвучний з повідомленнями різних джерел про боротьбу Церкви з пережитками поганської віри та використання для цього хреста як найважливішого християнського символу. В похвалі цьому символі на Нерльському хресті зазначено, що саме він є «демонам прогонитель». Писемні джерела XI—XIII ст. теж рясніють згадками про боротьбу з язичниками. Так, вже під 1068 р. літописець зазначив, що «нічого не бояться крім хреста» або ж, що «хрестом бо переможені бувають сили бісівські»²³. Відступників від офіційної віри джерела характеризують як «одержимих бісом», «дітей бісових», «бісівські сили», а їх дії як «богомерзькі діла», «бісівські ігрища, плясанья, гуденья». Відголоском боротьби християнської Церкви з поганством стала поява у мистецтві княжої доби виробів дрібної пластики, зокрема іконок та енколпіонів з мучеником Микитою, який лупцює біса²⁴.

Друга половина XII ст. на Русі характеризувалася особливо активним наверненням на поганство. Дослідники схильні говорити навіть про своєрідний «ренесанс» старої віри. Церква вела рішучу боротьбу з боговідступниками, що знайшло своє відображення в пам'ятках матеріальної та духовної культури. Мабуть, не обминули ці явища і Перемиську землю, бо ще й на початку XIV ст. тут згадується поганський дуб Перуна²⁵.

Точна дата й антипоганський вислів на хресті наштовхують на думку, що їх зроблено у зв'язку з якоюсь особливою подією в історії Перемишля. Цікаво, що на 1181 р. припадає 200-річний ювілей першої згадки про це місто в писемних джерелах. Під 981 р. літописець занотував похід київського князя Володимира на Перемиську і Червенську землі та приєднання

їх до Київської держави²⁶. Можливо, що пам'ять про цю подію знайшла своє відображення на хресті як свідчення перемоги Володимира над хорватським племінним об'єднанням, яка з позиції сучасників асоціювалася з перемогою над язичниками, еретиками, і тому на цьому виробі з'явилися монограма, яка утверджувала всепереможну силу Христа, та антипоганський напис.

Видається цілком реальним, що виготовлення цього хреста було приурочене до приходу одного з невідомих нам єпископів на перемиську кафедру. Сама форма хреста з Аксманич (шестикінцевий) вказує, що він міг бути атрибутом єпископа. Вона цілком відповідає цьому рівневі церковної організації, а кириличний напис на хресті свідчить про його належність до східної Церкви. Вживання слова «НИКА» і паралельно з ним «ПОБЕДА» підтверджує вплив грецької (візантійської) літургії на Церкву та християнську атрибутику Київської Русі.

Перемиські єпископи відомі з писемних джерел щойно в XIII ст. Першу таку звістку маємо з 1220 р., коли митрополит дав перемиську кафедру Антонію²⁷. Враховуючи це повідомлення Новгородського літопису, деякі польські дослідники вважають, що перемиське єпископство виникло в 1220 р.²⁸ А. Поппе схильний вважати, що воно виділилося між 1187 і 1220 рр.²⁹ Разом з тим є думка М. Грушевського про те, що перемиська «катедра мусіла появитися значно скорше — коли ще не в перших часах християнської проповіді, то найдалше за перших Ростиславичів»³⁰. Цю думку підтверджує також повідомлення Длугоша, в якому занотовано, що «Перемишль був визначний єпископською гідністю і замком і більш чим небудь іншим — церквою на замку, побудованою з тесаного каменя...»³¹ Згадана церква — це храм Івана Хрестителя. Її збудував на початку XII ст. Володар Ростиславич, дослідження провели польські археологи³².

Відомо, що церковне будівництво в Київській Русі після запровадження християнства розгорталось не тільки у таких відомих центрах, як Київ, Чернігів чи Переяслав, а й на окраїнах, у прикордонних областях. Це сприяло усталенню загальних для всієї держави морально-етичних норм, культури, християнської обрядовості та символіки. Одночасно засновувалися тут єпископські кафедри, які ставали центрами поширення релігійного світогляду³³.

Наведені дані підтверджують факт ранішого існування перемиського єпископства, ніж вважали дотепер польські дослідники. Суттєвим аргументом на користь такого твердження є

подібність форм реліквії з Аксманич 1181 р. та пізнішого хреста єпископа Антонія, який кілька разів був владикою в Новгороді, а з 1220 до 1225 р. очолював перемиську кафедру. Цілком можливо, що під час перебування в Перемишлі Антоній міг бачити хрест 1181 р. і за його взірцем замовити майстрові більш розкішний виріб.

Наведені факти переконливо засвідчують виняткову роль Перемишля в утвердженні християнства східного обряду, початки якого сягають, очевидно, часів входження цього регіону у сферу впливів Великоморавської та Чеської держав.

¹ Петегірич В. Хрести-енколпіони Галицько-Волинської землі XI—XIII ст. // Міжнародний історико-археологічний семінар «Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I — на початку II тисячоліть н.е.», Чернівці, 22—24 вересня 1994 р.: Тези доповідей та повідомлень. — Чернівці, 1994. — С. 38—40.

² Обчислення зроблено на підставі підсумовуючої праці Ельжбети Ґрудек-Кцюк (Enkolpiony znalezione na terenie Polski. Próba klasyfikacji i datowania materiałów // Przegląd archeologiczny. — 1989. — Т. 36. — С. 97—134) та останніх публікацій (див.: Kokowsky Ewa i Andrzej. Nieznany enkolpion brązowy z Przemyśla // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego za lata 1980—1984. — Rzeszów, 1991. — S. 207—212; Rogatko J. Nowe znaleziska z okolic Gródka nad Bugiem woj. Zamość // Sprawozdania archeologiczne. — 1994. — Т. 46. — S. 169—184).

³ Пуцко В. Г. Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов // Труды V Международного конгресса славянской археологии. — Т. 3, вып. 2 б. — С. 62—75.

⁴ Зоценко Б. Н. Об одном типе древнерусских энколпионов // Древности Среднего Поднепровья. — Киев, 1981. — С. 113—124.

⁵ Інвентарний номер: ДМ-634. Висловлюємо щирі подяку головному охоронцеві Національного музею Д. Посацькій за допомогу в пошуку цієї знахідки.

⁶ Свенціцький І. Національний музей в 1911 році // Діло. — 1912. — 17 січня. — С. 2—3; Пеленський Й. Національний музей // Діло. — 1912. — 29 січня. — С. 3—4.

⁷ Ілюстрований провідник по Національним музеєви у Львові. — Жовква, 1913. — С. 11, фото 6.

⁸ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. — Kraków, 1914. — S. 41.

⁹ Пастернак Я. Коротка археологія західно-українських земель. — Львів, 1932. Фото XVII.

¹⁰ Свенціцький І. Питання про світський характер староруського письменства і його мови // Питання слов'янського мовознавства. — 1958. — Кн. 5. — Львів, 1958. — С. 61.

¹¹ Пор.: Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI—XIV веков. Свод археологических источников. Вып. EI-44. — Москва, 1964; Петегірич В. Археологічні джерела про писемність жителів південно-західних земель Київської Русі // Київська Русь: культура і традиції. — Київ, 1982; Kunysz A. Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu. — Przemyśl, 1981; Żaki A. Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974.

¹² Kotlarczyk J., Żaki A. Nieznane grodzisko wczesnośredniowieczne w Aksmianicach pod Przemyślem // Acta Archaeologica Carpathica. — 1969. — Т. 11. — S. 51—62.

¹³ Cabalska M. Tuligłowy, grodzisko z potrójną, linią wałów a problem gradów czerwieńskich // Rocznik Przemyski. — 1988. — Т. 24—25. — S. 332—333.

¹⁴ Historia badań archeologicznych i zbiorów Muzeum Ziemi Przemyskiej. — Przemysł, 1973. — S. 75—86.

¹⁵ Див., наприклад: Дончева-Петкова Л. Проблема при производството на кръстове-енколпиони: материали, технологии, ателиета // Археология. — 1992. — Кн. 4. — С. 3, обр. 3; Петкова П. Старобългарска петроглифия летопис // Археология. — Там само. — С. 45—50, обр. 3.

¹⁶ Літопис Руський. За Іпатським списком / Переклав Леонід Махновець. — Київ, 1989. — С. 257.

¹⁷ Высоцкий С. А. Киевские граффити XI—XVII вв. — Киев, 1985. — С. 15, 51, 61, 73, 81, табл. II, № 4; табл. XXIV, № 3; табл. XXV, № 1—2; табл. XXXII, № 2; табл. XXXVI, № 1—2; табл. XXXIX, № 3; табл. XLV, № 1, 2.

¹⁸ Peleński J. Halicz w dziejach... — S. .

¹⁹ Медынцева А. А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI—XIV века. — Москва, 1978. — С. 89.

²⁰ Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи ... — С. 37, табл. XXXII, № 5—6; Алексеев Л. В. Лазарь Богша—мастер—ювелир XII в. // Советская археология. — 1957. — № . — С. 236—240; Його ж. Крест Ефросинии Полоцкой 1161 г. в средневековье и в позднейшие времена: к 830-летию знаменитой реликвии // Российская археология. — 1993. — № 12. — С. 70—78.

²¹ Медынцев А. А. Тмутараканский камень. — Москва, 1979. — С. 42.

²² Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи... — С. 32—34.

²³ Літопис Руський... — С. 106.

²⁴ Николаева Т. В. Рязанская икона с изображением Пантоскратора и Никиты с бесом // Древняя Русь и славяне. — Москва, 1978. — С. 386; Ханенко Б. И., Ханенко В. И. Древности русские. Кресты и образки. 1899. — Вып. 1. — Табл. VI, № 77; Перетц В. Н. О некоторых основаниях для датировки древнерусского медного литья // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — 1933. — Вып. 73. — С. 41, рис. 3.

²⁵ Дуб Перуна названий у грамоті галицько-волинського князя Льва Даниловича від 3 жовтня 1302 р., в якій князь надає Перемиському єпископу село Рушевичі. Цю грамоту вважають фальсифікатом (див.: Каштанов С. М. Інтитуляція русских княжеских актов X—XIV вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. — 1976. — Вып. 8. — С. 74). Однак сумніви про її достовірність стосуються до права єпископства на володіння визначеними землями, а не до топографічних орієнтирів, які в таких випадках, навпаки, даються з особливою точністю.

²⁶ Літопис Руський ... — С. 49.

²⁷ Новгородская первая летопись. — Москва; Ленинград, 1950. — С. 52, 60, 64.

²⁸ Persowski F. Formowanie się społeczności i terytorium miasta Przemysła od XI wieku do roku 1340 // Sprawozdania z posiedzen T P N. — Przemysł, 1965. — S. 102; Kwolek J. Początki biskupstwa przemyskiego // Roczniki Teologiczne. — 1957. — T. 111, z. 2. — S. 129—152.

²⁹ Poppe A. Organizacja kościoła. Rus // Słownik starożytności słowiańskich. — T. 3. — Cz. 2. — S. 514.

³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2: XI—XIII вк. — Київ, 1992. — С. 462.

³¹ Цит. за: Пастернак Я. Княжий город Перемишль // Перемишль західний бастион України. — Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. — С. 14.

³² Żaki A. Archeologia ... — S. 153—156.

³³ Ричка В. Церква і етнокультурний розвиток давньоруського суспільства // Середньовічна Україна. — 1994. — Вып. 1. — С. 10.

Володимир Александрович

УКРАЇНСЬКЕ МАЛЯРСТВО

В ПЕРЕМИШЛІ XIII – ПОЧАТКУ XVII ст.:

ГОЛОВНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ

Еволюція перемиського осередку давнього українського малярства належить до найважливіших аспектів історії мистецької культури українських земель. Така його позиція визначена передовсім тим, що переважна більшість пам'яток українського релігійного малярства з-перед XVII ст. збереглася саме на території перемиського історико-культурного регіону. Лише на його матеріалі вдається детально простежити еволюцію мистецького походження процесу на українських землях перед кінцем XVI ст. Пам'ятки перемиського походження дають найнадійнішу основу для висновків про характер та особливості перебігу мистецького процесу в Україні у пізній період розвитку середньовічної мистецької традиції. Це все дає законні підстави для висновку про особливу роль перемиського осередку українського середньовічного малярства в мистецькій культурі перед кінцем XVI ст.

Такий висновок не може викликати ніяких заперечень ані в принципі, ані за своєю суттю. Проте, приймаючи його, не можна не визнати, що він лише дуже малою мірою подиктований реальними здобутками у вивченні спадщини українського середньовічного малярства Перемишля. На ділі вона все ще чекає навіть свого відкриття, не те що дослідження. За таких умов говорити про повніші уявлення щодо характеру розвитку мистецьких процесів на перемиському ґрунті просто немає як.

Нинішній скромний стан вивчення спадщини перемиського осередку українського середньовічного малярства коріниться в цілому комплексі історичних причин й особливостях та актуальному стані розвитку історико-мистецьких досліджень як в Україні, так і в Польщі. Передовсім треба підкреслити досить пізні зародження інтересу до спадщини середньовічного українського малярства й відповідно пізні початки його музейного колекціонування. Фактичне відкриття перемиського іконопису збігається із знаменитою поїздкою Іларіона Свенціцького по Лемківщині та Бойківщині у 1905 р. за дорученням митрополита Андрея Шептицького, наслідком якої став блискучий початок збірки перемиського іконопису (і не лише іконопису) Церковного музею — нинішнього Національного музею у Львові. Проте характерно, що в піонерських фундаментальних публікаціях І. Свенціцького про західноукраїнську ікону, які побачили світ наприкінці 1920-х рр.¹, питання про розподіл пам'яток за школами не стояло взагалі. Вперше у скромному обсязі проблему спадщини перемиського осередку українського середньовічного малярства поставила Віра Свенціцька в розділі про станкове малярство XIV—XVI ст. багатотомної «Історії українського мистецтва»². Розмова про українське малярство вказаних століть неминуче спиралася на пам'ятки перемиського походження, проте в нечисленних виданнях альбомного характеру³ проблема його ролі та місця, закономірно, не могла бути поставлена належним чином. Спеціального ж дослідження про перемиську школу українського малярства в українській літературі — навіть на рівні статті — до цього часу немає.

Як порівняти зі скромними здобутками українських авторів, набагато більше в останні десятиліття зроблено у Польщі. Тут побачили світ чимало солідних альбомних видань про ікону в польських збірках чи окремі її колекції, у яких, закономірно, переважають пам'ятки перемиського походження⁴. Декілька польських колекцій ікон навіть мають друковані каталоги⁵. В польській літературі опубліковано також досить багато статей про окремі пам'ятки та їх групи, найвагоміший доробок такого роду належить саноцькому дослідникові Ромуальдові Біскупському⁶. Численні публікації польських авторів про українську ікону з перемиського регіону не йдуть ні в яке порівняння з більш ніж скромною українською літературою. Однак польська історія мистецтва на цьому шляху не уникла своїх власних проблем. Передовсім, не всі автори усвідомлюють особливості історико-культурної ситуації регіону, з якого походить пере-

важна більшість уцілених пам'яток. Декотрим з них важко визнати українське походження пам'яток, внаслідок чого «на злобу дня» постають такі псевдонаукові поняття як «ікона каграска»⁷. Ставлячи себе на такі позиції, польська література, закономірно, не схильна підкреслювати роль перемиського осередку українського середньовічного малярства, тим більше наголошувати на ранніх його початках. Характерно, що у згаданому каталозі ікон Окружного музею в Перемишлі про місцевий малярський осередок не йдеться зовсім. Навіть не схильний штучно витворювати проблеми Ромуальд Біскупський тільки побіжно згадує про перемиський осередок українського малярства⁸. Однією з характерних особливостей його поглядів є датування найраніших з основної маси збережених на території Польщі ікон щойно серединою XV ст.⁹ Частина польських дослідників схильні визнавати можливість існування на перемиському ґрунті осередку українського малярства передовсім у зв'язку з проблемою діяльності перемиського священника Гайля — відомого маляра короля Владислава II Ягайла¹⁰.

Цей короткий перегляд наявних підходів до проблеми перемиського осередку середньовічного українського малярства показує, що дотепер у літературі вона навіть не була належним чином поставлена. Тому фактично її доводиться розпрацьовувати заново. Така робота потребує комплексного підходу до історії перемиського малярського осередку. Перший її етап передбачає систематичне вивчення відповідних архівних матеріалів, насамперед міського архіву, яке вже завершено¹¹. Складніше зарисовується ситуація з пам'ятками, оскільки дотепер опубліковано лише невелику їх частину. Основна колекція іконопису перемиського історико-культурного регіону в Національному Музеї у Львові й далі залишається малодоступною. Наявний комплекс архівних відомостей до історії перемиського осередку середньовічного українського малярства та новіші публікації багатьох невідомих раніше пам'яток, особливо ранніх, створюють передумови для формування нової дослідницької ситуації навколо малярської спадщини українського Перемишля. Її систематичне дослідження потребує багато часу й відповідних зусиль. Найнагальнішою видається потреба виробити певну систему поглядів на розвиток українського малярства в Перемишлі, передовсім визначення основних етапів його еволюції.

Початки українського малярства в Перемишлі документально не зафіксовані. Найстаршою віднайденою пам'яткою є виявлені в ході розкопок невеликі фрагменти фресок кафедр

рального собору Різдва Івана Хрестителя на Замковій горі¹². Останнім часом проблема раннього українського малярства на терені княжого Перемишля набрала нового освітлення. Калужський дослідник Василь Пуцко переконливо ідентифікував як пам'ятку перемиського походження мініатюри так званого Службника Варлаама Хутинського (Москва, Державний історичний музей), переписаного на замовлення першого відомого перемиського православного єпископа — архієпископа Антонія (1220—1225)¹³. Над невеликим за обсягом кодексом працювало двоє переписувачів, і на підставі цього В. Пуцко робить висновок про його поспішне викінчення. Отже, Службник міг готуватися до якоїсь конкретної події. Підкреслюючи винятково високий рівень його мініатур, автор робить висновок про константинопольське походження маляра і схильний бачити в ньому одного з тих столичних майстрів, які покинули місто після його розгрому хрестоносцями в 1204 р. У своїх дослідженнях В. Пуцко широко використовує версію про діяльність на початку XIII ст. візантійських майстрів на території теперішніх України та Білорусі, схильний пов'язувати з ними визначніші мистецькі пам'ятки цього регіону відповідного часу¹⁴, іноді, може, навіть перебільшуючи роль візантійських емігрантів. Цей висновок вказує на визначні позиції тогочасного західноукраїнського малярства в мистецькій культурі східнохристиянського світу. Тут не можна не згадати також відомі мініатюри Галицького Євангелія (Москва, Державна Третяковська галерея), які окремими дослідниками теж розглядаються як пам'ятка західноукраїнського походження початку XIII ст.¹⁵ Мініатюри Службника архієпископа Антонія засвідчують найвищий для тодішнього мистецтва візантійського кола професійний рівень окремих пам'яток малярства, які виникали на перемиському ґрунті. Вони дають підстави стверджувати відповідний професійний рівень тих малярських кадрів, які діяли на місцевому ґрунті, говорити про високі позиції малярської культури, яка розвивалася під опікою князівської та вищої церковної влади.

Мініатюри перемиського Службника — єдина ідентифікована пам'ятка місцевої школи малярства XIII ст. Проте на підставі пізніших наслідувань — здебільшого другої половини XV — першої половини XVI ст. — вдається вірогідно ідентифікувати ще одну перемиську ікону, мабуть, другої половини XIII ст. Численні на території перемиської єпархії наслідування ікони Богородиці Одигітрії з пророками — найраніша з них походить з церкви святого Дмитрія у Підгородцях (Національний музей у

Львові, далі — НМЛ) — вказують на наслідування раннього взірця, який, імовірно, був у Перемишлі. Аналогії окремих копій з недавно відкритою іконою останньої третини XIII ст.¹⁶ з Успенської церкви в Дорогобужі (Рівне, Краєзнавчий музей) вказують на походження першовзірця з другої половини XIII ст.¹⁷ Ця втрачена перемиська ікона не тільки засвідчує поширення на місцевому ґрунті стилю ікони з Дорогобужа, але й разом з дорогобужькою іконою, дозволяє кваліфікувати його як один з напрямків еволюції стилю українського малярства другої половини XIII ст. Ікона репрезентує той найвищий з професійного погляду рівень його розвитку, з якого виходило багато майстрів перемиської школи українського малярства XIV ст.

Перше і, мабуть, найважливіше свідчення цьому дають відомі чинові ікони «Архангел Михаїл» та «Архангел Гавриїл» із церкви святої Параскеви в Дальові (НМЛ). Віднесені в першій публікації до XVI ст.¹⁸, вони поступово відсувалися у літературі на чимраз раніший час. В. Ярема вказав на архангела Гавриїла зі знаменитого «Благовіщення» у церкві Богородиці Перивлепти в Охріді як найближчу аналогію до них, але при цьому подав їх тільки як пам'ятки другої половини XIV — початку XV ст.¹⁹ Однак у контексті розвитку візантійської малярської традиції та українського малярства XIV ст. таке датування неприйнятне, стиль ікон не виходить поза рамки першої половини століття²⁰. Безпосереднє наслідування дальовських архангелів у малярській спадщині Перемишля виказують передовсім чиновий «Святий Георгій» з церкви святого Миколая в Тур'ї (НМЛ)²¹ та недавно опублікований «Архангел Михаїл з діяннями» з церкви святого Миколая у Стороні (НМЛ)²².

Група названих ікон відображає різні етапи розвитку, мабуть, лише одного з напрямків перемиської малярської традиції XIV ст., виразно закоріненого в малярстві княжої доби. Вони дають досить повне уявлення про перемиське малярство XIV ст. та вихідні позиції однієї з найважливіших його течій у першій половині наступного століття. В той час до спадщини згадаючого кола майстрів у Перемишлі звернулися автори таких ікон, як невідомого походження «Моління» з колишньої збірки українського музею «Стривігор» у Перемишлі (Перемишль, Національний музей Перемиської землі, далі — НМПЗ)²³, «Святий Миколай з житієм» із церкви Успіння Богородиці в Наконечному²⁴, «Свята Параскева з житієм» — храмова з церкви у Старому Ярі (обидві — НМЛ)²⁵. Вказані ікони привертала увагу не лише майстрів першої половини наступного століття. Як і на всьому православному Сході, до малярської традиції XIV ст. місцеві

майстри активно зверталися до самого кінця розвитку середньовічної малярської традиції на місцевому ґрунті — зламу XVI ст. Це засвідчують такі пам'ятки, як невідомого походження житійний «Святий Миколай» у перемиському музеї²⁶ та житійний «Святий Миколай» з церкви Різдва Богородиці в Ліскуватуму²⁷ (НМЛ).

Інший напрямок у розвитку українського малярства на перемиському ґрунті пов'язаний з особою першого документально підтвердженого перемиського маляра — священика Гайля. Він відомий з грамоти короля Ягайла від 24 квітня 1426 р., згідно з якою у нагороду за малярські роботи в Сандомирській, Краківській та Серадській землях отримав парафію церкви Різдва Христового над Сяном у Перемишлі²⁸. Щойно порівняно недавно було опубліковано нові відомості про майстра²⁹. Хоч у королівській грамоті 1426 р. дуже скупо сказано про професійну діяльність майстра, його тривала активність у королівському оточенні й участь у виконанні численних королівських замовлень дозволяють бачити в Гайлеві одну з важливих фігур мистецького життя першої третини XV ст.³⁰ Грамота 1426 р. дає досить вагомий докази на користь його причетності до малярської декорації колегіат у Вісліці та Сандомирі. На жаль, стан збереження першого з ансамблів та неодноразове перемалювання другого не дозволяють детальніше розглянути цей винятково цікавий аспект мистецької історії Перемишля першої третини XV ст. Як видається, «проблему Гайля» тепер можна поширити й на пам'ятки іконопису.

Цей висновок впливає з зіставлення фрагментів вісліцьких фресок, особливо голови Йосифа у «Різді Марії», та особливостей іконографії й архітектурного тла сандомирських фресок з іконами «Святий Миколай з житієм»³¹ та «Зішестя Святого Духа»³² з церкви святої Параскеви в Радружі. Аналогії обидвох ікон з вказаними малярськими ансамблями настільки близькі, що їх спільне походження не може підлягати сумніву. Радрузькі ікони не лише розширюють коло пов'язуваних з Гайлем пам'яток й суттєво поповнюють спадщину перемиського майстра. Вони певним чином потверджують перемиський родовід цього малярського напрямку й вказують на його вагому роль у тогочасному мистецькому житті.

Врешті, порівняно добре збережені радрузькі ікони дають повніше уявлення про стилеві особливості цього малярства. Його місце в історії українського мистецтва на перемиському ґрунті визначене насамперед тим, що проти розглянутої вище малярської течії, яка нав'язувала до місцевої традиції XIV ст.,

він спирався передовсім на новітні напрямки балканського малярства другої половини XIV ст. і мав менші пов'язання в ранішій місцевій традиції.

Наступний важливий етап у розвитку українського малярства в Перемишлі припадає на другу половину — кінець XV ст. Він позначений передовсім викристалізуванням характерного для української мистецької культури триєдиного ансамблю ядра декорації інтер'єру храму у станковому малярстві, складі низького, двоярусного іконостасу та монументальних ікон на тему Страстей і Страшного Суду³³. В той самий час триває далі розвиток ансамблю іконостасу. Поряд з поширеним у попередній період варіантом намісного ярусу з іконою стоячого Спаса Пантократора й парним храмовим образом (він зник з мистецької практики впродовж першої половини XVI ст.) з'явилися намісні зображення Спаса на троні. Ранній приклад такого роду дає «Спас» на одній дошці з храмовою житійною іконою святої Параскеви з церкви у Дальовій (НМЛ)³⁴. Одночасно, як вказує велике число ікон Богородиці Одигітрі³⁵, знову набув поширення відомий ще в мистецтві княжої доби³⁶ варіант намісного ярусу іконостасу з іконою Богородиці. Для намісного ярусу створено перші зображення тронної Богородиці³⁷. Від зламу століть походять найраніші ікони циклу великих празників, починаючи від «Благовіщення — В'їзду до Єрусалиму»³⁸ (СІМ) та празників із церкви Успіння Богородиці на Вовчу у Перемишлі³⁹. Ще до другої половини XV ст. належать перші монументальні ікони Страстей — з Хрестовоздвиженської церкви у Здвижені⁴⁰, та Страшного Суду — з церкви Різдва Богородиці у Мшані⁴¹ (обидві — НМЛ). Брак відповідних пам'яток з інших регіонів України не дає можливості визначити, наскільки вказані процеси мали загальноукраїнський характер — нині це доводять лише архівні матеріали волинського походження⁴². Проте особлива роль майстрів перемиського малярського осередку в піднесенні мистецького життя у регіоні з-перед кінця XV ст. — поза всяким сумнівом.

Матеріали перемиського міського архіву досить виразно обрисовують ситуацію в тогочасному середовищі українських малярів Перемишля⁴³. Його найважливішою особливістю виступають два моменти, які за наявними відомостями про майстрів давнього українського малярства для українських малярських середовищ XVI—XVII ст. є унікальними. Перший момент полягає в якнайтісніших пов'язаннях перемиських майстрів у середовищі духовенства — майже всі вони або священики або члени їхніх родин. Ця обставина, очевидно, відображає одну з

особливостей перемиського осередку українських малярів, стверджену вже відомостями про Гайля. Очевидно, до середини XVI ст. перемиські малярі українського походження так чи інакше належали до духовного стану й таким чином продовжували середньовічну традицію. Це вказує на особливу роль місцевої владичої кафедри у розвитку перемиського осередку українського малярства і наголошує на певних подиктованих цим особливостях еволюції українського малярства в Перемишлі. Якнайтісніші пов'язання перемиських малярів у церковних колах, закономірно, повертали їх у бік традиції. Мабуть, саме тут слід бачити одне з головних пояснень механізму зазначеного наслідування тих самих іконографічних взірців упродовж XIV—XVI ст.

Ретроспективний характер перемиського осередку українського малярства негативно позначився на його розвитку пізніше, в другій половині XVI ст. Певні риси кризи з'явилися у ньому вже біля середини століття. В історії перемиського українського малярського середовища цей час позначений помітною активністю не лише в іконописі, а й у монументальному малярстві. Близько 1543 р. в самому місті розмальовано новий кафедральний собор Різдва Івана Хрестителя⁴⁴. У 1547 р. малярську декорацію фундації єпископа Антонія Радилівського отримала давня монастирська Преображенська церква у Спасі⁴⁵. За всіма стилістичними особливостями до того-таки часу належать частково збережені фрески монастирської церкви святого Онуфрія у Лаврові⁴⁶. Лаврівський ансамбль має виразні відповідники в іконопису — найближчу аналогію до нього дає храмова ікона «Поклоніння волхвів» із церкви Собору Богородиці в Бусовиську (НМЛ)⁴⁷. До кола цих перемиських малярів належав і майстер Олексій — автор виконаних у 1547 р. ікон «Богородиця Одигітрія з пророками»⁴⁸ та «Успіння Богородиці»⁴⁹ з церкви Собору архангела Михаїла у Смільнику (обидві — НМЛ), якого можна ідентифікувати з відомим за документами перемиського міського архіву пізнішого часу Олексієм Горшковичем⁵⁰.

Вказані перемиські пам'ятки середини XVI ст. позначені декоративною стилізацією форм, спрощенням образних характеристик і свідчать про занепад місцевого осередку українського малярства. Цьому процесові відповідали великі зміни в структурі перемиського малярського середовища. У третій чверті століття українських малярів у ньому відчутно поменшало, документи останньої чверті століття фіксують на місцевому ґрунті вже тільки одного майстра. Паралельно йшов про-

цес колонізації міста й занепаду його українського середовища. Внаслідок цього перемиський осередок українського малярства втратив свої позиції, його місце в регіоні заступили провінційні малярські майстерні⁵¹. Поза зазначеними внутрішніми чинниками у такому розвитку подій якнайактивнішу роль відіграв момент зовнішнього (щодо самої розглядуваної традиції) тиску, який від другої половини XVI ст. став одним з активних факторів розвитку історико-культурної ситуації на західноукраїнських землях. Не випадково через століття долю Перемишля розділив львівський осередок українського малярства⁵². Далі, вже у XVIII ст., цей процес перекинувся на Волинь⁵³.

Попри виразно трагічний за характером та внутрішньою суттю фінал історії перемиського осередку середньовічного українського малярства, його еволюція впродовж XIII—XVI ст. дає немало яскравих свідчень про значну роль Перемишля в мистецькому житті не лише тієї території, на яку безпосередньо поширювався його вплив, а й усього центрально-східноєвропейського історико-культурного регіону. Ця роль викристалізувалася ще за княжої доби й остаточно оформилася в XIII — першій половині XIV ст. Порівняно нечисленні відомі пам'ятки тогочасного українського малярства на перемиському ґрунті цілком однозначно потверджують високий професіоналізм малярської культури княжої України та її гідні позиції в колі сучасних мистецьких культур східнохристиянської традиції. Високі позиції тогочасного перемиського малярства були забезпечені протекторатом світської та духовної еліти, який визначав відповідний рівень розвитку малярської культури. Високий професіоналізм став одним з головних чинників великої активності перемиських майстрів — з них документально потверджений лише Гайль⁵⁴ — у реалізації мистецької політики короля Владислава Ягайла⁵⁵. Їх діяльність при королівському дворі становила пік зовнішньої експансії перемиського осередку середньовічного українського малярства. Впродовж останнього півтора століття своєї історії він уже ніколи не мав таких можливостей і більше був зосереджений на внутрішніх проблемах. Тим більше несподіваним видається нове поживавлення монументального малярства на перемиському ґрунті біля сердини XVI ст., попри його досить яскраво виражений кризовий характер. Ця пізня сторінка в історії перемиського монументального малярства, як і останнє піднесення українського малярства в Перемишлі в першій половині XVI ст., виступає в цілком іншому історико-культурному контексті. Визначальними його особливостями зовнішнього порядку були ліквідація Візантійської

імперії і виникнення того явища, яке в історії культури прийнято окреслювати поняттям «Візантія після Візантії». В новій ситуації набирала значення роль місцевої традиції і поступово почала складатися її європейська орієнтація як наслідок того нового типу культури, який поступово викристалізовувався на включених до складу Польщі західноукраїнських землях. Її першою маніфестацією можна вважати краківські кириличні друки Швайпольга Фіоля, за якими прийшли українська латиномовна література й наростання запозичень з арсеналу західноєвропейської мистецької традиції в релігійному малярстві. В іконопису цей процес чи не вперше виявився в окремих іконографічних елементах згадуваних здвиженських «Страстей» (найяскравішим його свідченням є перебиті ноги розбійників у центральній композиції). З південно-східної частини історичного перемиського регіону походить низка ікон, які мають у собі якнайвиразніші елементи західної іконографічної традиції. Серед них найхарактернішими прикладами можуть бути «Святі Георгій та Параскева» з церкви святих Кузьми і Дем'яна в Корчині⁵⁶, «Святі Петро та Василій Великий» із церкви святого Миколая у Стрільках⁵⁷, «Святий Георгій» — храмова з церкви у Ступниці⁵⁸ (всі — НМЛ). Іноді навіть у традиційних для українського малярства іконах Богородиці Одигітрії за взірць було взято костьольну ікону західної традиції — як, наприклад, у пам'ятках з Успенської церкви в Терлі⁵⁹ (Краків, Національний музей) та невідомого походження в колишній збірці Музею Богословської Академії у Львові⁶⁰. Проте якщо вказані явища обмежуються порівняно вузьким колом пам'яток, то в мотивах і характері орнаментальної декорації тла ікон та їх обрамлень елементи західного походження набули якнайбільшого поширення⁶¹. В малярстві українського Перемишля, як і в українському малярстві загалом, це було перше знамення наступаючої окциденталізації, перший виразний прояв тієї нової історико-культурної ситуації, яка активно формувалася на західноукраїнських землях уже впродовж XVI ст.⁶² Так в період останнього розквіту перемиської школи українського малярства у ньому виступили наверх перші паростки тих процесів, органічний розвиток яких в нових історичних умовах з другої половини XVI ст. привів до зародження і розвитку нової художньої системи українського малярства XVII—XVIII ст.

¹ Свенціцький І. Іконопись Галицької України XV—XVI віків. — Львів, 1928; Свенціцький-Святицький І. Ікони Галицької України XV—XVI віків. — Львів, 1929 (паралельне видання німецькою мовою).

² Свенціцька В. Живопис XIV—XVI століть // Історія українського мистецтва в шести томах. Т. 2: Мистецтво XIV — першої половини XVII століття. — Київ, 1967. — С. 217—240, 247.

³ Гординський С. Українська ікона XII—XVIII сторіччя. — Філадельфія, 1973 (паралельно англійською мовою, переведення німецькою мовою — München, 1981); Логвин Г., Миляева Л., Свенціцька В. Український середньовічний живопис. — Київ, 1976; Свенціцька В., Сидор О. Спадщина віків. Українське малярство XIV—XVIII століть у музейних колекціях Львова. — Львів, 1991; Свенціцька В., Откович В. Українське народне малярство XIII—XX століть. — Київ, 1991.

⁴ Grządziela R., Lewandowska J. Ikony ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku. — Kraków, 1967; Kłosińska J. Icones de Pologne. — Varsovie, 1987; Item. Ikons from Poland. — Warsaw, 1989; Item. Ikonen aus Poland. — Warschau, 1989; Biskupski R. Ikona w zbiorach polskich. — Warszawa, 1991; Item. Ikony ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku. — Warszawa, 1991.

⁵ Grządziela R., Malinowska J., Turczak Ł. Ikony w muzeach województwa rzeszowskiego. Katalog. — Rzeszów, 1968; Kłosińska J. Ikony // Muzeum Narodowe w Krakowie. Katalogi zbiorów. — T. 1. — Kraków, 1973; Ikony ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Przemyślu. — Kraków, 1981.

⁶ Найважливіші з цих публікацій: Biskupski R. Warsztat malarstwa ikonowego drugiej ćwierci XV wieku // Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku (далі — MMBLS). — Rzeszów, 1971. — Т. 14. — С. 35—53; Item. Wybrane warsztaty ikonowego szkoly halickiej XV i XVI wieku // Folia Historiae Artium. — Kraków, 1982. — Т. 18. — С. 25—42; Item. Ikona Deesis z Paszowej (próba datowania) // MMBLS. — Sanok, 1985. — Т. 28. — С. 76—83; Item. Malarstwo ikonowe od XV do pierwszej połowy XVIII wieku na Łemkowszczyźnie // Polska Sztuka Ludowa. — Warszawa, 1985. — Т. 39. — Nr 3—4. — С. 153—176;

⁷ Поняття «карпатська ікона» впровадила Яніна Клосінська. Їїю критику див. у статті: Коць-Григорчук Л. Нове про найдавніші зразки українського іконопису // Народна творчість та етнографія. — Київ, 1991. — № 4. — С. 59—68.

⁸ Поп.: Biskupski R. Ikona w zbiorach ... — С. 10.

⁹ Ibid. — С. 11.

¹⁰ Trajdos T. Benedyktyni na Łyścu za panowania Władysława Jagiełły (1386—1434) // Roczniki Historyczne. — Warszawa, 1983. — Т. 48. — С. 30. Як зазначає автор, проблема детально розглянута в другій, невиданій частині його монографії про історію Православної Церкви у Польщі.

¹¹ Відповідну роботу автор провів у 1992—1994 рр. Найцікавішими виявилися результати вивчення перемиського осередку українського малярства XVI ст. Їх наслідки вперше було оприлюднено в доповіді на конференції «Sztuka cerkiewna XVII—XIX wieku», яку організував Історичний Музей в Сяноку у вересні 1993 р. Текст доповіді готується до друку в матеріалах конференції (Aleksandrowycz W. Przemyscy malarze pochodzenia ukraińskiego w XVI i pierwszej połowie XVII wieku).

¹² Żaki A. Przemyska cerkiew księcia Wołodara w świetle źródeł pisanych i archeologicznych // Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie. — 1968/1. — С. 47—50. Item. Archeologia Małopolski średniowiecznej. — Kraków, 1974. — С. 153—156, 172—174.

¹³ Пуцко В. Службеник перемиського архієпископа Антонія з XIII ст. // *Перемиські дзвони*. — 1992. — Ч. 10—12. — С. 13—15.

¹⁴ Цієї теми автор торкається в багатьох публікаціях. Див., зокрема: Пуцко В. *Візантійські шляхи давньоруського мистецтва* // *Археологія*. — 1991. — № 2. — С. 26—40.

¹⁵ Найповніше дослідження мініатюр: Попова О. С. *Ранние волинские миниатюры раннего XIII века (к вопросу о взаимоотношениях русского и византийского искусства)* // *Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси*. — Москва, 1972. — С. 283—315. За іншою версією, Євангеліє походить зі скрипторію волинського князя Володимира Васильовича. Останнім її підтримав Я. Запаско (*Скрипторій волинського князя Володимира Васильовича* // *Записки НТШ*. Т. 225. Праці історико-філософської секції. — Львів, 1993. — С. 290, 291—292).

¹⁶ Датування обґрунтовано в: Александрович В. *Ікона Богородиці Одигітрії з Успенської церкви у Дорогобузжі* // *Міжнародна наукова конференція «Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції»*. Галич, 19—21 серпня 1993. — Львів, 1993. — С. 113—115. Ширше див.: Александрович В. *Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії (у друку)*.

¹⁷ Детальніше див.: Александрович В. *Дорогобузька ікона...*

¹⁸ *Свенціцький-Святицький І. Ікони...*, табл. 32, № 47.

¹⁹ Ярема В. *Дальовські ікони архангелів* // *Церковний календар 1987*. — Сянок [б. р.]. — С. 150—154; Александрович В. *Ікони «Архангел Михаїл» та «Архангел Гавриїл» з церкви святої Параскеви у Дальові (в друку)*.

²⁰ Обґрунтування дати див.: Александрович В. *Ікони «Архангел Михаїл»...*

²¹ Ширше див.: Александрович В. *Ікони «Архангел Михаїл»...*

²² *Свенцицкая В. И. Мастер иконы XIV века «Архангел Михаил с деяниями» из села Сторонна на Бойковщине* // *Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1988*. — Москва, 1989. — С. 192—209. Висунутий у публікації погляд щодо належності ікони до спадщини гіпотетичної малярської майстерні монастирів у Спасі та Лаврові видається необґрунтованим — за всіма ознаками вона належить до перемиського малярства (Александрович В. *Перемиська ікона XIV ст. «Архангел Михаїл з діяннями» (в друку)*).

²³ Maszczak T.: *Nieznana ikona z przedstawieniem deisls w Muzeum Ziemi Przemyskiej w Przemysłu* // *Rocznik Przemyski*. — Przemysł, 1977. — Т. 17—18. — С. 83—120.

²⁴ Оpubлікована в: *Свенціцький І. Іконопись Галицької України...*, іл. 103; *Свенціцький-Святицький І. Ікони Галицької України...*, табл. 90, № 139.

²⁵ *Українське народне малярство...*, іл. 9.

²⁶ Репродукований в: *Гординський С. Українська ікона...*, іл. 21; *Ikony ze zbiorów...*, il. 8.

²⁷ *Логвин Г., Миляева Л., Свенціцька В. Український... живопис*, табл. 95.

²⁸ *Королівська грамота для Гайля відома у двох списках. На перший з них вказано в: Szaraniewicz I. Rzut oka na beneficja kościoła ruskiego za czasów Rzeczypospolitej Polskiej*. — Lwów, 1875. — С. 12. Другий опубліковано в: *Zbór dokumentów Małopolskich / Wydali Irena Sułkowska-Kuraś i Stanisław Kuraś. Cz. 7: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1418—1434*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. — С. 204—205.

²⁹ *Budzyński Z. Nieznane szczegóły do biografii Hajla z Przemysła nadwornego malarza Władysława Jagiełły* // *Biuletyn Historii Sztuki*. — 1987. — Nr 2. — С. 167—170.

³⁰ «Проблема Гайля» детально розглядається у спеціальному дослідженні, яке автор готує до друку.

³¹ Свенціцька В. Живопис ... — С. 241—243; Гординський С. Українська ікона..., іл. 47; Логвин Г., Миляєва Л., Свенціцька В. Український... живопис, табл. 44; Свенціцька В., Сидор О. Спадщина віків... — С. 9, іл. 22.

³² Оpubлікована в: Свенціцька В., Сидор О. Спадщина віків..., іл. 9.

³³ Ідея триєдиного ансамблю ядра декорації інтер'єру храму в українському іконопису як однієї з особливостей розвитку української мистецької традиції впливає з аналізу складу наявних пам'яток українського іконопису й заслуговує стати об'єктом спеціального монографічного дослідження. У літературі вперше цю проблему поставлено в: Александрович В. Образотворчі напрями в діяльності майстрів українського малярства XVI—XVII ст. // Записки НТШ. Т. 227. Праці секції мистецтвознавства. — Львів, 1994. — С. 64.

³⁴ Репродукована в: Свенціцький-Святицький І. Ікони..., табл. 34, № 50;

³⁵ Найповніший, але далеко не повний їх перелік подано в: Biskupski R. Marlarstwo ikonowe...

³⁶ Найраніші приклади на українському ґрунті дають іконостас однієї з церков київського Подолу святого Алімпія Печерського та іконостас церкви святого Георгія в Любомлі фундації волинського князя Володимира Васильковича: Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. (Вступ, текст, примітки). — Київ, 1931. — С. 175, 177; Літопис Руський. За Іпатським списком / Переклав Леонід Махновець. — Київ, 1989. — С. 448.

³⁷ Найраніші зразки дають невідомого походження ікона в Національному музеї у Львові (Свенціцька В., Сидор О. Спадщина віків..., іл. 22) та ікона з церкви архангела Михаїла у Флоринці (про неї див.: Александрович В. Ікона Богородиці з церкви архангела Михаїла у Флоринці. — В друку).

³⁸ Логвин Г., Миляєва Л., Свенціцька В. Український... живопис, табл. 63.

³⁹ Сім ікон із цього ансамблю — «Різдво Богородиці», «Введення до храму», «Різдво Христове», «В'їзд до Єрусалиму», «Воскресіння», «Преображення», «Успення Богородиці» — були показані на Археологічно-бібліографічній виставці у Львові в 1888—1889 рр.: Шараневич И. Каталог археологическо-библиографической выставки Ставропигийского института во Львове открытой дня 10 октября 1888 а имеющей быть закрытою дня 12 февраля 1889 по н. ст. — Львов, 1888. — С. 59—60. Ікони становлять собою особливий інтерес не лише як чи не найраніший відомий на українському ґрунті зразок композицій циклу великих празників. Вони, безперечно, належать тому самому анонімному майстрові, який виконав храмову ікону Різдва Богородиці з церкви у Веремні: Ikonen uit Polen. Oekraïense ikonen uit de verzameling van het Muzeum Historyczne te Sanok 30 nowember 1991 t/m 1 maart 1992 Muzeum voor Religieuze kunst Uden. — Uden, 1991. — P. 39 (з докладною бібліографією). Вплив цього майстра присутній у численній групі пам'яток перемиського кола першої половини XVI ст., що вказує на його важливе місце в мистецькому житті Перемишля. З цього огляду спадщина майстра та його послідовників заслуговує на окреме дослідження.

⁴⁰ Логвин Г., Миляєва Л., Свенціцька В. Український... живопис, табл. 41.

⁴¹ Свенціцька В. Живопис ... — С. 230; Логвин Г., Миляєва Л., Свенціцька В. Український... живопис, табл. 48; Свенціцька В., Сидор О. Спадщина віків..., іл. 10; Свенціцька В., Откович В. Українське народне малярство..., іл. 10.

⁴² Див.: Александрович В. Джерела до історії волинського малярства перед кінцем XVI ст. // Родовід. Наукові записки з історії української культури (в друку).

⁴³ Детальніше див.: Aleksandrowycz W. Przemyscy malarze...

⁴⁴ Єдиним свідченням про ці фрески є акт канонічної візитації 1764 р.: Державний архів у Перемишлі, архів Перемиської греко-католицької єпископської кафедри. — Сигн. 14. — Арк. 3 зв. Пор.: Лакота Г. Дві соборні церкви перемиські. — Перемишль, 1937.

⁴⁵ Добрянский А. История епископов трех соединенных епархий Перемышльской, Самборской и Саноцкой от найдавейших времен до 1794 года. Период первый от начала тринадцатого века до синода Брестского в 1596 году. — Львов, 1893. — С. 61. Автор помилково відносить фрески до часу єпископа Арсенія Брилинського (1581—1591): подана дата у фундаційному написі може означати лише 1547 р.

⁴⁶ Про них див.: Голубець М. Лаврівська поліхромія // Стара Україна. — 1925. — Ч. 11—12. — С. 187—192; Логвин Г. Монументальне малярство XIV — першої половини XVII ст. // Історія українського мистецтва... — С. 179—183; Рогов А. И. Фрески Лаврова // Византия, Древняя Русь, Западная Европа. Искусство и культура. Сборник статей в честь В. Н. Лазарева. — Москва, 1973. — С. 339—352.

⁴⁷ Свенціцький І. Іконопись..., іл. 102; Свенціцький-Святицький І. Икони..., табл. 10, № 14; Свенціцька В. Живопис ... — С. 250; Гординський С. Українська ікона..., іл. 82; Логвин Г., Миляева Л., Свенціцька В. Український... живопис, табл. 127; Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. Спадщина віків..., іл. 45.

⁴⁸ Репродукована в: Гординський С. Українська ікона..., іл. 127.

⁴⁹ Свенціцька В. І. Живопис ... — С. 252; Гординський С. Українська ікона..., іл. 129; Логвин Г., Миляева Л., Свенціцька В. Український... живопис, табл. 79.

⁵⁰ Див.: Aleksandrowycz W. Przemyscy malarze...

⁵¹ Детальніше див.: Александрович В. Закарпатський напрямок діяльності майстрів західноукраїнського малярства як результат розвитку ситуації у львівсько-перемиському історико-культурному регіоні (в друку).

⁵² У цьому переконає аналіз розвитку мистецької ситуації на львівському ґрунті у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. Цієї теми в літературі практично не торкалися зовсім — вона потребує окремого цілеспрямованого дослідження.

⁵³ Вперше увагу на це звернуто в: Александрович В. Малярське середовище Луцька та навколишніх монастирів на рубежі XVII—XVIII ст. (у друку).

⁵⁴ В літературі іноді можна знайти також ім'я Владича чи Владики: Грушевська М. Причинки до історії руської штуки в давній Польщі (етнографічний) // Записки НТШ. — Львів, 1903. — Т. 51. — Кн. 1. — С. 4; Свенціцька В. Живопис ... — С. 217; Trajdos T. Treści ideowe wizerunków Jagiełły w kaplicy Św. Trojcy na zamku lubelskim // BNS. — 1979. — Nr. 3. — S. 317. Згодом Т. Трайдос змінив свою думку й почав трактувати запис як такий, що стосується не конкретної особи, а людей владики (єпископа): Trajdos T. M. Benedyktyni na Łyścu. — S. 30. Аналіз відповідного джерела — рахунків двору короля Владислава Ягайла 1394 р. — показує, що це ім'я справді вкралося до літератури внаслідок непорозуміння. У його основі лежить наступна датована 29 вересня 1394 р. рубрика в переліку видатків корольовського «pro exemptione de hospicio Wladicze cum aliis pictoribus Ruthenicis VI mars III fert.»: Piekosiński F. Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi // Monumenta medii aevi historica. — Kraków, 1896. — Т. 15. — S. 207. Слово «Wladicze» у цьому контексті ніяк не може бути інтерпретоване як ім'я — воно виразно стосується до попереднього означення і йдеться тут не про ім'я, а про владичий двір. Тобто наявна в літературі інтерпретація відповідного фрагменту архівної нотатки є перекученням буквального значення тексту.

⁵⁵ Над малярськими замовленнями короля, звичайно, працювали не лише майстри перемиського осередку українського малярства, проте приклад Гайля особливо наголошує саме на їх участі. Натомість видається помилковою в принципі і нічим не обґрунтованою позиція Анни Ружицької Бризек, яка монументальні ансамблі королівської фундації зараховує передовсім до спадщини майстрів російського мистецтва. Її теорію російського походження малярів Ягайла, яка виразно йде врозріз з наявними документальними відомостями, делікатно критикують навіть польські автори: Trajdos T. Treści ideowe... — S. 320.

⁵⁶ Гординський С. Українська ікона..., іл. 51; Логвин Г., Миляева Л., Свенціцька В. Український... живопис, табл. 71; Свенціцька В., Сидор О. Спадщина віків..., іл. 28.

⁵⁷ Свенціцький І. Іконопись..., іл. 25; Свенціцький-Святицький І. Ікони..., табл. 81—82, № 121—122; Гординський С. Українська ікона..., іл. 89; Логвин Г., Миляева Л., Свенціцька В. Український... живопис, табл. 58.

⁵⁸ Свенціцька В., Сидор О. Спадщина віків..., іл. 29; Свенціцька В., Откович В. Українське народне малярство..., іл. 20.

⁵⁹ Логвин Г., Миляева Л., Свенціцька В. Український... живопис, табл. 101.

⁶⁰ Гординський С. Українська ікона..., іл. 128.

⁶¹ Ці елементи орнаментальної декорації західноукраїнських ікон розглядав Михайло Драган, проте він лише мимохідь зауважив про можливість нав'язування цієї орнаментики до західної традиції: Драган М. Українська декоративна різьба XVI—XVIII століть. — Київ, 1970. — С. 26.

⁶² В літературі зазначено появу окремих іконографічних мотивів західного походження в українській іконі біля зламу XV—XVI ст., однак це явище не отримало належної інтерпретації. Див.: Свенціцька В. Живопис ... — С. 245—246; Логвин Г., Миляева Л., Свенціцька В. Український... живопис. — С. 17. Применшення ролі цього явища недопустиме ані з огляду сукупності відповідних пам'яток, ані в контексті подальшої еволюції мистецької культури українських земель. Детальніше з цього приводу див.: Александрович В. Українська мистецька культура на переломі XVI/XVII ст.: перші кроки в сторону західноєвропейської традиції (в друку).

Іван Сварник

ГЕРБ ПЕРЕМИШЛЯ

Історія перемиського герба зацікавила дослідників ще наприкінці XIX ст. Першим істориком, який ще 1883 року підсумував наявний сфрагістичний і геральдичний матеріал, подав його в широкому історичному контексті, був Леопольд Гаузер¹. Його фактографію великою мірою повторювали й пізніші дослідники. Спеціальні публікації на цю тему належать К. Осінському (1909), половину повідомлення якого займають цитати без жодних змін Гаузера, і Я. Смолці (1923)². У 60-і роки про герб міста писав дослідник української сфрагістики О. Маркевич, так само базуючись на доробкові попередників, але роблячи свої висновки³. Згодом у вивченні питання настала велика перерва, пов'язана з застоєм як в українській, так і в польській історичній науці. І щойно в 1991 р. «Інститут Кресув Всходніх св. Брунона Боніфацего» в Перемишлі виступив з меморіалом у справі перемиського герба. Ця публікація⁴ містить багато неточностей, перекручень і помилок, які треба з'ясувати.

Досі жоден з істориків не висував гіпотези про можливість походження перемиського герба від шляхетського герба «Равич». Але наявність схожих «звіриних» мотивів як в українській, так і в європейській міській геральдиці раннього періоду дає підстави стверджувати його автохтонність. Хрест над спиною ведмедя, можливо, означав перемогу християнства, яке досить пізно стало в Галичині панівною релігією.

Найдавнішим матеріалом до історії герба міста Перемишля, як нам вдалося встановити, є печатка лави (міського суду) Перемишля при грамоті 1456 р., що посвідчує визнання Анною, дружиною Добеслава з Жиравиці, свого чоловіка законним опікуном і спадкоємцем її маєтків. Печатка прикріплена до

грамоти на пергаменній смужці, відтиснута в темно-зеленому воскові, має діаметр 33 мм. На ній зображено ведмедя, який погеральдичному крокує вправо (для глядача вліво) з піднятою головою. На спині ведмедя т. зв. «хрест пахомія», щоправда, не завершений у нижній частині. В останній публікації його помилково названо «латинським». Насправді ж це один з перших символів християнства, що виник ще в IV ст. і пов'язаний з організатором перших християнських монастирів св. Пахомієм. На українських землях такий хрест традиційно називали «козацьким».

Легенда печатки: «S[IGILLUM] + SCABINORUM CIVITATIS PREMIZLIENS» (печатка лавнича міста Перемишля). Вказана грамота зберігається у Колекції грамот на пергамені Центрального історичного архіву України у Львові⁵. Ця печатка стисло описана в «Каталозі пергаментних документів ЦДІА УРСР у м. Львові». Упорядники каталога вважали, що її свого часу описав Я. Смолка⁶, але насправді ця печатка була йому невідома й досі не була введена до наукового обігу.

Цікаво, що Перемишль дає унікальний приклад використання одного й того самого гербового зображення на печатках міських установ різного рангу: магістрату (чи міста в цілому) і лави (частини міста). Можливо, це пов'язано з початковим етапом розвитку міської символіки, коли поняття окремих міських установ ще не були чітко диференційованими й установи могли користуватися одним символом. Так чи інакше, найдавніші печатки Перемишля свідчать про їх виникнення у ранньогеральдичний (деякі історики називають його навіть догеральдичним) період, тобто в XIV ст. На це вказує як стиль і характер зображення, так і палеографія легенди перемиської лавничої печатки 1456 року. Інші, пізніші, печатки лави мали трохи відмінне зображення ведмедя з високо піднесеною передньою лапою.

Печатки магістрату Перемишля на документах 1471 й 1625 рр. (досі дослідники вважали їх найважливішими), як переконливо довів О. Маркевич, відтиснуті однією толокою. Опис першої з них, опублікованої ще 1876 р. у 6-му томі «Актів гродських і земських», на жаль, надто лаконічний: про печатку сказано, що вона «набагато більша (від вйтівської — І. С.), відтиснута так само в темно-зеленому воскові й зображає на клітчастому тлі великого ведмедя, що крокує»⁷. В опису не подано розміру печатки, немає вказівки про хрест на спині ведмедя. Однак характерна легенда дозволяє ототожнити її з печаткою 1625 р., яку вперше описав ще Гаузер і згодом репродукували

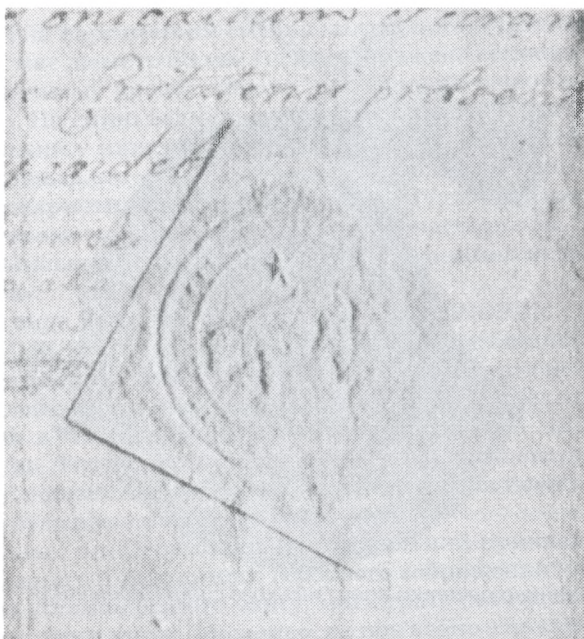

Найдавніша печатка лави (міського суду) Перемишля. 1456 р.

Найдавніша відома печатка магістрату Перемишля. 1471 р.

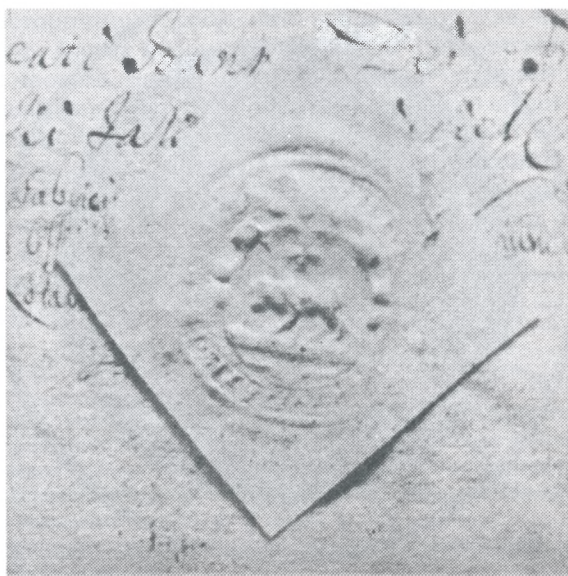

Печатка лави Перемишля. 1718 р.

К. Осінський, Я. Смолка й О. Маркевич. Зображення печатки таке саме, як і на виявленій нами лавничій печатці, очевидно, й виготовлені вони були приблизно в один час.

Деякі дослідники чомусь оминають факт, що на початку XVIII ст. герб Перемишля з невідомих причин зазнав зміни: над спиною ведмедя замість хреста почали зображати шестипроменеву зірку. Можливо, це була спроба розділити символіку ради (міста) і лави (міського суду), як це відбулося у Львові та інших містах. Однак непослідовність використання хреста і зірки (лава використовувала обидва зображення) призвела до того, що наприкінці XVIII ст. зображення з зіркою австрійська влада узаконила як герб Перемишля. Причиною спотворення історичного герба міста, який без суттєвих змін функціонував перед тим чотири століття, була геральдична неосвіченість членів магістрату, а можливо, й загальне зниження статусу міського самоврядування в Речі Посполитій наприкінці XVII — на початку XVIII ст.

Печатка магістрату Перемишля. 1685 р.

Кольоровий рисунок герба, внесений до книг Станового комітету у Львові⁸, виконаний у формі печатки з такими барвами: тло синє, ведмідь чорний, зірка золота (жовта). Щит з гербом обрамлений багатим рослинним картушем, вгорі над ним — королівська корона.

В легенді також зазначено, що це «печатка вільного і королівського міста», хоч підпис під рисунком стверджує, що це герб («Stemma Civitatis»). У привілеї цісаря Йосифа II 1789 р. гербові міста присвячено окремий, п'ятий, пункт. З огляду на те, що це перший (і єдиний відомий досі) опис герба, зачитуємо цей фрагмент привілею: «Дозволяємо цьому королівському містові вживати власного герба, а саме німецький щит, так званий картушований, з вирізаною золотою обвідкою, увінчаний золотою королівською короною; всередині щита буде вміщено ведмедя природної барви, над яким сятиме золота шестипромінна зірка, як це в нашому цісарському дипломі в барвах показано.

Дозволяємо милостиво нинішнім нашому королівському містові Перемишлю уживати спокійно й без жодних перешкод чи заперечень вищеописаного герба на вічні часи, на пам'ятниках, будинках, споруджуваних від імені міської громади, печатках тощо, а зокрема, що стосується печатки, на всіх документах, складених від імені цього міста, з таким, так само наведеним тут, навкругним написом: «*Sigillum Liberae et Regiae Civitatis Premisliensis*»⁹. Саме таке зображення з зіркою над ведмедем зафіксоване й на печатках Перемиського магістрату пізнішого часу (наприклад, 1904 року).

У міжвоєнний період Перемишль знову повернувся до герба з хрестом. Однак, як стверджує сучасний польський дослідник міської геральдики Л. Пудловський, законодавчо ця зміна до 1939 р. так і не була оформлена.

Варіант герба, запропонований «Інститутом Кресув Всходніх», не зовсім відповідає сучасним реаліям: Польща, наскільки

нам відомо, не є королівством, а Перемишль не має статусу «Вільного Королівського Міста». В Україні в таких випадках над щитом з історичним гербом міста зображають т. зв. «корону мураліс», себто міську корону. Символіка ж «Перемиських Орлят» у нижній частині герба є радше даниною політичній кон'юнктури й недоцільна в гербі міста з тисячолітньою історією.

Найдавніші печатки Перемишля (зокрема їх символіка), що визнавали й польські дослідники, походять з кінця XIV ст., з періоду Галицько-Волинської держави та її традицій, барви герба традиційні для української міської символіки, тому герб Перемишля можна з певністю вважати, поряд з гербами Львова, Володимира та інших княжих міст, одним з найстарших українських гербів, що дійшли до нашого часу.

¹ Hauser L. Monografia miasta Przemyśla. — Przemyśl, 1883. — S. 92—93.

² Osifski K.; O medalu wystawy przemyskiej z r. 1903 i o herbie miasta Przemyśla // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. — Kraków, 1909. — Nr 5.

³ Маркевич О. Печатки міст Галичини як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. Вип. другий. — Київ, 1966. — С. 233—236.

⁴ Życie Przemyskie. — 1991. — 27 marca.

⁵ Центральний державний історичний архів у Львові (Далі — ЦДІАЛ). — Ф. 131. — Оп. 1. — Спр. 161.

⁶ Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233—1799. — Київ, 1972. — С. 100.

⁷ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. bernardynskiego we Lwowie. — Lwów, 1876. — Т. 6. — С. 145.

⁸ ЦДІАЛ. — Ф. 575. — Оп. 1. — Спр. 273. — С. 499.

⁹ Hauser L. Op.cit. — S. 163.

Михайло Лесів

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ

НАДСЯНСЬКИХ ГОВІРОК

(ДО 1988 РОКУ)

Надсянські говірки займають, загалом кажучи, територію над річкою Сяном та його притоками від р. Стрвяж (Стривігор) на півдні аж до ріки Тавни на півночі¹. За свідченням передвочної дослідниці цих говірок М. Пшепюрської, поширені вони, беручи до уваги міжвоєнний географічно-адміністративний поділ, на території Ярославського та Перемиського повітів, західних частин Мостиського, Яворівського та Любачівського повітів і південної частини Білгорайського повіту².

Більша частина території поширення надсянських говірок залишилася після Другої світової війни в межах Польської Народної Республіки, де за сучасним адміністративним розподілом вони займають вузьку північну окраїну Короснянського воєводства, Перемиське воєводство, південно-західний куточок Замойського та невеличкий південно-західний клаптик Тарнобжезького воєводства³. Надсянські говірки побутують більш компактно також на схід від польсько-радянського державного кордону — на вузькій середній смузі західного пограниччя Львівської області України, а саме в західних частинах Добромільського, Мостиського та Яворівського районів⁴.

Саму назву «надсянський говір» увів у наукову термінологію, як здається, І. Зілінський в 1933 р.⁵, і утвердилася вона після опублікування дослідження М. Пшепюрської «Надсянсь-

кий говір» в 1938 році у Варшаві. Цей термін знаходимо в енциклопедії, виданій у міжвоєнний час у Львові, де йдеться про західну групу українських говорів і перелічуються такі групи, як південно-волинська, подільська, наддністрянська (опільська), **надсянська**, лемківська, бойківська, середньозакарпатська, гуцульська і покутсько-буковинська⁶.

З географічного погляду такі назви говіркових груп найбільш виправдані (говори над Сяном). Аналогічні численні назви: наддністрянські, наддніпрянські, надпрутські тощо.

Прикметник **надсянський** вміщає в собі старовинну назву ріки **Сян**, яка має індоєвропейський корінь зі значенням «текти» і «вологість»⁷. У зв'язку з цією назвою З. Штібер написав у 1936 році окрему статтю, в якій, поміж іншим, стверджував, що «San w czterech piątach swojego biegu przepływa przez obszar dawnej Rusi Czerwonej, a tylko w jednej piątę przez teren dawnej Małopolski (województwa sandomierskiego)»⁸ З. Штібер доходить також висновку, після детального фонетичного аналізу вимови **Сян** і **Сан**, що «Polacy wzięli od Rusinów nazwę San dość późno (...) W codzienne użycie ogółu nazwa ta weszła dopiero wtedy, gdy za Kazimierza Wielkiego Ruś Czerwona została złączona z Polską i gdy polski obszar językowy na większej przestrzeni oparł się o San»⁹.

У наш час назва «надсянські говірки» є вже в усіх монографіях, які обговорюють класифікацію південно-західноукраїнського наріччя (діалекту). Вживаються також назви «Надсяння»¹⁰, «Посяння»¹¹, «Надсянщина»¹².

Якщо говорити про головніші міста й містечка, довкола яких на території ПНР скупчувалися і ще й досі подекуди трапляються села, в яких живуть носії надсянських говірок, то це Перемишль (головне місто Посяння), Сянік, Ярослав, Березів, Радимно, Тарногород, Переворськ, Лежайськ, Любачів.

Є старіша назва на означення надсянських говірок: «долівський говір»; її впровадив до наукової термінології Іван Верхратський, який своїй у праці «Про говор долівський»¹³, власне, вперше спробував визначити цю діалектну групу як самостійну одиницю. Автор згаданої монографії дає говоріві назву «долівський», покликуючись на факт, що лемки так називали мешканців околиць Перемишля і Ярослава: «Долы місто. Долиняне зовуться західно-галицьких руских гірняків жителі околиць Перемишля і Ярославля»¹⁴.

М. Пшепурська вважала цю назву за не зовсім докладну, бо «вона не всюди відповідає географічному виглядові терену. На південь і захід від Перемишля починаються вже підгірські околиці, замешкані населенням цього самого діалекту, отже ні до

чого тут назва «Долів» (...) Ядро нашого говору лежить над рікою Сяном, тому й назва від неї буде відповіднішою й точнішою»¹⁵.

Назву «Доли», «долівський» чи «долиняни» вживали ще й у міжвоєнний період, а навіть після Другої світової війни, наприклад, Р. Райнфусс писав у 1948 році:

«W okolicach Królika Wołoskiego granica Łemków przybiera kierunek południowo-wschodni i biegnie lesistym grzbieciem Bukowicy, oddzielającym siedziby Łemków od tzw. «Dolinian». Dolinianie, notowani też w literaturze pod nazwą «Dolów sanockich» stanowią ludność ruską o kulturze materialnej zbliżonej do kultury polskich Pogórzan. Teren zajęty przez Dolinian przesiany jest dość gęsto miejscowościami polskimi»¹⁶.

В українсько-німецькому словнику з другої половини XIX ст. фіксуються слова доли, на долах (нижче розташовані місця), долинянин або долішнянин (мешканець низин)¹⁷.

Територію поширення надсянських говірок порівняно точно окреслила М. Пшепюрська, і такий територіальний обсяг цієї діалектної групи прийнявся в українській діалектології та існує донині.

Загальне окреслення обсягу надсянських говірок давав також у згадуваній монографії І. Верхратський:

«На захід, стикаючись з говором лемківським крок за кроком приймає бесіда Долів прикмети лемківські, на північно-схід поволі розпливається в говорі батюцьким і ополянським, на полуднево-сході ж у бойківським».

М. Пшепюрська додає ще до цього:

«Засадничо можна прийняти таке загальне означення надсянського говору, але треба додати ще декілька поправок. Не згадує Верхратський про те, що на заході й півночі межує надсянський говір з польськими діалектами, а поминути цього не можна з огляду на взаємні впливи цих говірок на себе. Слід додати, що між надсянським говором і говорами лемківським і бойківським простягається смуга змішаних і перехідних говірок, на території яких стрічаються із собою елементи цих суцільних говорів»¹⁸.

Південна границя поширення надсянських говірок збігається з північною межею лемківських та бойківських говірок. Це пограниччя описала М. Пшепюрська-Овчаренко у монографії, опублікованій 1954 року¹⁹. До того часу «ніхто з дослідників Лемківщини не присвятив спеціальної уваги питанню лемківсько-надсянської мовної межі, хоч до висвітлення цього може причинитись подекуди спроба визначення східної границі лемківського говору при допомозі кількох ізофон у праці поль-

ського лінгвіста З. Штібера, який стверджує, що на схід від цієї границі є вже перехідні говірки»²⁰. Йдеться тут про північну й східну границю ствердіння **-н', -т', с'** (**-нЬ-, -тЬ-, -сЬ-**) (лемківська вимова типу **кін, кіст, днів**) та північну межу вимови лемківсько-бойківського типу **кы, гы, хы**. М. Пшепюрська-Овчаренко констатує далі, що «усі матеріали Бойківщини й Лемківщини в північному напрямі відносяться найдалше до північної частини Сяніцького і Ліського повітів та до південної Самбірщини»²¹.

На сході надсянські говірки межують з наддністрянськими вже на території західних окраїн Львівської області. Цю надсянсько-наддністрянську мовну границю окреслив К. Кислевський так, що наддністрянські говірки переходять «у надсянські говірки коло Билич, Райтаревич, Хриплів, Рудок». Цю межу окреслює обсяг надсянських ізолекс **бити** (бути) та **гадати** (говорити). Далі ця межа «йде через Щирець, Оброшин, Рудно, на схід від Янова, де стрічається з «батюцькою» говіркою на лінії Воронців — Крехів коло Жовкви»²².

Той самий дослідник пише у висновках до своєї розвідки п. н. «Мовні особливості наддністрянського гнізда» (1962): «Наддністрянський говір на заході межує з надсянськими говірками на великому просторі від Добромиля до Жовкви та виявляє острови Надсяння: останки «укання»: **ду школи, пу вечери**; лабіалізацію в двозвуці **а** до **о**; рештки **гадати** в значенні «говорити»; дзись, юш, вже-юш, бити в значенні «бути»; **зьрідло, вйенци** (полонізми)»²³.

На північному сході надсянські говірки межують уже на території ПНР з говірками т.зв. батюків (батюцькими говірками), описаними І. Верхратським²⁴, який писав про них як про осібну групу говірок²⁵ або як про «подговір» наддністрянського (опільського) діалекту»²⁶. Цей «батюцький говір» деякі діалектологи зараховують до наддністрянських. Наприклад, К. Кислевський пише про «наддністрянську говірку батюків»²⁷.

Я. Рудницький натомість дає пояснення до текстів, наведених з цих говірок:

«Батюцькі говірки це північна Надсянщина, околиці Яворова і Рави-Руської. Назва походить від слова батю — батько, часто вживаного в цих околицях»²⁸.

О. Горбач натомість дивується, чому «з-поміж наддністрянських говірок виключено «батюцькі»»²⁹.

Коли прийняти думку більшості дослідників, що вони належать до групи наддністрянських говірок, надсянсько-наддністрянська мовна границя проходитиме частково вже на території ПНР, а саме: у північній частині колишнього Любачів-

ського повіту та на південному окрайці колишн. Томашівського повіту³⁰. Північно-східну межу надсянського говору можна, отже, проводити лінією на захід від села Верхрата (над р. Ратою, лівою притокою Бугу; нині: нівнічно-східний куток Перемиського воєводства) та с. Любича (на південь від ріки Солокії, лівої притоки Бугу; нині: південно-східний куток Замойського воєводства). Ці дві місцевості, що лежать вже на території ПНР, називає серед багатьох інших І. Верхратський як «батьюцькі», в яких він записував говірки до своєї монографії ще у 1892 році³¹.

На півночі надсянські говірки доходять, за свідченням М. Пшепюрської, до р. Танви, правої притоки Сяну, на Заході ж межують з малопольськими говірками.

Найповніші, вже післявоєнні монографії, які стосуються до опису та класифікації українських говірок, окреслюють поширення надсянського говору більш або менш точно.

Ф. Жилко згадує у 1955 році про те, що «основний масив південно-західних діалектів поділяється на кілька груп, в тому числі виділяється група «наддністрянська» (опільська) — в басейні верхнього Дністра — в колишній східній Галичині, з **надсянськими** говірками на правобережжі верхнього Сяну»³². Але у цій монографії на обговорюються надсянські говірки взагалі, може тому, що в той час говорити про українські говірки в ПНР не було дозволено.

В другому виданні цієї ж таки праці з 1966 року автор присвятив уже цим говіркам окремий розділ з таким окресленням території поширення:

«Надсянські говірки (надсянський діалект) поширені переважно на правобережжі р. Сяну від Сянока і на північ від Перемишля (Польща), включаючи басейн р. Вишні (за винятком її найнижчої частини). На території Української РСР невеликою смугою тягнуться вони на заході Городоцького і Старосамбірського районів Львівської обл. Ці говірки мають багато спільних рис з західнокарпатськими (лемківськими), деякими рисами вони спільні з холмськими, північнокарпатськими (бойківськими) і наддністрянськими. Можливо, колись надсянські говірки являли собою виразно визначений говірковий масив, що з'єднував північні говори з карпатськими. Протягом століть ці говірки підпадали впливам польської мови і сусідніх, насамперед наддністрянських говірок. Саме тому межі надсянських говірок мало визначені»³³.

В іншій праці з 1958 р. той самий дослідник помістив узагальнене твердження, що надсянські говірки, містачись «на межі наддністрянських, бойківських, лемківських і західново-

линських (говірок), дуже строкаті своїми рисами»³⁴. Тут же Ф. Жилко старається провести межу надсянських говірок: «Південно-східну межу цих говірок провести дуже важко. Як визначають дослідження, пасма ізоглос, що відокремлюють надсянські говірки від бойківських і наддністрянських, можна провести по лінії Кінське — Лімна — Грозева, на північ від Добромиля — Райтаровичі і на захід від Судової Вишні — Буків. Проте й на південь, а особливо на схід зазначеної вище лінії, є ізоглоси надсянського говіркового типу. На лівобережжі Сяну надсянські говірки — перехідні до лемківських — поширені між Сяном і Руським Селом. На території Польщі після Великої Вітчизняної війни не всюди збереглись надсянські говірки»³⁵.

Справа в тому, що абсолютна більшість місцевого населення, носіїв надсянських говірок, була переселена у 1945—46 рр. на схід, в Українську РСР, а навесні та влітку 1947 р. — на територію західних або північних земель Польщі. Носіїв надсянських говірок зустріла така сама доля, як і носіїв лемківських, бойківських, холмських і частково підляських говірок, післявоєнних громадян Польської Народної Республіки.

Г. Лукашевич писав у 1974 році, що з колишнього Ряшівського, Люблінського і частково Краківського воєводств було переселено на Україну 483 тис. українців (122622 родини) з території ПНР³⁶, а після березня 1947 року (після трагічної смерті ген. Сверчевського) «przesiedleniem miały być objęte wszystkie ukraińskie grupy regionalne z Wojkami, Huculami³⁷ i Łemkami włącznie, a także rodziny mieszane polsko-ukraińskie»³⁸. Планом передбачалося виселення 90 тисяч осіб, але «w trakcie realizacji akcji «W» okazało się, że wysiedleniu podlega około 150 tys. osób».

Ще такі «деталі» згадуються в польських історичних дослідженнях цього ганебного факту в найновішій історії Речі Посполитої.

«Kierownik punktu zbiorczego wystawiał przesiedlonym kolorowe karty przesiedlencze (dla odróżnienia przesiedlonych od dobrowolnych osadników i repatriantów)»³⁹.

А урядова летючка проголошувала тоді: «Ci, którzy nie podporządkują się temu zarządzeniu i zostaną w okolicach objętych akcją przesiedlenczą, będą traktowani jako bandyci UPA»⁴⁰.

Від квітня до серпня 1947 р. переселено на західні та північні землі ПНР, за офіційними даними, понад 140 тис українців⁴¹, серед них значну частину становили носії надсянських говірок.

Можна, отже, говорити про те, що надсянськими говірками користуються донині також мешканці північних воєводств сучасної польської держави.

На основі відомих нам наукових праць дослідників надсянських говірок можна назвати населені пункти (місцевості) на території ПНР і УРСР, з яких походять діалектні записи від кінця XIX ст. почерез першу половину XX ст. аж до нинішніх часів. Мають вони, назагал, уже виняткове історичне значення.

Автор першої розвідки-монографії про частину надсянських говірок, які називав «долівськими», Іван Верхратський обстежив під кінець XIX ст. понад 20 населених пунктів колишніх Перемиського, Ярославського та Яворівського повітів, місцевостей над середньою течією Сяну і такими його лівими притоками, як Баричка, Рада, Рокітниця, навколо Перемишля і Радимна. Усі ці місцевості лежать тепер на території Перемиського воєводства⁴².

Марія Пшепюрська робила у міжвоєнний період дослідження надсянських говірок, охоплюючи ширшу територію колишніх Перемиського, Мостиського, Ярославського, Переворського, Яворівського, Любачівського та Білгорайського повітів. Частина цих обстежених М. Пшепюрською місцевостей є тепер у західній смузі Львівської області УРСР, більше половини обстежених нею місцевостей лежать сьогодні на території Перемиського воєводства (абсолютна більшість), у південній смузі Замойського воєводства і (одне село) на території нинішнього Ряшівського воєводства. Маю на думці ті місцевості, які авторка монографії «Надсянський говір» (Варшава, 1938) досліджувала з мовного погляду протягом 1930—1935 рр., і матеріали ці стали основою названої вище праці⁴³.

Після опублікування монографії «Надсянський говір» (1938) М. Пшепюрська присвятила свої діалектологічні студії в 1937—1940 рр. дослідженню географічного поширення в південному й західному напрямі деяких фонетичних, морфологічних і лексичних явищ, «що їх уважала я, — як пише авторка, — сутніми для надсянського говору»⁴⁴. Матеріал, який увійшов до наступної монографії М. Пшепюрської-Овчаренко «На пограниччя надсянського говору» (1954), походив з багатьох сіл колишніх Перемиського, Добромільського, Монастирського, Самбірського, Рудецького, Яворівського та Городецького повітів, з яких близько половини місцевостей лежить у межах ПНР (на території сучасних Перемиського і Кроснянського воєводств), а половина — на території Львівської області УРСР. Про ці свої досліді авторка писала недавно, що Академія наук у Києві в 1940 році запросила її з доповіддю про надсянський говір. «У Києві була я двічі, — згадує, — й доповідала також у Київському університеті. Розповідь про мову далеких українських погранич-

них земель (...) полонила киян. Найціннішою була для мене заохота до дальших дослідів таких видатних мовознавців, як А. Кримський і академік Л. Булаховський. Десь навесні 1941 року я дістала відрадження Академії наук з дорученням зібрати в терені матеріал для публікації. Але праця, що мала бути надрукована в Києві, вийшла в світ аж в Америці⁴⁵.

У статті, опублікованій в 1986 р., М. Овчаренко згадує ще 8 сіл, розміщених на захід від ріки Сяну на території нинішніх Короснянського і Перемиського воєводств⁴⁶.

Деякі місцевості з території поширення надсянських говірок або з їх пограниччя були досліджені С. Грабцем у 30-і роки ХХ ст. (означимо їх скороченням: Граб.), а також Я. Рігером та групою його співпрацівників у 1974—1979 рр. на території ПНР, у зв'язку з приготуванням до друку «Атласу бойківських говірок»⁴⁷.

Цікаво буде, на мою думку, перелічити досліджені населені пункти (місцевості), які були об'єктом діалектологічних обстежень мовознавців протягом майже століття (від кінця ХІХ ст. донині), на території ПНР відповідно до сучасного адміністративного поділу.

В межах сучасного **Короснянського воєводства** було обстежено як «надсянські» такі місцевості:

Вара (Овч.), село відоме в записях від 1391 р. (Мак. 173)⁴⁸, в другій половині ХІХ ст. «Географічний словник Королівства Польського» (SGKP XII 946) подає інформацію про те, що село лежить на лівому березі Сяну при гирлі потоку Іздебки до Сяну і що є там дерев'яна гр.-кат. церква⁴⁹, нині: Wara, gm. Nozdzec (WU 516)⁵⁰.

Войткова (Пшеп.-Овч., Граб.), село над р. Вир, правою притокою Сяну, в якому у ХІХ ст. мешкало 477 українців і 182 поляків; була там гр.-кат. парафія (SGKP XII 766); сьогодні: Woitkova, gm. Ustzyki Dolne (WU III 588).

Гломча (Pir.), назва села відома у записях від ХV ст.; як пише В. Макарський, це «zapewne osada ruska sprzed r. 1340, wieś o prawie ruskim, leży na obszarze starego osadnictwa ruskiego w dolinie Sanu» (Мак. 70); у другій половині ХІХ ст. SGKP III 77 фіксує цю назву — Hłumcza lub Hłomcza — та інформує, що в Гломчі мешкало 518 греко-католиків і 30 римо-католиків, на місці ж була греко-католицька парафія і церква. У 1977 році назву Гломча було змінено на Świerczewo, gm. Sanok (WU III 812).

Глідно (Пшеп.-Овч.), село над р. Баричкою лівою притокою Сяну; назва відома із записів від ХV ст.; у зв'язку з цією назвою В. Макарський пише, що у ній з'являлося інколи початкове в-: Cłodne, Chłodne, Włodne, що пояснюється так: «w h w wyniku

zachwiania repartycji tych głosek w ukraińskim dialekcie nadsańskim» (Мак. 71). У другій половині XIX ст. словник (SGKP II 77) подає інформацію, що в селі Hłodno була греко-католицька парафія і мешкало 754 греко-католики та 296 римо-католиків. У 1977 р. була спроба змінити назву на Chłodnik⁵¹, gm. Nozdrzec (WU III 812).

Грозева (Пшеп.-Овч.), село в Добромильському повіті; «w dolinie Wiatru», була там греко-католицька парафія (SGKP II 803); сьогодні: Graziowa, gm. Ustrzyki Dolne (WU I 544).

Добра Шляхетська (Пшеп.-Овч.), село над рікою Сяном. Назву знаходимо у записах від XV ст.; село ділилося на Добру Шляхетську і Рустикальну (Мак. 57), від 1977 р. офіційно вживається назва Добра, гм. Сянік (WU III 812), загублено додаток «Шляхетська».

Іздебки, назва відома від XIV ст.; В. Макарський пише про неї як про «wieś rusko-polska na obszarze ethicznym polsko-ruskim» (Мак. 78); згідно з інформацією з кінця XIX ст., в Іздебках була греко-католицька парафія і 640 мешканців греко-католицького віровизнання, а також 1610 римо-католиків (SGKP III 332); сьогодні: gm. Nozdrzec (WU I 601).

Квасинина (Пшеп.-Овч.), село належало колись до колишн. Добромильського повіту, нині: Kwaszenina, os. w gm. Ustrzyki Dolne (WU II 263).

Кінське (Пшеп.-Овч.), село на захід від р. Сяну, на північ від Сянока; записи цієї назви відомі від початку XV ст. (Мак. 89). Про село у другій половині XIX ст. писалося: «Końskie, po rusku Końskoje, wieś na lewym brzegu Sanu, par. gr.-kat. z drewnianą cerkwią, 523 grekokatolików» (SGKP IV 356); сьогодні: Końskie, gm. Dydnia (WU II 154).

Креців (Пшеп.-Рвч.), село на схід від Сяну, на північний схід від Сянока. Записи цієї назви появляються в писемних пам'ятках від XV ст.; назва походить від волоського крец (кучерявий) (Мак. 91). У словнику SGKP IV 660 є інформація: «Kreców (po rusku Kreciw), parafia gr.-kat. w miejscu». У 1977 р. назву було замінено на: Sady gm. Tyrawa Wołoska (WU III).

Лісковатий, село на північ від Устрик Долішніх, при самому польсько-радянському державному кордоні. В селі є греко-католицька церква. У словнику SGKP V 315 подано також таку інформацію: «Rozmaitości z r. 1836 (Nr 23 str. 186) podają wiadomość, że we wsi osiedlili się dawnemi czasy tatarscy osadnicy, że od nich ma pochodzić rodzina Hakłaków i że między ludem krąży podania odnośnie do tych czasów» У 1977 р. назву було змінено на: Lisówek, gm. Ustrzyki Dolne (WU III 816).

Пакошівка (Pir.), село на північний захід від Сянока. Сама назва відома від XIV ст., походить вона від давнього слов'янського імені Пакош (Пакослав); «we wsi w XV w. ludność w przeważdze ruska» (Мак. 122). Згідно зі словником SGKP VII 823, під кінець XIX ст. в селі мешкало 263 русинів-українців та 275 поляків. Сьогодні: Paloczówka, gm. Sanok (WU II).

Пашова (Pir.), назва села від імені Паш відома від XV ст. (Мак. 122—123); словник SGKP VII 894 інформує, що під кінець XIX ст. село «posiada parafię gr.-kat., cerkiew drewnianą, 41 rzym-kat. Polaków, 803 gr.-kat. Rusinów b 49 izraelitów»; сьогодні: Paaszowa, g. Olszania (WU II).

Поруби (Пшеп.-Овч.), місцевість на схід від Сяну (пор. карту у статті М. Пшепюрської-Овчаренко); словник SGKP VIII 822 подає інформацію: «Poręby, wsi graniczy z Jawornikiem Ruskim na wsch., 545 gr.-kat. i 63 rzym-kat.»; сьогодні: Poreby, cześć wsi Chłodnik, gm. Nozdrzec (WU III 28).

Ропенка (Граб.), назва з'являється у документах від XVI ст., в основі слово *ropa* (ropnośny teren, a zarazem płynący przez niego potok) (Мак. 139—140). З-перед кінця XIX ст. подається інформація, що в селі «cerkiew drewniana gr.-kat.», мешкали в ньому греко-католики (516 осіб) та римо-католики (38 осіб) (SGKP IX 744); нині: Ropienka, gm. Olszanica (WU III 138).

Селиська (Пшеп.-Овч.), село над Сяном на захід від с. Вари. Назву фіксують документи від XV ст. (Мак. 146); словник з кінця XIX ст. подає, що в селі жило «584 Rusinów, 1 Polak» (SCKP X 512); сьогодні: Siedliska, gm. Nozdrzec (WU III 209).

Согорів Долишній (Пшеп.-Овч.) (Не вдалося мені зідентифікувати цю назву у польських джерелах). Згідно з картою у монографії Пшепюрської-Овчаренко (1954), село лежить над Сяном на північний захід від Сянока.

Тирява Волоська (Pir.), назва відома у записах від XV ст., «zapewne osada ruska sprzed 1340 r., wieś o prawie ruskim»; назва стара і неясна, дехто порівнює її зі старою назвою Дністра *Тирас* (Мак. 169—170). У другій половині XIX ст. були в селі греко-католицька і римо-католицька парафії (SGKP XII 719); сьогодні: Tuława Wołoska, woj. krośnieńskie (WU III).

Тирява Сільна (Pir.), у селі була під кінець XIX ст. греко-католицька парафія, дерев'яна церква, мешкали 755 греко-католиків і 47 римо-католиків (SGKP XII 719); сьогодні: Tuława Solna, gm. Sanok (WU III).

Трійця (Пшеп.-Овч.), наприкінці XIX ст. у селі церква св. Трійці, 427 русинів-українців, 3 поляків і 7 німців (SGKP XII 483); сьогодні: Trojca, os. w gm. Ustrzyki Dolne (WU III 469).

Тростянець (Пшеп-Овч.), село розміщене біля джерел ріки Ступниці, правої притоки Сяну. Словник з кінця XIX ст. подає: «Trzcianiec, rus. Trostianec wś. pow. dobromilski»; живе в ньому 1011 греко-католиків русинів, 38 поляків, 40 німців; у селі парафіяльна церква (SGKP XII 539). Сьогодні: Trzcianiec, os. w gm. Ustrzyki Dolne (WU III 471).

Юрівці (Pir.), назва села з'являється в документах від XIV ст. В. Макарський здогадується: «Jej metryka sięga zapewne okrezu staroruskiego, wieś leży na obszarze starego osadnictwa ruskiego wokół Sanoka» (Мак. 84); про село це дає багату інформацію SGKP III 637: «Cerkiew tutejsza pod wezwaniem św. Jerzego drewniana zbudowana w r. 1873 staraniem włościan i dworu, należy do najpiękniejszej w okolicy, a urządzenie jej wewnętrzne jest nader gustowne. Na cmentarzu cerkiewnym spoczywają zwłoki byłego parocha tutejszego ks. Jana Dobrzańskiego, jednego z najzачniejszych i najświatlejszych Rusinów galicyjskich, posła sejmowego, wybranego przez włościan powiatu». Нині: Jurowce, gm. Sanok (WU I).

Юркова (Пшеп-Овч.), село над р. Вирва, правою притокою Сяну; у селі була церква і тартак, жило 388 греко-католиків і 188 римо-католиків (SGKP III 630); сьогодні: Jereczkowa, gm. Ustrzyki Dolne (WU I 668).

Яблуниця (Овч.): Jablonica, gm. Dydnia, woj. krośnieńskie.

Названі місцевості, що на території Кроснянського воєводства, становлять перехідну смугу від надсянських говірок до лемківських та бойківських, з перевагою надсянських мовних прикмет.

Тільки одна місцевість з досліджених, як «надсянська», лежить на території сучасного **Ряпівського воєводства**, а саме:

Тернавка (Пшеп.), село, в якому народилася дослідниця надсянських говірок М. Пшепюрська, яка згадує в 1986 році: «Для мене, як для уродженки Тернавки (Тернавки) Переворського повіту, мови далекого Засяння була наче другою рідною мовою»⁵². У XIX ст. словник SGKP XII 181 подає інформацію, що «Tarnawka, wś. pow. lańcucki, par. gr.-kat. w miejscu z cerkwią drewnianą, 860 gr.-kat., 164 rzym.-kat., 42 izraelitów»; сьогодні: Tarnawka, gm. Markowa, poczta Husów, woj. rzeszowskie (WU III 447).

На північних окраїнах поширення надсянських говірок лежать місцевості, що їх досліджувала М. Пшепюрська як надсянські уже на території нинішнього **Замойського воєводства**:

Бабичі (Пшеп.), село на південь від р. Танви. З кінця XIX ст. маємо інформацію, що в цьому селі «buduje się nowa cerkiew dla ludności rusińskiej» (SGKP I 68). У довіднику з 1986 р. записано: «5 km na pd. od Łukowej — wieś Babice, osadzona przez pasterzy

wołoskich (sic!), położona wśród wzgórz nad doliną rzeki Łubienicy. Działa tu znany zespół ludowy «Babiczanki». 7.VI.1943 r. wieś była wysiedlona»⁵³. Офіційний список місцевостей ПНР фіксує: Babice, gm. Łukowa, woj. zamojskie (WU I 193).

Біща (Пшеп.), село на південь від р. Танви. У другій половині XIX ст. фіксується факт, що «Biszczka posiada urząd gminny i cerkiew dla ludności rusińskiej» (SGKP I 240). Говірку цього села дослідив у міжвоєнний час проф. В. Курашкевич і результати своїх дослідів подав у статті, опублікованій 1965 р.⁵⁴. Сьогодні: Biszcza, gm. Księżpol (WU I 93).

Боровець (Пшеп.), село над р. Танвою. Наприкінці 1850-х років М. Лесів записував у цьому селі український діалектичний матеріал за квестіонаром П. Смочинського⁵⁵, записи ці частково використано у деяких його статтях⁵⁶. Нині: Borowiec, gm. Łukowa, p-ta Obsza (WU I 131).

Вільхivecь (Пшеп.), село на південь від гирла р. Вирової до Танви. SGKP VII 449 інформує: «Olchowiec, parafia wchodniego obzrądku Babice». Нині: Olchowiec gm. Łukowa, p-ta Obsza (WU II 621).

Воля Обшанська (Пшеп.): Wola Obsańska, gm. Łukowa (WU III 596).

Княжпіль (Пшеп.), село над р. Танвою. У словнику з другої половини XIX ст. інформується: «Księżpol, wś. posiada cerkiew parafialną dla ludności rusińskiej, założoną przez Zamojskich w r. 1679» (SGKP IV 830). Нині: Księżpol, woj. zamojskie (WU II 242).

Потік (Пшеп.), село на південний захід від Біщі. В SGKP VIII 866 записано: «Potok Górny al. «Ordynacki, cerkiew parafialna, dawniej grecko-unicka instniała do r. 1839». Нині: Potok Górny, wś w woj. zamojskim (WU III 37).

Раківка (Пшеп.), село, в якому мешканці належали до «parafii obrządku wschódniego Chmielek» (SGKP IX 516); нині: Rakówka, gm. Księżpol (WU III 122).

Хмільок (Пшеп.), село, в якому була «cerkiew parafialna dla ludności rusińskiej» (SGKP I 587); нині: Chmielek, gm. Łukowa (WU I 255).

Польський діалектичний матеріал із сіл Біща, Боровець, Княжпіль, Потік і Хмільок збирав у 1970-х роках Ян Мазур, використовуючи його до своєї докторської дисертації п. н. «Говірки околиць Білгорая», опублікованої в 2-х частинах у 1976—1978 рр.⁵⁷ У цій праці Я. Мазур ставиться критично до монографії М. Пшепюрської, хоч визнає, що «praca M. Przepiórskiej stanowi dla nas mimo to niezwykle cenne źródło charakterystyki ukraińskich gwar nadszańskich», і продовжує: «historyczne wzajemne kontakty ludności polskiej i ukraińskiej na tym terenie tłu-

maczą zarówno opisywane przez M. Przepiórską wypadki polonizacji wielu cech ukraińskich, jak też utrzymywanie się do dziś omówionych już wpływów ukraińskich»⁵⁸.

У своїй критичній рецензії праці Я. Мазура, опублікованій в науковому журналі «Język Polski», М. Лесів зауважив:

«Nie należy mieć zbyt wielkich pretensji do pracy M. Przepiórskiej (...), zajmowała się ona tylko gwarami ukraińskimi, tak jak J. Mazur tylko gwarami polskimi. I dlatego, jak pisze autor omawianej monografii na s. II 132, «zebrany przeze mnie materiał daje zupełnie inny obraz niż opracowanie M. Przepiórskiej». J. Mazur badałte gwary w zupełnie innych warunkach, a mianowicie po prawie całkowitym przesiedleniu ludności ukraińskiej ze wschodnich i południowych skrawków badanego terenu, toteż znajdował tylko pewne wpływy istniejących tam nie tak dawno gwar ukraińskich na miejscową wymowę polską»⁵⁹.

У 1950-х роках на території колишн. Білгорайського повіту місцеві та фізикогеографічні назви записував з уст народу М. Лесів, асистент в Університеті М. Кюрі-Склодовської в Любліні. Зібраний тоді матеріал, а також матеріал зі згаданих вище сіл увійшов частково до його дисертації п. н. «Terenowe nazwy własne Łudelszczyzny» (Мікротопонімія Люблінщини)⁶⁰.

Більшість населених пунктів, обстежених як «надсянські», від кінця ХІХ ст. нині лежать на території теперішнього **Перемиського воєводства**. Ось їх перелік за алфавітом з деякими важливими інформаціями про ці місцевості, а особливо — про звучання їх назв:

Барич (Верх., Пшеп.), село відоме з записів від ХV ст. (Мак. 37); під кінець ХІХ ст. мешкало в селі 359 католиків і 11 римо-католиків; церкву було там збудовано в 1691 р. (SGKP I 114); сьогодні: Barycz, gm. Stubno (WU I 53).

Батичі (Верх.), у селі наприкінці ХІХ ст. жило 342 греко-католики і 24 римо-католики (SGKP I 118); нині Batorycze, gm. Żurawica (WU I 55).

Бахів (Пшеп.-Овч.), назву цю фіксують писемні пам'ятки від ХV ст. (Мак. 35); у другій половині ХІХ ст. жило у Бахові 362 римо-католики і 630 греко-католиків, на місці була греко-католицька парафія (SGKP I 78); село при гирлі р. Ступниці до Сяну, нині: Bachów, gm. Krzywca (UW I 35).

Березка (Пшеп.-Овч.), село над р. Ступницею, правою приотокою Сяну, на південь від р. Сяну. У 1418 році було зафіксовано: «villa dikta Bereska» 1414 Brzoska (Мак. 47); село мало греко-католицьку парафію на місці (SGKP I 39) і було записано як Berezka; тепер: Brzuska, gm. Bircza (WU U 171).

Берендьовичі (Пшеп.-Овч.), за географічним словником кінця XIX ст., в цьому селі було 132 греко-католики і 2 римо-католики (SGKP I 139). Нині: Berendowice, gm. Fredropol (WU I 63). Назва села нагадує прізвище відомого українського лексикографа Беринди, що стало основою твердження В. Вітковського про можливе надсянське походження цього українського вченого з XVII ст.:

«Przyjęcie założenia, że cechy gwarowe południowo-nadszańskie, skłoniło referenta do podjęcia poszukiwań dalszych materiałów na terytorium dawnego południowego pogranicza Dolan, to jest na obszarach południowych obecnego powiatu przemyskiego. I wówczas okazało się, że właśnie o kilkanaście kilometrów na południe od Przemyśla leży wieś Berendowice (...) notowane już w połowie XV wieku w postaci Berendeyowicze. Nieco zaś dalej na południe, nad Strwiążem wśród licznych przedmieszczan «rupi Solskiej або Przemyskiej» wymienia lustracja królewszczyzn z roku 1565 Hrycia Berende»⁶¹.

Бігалі (Пшеп.), село над р. Любачівкою, правою притокою Сяну. Під кінець XIX ст. словник фіксує назву як *Bichale* та інформує, що жило в ньому 508 греко-католиків і 273 римо-католики, на місці ж була греко-католицька парафія (SGKP I 207); сьогодні: Bihale, gm. Wielkie Oczy; у 1977 р. було замінено назву на *Zawodzie* (WU III 807), на карті донині Bihale⁶².

Боратин (Верх.), село над р.Рокітницею, лівою притокою Сяну; була там греко-католицька парафія (SGKP I 308); нині: Boratyn, gm. Chłopice (WU I 120).

Бориславка (Pir.), село над р. Вир, в географічному словнику (SGKP I 334) зафіксоване як місцевість поблизу Риботич, але в офіційному сучасному списку місцевостей (WU) назви цієї не знаходжу.

Брижава (Пшеп.-Овч.), село, згідно з картою, поміщеною у монографії Пшеп.-Овч., лежить на захід від Улюча і на схід від Бірчі на території нинішнього Перемиського воєводства ПНР, але в офіційному списку (WU) його немає. Його фіксує словник з кінця XIX ст.: *Brzyzawa, wieś, pow. dobromilski, o 10 km od Birczy; греко-католицька парафія на місці* (SGKP I 429).

Вірко (Пшеп.), село зафіксоване наприкінці XIX ст. як «Hurko, po rusku Hirko, albo Wirko»; жило в ньому 420 греко-католиків, 25 римо-католиків і 45 євреїв; щодо назви: *Wieś nosi nazwę od ksiąząt Hurkonów na Łysiatyczach* (SGKP III). Сьогодні: *Hurko*, gm. Medyka; у 1977 р. назву було змінено на *Graniczne* (WU III 812).

Гнатковичі (Пшеп.), у словнику з кінця XIX ст.: «Hnatkowie po rusku Hnatkowyczy»; було в селі 325 греко-католиків і 81

римо-католик, у 1881 р.: «we wsi jest cerkiew pod wezwaniem św. Dumitra. Stąd pochodzili Hnatkowscy herbu Dębno» (SGKP III 80); сьогодні Hnatkowice, gm. Orły; у 1977 р. назву пробували офіційно змінити на *Ignaców* (WU III 812).

Грушовичі (Пшеп.), село, про яке у словнику з кінця XIX ст. написано: «W archiwum kapituły gr.-kat. w Przemyślu znajduje się dokument ruski, datowany ze Lwowa w piątek d. 8 października r. 6810 od stworzenia świata, tj. 1301 po nar. J. Chr., wydany przez kniazia Lwa, syna króla Daniela, który tenże nadaje Hruszowice biskupstwu przemyskiemu» (SGKP III 191). Сьогодні: Hruszowice, gm. Stubno, у 1977 р. назву змінено на *Gruszowice* (WU III 812).

Даровичі (Пшеп.), зі словникової інформації (SGKP I 906) вникає, що під кінець XIX ст. в Даровичах мешкало 196 греко-католиків і 6 римо-католиків. Нині: Darowice, gm. Fredropol (WU I 297).

Дмитровичі (Пшеп.-Овч.), про село була згадка у 1383 р.; наприкінці XIX ст. мешкало там 228 греко-католиків, 50 римо-католиків, і 70 євреїв (SGKP II 44); нині: Dmytrowice, gm. Orły; у 1977 р. назву пробували офіційно замінити на: *Olszypka* (WU III 810).

Дрогоїв (Пшеп.), у XIX ст. мешкало в цьому селі 587 греко-католиків, 17 римо-католиків і 12 євреїв, на місці була греко-католицька парафія (SGKP II 158); сьогодні: Drohojów, gm. Orły (WU I 365).

Дубковичі (Верх.), село над р. Рокітницею на схід від Боратина (карта); сьогодні: Dobkowice, gm. Chłopice (WU I 337).

Дубровиця (Пшеп.), згідно з інформацією SGKP I 932: Dabrowica, wś. pow. Jarosławski, na pd.-zach. od Jarosławia; мала на місці греко-католицьку парафію; у сучасному списку місцевостей ПНР (WU) не знайшов я цієї назви.

Даньковички (Верх.), село над р. Радою, лівою притокою Сяну (карта); нині: Duńkowiczki, gm. Orły (WU I 374).

Заболотці (Пшеп.), село над р. Радою на південь від Радимна; нині: Zabłotce, gm. Radymno (WU III 667).

Заліська Воля (Пшеп.), село поблизу Радимна; нині офіційно: Wola Zaleska, gm. Radymno (WU III 600).

Заміхів (Верх., Маг. сем.), у селі наприкінці XIX ст. мешкали 325 греко-католиків, 196 римо-католиків і 14 євреїв, «we wsi gr.-kat. kapelania z cerkwią drewnianą» (SGKP XIV 369). *Zamichów*, gm. Chłopice (WU III 718).

Ісканя (Пшеп.-Овч.), назву фіксують документи від XIV ст.: як пише В. Макарський, «Prawdopodobnie osada ruska sprzed 1340 roku, leży na obszarze starego osadnictwa ruskiego w dolinie Sanu, we wsi grodzisko»; назва становить собою старий словотворчий тип від старослов'янського імені Іскан, що від *іскати*

(шукати) (Мак. 76). Згідно з SGKP III 304-305, у селі *Iskań* було наприкінці XIX ст. 675 греко-католиків, 90 римо-католиків, крім того, «we wsi jest cerkiew i młyn amerykański». І таку назву посміли урядники у 1977 році замінити на *Pogoń!* (Див. WU III 813: *Iskań, gm. Dubiecko*).

Кальників (Пшеп.), село на північ від р. Вишні, правої притоки Сяну (карта); нині: *Kalnikow, gm. Stubno* (WU II 14).

Княжичі (Пшеп.), село нотоване у SGKP IV 196: «*Kniażyce* (po rusku *Kniażyczi*)»; під кінець XIX ст. у селі мешкали 244 греко-католики і 100 римо-католиків, у селі була церква. Нині: *Kniażyce, gm. Fredropol*; у 1977 р. назву було змінено на *Podlesie* (WU III 814).

Кобильниця Руська (Пшеп.), село на північ від р. Скля; SGKP IV 217 подає інформацію, що в цьому селі («*Kobylnica Ruska* *pospolicie Wielką zwana*») «*erekcja parafii gr.-kat. pochodzi z lat 1634; 1681*»; у селі була дерев'яна церква. Нині: *Kobylnica Ruska, gm. Wielkie Oczy*; у 1977 р. була спроба офіційної заміни цієї назви на *Korytów Dolny* (WU III 814), на карті ж: *Kobylnica Ruska*.

Коритники (Пшеп.), село на західному боці Сяну поблизу Красичина (карта); у 1880 р. мешкали там 561 греко-католик і 10 римо-католиків, у селі була церква (SGKP IV 430); нині *Korytniki, gm. Krasiczyn* (WU II 1677).

Коровиця Лісова (Маг. сем.), село на південь від Любачева, SGKP IV 717 подає: «*Кроўица Ласо́ва (Короўщи́а Лисо́ва)*»; у 1880 році було там близько 540 греко-католиків і 100 римо-католиків, на місці ж була греко-католицька парафія. Нині: *Krowica Lasowa, gm. Lubaczów* (WU II 214).

Красичі (Пшеп.), про село географічний словник SGKP IV 612 інформує: «*Krasice* (po rusku *Krasyczi*); у селі мешкали греко-католики і кільканадцять римо-католиків, була там церква. «*Wieś jest pierwotnym gniazdem Krasickich*». Нині: *Krasice, gm. Krasiczyn* (WU II 201).

Кузьмина (Граб.), назва села трапляється в документах від XV ст., походить від імені *Кузьма* (Мак. 95). Наприкінці XIX ст. географічний словник нотував: «*Kuźmina* (Po rusku *Kuźmuна*), більшість мешканців були римо-католиками, але в селі була церква (SGKP V 10). Нині: *Kuźmina, gm. Bircza* (WU II 260).

Купятичі (Пшеп.), про це село в SGKP IV 885 записано: «*Kupiatycze* po rusku *Kupityczi*»; у XIX ст. більшість населення становили греко-католики, у селі була церква; нині: *Kupiatycze, gm. Fredropol* (WU II 253).

Кусеничі (Верх.), село між початковими течіями річок Раді і Рокітниці, лівих приток Сяну (карта); географічний словник SGKP IV 459 подає, що в селі «*Kosienice albo Kusienice*, ро

gusku Kusynuci» жило в 1880 році 729 мешканців, з них 180 римо-католиків, а решта — греко-католики. Нині: Kostenice, gm. Żurawica (WU II 169).

Лица (Пшеп.-Овч.), село, в якому в 1880 році мешкало понад 1000 греко-католиків і 160 римо-католиків, у селі була церква (SGKP V 247); назва фіксується в документах від XV ст. (Мак. 98); нині: Lipa, gm. Bircza (WU II 297).

Лівці (Верх.), село над р. Рокітницею, лівою притокою Сяну, на схід від Боратина (карта); під кінець XIX ст. у селі мешкали 758 греко-католиків і 260 римо-католиків (SGKP V 751); нині: Łowce, gm. Chłopice (WU II 358).

Лімна (Пшеп.-Овч.) у селі мешкали в 1880 р. тільки греко-католики, була церква (SGKP V 691); нині: Łomna, gm. Bircza (WU II 355).

Ліщава Горішня (Пшеп.-Овч.).

Ліщава Долішня (Pir.), назва була зафіксована вже в XV ст. (Мак 97). У XIX ст. абсолютну більшість у цих селах становили греко-католицькі русини-українці (SGKP V 170); нині: Leszczawa Górna, gm. Bircza і Leszczawa Dolna, gm. Bircza (WU II 281).

Ліщавка (Пшеп.-Овч.), село над р. Ступницею, правою притокою Сяну (карта); SGKP V 170 фіксує цю назву як «Leszczawka (po gusku Liszczawka)», інформуючи, що більшість населення становлять римо-католики, але в селі є церква св. Михайла. У 1552 році село мало назву Wolka Leszczawka (Мак. 98); нині: Leszczawka, gm. Bircza (WU II 281).

Ліщина (Пшеп.-Овч.), у селі в 1880 р. жили 207 греко-католиків і 20 римо-католиків, була церква (SGKP V 175); нині: Leszczyny, gm. Fredropol (WU II 282).

Лубна (Пшеп.-Овч.), у XIX ст. і сьогодні офіційно назва звучить як Лубно (Łubno, gm. Dypów, WU II 361).

Лукавець (Пшеп.), село на схід від Любачівки (карта); у записі XIX ст.: «Łukawiec (po gusku Łukawec)» (SGKP V 815); нині: Łukawiec, gm. Wielkie Oczy (WU II 364).

Макова (Pir.), про це село є цікава інформація, що «w r. 1464 zatwierdził Mikołaj z Konieczpola, podkomorzy starosta przemyski wójtostwo czyli kniaźstwo Eliasza Wołocha we wsi Makowa», а церква була там віддавна: «cerkiew w r. 1410 erygowana» (SGKP V 931); нині: Makowa, gm. Fredropol (WU II 358).

Малковичі (Верх.), село лежить на самому польсько-радянському державному кордоні на південь від Перемишля (Malhowice, gm. Przemyśl, WU II 389). Інформації з кінця XIX ст.: у селі жили 766 греко-католиків, 3 римо-католики і була там церква (SGKP VI 35); нині: Małkowice.

Мацьковичі (Верх.), село над річкою Радою, лівою прито-

кою Сяну (карта); у 1880 році в селі налічувалося близько 980 греко-католиків і 63 римо-католики, була церква; давніше це село мало назву Macikowice (біля 1464 р.) (SGKP V 886); нині: Maćkowice, gm. Żurawica (WU II 274).

Медика (Пшеп.), під кінець XIX ст. в селі жило бл. 1000 греко-католиків і бл. 700 римо-католиків (SGKP VI 236); нині: Medyka, wś w woj. przemyskim (WU II 426).

Милків (Пшеп.), згідно з картою М. Пшепюрської у праці з 1938 р., село має лежати на захід від Любачева та північний схід від с. Молодич⁶³, у сучасному офіційному списку місцевостей ПНР не знаходжу цієї назви. Є вона в географічному словнику з кінця XIX ст.: Milków (po rusku Myłkiw), 20 km na pd.-zach. od Cierzanowa, 169 rzym.-kat. і 320 gr.-kat. We wsi cerkiew» (SGKP VI 433).

Мільнів (Пшеп.), село зафіксоване в SGKP VI 349 як «Mielnów (po rusku Milniw)», подано також інформацію про склад населення у 1880 році: 137 греко-католиків і 33 римо-католики. Сьогодні: Mielnów, gm. Krasieczyn (WU II 441).

Млини (Пшеп.) від 1772 року походять найстарші церковні метрики з цього села, в якому наприкінці XIX ст. жило 915 греко-католиків і 24 римо-католики (SGKP VI 551); нині: Młyny, gm. Radymno (WU II 467).

Молодовичі (Pir.), в географічному словнику з кінця XIX ст. фіксується назва як «Młodowice, rus Mołodowyczi» і подається інформація, що в 1880 р. жило у селі 362 мешканці, з них тільки 27 римо-католиків. «We wsi cerkiew. Stąd wzięła nazwę jedna dzielnica Fredrów Młodowskich Bończów» (SGKP VI 535). Однак у 1977 р. була спроба змінити офіційно цю назву на Walterów (WU III 817); у зв'язку з цією офіційно оголошеною зміною видатний польський письменник Ярослав Івашкевич писав у місячнику «Twórczosc» 1978 року: I jeszcze jedno curiosum: piękną nazwę Młodowice przemianowano na Walterowo. Czyzby na pamiątkę Waltera von der Vogelweide?»⁶⁴.

Мощаниця (Пшеп.), село на північний захід від Любачева, на північ від р. Вирова, лівої притоки Танви (карта). Під кінець XIX ст. більшість мешканців Мощаниці становили греко-католики, в селі була церква (Moszczanica, rus. Noszczanycia) (SGKP VI 727); нині: Moszczanica, gm. Stary Dzików (WU II 487).

Мякіш Старий (Пшеп.), село на північ від р. Скло; у XIX ст. більшість населення належала до греко-католицького обряду (SGKP VI 388); сьогодні: Mięksisz Stary, gm. Laszki (WU III 330).

Накло (Пшеп.), наприкінці XIX ст. в селі мешкали 520 греко-католиків і 32 римо-католики; у селі була церква (SGKP VI 885); сьогодні: Nakło, gm. Stubno (WU III 516).

Негрибка (Верх.), географічний словник з кінця XIX ст. інформує про цікавий документ латинською мовою з 1672 р. про село Негрибку, в якому мешкали 600 греко-католиків і 15 римо-католиків (SGKP VI 948). У 1977 р. була спроба замінити назву Nehrybka на Podgradzie, gm. Przemyśl (WU III 818), на сучасній офіційній карті: Nehrybka.

Нелипковичі (Пшеп.), наприкінці XIX ст. Nielpkowice (SGKP VII 79); нині: Nielerkowice, gm. Wigrownica (WU II 530).

Ніновичі (Пшеп.), село над р. Вишнею, під кінець XIX ст. у селі мешкали 1360 греко-католиків, 39 римо-католиків і 62 євреї, була там дерев'яна церква (SGKP VII 102). Нині: Nieniwice, gm. Radymno (WU II 532).

Новосілки (Пшеп.), у 1880 році мешкали 1634 греко-католиків і 246 римо-католиків, у селі була церква св. Покрови (SGKP VII 287). Нині: Nowosiółki Dudyńskie, gm. Fredropol (WU II 538).

Няньковичі (Верх.), село над р. Вишнею, правою притокою Сяну; в другій половині XIX ст. жили там 1360 греко-католиків, 39 римо-католиків та 62 євреї, в селі була церква і народна школа (SGKP VII 102); нині: Nienowice, gm. Radymno (WU II 532).

Оріхівці (Верх.), географічний словник з кінця XIX ст. інформує: «Orzechowice, rus. Orichiwci (...) Wieś ta była w XVI w. siedzibą Orzechowskich h. Oksza, którzy przenieśli się z Małopolski na Ruś od tej przybrali nazwisko» (SGKP VII 609). Сьогодні: Orzechowice, gm. Żurawica (WU II 638).

Острів (Верх., Мак. сем.), село над р. Рокітницею, лівою притокою Сяну, на захід від Радимна. У селі дерев'яна церква, у 1880 р. мешкало там 957 греко-католиків і 499 римо-католиків (SGKP VII 705); сьогодні: Ostrów, gm. Radymno (WU II 658).

Павлокома (Пшеп.-Овч.), село над Сяном на схід від Динова (карта); назва відома від XV ст., пов'язана зі словом *волок*, *włoka* або з *волокти* (перевозити) (Мак. 123). Під кінець XIX ст. жило там 676 греко-католиків, у селі була мурована церква (SGKP VII 904). Сьогодні: *Pawłokoma*, gm. Dynow (WU II 698).

Поздзяч (Пшеп.), село на північ від Медики на самому польсько-радянському державному кордоні (карта). У 1880 р. жили там «15 Polaków, 778 Rusinów, 17 Izrael. We wsi cerkiew św. Bazylego». SGKP VIII 897 подає також інформацію, що «Uchwała sejmowa z 1589 r. wymienia Pozdziaacz jako wieś z dawna Przemyślowi przeznaczona na podwoły». У 1977 р. назву було офіційно змінено на Leszno (WU III 819).

Полнятичі (Пшеп.), село на південний захід від Ярослава. SGKP VII 941 фіксує: Pełniatycze al. Pełnatycze (rus. Połniatycze); нині: Pełniatycze, gm. Zarzeczce (WU II 702).

Посада Рыботицька (Пшеп.-Овч.), село над р. Вир, правою притокою Сяну (карта). Цікаву інформацію про село подає SGKP VIII 840: у селі 1880 р. було 443 русинів та 15 євреїв, була церква св. Онуфрія, «cerkiew staroświecka, według podania niegdyś ariańska, starożytna budowla, murowana, tak urządzona, że w górze, na pietrze jest kaplica, w której czernicy schodzili się na modlitwy. W Posadzie Rybotyckiej przebywał ostatni prawosławny biskup przemyski ks. Kopystyński i tu w cerkwi został pochowany». Нині: Posada Rybotycka, gm. Fradropol (WU III 32).

Радимно (Верх.), містечко в Перемиському воєводстві при гирлі р. Ради до Сяну, міські права має від 1431 року⁶⁵. Наприкінці XIX ст. у містечку жило 850 римо-католиків, 171 греко-католиків і 898 євреїв (SGKP IX 458). У 1983 р. налічувалося вже 4100 мешканців.

Рыботичі (Пшеп.-Овч.), село над р. Вир, яке в 1524 р. дістало як місто «przywilej na targi jarmarki roczne», а під кінець XIX ст. мешкало там 839 русинів-українців, 167 поляків та 476 німців єврейсько-ізраїльського віровизнання (SGKP IX 67). Сьогодні: Rybotycze, gm. Fredropol (WU III 171).

Руське Село (Пшеп.-Овч.), згідно з картою у монографії М. Пшепюрської-Овчаренко, село це мало б бути над Сяном на південь від Дубецька. В офіційному списку місцевостей ПНР (WU) не міг я знайти цієї місцевості. Віднотує його натомість географічний словник (SGKP IX 29): «Ruska Wieś, rus. Ruskoje Seło, wś. pow. brzozowski, cerkiew par. św. Michała, 42 rzym.-kat., 539 gr.-kat., 134 izrael.»

Святе (Верх.), село, в якому наприкінці XIX ст. жило «739 gr.-kat., 16 rzym.-kat., 51 izrael.», де була «szkoła ludowa zorganizowana 1876 r. z jęz. wykładowym ruskim» (SGKP IX 693); сьогодні: Święte, gm. Radymno (WU III 437).

Селиська (Пшеп.), село, в якому було (під кінець XIX ст.), за інформацією SGKP X 512, «584 Rusinów, 1 Polak, 33 Izrael.»; сьогодні: Siedliska, gr. Medyka (WU III 210).

Сосниця (Верх.), у селі, розміщеному на західному боці Сяну на південний схід від Радимна «Zamek z XV w. zamieszkanu w XVI w. przez Woję», церква св. Онуфрія від 1770 р. (SGKP IX 88). Нині: Sośnica, gm. Radymno (WU II 273).

Станиславчик (Пшеп.), про село цікаву інформацію подає SGKP XI 187: «w 1880 r. gr.-kat., 8 rzym.-kat., 7 izrael., wszyscy narodowości rusińskiej». Сьогодні: Stanisławczyk, gm. Przemyśl (WU III 282).

Старе Село (Пшеп.), село на захід від Любачева та Олешич (карта), за інформацією SGKP XI 243 у місцевості «Staresiolo»

мешкало у 1880 р. 2048 русинів-українців, 266 поляків та 162 німці, 116 ізраїльтян та 46 осіб інших віровизнань; сьогодні: Stare Siolo, gm. Oleszyce (WU III 319).

Старява (Пшеп.), село над р. Вишнею, правою притокою Сяну, при самому польсько-радянському державному кордоні: Starzawa, gm. Stubno (WU III 336). У 1880 р. мешкали в цьому селі «685 Rusinów, 39 Polaków, 34 Niemców». У селі є церква, а «metryki przechowuje się od 1733 roku i jest tu ikonostas starożytny» (SGKP XI 278). М. Пшепюрська згадує, що «свої студії над надсянським говором розпочала в 1930 р. спершу від одного села Старяви, Мостиського повіту»⁶⁶, де вона мешкала від 1925 року (народжена 1909 року в селі Тернавка колишн. Переворського повіту)⁶⁷.

Стібенко (Верх., Пшеп.), у селі мешкало 1880 р. «533 Rusinów i 79 Polaków», була в селі церква (SGKP XI 492); нині: Stubienko, gm. Stubno (WU III 367).

Стібно (Верх., Пшеп.), назва ця у 1358 р. записана як Stobno; у 1880 р. мешкали там 616 греко-католиків, 222 римо-католики та 57 євреїв, в селі була церква св. Димитрія (SGKP XI 493); село лежить між річками Сяном і Вишнею і віднозоване в офіційному сучасному списку: Stubno, woj. przemyskie (WU III 367).

Суховоля (Пшеп.), за інформаціями географічного словника з кінця XIX ст., в Суховолі жили «1067 Rusinów, 19 Polaków, 7 Niemców», була там теж церква (SGKP XI 530); нині: Sucha Wola, gm. Oleszyce (WU III 371).

Тисова (Пшеп.), село «Cissowa» лежить біля джерел потоку Глибокої; населення греко-католицьке (782 особи), та «3 izrael.» (SGKP I 708); нині: Cisowa, gm. Krasiczyn (WU I 258).

Торки (Верх., Пшеп.), про населення цього села наприкінці XIX ст. SGKP XII інформує: «951 gr.-kat., 16 rzym.-kat., 63 izrael., wszyscy Rusini»; нині: Torki, gm. Medyka (WU III 464).

Трійчичі (Пшеп.), в селі, згідно з інформаціями географічного словника SGKP XII 485, мешкало під кінець XIX ст. «442 Rusinów b 76 Polaków», в селі була церква. Нині: Trójczyce, gm. Orły (WU III 469).

Угники (Пшеп.-Овч., Пір.), село над р. Вир, правою притокою Сяну; в 1881 р. мешкало в ньому 269 греко-католиків та 177 римо-католиків, в селі була мурована церква (SGKP III 239). У 1977 р. було офіційно замінено дотеперішню назву Hwniki, яка ще є на карті, на іншу: Wiarska Wieś (WU III 813).

Уйковичі (Верх.), наприкінці XIX ст. в селі було «504 Polaków i 440 Rusinów cerkiew i kościół» (SGKP XII 768). Нині: Ujkowice, gm. Przemysły (WU III 496).

Хирина (Пшеп.-Овч.), село над Сяном на захід від Перемишля. Наприкінці XIX ст. мешкало там 365 греко-католиків і 45 римо-католиків (SGKP U 669). Нині: Chyrzyna, gm. Krzywca (WU I 246).

Хотивець (Верх, Пшеп.), село поблизу Радимна (Chotyńiec, gm. Radymno, WU I 236); була в селі греко-католицька парафія.

Цівків (Пшеп.), село на південь від р. Вирової, лівої притоки Танви. Нині: Cewków, gm. Stary Dzików (WU I 214).

Явірник Руський (Пшеп.-Овч.), село поблизу Бірчі. Мак. 83 стверджує, що «przydawka Ruski wyznacza oprozycję do nazwy niedalekiej wsi Jawornik Polski», до речі, назву Jawornik Polski збережено, а Jawornik Ruski змінено було у 1977 р. на «Jawogwice» (WU III 813).

Яксманичі (Пшеп., Пір.), в селі Aksmанице жили наприкінці XIX ст. 492 греко-католики і 16 римо-католиків. На сучасній польській карті фіксується: Jaksmanice; але в 1977 р. була офіційна спроба замінити назву на Witoldówek (WU III 813); село лежить у гм. Медика.

Кілька десятків сіл, обстежених дослідниками як «надсянські», лежать на території західних окраїн сучасної Львівської області України. Це територія колишніх Перемиського, Мостиського, Добромиського, Яворівського, Самбірського, Рудецького і Городецького повітів. Ось перелік сіл за алфавітом: Баличі, Биків, Биличі, Боленовичі, Болозов Гор., Бортянин, Брилинці, Бунів, Буців, Волчищовичі, Воютичі, Галачанів, Глиниці, Глиницька Воля, Годині, Городовичі, Грабівниця, Грушатичі, Губичі, Гусаків, Добростани, Долгомостиська, Дроздовичі, Золотковичі, Княжипіль, Кропивник, Курновичі, Лопушниця, Ляцька, Ляшки Муровані, Макінів, Малнів, Малнівська Воля, Мігова, Моранці, Мочеради, Мшана, Пакість, Папротно, Пиняни, Плешевичі, Поповичі, Райтеревичі, Селиська, Соколя, Страдч, Строневиці, Тишковичі, Хриплі, Цвіржа, Циків, Чішки, Чернева.

Усі ці назви можемо знайти в географічному словнику (SGKP) і прочитати цікаву інформацію про історію та звучання назв чи про склад населення у другій половині XIX ст.

Такі більш-менш місцевості на території надсянських говірок були досі об'єктом мовознавчих дослідів від кінця XIX ст. і донині. Завдяки цим дослідженням наші знання про надсянські говірки є досить багаті, хоч і не зовсім повні й іноді тепер уже майже неможливі через факт розпорошення носіїв українських надсянських говірок на схід, захід і північ.

¹ Див. карту «Мапа надсянського говору», поміщену в кн.: Пшепюрська М. Надсянський говір // Праці Українського Наукового Інституту. — Варшава, 1938. — Т. 49. — С. 87.

² Там само. — С. 1.

³ Пор: Мапа administracyjna PRL. — Warszawa, 1986.

⁴ Пор. карту Львівської області в: Українська Радянська Енциклопедія. — Київ, 1962. — Т. 8. — С. 276—277.

⁵ Злинський І. Карта українських говорів. — Варшава, 1933.

⁶ Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання в 3-х томах / Під гол. ред. І. Раковського. — Львів, Т. 3. — С. 563, 565.

⁷ Никонов В. Краткий топонимический словарь. — Москва, 1966. — С. 366—367.

⁸ Stieber Z. Polska i ruska nazwa Sanu // Język Polski. — Kraków, 1936. — Т. 21, з. 6. — С. 172—174.

⁹ Там само. — С. 174. Дивним видається мені факт, що в сучасних українських радянських енциклопедіях на заголовному місці ставиться назва у формі «Сан». Див., напр.: Український Радянський Енциклопедичний Словник. — Київ, 1968. — Т. 3. — С. 211. Здається, це не полонізм, а русизм, бо так вживають назву в російських публікаціях, напр.: «Сан — правый приток Вислы» (Никонов В. Краткий топонимический словарь. — С. 366.)

¹⁰ Напр., у статті: Овчаренко М. Мова українців Надсяння // Ярославщина і Засяння. 1031—1947: Історично-мемуарний збірник. — Чикаго, 1986. — С. 289—293. — (НТШ. Український Архів; Т. 45).

¹¹ Напр.: «Посяння, інколи вживана назва для території обабіч р. Сяну на північ від Лемківщини й м. Сянока на українсько-польському етнографічному (до 1946 р.) пограниччі» (Енциклопедія Українознавства. Словникова частина II 6. — Париж; Нью-Йорк, 1970. — С. 2277).

¹² Напр.: «В Надсянщині і Лемківщині цей числівник чол.: р.: тисяч (М. Пшепюрська-Овчаренко. На пограниччях надсянського говору // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Т. 162. — Львів, 1954. — С. 94).

¹³ ЗНТШ. — Львів, 1900. — Т. 35—36.

¹⁴ Там само. — Т. 35. — С. 1.

¹⁵ Пшепюрська М. Надсянський говір. — С. 1.

¹⁶ Reinfuss R. Łemkowie jako grupa etnograficzna. — Lublin 1948. — S. 99—100.

¹⁷ Желеховський С. Малоруско-німецький словар. — Львів, 1886. — С. 185, 195.

¹⁸ Пшепюрська М. Надсянський говір. — С. 2.

¹⁹ Пшепюрська-Овчаренко М. На пограниччях ... — С. 53—95.

²⁰ Там само. — С. 53

²¹ Там само. — С. 54.

²² Кислевський К. Мовні особливості наддністрянського гнізда // ЗНТШ. Т. 169. Збірник на пошану Зенона Кузелі. — Париж, 1962. — С. 286.

²³ Там само. — С. 295.

²⁴ Верхратський І. Говір Батюків // Збірник філологічної секції НТШ. Т. 15. — Львів, 1912.

²⁵ І. Верхратський писав 1900 року у зв'язку з окресленням території поширення надсянських говірок: «На північно-схід повілі розпливається в говорі батюцькм і ополянськм, на полуднево-сході у бойківськм». (Верхратський І. Про говор долівський // ЗНТШ. — Львів, 1900. — Т. 35—36. — С. 1).

²⁶ І. Верхратський у своєму опису «говору Батюків» писав: «Говор батюцький

єсть лише незначною відмінною (підговором) говора опільського (ополянського, полянського)». Див.: Верхратський І. Говір Батюків. — С. 1.

²⁷ Кислевський К. Мовні особливості... — С. 284.

²⁸ Рудницький Я. Українська мова та її говори. — Вінніпег, 1965. — С. 47.

²⁹ Горбач О. Говірка Комарна й Комарнянщини // Комарно—Рудки та околиця: Збірник історично-мемуарних, географічних і побутових матеріалів. — Нью-Йорк, 1987. — С. 317. — (НТШ. Український Архів; Т. 43).

³⁰ Łesiów M. Gwary ukraińskie na terenie Polski Ludowej // *Slawia Orientalis*. — Warszawa, 1973. — R. XXII, Nr 1. — S. 73.

³¹ Верхратський І. Говір Батюків. — С. 8.

³² Жилко Ф. Нариси діалектології української мови. — Київ, 1955. — С. 90.

³³ Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. — 2-ге вид., перероблене. — Київ, 1966. — С. 203—204.

³⁴ Жилко Ф. Говори української мови. — Київ, 1958. — С. 86.

³⁵ Там само. — С. 85—86.

³⁶ Łukasiewicz G. Wokół genezy i przebiegu akcji «Wisła» (1947) // *Dzieje Najnowsze*. — 1974. — R. VI, z. 4. — S. 39.

³⁷ Щодо «гуцулів» — це чиясь компрометуюча помилка, бо вони якраз і не входили після Другої світової війни до складу ПНР.

³⁸ Łukasiewicz G. Wokół genezy... — S. 41.

³⁹ *Ibid.* — S. 42.

⁴⁰ *Ibid.* — S. 43.

⁴¹ *Ibid.* — S. 45.

⁴² **Верх.** = Верхратський І. Про говор долівський.

⁴³ **Пшеп.** = Пшепюрська М. Надсянський говір.

⁴⁴ Пшепюрська-Овчаренко М. На пограниччях ... — С. 54.

⁴⁵ Йдеться про працю п. н. «На пограниччях надсянського говору». Цит. за: Овчаренко М. Мова українців... — С. 289.

⁴⁶ **Овч.** = Овчаренко М. Мова українців Надсяння.

⁴⁷ **Граб. і Plr.** = Atlas gwar bojkowskich / Opracowany głównie na podstawie zapisów Stefana Hrabca przez Zespół Instytutu Słowianoznawstwa PAN pod kierunkiem J. Riegera. Warszawa, 1980—1985. — Т. 1—5.

⁴⁸ **Мак.** = Makarski W. Nazwy miejscowości dawnej ziemi Sanockiej. — Lublin, 1986.

⁴⁹ **SGKP** = Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1880—1900.

⁵⁰ **WU** = Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce. — Warszawa, 1980—1983. — Т. 1—3.

⁵¹ У критичній статті про ці зміни я писав таке: Odpowiedniki proponowanych nazw są niekiedy naciągane i stanowią pseudokalki, np. Hłudno zaproponowano zmienić na Chłodnik, a przecież są tu dwa różne rdzenie: 1) głód; 2) chłód» (Łesiów M. Urzędnik zmienia historię // *Politechnik*. — Warszawa, 1980. — Nr 34. — S. 11).

⁵² Овчаренко М. Мова українців Надсяння. — С. 289.

⁵³ Wójciowski W., Paczyński L. Roztocze: Przewodnik. — Wyd. II, zmeintone i rozszerzone. — Warszawa, 1986. — S. 313. У цілому цьому «путівнику» немає ані слова про те, що там подекуди мешкали українці, про яких у географічному словнику (SGKP) з кінця XIX ст. писалось чесно: «ludność rusińska».

⁵⁴ Kuraszkiewicz W. Uwagi o gwarze ukraińskiej we wsi Biszcza pod Biłgorajem // *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* — Warszawa, 1965. — Т. 5. — S. 219—222.

⁵⁵ Smoczyński P. Kwestionariusz do Atlasu gwar Lubelszczyzny. — Lublin, 1965.

⁵⁶ Напр., у статті: Łesiów M., Polsko-ukraińskie oboczności leksykalne w gwarach z pogranicza // Z polskich studiów slawistycznych. Seria V. — Warszawa, 1978. — S. 279—286.

⁵⁷ Mazur J., Gwary okolic Biłgoraja. Cz. 1: Fonologia. — Wrocław, 1976; Cz. 2: Fleksja. — Wrocław, 1978.

⁵⁸ Ibid. — Cz. 2. — S. 133.

⁵⁹ Łesiów M. Polsko-ukraińskie oboczności ...; Mazur J. Gwary ...; Język Polski. — Kraków, 1979. — T. 59, z. 4. — S. 308.

⁶⁰ Łesiów M. Terenowe nazwy własne Lubelszczyzny. — Lublin, 1972.

⁶¹ Witkowski W. O pochodzeniu i nazwisku Pamby Beryndy // Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Oddziału PAN w Krakowie. — Kraków, styczeń—czerwiec 1962. — S. 169.

⁶² Поп.: Województwa Krośnieńskie, Przemyskie, Rzeszowskie: Mapa Krajoznawczo-samochodowa. — Warszawa, 1977. — Далі у тексті: (карта).

⁶³ Пшепорська М. Надсянський говір. — С. 87.

⁶⁴ Twórczość. — 1978. — Nr 1.

⁶⁵ Encyklopedia Powszechna PWN, wyd. 2. — Warszawa, 1985. — S. 837.

⁶⁶ Пшепорська М. Надсянський говір. — С. 2.

⁶⁷ М. Пшепорська-Овчаренко перебуває на пенсії, живе в США. В одній з українських газет редагує сторінку культури української мови «Мова про мову», що з'являється вже восьмий рік, де багато цікавих статей про практичні й теоретичні справи сучасного українського мовлення.

Степан Заброварний

**СУСПІЛЬСТВО ПЕРЕМИЩИНИ КІНЦЯ XVIII –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТЬ**

Історичне дослідження суспільства має на меті висвітлення суспільно-демографічних явищ у визначених часових і територіальних межах. Основним об'єктом досліджень суспільства є динаміка змін суспільних структур, а перш за все зв'язки і відносини між людьми та групами людей, що виникли на ґрунті економічних, релігійних, національних і культурних обставин. Поняття суспільства в науці розуміється саме як найзагальніша система зв'язків і відносин між людьми, що складаються в процесі їхньої життєдіяльності.

Прийняті хронологічні межі — умовно від кінця XVIII ст. до середини XIX ст. — уможливають порівнянність суспільних явищ і статистичних даних. Від 1772 р. Перемищина разом із Західною та Східною Галичиною входила до складу Австрійської монархії. Перемишль був центром (столицею) одного з 18 округів (пізніше 20), на які була поділена ціла провінція. Округ адміністративно поділявся на домінії, що поєднували державну владу зі зверхністю над підданими. З доміній виключені були вільні міста. Суспільно-економічний лад базувався на панщинно-кріпосницькій системі господарства та класово-становому поділі суспільства. Політичний устрій був великою мірою централізований, з широко розбудованою бюрократією та поліційно-судовою системою.

Територіально Перемиський округ обіймав простір 68,4375 квадратних миль, або 3.938 кв. км, і належав до більших у провінції. Його межі сягали на півночі аж під Тарногруд, де проходив австрійсько-російський кордон. На заході він межував з Ряшівським та Сяноцьким округами, на півдні — зі Самбірським, на сході — з Львівським, а далі на північ — з Жовківським. Більша частина поверхні округу була рівнинна, з великою перевагою орних полів та лук і пасовищ. Тільки південно-західна частина округу була гориста й лісиста. Через Перемиський округ проходили важливі шляхи: головний віденський (зі Львова до Відня), головний угорський (з Перемишля до Дуклі) і два відгалуження — яворівський шлях (зі Львова через Яворів до Ярослава) та салінський (з Перемишля до Добромиля).

1. Демографічна картина Перемищини

Перемиський округ у досліджуваній період зараховувався до найгустіше заселених округів Галичини. Випереджували його під цим оглядом тільки три західні округи (Вадовицький, Бохенський і Яслиський) та, що очевидно, Львівський округ. Дані про чисельність й густоту населення Перемиського округу в хронологічному порядку показує таблиця 1. За цими даними в 1782 р. на території Перемиського округу налічувалося 160 836 мешканців, що після перерахування дає 41 особу на 1 кв. км. Протягом 66 років (1782—1848) населення Перемищини збільшилося до 275 793 мешканців, отже, приросло на 69,6 %, а густота населення зросла до 69 осіб на 1 кв. км.

Територія Перемиського округу була нерівномірно заселена, на що вплинули як природні умови, так і рівень урбанізації. Крім міських осередків, найгустіше заселеними були околиці міст та рівнинні простори, які вирізнялися врожайною землею та великим уділом сільсько-господарських угідь. До таких належала південна частина округу й територія вздовж ріки Сян — від Перемишля до Ярослава і далі на північ, до Синяви.

Протягом досліджуваного періоду населення Перемиського округу збільшилося на 111 957 осіб, що дає середньорічний приріст на досить високому рівні: 10,5%. Показник цей, зумовлений багатьма різними факторами — перш за все природним приростом (різницею між народжуваністю і смертністю) та міграційними рухами (прибулих і вибулих), — помітно мінявся в різних роках. Таблиця 2 показує зміни приросту населення в різних роках.

Таблиця 1:
Чисельність і густина населення Перемиського округу
в 1782-1848 рр.

Рік	Мешканців	на 1 кв. милію	на 1 кв. км	Ріст, %
1782*	160 836	2 350	41	100,0
1799**	195 634	2 859	50	121,6
1819***	218 894	3 198	56	136,1
1841****	253 186	3 700	64	157,4
1848*****	272 793	3 986	69	169,6

* Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України (далі — ЛБНАН). — Від. рук. — Ф. Чоловського. — Тека 2351. — Арк. 39.

** Центральний державний історичний архів у Львові (далі — ЦДАІЛ). — Ф. 146. — Оп. 4. — Спр. 164. — Арк. 72.

*** Бібліотека Львівського університету. — Ф. рукописів. — Ч. 124/111. — Арк. 3-4.

**** Rys statystyczno-geograficzny Galicyi Austryackiej. — Poznań, 1841-1842. — S. 10.

***** Stupnicki H. Galicya pod względem geograficzno-topograficzno-historycznym. — Lwów, 1869. — S. 62-63.

Таблиця 2:
Середній річний приріст населення Перемиського округу
в різні роки

Роки	Років	Середній річний приріст в %
1782–1799	17	12,7
1799–1811	12	6,6
1811–1893	12	8,4
1823–1841	18	5,0
1841–1848	7	11,1

З таблиці видно, що наприкінці XVIII ст. середньорічний приріст населення Перемищини був найвищий, пізніше, через 40 років, різко знизився і щойно в 40-х роках знову піднявся, перевищуючи середній приріст за весь період 1782—1848 років. Вирішальний вплив на таку динаміку змін стану населення мав насамперед природний приріст населення, меншою мірою міграційний рух. На жаль, ми не розпоряджаємо статистикою природного приросту населення за всі вказані вище роки. У 1782 р. в Перемиському окрузі народилося 6 727 осіб, а померло 4 775¹, отже, природний приріст становив 1 952 особи. В перерахунку на 1000 мешканців природний приріст становив 12,1‰, на що прийшовся високий показник народжуваності — 41,8‰, та одночасно високий показник смертності — 29,7‰. Ще більший природний приріст спостерігався в 1842 р., сягаючи 3 678 осіб (народилося 12 025 осіб, померло 8 347)². У відносних числах (на 1000 мешканців) показник природного приросту становив 14,4‰, показник народжуваності — 47,2‰, показник смертності — 32,7‰. Причиною високої смертності населення були злидні та голод, підсилювані вельми частими в Перемиському окрузі стихійними лихами, такими, як гострі зими, грозові літа з градобоями, весняні повені (виливи Сяну та його приток) й епідемії. Найтрагічнішими з цього приводу були роки: 1804, 1817, 1837, 1839, 1845.

Набагато менший вплив на численність населення Перемищини мав міграційний рух, причому — як показують дані таблиці 3 — більше людей вибувало, ніж прибувало до Перемиського округу, зменшуючи загальний ріст населення. Основною причиною великої переваги вибулих над прибулими в міграційному русі було перенаселення Перемиського округу і пов'язані з цим нужденні умови життя великої частини населення. Іншою причиною були втечі селян від надмірного панщинного гніту, податків, рекрутчини. Дані за 1782—1823 роки показують, що мігранти вибували переважно до інших округів Галичини і прибували також переважно з інших округів Галичини. Набагато більше вибувало поза межі Галичини (також Австрії), ніж прибувало з-за кордону. Наприклад, у 1823 р. вибуло з Перемиського округу за кордони Австрії 949 осіб, а прибуло з-за кордону всього 92 особи. В тому самому році до інших провінцій Австрії вибуло 67 осіб, прибуло з інших провінцій 13 осіб, до інших округів Галичини вибуло того ж таки року 1205 осіб, а прибуло з інших округів 674 особи. Треба зазначити, що був це піковий рік міграційного руху, коли багато переселень відбувалося також у межах самого Перемиського округу. Ста-

тистичні дані подають 570 вибулих і 675 прибулих у місцевому міграційному русі³. Велику різницю між цими даними можна пояснити як неточністю обліку, так і нелегальними втечами кріпаків, що їх не в силі була охопити статистика.

Таблиця 3:
Міграційний рух у Перемиському окрузі в 1782—1823 рр.

Рік	Прибуло		Вибуло		Різниця %
	осіб	%	осіб	%	
1782*	1664	10,3	2991	18,6	-8,3
1799**	180	0,9	677	3,5	-2,6
1812***	646	3,1	1425	6,8	-3,7
1823****	1454	6,2	2 791	12,0	-5,8

* ЛБНАН. — Від рук. — Ф. Чоловського. — Спр. 2351. — Арк. 39.

** ЦДАЛ. — Ф. 146. — Оп. 4. — Спр. 164. — Арк. 72.

*** Там само.

**** ЛБНАН. — Від рук. — Ф. Чоловського. — Спр. 2455.

Переважає більшість населення Перемиського округу жила по селах та містечках, які мало відрізнялися від сіл, хіба що тільки тим, що мали право ярмаркової торгівлі. Наприклад, у 1811 р. в 372 селах Перемиського округу жили 176 882 особи, це є 83,8% усього населення округу, а в 12 містечках — 10 825 осіб (5,1%). Крім цього, в Перемиському окрузі були три більші міста: Перемишль (6 353 мешканців), Ярослав (6 622 мешк.), Яворів (6 198 мешк.), — та два менші: Мостиська (2 216 мешк.) і Судова Вишня (1 982 мешк.). Ця структура сільського і міського населення не зазнала суттєвих змін протягом першої половини XIX ст. Трохи вищі показники росту населення мали тільки більші міста, що було наслідком перенаселення та пошуків збіднілими селянами кращої долі в містах.

Найбільшим містом у Перемиському окрузі був Перемишль, в якому була зосереджена окружна виконавча та поліційно-судова влада. Перемишль був також резиденцією двох єпископів — латинського і греко-католицького, — що мало неабияке значення для розвитку матеріальної та духовної культу-

ри, освіти. Ці функції міста, а також його центральне положення в Галичині сприяли згуртуванню в ньому більшого числа мешканців, а вслід за цим — перетворенню його в ремісничо-торговельний осередок. Цю функцію Перемишль розділяв з Ярославом, який славився ще з раніших часів великими ярмарками. Тому й купецтво округу, і деякі галузі ремесла зосереджені були саме в Ярославі, який у 1811 р. перевищував Перемишль навіть чисельністю населення. Третім завбільшки містом був Яворів — осередок камеральних маєтків та німецьких колоній. Два наступні міста — Мостиська і Судова Вишня — були набагато менші і роль їх була меншою, хоч Мостиська також славилися своїми ярмарками.

Містечка мало відрізнялися від сіл, оскільки в них переважало хліборобське населення, немале число якого жило й у містах. Між самими містечками існувала велика різниця — одні з них були справжніми ремісничо-торговельними осередками, інші відігравали зовсім невелику економічну роль. Найвизначнішим містечком Перемиського округу, яке чисельністю мешканців наближалось до Судової Вишні, була Синява — домінуючий осередок маєтків князя Адама Чарторийського, його друга резиденція після Пулав. Крім Синяви, більшими господарськими осередками були Краківець, Радимно, Великі Очі, Крукеничі, Нижанковичі та Порохник. Найменшим містечком був Фредрополь (268 мешканців у 1811 р.), який не розвинув своїх економічних функцій ремісничо-торгового осередку.

Дуже відрізнялися між собою чисельністю мешканців і села, що ілюструє таблиця 4. До найбільших сіл належали Теплиці (2166 мешканців) і Ляшки (2008 мешканців) у добрах А. Чарторийського. До великих зараховувалися також Сосниця (1812 мешк.), Майдан Синявський (1793 мешк.), Старий Яжів (1772 мешк.), Ветлин (1594 мешк.), Піскоровичі (1542 мешк.) і Вербляни (1540 мешк.). Деякі менші села об'єднувалися по два в одну громаду, і тому громад було менше, ніж сіл.

Числом сіл відрізнялися між собою й адміністративно-господарські одиниці — домінії, які налічували від одного до кількох десятків сіл.

2. Станова структура суспільства

Аналіз станової структури суспільства, силою обставин, ґрунтується на прийнятій тогочасною статистикою класифікації. Та оскільки в тодішніх обставинах суттєвими й важливими

Таблиця 4:
Групкування сіл і громад за чисельністю мешканців
у Перемиському окрузі в 1811 р.*

Число мешканців	Сіл	Громад
до 99	19	5
100–199	61	42
20–499	164	162
500–999	98	101
1000–1999	28	29
2000 і більше	2	2
Разом	372	341

* ДЦІАЛ. — Ф. 146. — Оп. 4. — Спр. 164.

були саме такі поділи, то варто розглянути їх ближче. На жаль, ми розпоряджаємо тільки даними за період від 1782 до 1823 р., уміщеними в таблиці 5. Вони охоплюють виключно доросле чоловіче населення.

Як видно з наведеної таблиці, найвище в ієрархії соціальних груп поставлене було духовенство, яке на Перемищині майже все було католицьке (латинське і греко-католицьке). Його чисельність у вказаних роках поступово зменшувалася, що було наслідком т. зв. «йосифінства» — політики, спрямованої на скасування чернечих чинів та врегулювання парафій. Якщо в 1782 р. на 1 духовну особу припадало 286 мирян християнського віровизнання, то в 1799 р. число їх збільшилося до 576, у 1812 р. — до 691, а в 1823 р. — до 843 осіб.

Австрійський уряд повністю підпорядкував собі духовний стан, накладаючи на нього обов'язки державних службовців та виплачуючи йому визначені гонорари (конгруа). Разом з тим духовну ієрархію зараховано до шляхетського, а навіть магнатського стану, тимчасом як найнижчим прошарком духовного стану — сільським парохам — доводилося важкою хліборобською працею здобувати собі засоби існування. Особливо стосувалося це до греко-католицьких священиків, які нерідко виконували ще й панщину. Взагалі, спочатку греко-католицькі парахи слабо були приготовані до своєї душпастирської діяль-

Таблиця 5:
Станова структура суспільства Перемиського округу
в 1782—1823 рр.

Стан	1782*		1799**		1812***		1823****	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Духовенство	531	1,3	320	0,7	291	0,5	258	0,4
Шляхта	1 228	3,0	1 003	2,3	743	1,4	710	1,2
Службовці	27	0,1	129	0,3	198	0,4	200	0,3
Міщани	1 988	4,8	779	1,8	716	1,4	280	0,5
Селяни	2 134	5,1	18 638	42,3	20 743	39,5	22 704	37,1
Халупники і загородники	31 355	75,5	22 950	52,0	172	0,3	—	—
Інші	4 266	10,2	278	0,6	29 700	56,5	37 035	60,5
Разом	41 529	100,0	44 097	100,0	52 563	100,0	61 187	100,0

* ЛБНАН. — Від. рук. — Ф. Чоловського. — Спр. 2351. — Арк. 39.

** ЦДАЛ. — Ф. 146. — Оп. 4. — Спр. 164. — Арк. 72.

*** Там само.

**** ЛБНАН. — Від. рук. — Ф. Чоловського. — Спр. 2455.

ності, деякі з них тільки й вміли, що читати. Щойно створення австрійським урядом греко-католицьких семінарій вплинуло на піднесення освітнього рівня греко-католицьких священників. Наприкінці XVIII ст. і в першій половині XIX ст. серед греко-католицького духовенства траплялося багато ідейних просвітителів простого народу⁴. Безпосередньо в парафіях Перемиського округу було 158 греко-католицьких священників (на 157 парафій) і 57 латинських (на 38 парафій).

Шляхта, чисельність якої як в абсолютних величинах, так і у відсотках постійно зменшувалася, була неоднорідним станом. Різниця між шляхтою полягала в майновій нерівності та у відмінності політичних позицій, що їх визначали почесні титу-

ли: князя, графа, барона. В Перемиському окрузі найбільшим землевласником був князь Адам Чарторийський, якому в 1811 р. належали три домінії (Синява, Висоцько й Полкині), що об'єднували 1 містечко й 45 сіл, і в них 34 197 мешканців (16,2% населення округу). Сам князь жив у Пулавах і був російським підданим, але Синява була його другою резиденцією. Крім того, князь Чарторийський володів містом Ярославом (6 662 мешк.).

Другим великим власником землі в Перемиському окрузі в 1811 р. був граф Станіслав Мнішек, який також постійно мешкав поза Перемищиною — у своїх маєтках на Моравах. В Перемиському окрузі він володів 5 домініями з одним містечком (Гусаковом) та 31 селом. До більших власників належав мешканець Львова, граф Ігнатій Цетнер, маєтністю якого були місто Мостиська та 17 сіл у трьох домініях. Від 1778 до 1789 р. Цетнер був власником міста Перемишля, але 1789 р. Перемишль отримав статус вільного королівського міста. Крім названих магнатів, більшими землевласниками в Перемиському окрузі були граф Ігнатій Морський, Катерина Грабінська, граф Коссаковський та княжна Лотаринська. В 1836 р. Красічинський ключ К. Грабінської (2 містечка і 12 сіл) відкупив князь Лев Сапега, а в 40-х роках він приєднав до своїх маєтків ще й Журавицький ключ. Це був найбільш відомий і заслужений діяч в господарських справах у Галичині.

Переважає більшість людей шляхетського стану належала до дрібної помісної шляхти, що володіла 1—2 селами (в Перемиському окрузі таких було 83 особи). Ще більша частка шляхти була зовсім безземельна, та про неї немає конкретніших даних.

Невеликий прошарок населення Перемиського округу становили службовці, хоч їх чисельність (як показує табл. 5) поступово збільшувалася — від 27 осіб у 1782 р. до 200 осіб у 1823 р., в міру розбудови австрійської адміністративної системи, що обіймала щораз ширший діапазон регульованих державою справ, які раніше провадили землевласники або Церква. Спершу службовцями були переважно австрійські німці або германізовані чехи, оскільки потрібно було знати німецьку мову, якою велось діловодство. Пізніше щораз більший відсоток становили поляки. Найвищу владу в окрузі мав староста, йому підпорядковані були комісари, а в домініях — мандатарії та юстиціарії. Найвідомішими старостами в Перемиському окрузі були Антін Йосиф Вінклер (1812—1831) та Кароль Чеч (1831—1846). А. Й. Вінклер великою мірою допоміг у розвитку хору при кафедральному храмі в Перемишлі за часів єпископа Івана

Снігурського. К. Чечу випало невдячне завдання придушувати опір селян і заворушення по селах.

Окрему групу населення міст утворювали т. зв. громадяни міста (Bürger), промисловці й майстри. Чисельність їх не була великою і про їхній склад, без достатніх джерел, важко говорити. Можна натомість описати, на підставі доступних джерел, структуру зайнятості частини міського населення у промисловості та ремеслах і торгівлі. В 1811 р. ця група налічувала 2508 осіб, з них 1936 осіб були зайняті в промисловості та ремеслах, 104 — у сфері послуг, а 468 — в торгівлі. З загального числа осіб, які брали участь у підприємницькій діяльності, більш як половина (1363 особи) розвивала цю діяльність у трьох найбільших містах: Перемишлі, Ярославі та Яворові.

Торговельним осередком Перемиського округу був Ярослав, друге після Львова торгове місто в Галичині. Тут мали свою постійну базу 40% усіх купців округу. Щоправда, в першій половині XIX ст. Ярослав уже багато втратив з давньої слави, але й надалі тут концентрувалася торгівля збіжжям, полотном, воском, медом, фруктами та іншими продуктами. Ярославські ярмарки (4 в році по 8 днів) й далі славилися чисельністю коней і худоби. Розвиткові торгівлі сприяли збудовані в Ярославі військові ремісничі майстерні та збіжжєві шпихліри. Торгували переважно євреї, хоч не бракувало й християнських купців. Не цуралися торгівлі такою мірою, як колись, особи зі шляхти, а одним з найбільших «бізнесменів» того часу в Галичині був згадуваний вже князь Лев Сапега. В експорті збіжжя вирізнялася фірма Келлермана з Ярослава.

Структуру зайнятості в промисловості та ремісництві подано в таблиці 6.

Як показують дані, найчисленнішою групою промисловців і ремісників була швейно-взуттєва, яка об'єднувала третину всіх промисловців і ремісників Перемиського округу. До цієї групи входили як найчисленніші в 1811 р.: шевці (350), кравці (141) та кушніри (129). У 1853 р. численність шевців майже не змінилася, кравців стало набагато більше (269), а кушнірів поменшало (до 61). Друге місце за чисельністю в 1811 р. займала харчова група, яка через 42 роки вийшла на перше місце. Переважали в цій групі різники та ковбасники (140), а відразу після них — пекарі (111). Численні були також особи, зайняті в горілчаній та броварній промисловості. Зайнятість в цих групах у 1853 р. помітно збільшилася, наприклад, у м'ясній промисловості — до 245 ос., у горілчано-броварській — до 250. Майже в шість разів зросла чисельність мельників (з 25 до

Таблиця 6:
Структура зайнятості в промисловості та ремісництві
в Перемиському окрузі в 1811 і 1853 рр. (осіб)

Група	1811*	1853**	Група	1811*	1853**
Мінеральна	53	56	Шкіряна	71	102
Будівельна	189	186	Дерево- обробна	150	231
Метало- обробна	128	364	Швейно- взуттєва	629	701
Хімічна	13	23	Харчова	378	893
Текстильна	308	320	Паперово- поліграфічна	10	31

* ЦДІАЛ. — Ф. 146. — Оп. 4. — Спр. 165. — Арк. 33.

** Statystyka przedsiębiorstw opodatkowanych w 1853 r. / Zest. Wolański P. K.
// Dodatek Tygodniowy. — 1853. — Nr 34, 35, 40-43, 46.

145), що було наслідком поширення млинів, які витіснили дуже популярні ще на початку XIX ст. жорна. В деревообробній промисловості переважали столярі, колодії-стельмахи та бондарі. В металообробній промисловості абсолютну перевагу над іншими мали ковалі, а їх чисельність від 1811 до 1853 р. зросла з 62 осіб до 269. У бідівельній групі найбільше було мулярів і теслів. У 1811 р. багато мулярів у Перемиському окрузі були безробітними і ходили на заробітки з Синяви аж до Варшави. В 1853 р. чисельність мулярів, як порівняти з 1811 роком, зменшилася більш як на половину. В текстильній промисловості в 1811 р. переважали ткачі (256), а їх чисельність протягом першої половини XIX ст. не припиняла зростати⁵.

Найбільшими осередками промисловості та ремісництва в Перемиському окрузі були Перемишль (312) і Ярослав (305), а після них — Яворів (196), Судова Вишня (188) і Синява (150). Деякі міста й містечка Перемиського округу спеціалізувалися в окремих видах ремесел і промисловості. Наприклад, великим осередком текстильної та кушнірської промисловості був Яворів, Синява славилася мулярами, Порохник — поворозниками

й ситарями, Порохник — шевцями. В Красічині діяла якийсь час ткацька «фабрика», яку заснував князь Л. Сапега.

Найчисленнішою соціальною групою були селяни. Ще на початку XIX ст. зберігався старий поділ на селян-господарів та бідних загородників і халупників. Пізніше старі назви поступово зникали, але поділ на господарів та збіднілих селян зберігався у статистиці. По суті, диференціація селянства протягом першої половини XIX ст. поглиблювалася. Зменшувалося число найбільших господарств (внаслідок поділів між дітьми) і зростало число середніх. За даними австрійської конскрипції з 1786 р. в Перемиському окрузі до «селян» (Bauern), які мали повний земельний наділ, зараховано тільки 2 134 господарства (6,4%), а до групи загородників і халупників — аж 31 355 господарств (93,6%). В пізніших роках це співвідношення селян-господарів і решти мешканців села різко змінилося, і зокрема, тому, що було прийнято інші критерії групування. Так, у 1799 р. селян-господарів налічувалося 18 638 (44,8%), а загородників і халупників — 22 950 (55,2%). Від цього моменту, попри те, що чисельність селян господарів зростала (внаслідок роздрібнювання господарств), відсоток біднішого прошарку мешканців села (також міста) збільшувався у прискореному темпі (див. табл. 5).

Про зубожіння селян свідчить, зокрема, список осіб, звільнених від сплачування поголового податку. Наприклад, у 1818 р. в красічинській домінії цей податок сплачувало всього 405 сімей, до міри заможних чи матеріально забезпечених (близько 30% мешк.). Серед решти мешканців було 175 осіб, яких парох звільнив від податку як зубожілих, не платили податку 470 комірників, 131 халупник, 54 «урльопники», а також 117 осіб, котрі покинули село й подалися до міста⁶. Зубожіння селян зростало, зокрема, в роки стихійних лих. Тоді-то збільшувалася чисельність вихідців зі сіл у містах, а ті, хто залишилися в селах, страшенно бідували. Бувало, що хліба бракувало вже на Різдво, а весною домінії та окружна адміністрація надавали допомогу збіднілим селянам, щоб захистити їх перед загрозою голодної смерті.

3. Конфесійно-національний склад і міжконфесійні взаємини

Національний склад населення у першій половині XIX ст. можна визначити тільки на підставі даних про конфесійну

структуру населення, приймаючи принцип, що поляки — це, по суті, римо-католики (латинники), а українці — це, по суті, греко-католики (православних у Перемиському окрузі було всього 4 особи). Як окрема група в статистичних зведеннях зазначалися євреї (жиди). Населення Перемищини, що лежала на погранничі двох віровизнань і двох культур, не було однорідним, а розмежування не було надто чітким. Згодом, у міру розвитку національної свідомості, мовні та релігійні відмінності стали основою формування модерних націй і чіткого національного розмежування.

У першій половині XIX ст. в уявленні пануючих верств населення поляками були тільки особи шляхетського походження, натомість простий люд поділявся за етнографічними ознаками. Наприклад, М. Вєсьоловський просте населення Галичини поділяє на русинів, мазурів і горців. Про мазурів пише, що це «люд простий, мало освічений, але почтивий, а проступки або злочини походять найчастіше з нужди або пияцтва. Чеснотами його є прив'язання до панів і послух їм, працьовитість, мала дбайливість за себе, обмеження в потребах, прив'язання без фанатизму до релігії». Натомість русини, на його думку, — це «люд темний, непокірний, лінивий, завзятий, зухвалий, розмовляє іншою мовою, визнає іншу релігію, нерадий своїм панам, задля релігійного фанатизму сліпо послушний попам, яких називають своїми добродіями, не люблять панів, називають їх ляхами»⁷.

За даними, вміщеними в таблиці 7, у Перемиському окрузі в 1811 р. більш як 2/3 населення було греко-католицького віровизнання, трохи більше ніж 1/4 населення становили римо-католики, а решта припадала на євреїв і протестантів. Протягом 30 років (1811—1841) ця структура трохи змінилася на користь римо-католиків, євреїв і протестантів. Зменшилася тільки частка греко-католиків (з 67,7% до 65,1%), хоч загальне їх число збільшилося на 15,3%, що, однак, не досягло загального середнього росту населення (19,9%). Найбільший приріст був у групі протестантів, що пояснюється збільшенням чисельності німецьких службовців, а перш за все — німецькою колонізацією (в Перемиському окрузі було 8 німецьких колоній). Збільшення частки євреїв та римо-католиків було також наслідком міграційного руху, хоча щодо римо-католиків — нерідко траплялося, що на їх обряд переходили греко-католики.

Помилковим було б твердження, що римо-католики переважали в містах, а греко-католики — по селах. Наступна таблиця 8 показує, що греко-католицьке населення кількісно перева-

Таблиця 7:
Структура населення Перемиського округу за віровизнанням
в 1811 і 1841 рр.

Віровизнання	1811 р.*		1841 р.**		Показник 1811 = 100
	осіб	%	осіб	%	
Греко-католики	142 854	67,7	164 777	65,1	115,3
Римо-католики	56 340	26,7	69 777	27,5	123,8
Протестанти	500	0,2	1 464	0,6	292,8
Євреї	11 424	5,4	17 168	6,8	150,3
Разом	211 118	100,0	253 186	100,0	119,9

* ЦДАЛ. — Ф. 146. — Оп. 4. — Спр. 164. — Арк. 70.

** Wiesiołowski M. Rys statystyczno-jeograficzny... — S. 10.

жало і в містах, і в селах, хоч перевага в селах була набагато більшою. Майже 3/4 сільського населення було греко-католицького віровизнання і трохи більше як 1/4 — римо-католицького, з незначною чисельністю євреїв (1,5%) і протестантів (0,3%). Сільське римо-католицьке населення компактною масою жило більшими острівцями тільки в західній частині округу та в поодиноких селах його південної частини. Подібно склалося в містах і містечках, хоч там населення було більш перемішане. Наприклад, у Яворові та Судовій Вишні помітно переважаляли чисельністю греко-католики (в 1811 р. відповідно 82,8% і 90,8%). Натомість у Перемишлі та Мостиськах жило найбільше римо-католиків, хоч їх перевага над євреями не була надто великою (в Перемишлі: 42,5% римо-католиків, 20,6% греко-католиків і 36,7% євреїв; у Мостиськах: відповідно 44,2%, 17,8%, 38,0%). Майже однакові були частки римо-католиків (32,0%), греко-католиків (32,6%) і євреїв (35,3%) в Ярославі. Переважною більшістю греко-католицького населення вирізнялися містечка Краківець, Крукеничі, Нижанковичі, Кривча, Бабичі і Фредрополь. Натомість більш як половину населення становили римо-католики в таких містечках, як Великі Очі, Порохник і Красичин. У Синяві велику кількісну перевагу мали євреї (45,5%).

Таблиця 8:
Конфесійний склад міського і сільського населення
Перемиського округу в 1811 р.*

Конфесія	Міста		Містечка		Села		Разом	
	мешк.	%	мешк.	%	мешк.	%	мешк.	%
Греко-католики	10 802	46,2	4 307	39,8	127 745	72,2	142 854	67,7
Римо-католики	6 139	26,2	4 116	38,0	46 085	26,0	56 340	26,7
Протестанти	23	0,1	—	—	477	0,3	500	0,2
Євреї	6 447	27,5	2 402	22,2	2 575	1,5	11 424	5,4
Разом	23 411	100,0	10 825	100,0	176 882	100,0	211 116	100,0

* ЦДАЛ. — Ф. 146. — Оп. 4. — Спр. 164.

Єврейське населення мешкало переважно в містах і містечках (77,5%), натомість по селах жило 22,5% євреїв у великому розпорощенні. Типовим явищем було те, що в селі мешкали одна або дві єврейські сім'ї і тільки в більших селах було їх більше. Найбільшим відсотком євреїв вирізнялися містечка Синява (45,5%) та Великі Очі (33,7%). Євреї жили з торгівлі, посередництва, оренди пропінанцій та з ремесла. Єврейські купці успішно конкурували з купцями християнськими завдяки, на думку самбірського старости, особливим рисам характеру та способам поведінки. Вони були більш заповзятливі, акуратні і чесні в торгівлі, не пиячили, скромніше харчувалися, і завдяки цьому могли дешевше продавати⁸.

Євреїв було обмежено в деяких правах, але вони зберігали свободу самоврядування у своїх громадах — кагалах і синагогах, якими управляли рабини. Кагал був не тільки релігійною самоврядною організацією, але й економічною, виконуючи торговельні, посередницькі та банкові функції. В 1811 р. в Перемиському окрузі було 7 єврейських громад-кагалів та 8 синагог (3 муровані і 5 дерев'яних)⁹.

У досліджуваний період відбувалися суттєві зрушення в суспільній свідомості широкого загалу населення Галичини, які вплинули на розвиток національних рухів та зміну міжетнічних взаємин. Для поляків переломне значення мало Листопадове повстання 1830—1831 років та участь у ньому добро-

вольців з Галичини (серед них були й українці з Перемищини). Хоч повстання мало шляхетський характер, але порушило воно й нижчі верстви населення, викликало революційні настрої, а після його поразки розгорнувся в Галичині змовницький рух. У польських таємних товариствах брали участь й українці, зокрема богослови греко-католицьких семінарій, усвідомлюючи собі з часом своє «руське» походження.

В перемиському таємному товаристві, що мало дві назви — «Товариство вчених» або «Сенат», діяли четверо братів Кміцикевичів. Микола Кміцикевич в листі до свого друга Антона Лужевського, також члена цього товариства, писав: «Найбільше мені русини в голові — поляки хай собі розмишляють про себе, а я думаю про своїх, за зло ніхто мені цього не візьме»¹⁰. Треба додати, що українці в цих організаціях були представниками радикального крила, як, наприклад, перемиські діячі товариства «Вільних галичан» Маріян Лапчинський, Венедикт Куцикевич та Василь Подолинський, суспільні погляди та ідеї яких були неприйнятні для членів таємних товариств шляхетського походження¹¹.

Польський національно-політичний рух був одним з важливіших зовнішніх поштовхів, що сприяли піднесенню національної свідомості українців у Галичині та розвитку незалежної української думки. Та ніякі зовнішні поштовхи не були б у силі змінити національної свідомості українського населення, коли б не було внутрішніх стимулів, коли б не було приготоване підґрунтя для національного відродження. Для цього потрібні були піднесення рівня культури й цивілізованості населення, розвиток української літературної мови та відновлення історичних традицій забутих предків. В умовах майже повної колонізації української шляхти єдиним надійним пластом української інтелігенції могло бути тільки греко-католицьке деховенство, яке Габсбурги визнали за рівноправне з латинським. Австрійський уряд встановив також певні умови для піднесення освіти як духовенства, так і широкого загалу.

Використовуючи створені умови, перемиські владики та група свідомих священиків спричинилися до того, що Перемишль став першим у Галичині осередком національно-культурної емансипації українців. Уже під кінець XVIII ст. в царині поширення парафіяльного шкільництва в перемиській єпархії вирізнявся Єпископ Максиміліян Рилло, який перейшов з латинського на греко-католицький обряд. Трохи пізніше, в XIX ст., в Перемишлі утворився гурток української духовної інтелігенції, де головну роль відігравав Іван Могильницький, якого під-

тримували єпископи Михайло Левицький та Іван Снігурський. У Перемишлі було зроблено перші спроби організації українських установ: Товариства священників (1816), Дяковчительського інституту (1818), Кафедрального хору і т. зв. перемиської музичної школи (1828), друкарні (1829). Згодом плідну літературну творчість розвинули перемишляни Йосип Левицький і Йосип Лозинський. В Перемишлі надруковано брошуру Маркіяна Пашкевича «Азбука і абецадло» (1836). Наприкінці 40-х років XIX ст., коли український національний рух набирал політичного забарвлення, українське життя зосередилося у Львові. Але й Перемишль не залишився осторонь цього руху, а перемиський єпископ Григорій Яхимович очолив створену в 1848 році Глобну Руську Раду.

* * *

Суспільство Перемищини — регіону, розміщеного в самому центрі Галичини, де схрещувалися комунікаційні шляхи та впливи східної і західної культур, — під кінець XVIII ст. і в першій половині XIX ст. позначалося великою різноманітністю. Загалом добрі природні умови розвитку сільського господарства, торгівлі і промисловості сприяли урбанізації та загущуванню заселення рівнинних урожайних земель. Попри це, зокрема з огляду на економічну відсталість та провінційний характер економіки, господарство регіону базувалося на відсталому рільництві, що й визначало величезну перевагу сільського населення. А структура ремісників і промисловців за фахом відзеркалювала виробництво, базоване на сільськогосподарській продукції, хоч у першій половині XIX ст. відбувся певний поступ у спеціалізації та застосуванні нових матеріалів.

У цей період переходу від переважного натурального господарства до ринкового зменшувалася частка духовенства й шляхти і збільшувалася чисельність чиновницької бюрократії. За конфесійною (національною) ознакою помітно переважало греко-католицьке населення (2/3), і не тільки по селах, а й загалом у містах, за деякими винятками. Цей період позначився великим піднесенням національної свідомості серед широких мас населення, а через це й чіткішим відокремленням національних рухів українців і поляків, що під кінець періоду призвело до гостріших політичних конфліктів.

¹ ЛБНАН. — Від.рук. — Ф. Чоловського. — Спр. 2351. — Арк. 39.

² Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie für das Jahr 1842. — Wien, 1846.

³ ЛБНАН. — Від.рук. — Ф. Чоловського. — Спр. 2455.

⁴ Заброварний С. Священники — перші просвітителі українського народу в Галичині на зламі XVIII і XIX століть // Варшавські наукові записки. — 1989. — Зошит 1. — С. 134—147.

⁵ Ширше на цю тему див.: Zabrowarny S. Przemysł i rzemiosło w obwodzie przemyskim // Studia Przemyskie. — 1993. — Т. 1. — С. 125—138.

⁶ ЛБНАН. — Від.рук. — Ф. Сапеги. — Тека XIII—911. — Арк. 6—24.

⁷ Wiesłowski M. Rys statystyczno-geograficzny Galicyi Austryackiej. — Poznań, 1841—1842. — S. 59—60.

⁸ Bałaban M. Dzieje Żydów w Galicji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772—1868. — Lwów (ok. 1915). — S. 32—33.

⁹ ЦДАЛ. — Ф. 146. — Оп. 4. — Спр. 164.

¹⁰ Українсько-руський архів. — Т. 3. — С. 22—23.

¹¹ Pamiętniki spiskowców i więźniów galicyjskich 1832—1846 / Opr. K. Lewicki. — Wrocław, 1954. — S. 52.

Феодосій Стеблій

ПЕРЕМИСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ

ОСЕРЕДОК ТА ЙОГО ДІЯЧІ ЕПОХИ

УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО

ВІДРОДЖЕННЯ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

Епоха національного відродження в Україні на його першій стадії, яку в сучасній історіографії прийнято вважати стадією збирання культурної спадщини або стадією академічною і яка датується першою половиною ХІХ ст., породила низку культурних центрів, яким належала визначна роль у згуртуванні інтелектуальних сил для праці на ниві національного самоствердження, і завдяки цьому процес національного відродження став невідворотним. На Наддніпрянській Україні такими центрами стали Полтава, Харків, а згодом Київ, у Галичині — Перемишль і Львів. Перемишлю та Перемиській землі судилося спричинитися найбільше до започаткування процесу національного відродження в Галичині перед тим, як його головним центром став Львів.

Цьому сприяли певні обставини. Перемишль як адміністративний центр округи з переважним українським населенням (у 1848 р. з 272 793 мешканців округу греко-католиками були

175 614 осіб, або 64,4%; римо-католиками — 74 870 осіб, або 27,4%), на території якого налічувалося 17 міст і 372 села¹, рівночасно був резиденцією греко-католицької єпископської єпархії, що сягала своїми початками XII—XIII ст. і мала під своєю юрисдикцією греко-католицьке духовенство на території 7 адміністративних округ (Перемиської, Сяноцької, Самбірської, Жовківської, Ряшівської, Санчської та Яслівської), в яких 855 028 осіб греко-католицького віровизнання були об'єднані в 704 парохії, створені на базі 114 міст і містечок та 2 505 сіл². А тогочасні перемиські єпископи М. Левицький (1813—1818) та І. Снігурський (1818—1847) нерідко ініціювали й підтримували різного роду національно-культурні починання³. Великою мірою завдяки цьому Перемишль став значним освітнім осередком: тут функціонувала гімназія, латинський богословський ліцей, греко-католицький дяко-вчительський інститут (від 1818 р.), було відкрито четвертий курс богослов'я греко-католицької духовної семінарії (1845). До викладацького складу входило чимало високоосвічених людей, які здобували освіту у Львові й Відні та перейняли ідеями Просвітництва і національного відродження. З 1829 р. у місті почала працювати єпархіальна друкарня. Тоді ж таки при кафедральній церкві засновано музичну школу та хор. Функціонувала багата єпархіальна бібліотека. Завдяки цьому, починаючи від середини другого десятиріччя XIX ст., в Перемишлі витворилась атмосфера високої духовності, яка стала відповідним ґрунтом для сприйняття нових ідейних віянь доби. Хвиля загального патріотичного піднесення, що прокотилася країнами Європи у зв'язку з боротьбою проти Наполеона, швидко знайшла відгомін у діяльності Перемиського культурно-освітнього осередку, з іменем якого і пов'язані початки українського національного відродження в Галичині.

У той час представники духовної еліти з Перемищини, виступаючи в дусі ідей національного Просвітництва, поширеного тоді в багатьох народів Австрійської монархії, Центральної і Східної Європи загалом, почали виявляти зацікавлення вітчизняною історією, пробуджувалася їх увага до життя простого народу, до живої народної мови та фольклору, виникали спроби піднести народну освіту, стати на захист національної гідності галицьких українців, відстояти їх національну ідентичність.

Піонером у цій справі був визначний вчений-філолог, культурно-освітній і церковний діяч Іван Могильницький (1777 — 24.VI.1831). Після закінчення Львівського університету (теологія) він від 1800 р. був парафіяльним священиком у с. Дроздо-

вичих і нижанковицьким деканом на Самбірщині, а згодом займав різні пости в управлінні Перемиської греко-католицької єпархії: референта з питань шкільництва (з 1815 р.), каноніка і члена капітули (з 1816 р.), верховного інспектора шкіл (з 1817 р.), кустоса (з 1818 р.). Відаючи шкільництвом, спричинився до заснування численних народних (парафіяльних) шкіл (на 1833 р. — 385), підготував і видав низку шкільних підручників: «Буквар» (1816), «Правила школьні» (1817), «Повинності підданих ку їх монарсі» (1817), «Наука християнська» (1817), «Катехизм малий» (1817), «Логічні настанови» (1819, залишився в рукопису), які по кілька разів перевидавалися. Маючи на меті підготовку та видання народною, трохи наближеною до літературної, мовою підручників для парафіяльних шкіл, популярних книжок з економіки, гігієни, історії, а також пробудження зацікавленості селян у навчанні дітей, І. Могильницький за підтримки М. Левицького зробив спробу заснувати в Перемишлі у 1816 р. просвітнє Товариство священників. Він опрацював і видав у Відні (1816) статут товариства та залучив до участі в його діяльності освічених людей з навколишнього духовенства: Гната Давидовича, декана з Радимна, Івана Трильовського, декана із Себечова, парохів Данила Качановського з Дорожева, Петра Назаревича з Перемиської катедри, Василя Созанського з Любачева, Івана Турчмановича з Корманічів, Івана Снігурського з Відня. На жаль, товариство не змогло розгорнути свою діяльність як організована спілка: затверджений імператором статут через інтриги в колах духовної ієпархії не отримав апробації у Ватикані. Проте його члени фактично працювали в дусі головних засад статуту щодо поширення освіти рідною мовою. Це насамперед І. Могильницький (голова товариства) та його протектор І. Снігурський, парох з Радимна і парохницький декан Гнат Давидович, любачівський парох і декан Василь Созанський та інші. В подальших планах Товариства передбачалася підготовка книжок з історії Перемиської єпархії та дослідження народних обрядів⁴.

І. Могильницький був ініціатором та першим куратором і викладачем логіки заснованого 1818 року в Перемишлі дяковчительського інституту — свого роду вчительської семінарії для підготовки учителів парафіяльних шкіл. Інститут утримувався з добровільних пожертв, на які І. Могильницький віддав майже все своє майно, а єпископ І. Снігурський купив село Новосілки поблизу Кальварії, доходи з якого призначив на утримання інституту. В інституті викладали логіку, науку віри, старослов'янську й руську граматики, німецьку та польську мови,

арифметику і церковний спів. Тут навчалося спочатку 24, а з 1848 р. — 40 юнаків. Інститут підготував чимало працівників для народної освіти, сприяв піднесенню рівня навчання в школах⁵.

Спираючись на численні вимоги українського селянства навчати дітей рідною мовою, І. Могильницький спільно з єпископом, а згодом митрополитом М. Левицьким розгорнув енергійну боротьбу за впровадження викладання в народних школах Східної Галичини українською мовою і домогся відповідного урядового декрету (1818). У розпалі цієї боротьби він написав на початку 1820-х рр. «Граматику языка славено-руського» (1823), своєрідною передмовою до якої мала бути його окрема наукова праця «Відомість о руськім язичі». Граматика залишилась у рукопису (вийшла друком у 1910 р.), а «Відомість о руськім язичі» вперше була опублікована в скороченому вигляді у перекладі польською мовою в науковому журналі Інституту Оссолінських (1829) і згодом неодноразово перевидавалася.

Праця І. Могильницького була першим у ХІХ ст. ґрунтовним науковим дослідженням про українську мову в Галичині. Спираючись на широке коло джерел, історичних досліджень і творів української літератури, він подав стислий, але змістовний нарис історії України та її невід'ємної частини — Східної Галичини, і, спростовуючи поширені в той час помилкові уявлення про український народ та його мову (народ як вітку російського або польського народів, а мову як діалект однієї з тих мов), аргументовано визначив його як один з реальних східнослов'янських народів з власною мовою, поширеною на землях Малої і Червоної Русі, тобто Наддніпрянщини і Східної Галичини. Значення праці І. Могильницького виходило далеко за межі чистої лінгвістики. Окреслюючи ареал поширення української мови, а, отже, й межі української етнічної території, він, за його словами, свідомо ставив своїм завданням «оживляти» пам'ять про руський народ, існування і колишня самостійність якого спирається на такі самі історичні та політичні засади, як у чеського та угорського народів⁶. З цією метою він робить екскурс в історію рідного краю, підкреслюючи давні державницькі традиції українського народу. Ці традиції він виводить від «монархії руської» зі столицею в Києві, заснованої Володимиром Великим, держави, яка «через неустанний діл і незгоду княжат руських розпалася на дві знакомиті часті» — Північну (Велику) і Південну (Малу) Русь. Велика частина Малої Русі, відома під назвою Червоної Русі, продовжує автор, «оставалася під пануванням княжат руських, котрих столиця була місто Галич», від

якого походить назва королівства Галичина, і з гордістю розповідає про правління Данила Романовича, який «ім'я короля галицького носив», та зазначає, що пізніше ця могутня держава зазнала нападів угорських королів і великих князів литовських, поки, нарешті, не була завойована Польщею. У складі польської держави українці, однак, зазнавали дискримінації та утисків, від яких їх звільнив лише перехід Галичини під владу Австрії. Але втрата державної незалежності, на думку автора, ще не означає втрати національної ідентичності. «Може народ який пострадати політичне значення і самостійність, але плем'я і мова остаються власностями народовими, зміні не підпадаючими». Так само й українці, незважаючи на втрату власної державності і політичної самостійності, протягом століть зберегли незмінними свою національну ідентичність і свою мову⁷. Таким чином, наявність у минулому власної державності та збереження в умовах іноземного панування національної ідентичності, найхарактернішою ознакою якої вважалась мова, виступала вагомим аргументом на користь «історичного права» українського народу на самостійне існування. Цей аргумент згодом ще не раз звучав з уст провідних діячів національного руху.

І. Могильницький спонукав і заохочував до культурно-освітньої праці та наукових пошуків інших діячів. Ідучи у його слід, М. Щавинський з Болохівців, наприклад, підготував для народних шкіл «Буквар» і підручник арифметики (1815)⁸.

Наукова і просвітницька діяльність І. Могильницького, його виступи за утвердження національної культури викликали широкий резонанс у слов'янському світі. Високо цінував його видатний славист В. Копітар, який, апробуючи до друку його граматику та деякі інші праці, одночасно набирив з них знання української народної мови⁹. З захопленням про нього як про вченого-подвижника писав славетний П. Й. Шафарик, який листувався особисто з ним¹⁰. Про нього як автора граматики знали П. Кеппен та І. Срезневський¹¹. Видання його граматики домагався М. Шашкевич¹². Його «Відомість о руськім язичі» після першої публікації у польськомовному варіанті (1829) ще двічі перевидавалась окремою брошурою (1837 і 1848) і вийшла також у перекладі російською мовою (Петербург, 1838)¹³.

Відомий був І. Могильницький і своєю добродійністю. Він брав на виховання дітей-сиріт по священниках і виводив їх в люди. У своєму заповіті призначив власну кам'яницю на пл. Ринок, ч. 2 у Перемишлі на забезпечення стипендій 15 учням місцевої гімназії — священницьким синам і сиротам. Надбан-

ням Перемиської єпископської капітули стала його багата бібліотека¹⁴.

Заслуги І. Могильницького на культурно-освітній ниві зустріли визнання не тільки у перемишлян та галицької суспільності загалом, а й в офіційних колах Австрії — імператорським патентом йому було надано шляхетство (1818)¹⁵.

Діяльність І. Могильницького всебічно підтримував владика І. Снігурський (18.V.1784 — 24.IX.1847). Цей визначний церковний діяч і патріот був сином сільського пароха Івана Снігурського в Берестянах, що поблизу Либохори на Самбірщині. Нормальну школу і гімназію закінчив у Самборі (1800), далі навчався на філософії і першому році богослов'я у Львівському університеті, а закінчив богослов'я у Віденському конвікті (1808). Душпастирську практику розпочав при церкві св. Варвари у Відні (1808). Там-таки здобув науковий ступінь доктора богослов'я (1812), невдовзі став віденським парохом (1813), а в 1817 р. — деканом богословського факультету Віденського університету. На 34 році життя став перемиським єпископом (1818 р.) і на цьому посту пробув аж до смерті (1847). В Перемишлі мав великі заслуги на церковній і культурно-освітній ниві. З його іменем пов'язані заснування дяко-вчительського інституту (1818), єпархіальної друкарні (1829), запровадження хорового співу в кафедральній церкві, відкриття четвертого курсу богослов'я духовної семінарії (1845). І. Снігурський був людиною високої духовної культури, виявляв жвавий інтерес до національно-культурного життя, дбав про укомплектування новими виданнями й утримання єпархіальної бібліотеки, придбання періодичних видань для семінарії, запровадив викладання для перемиських богословів церковно-слов'янської мови і був ініціатором створення її граматики, заохочував людей зі свого оточення вживати в повсякденному житті українську мову, надавав матеріальну і моральну підтримку літераторам (Й. Левицькому, Й. Лозинському, Я. Головацькому, А. Добрянському). У своєму заповіті виділив кошти на утримання дяко-вчительського інституту, 50 стипендій для бідних учнів, заснував фонд для бідних удів та сиріт по священниках.

Немало прислужився І. Снігурський українській і слов'янській науці. Підтримуючи тісні дружні взаємини з видатним славістом, прихильником національної незалежності українців та розвитку їх літератури на базі народорозмовної мови Варфоломієм Копітаром, він був посередником у його контактах з українськими філологами І. Лаврівським, Й. Левицьким, Й. Лозинським, істориком Д. Зубрицьким та ін. Немало прислужив-

ся він науці, сприяючи впровадженню до наукового обігу пам'яток давньоукраїнського письменства. Зокрема, завдяки його посередництву В. Копітар вмістив у своїй публікації найдавніших глаголичних пам'яток X—XI ст. у збірці «Клоцова глаголиця» («Glagolita Clocianus», Відень, 1836) календар («Синаксар») з Остромирового євангелія, копію якого І. Лаврівський одержав від О. Востокова¹⁶.

Одночасно з І. Могильницьким, починаючи від 1820 р., активну просвітницьку діяльність розгорнув у Перемишлі, обстоюючи самостійність українського народу та його мови, Іван Лаврівський. Іван Лаврівський (15.V.1773 — 25.VI.1846), визначний педагог та освітній діяч, був сином пароха Василя Лаврівського з с. Терки над Сяном. Закінчив нормальну школу і гімназію в Перемишлі (1791), богословський факультет Львівського університету (1798). У 1800 р. був висвячений на священника, у 1801 р. здобув науковий ступінь доктора богослов'я. Від 1798 р. на педагогічній роботі. Займав посади професора логіки, етики і метафізики, історії церкви, богослов'я і релігії у Львівському університеті (1798—1804), у тому в Studium Ruthenum, викладав грецьку мову і богослов'я у Львівському лицей (1805—1815), українську мову у Львівській духовній семінарії, будучи водночас її ректором (1814—1820). У 1813 р. іменований каноніком.

У 1820 р. І. Лаврівський переїхав до Перемишля, де став професором біблійних студій Нового Завіту та церковнослов'янської мови новозаснованого латинського богословського лицей і каноніком-проповідником греко-католицької єпископської капітули. Згодом став каноніком-кустосом (1834), архидияконом і головним інспектором шкіл (1836). Викладав також у дяко-вчительському інституті. В Перемишлі, як і раніше у Львові, багато часу, поряд з душпастирською і педагогічною діяльністю, присвячував науковим дослідженням, переважно в галузі історії та мовознавства, загальнокультурницькій праці. Відповідаючи на закиди австрійських чиновників і деяких польських вчених, які заперечували самостійність українського народу, його мови і культури, у 1814—1820 рр. переклав польською мовою літопис Нестора, за що його було обрано почесним членом Наукового товариства у Кракові (1820). Ще раніше (близько 1806 р.) почав збирати матеріали для написання історії українського народу.

Але здобув ім'я насамперед як ґрунтовний знавець і дослідник української мови, яку вважав цілком відмінною від російської та спільною для галичан і наддніпрянських українців. Ще

у Львові більшу частину своїх курсів викладав українською мовою, наближеною до народної, і з власної ініціативи викладав студентам граматику цієї мови. В 1815 р. розпочав працю над укладанням підручника граматики української мови в Галичині з урахуванням її діалектів. Граматика була близька до завершення вже в 1822 р. Проте, хоч у ній великою мірою враховувалася народна мова, все ж церковнослов'янські елементи були ще досить стійкі. Здаючи собі справу в її недосконалісті, автор після 1820 р., вже в Перемишлі, взявся до її переробки, позбуваючись церковнослов'янських елементів з допомогою «Малоросійської граматики» О. Павловського. Під назвою «Бесідослов» підручник був майже готовий у 1832 р., але так і не вийшов друком. Уривки граматики виявив В. Щурат у бібліотеці греко-католицької капітули в Перемишлі, і їх опублікував М. Возняк у праці «Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ ст.» (Львів, 1911. — С. 333—340).

Рівночасно, щоб засвідчити самостійність української мови, І. Лаврівський працював над укладанням словника, в якому давав поширені пояснення і навіть цілі оповідання про історичні події та вміщав народні прислів'я і приповідки. Матеріали словника в шести томах збереглися у рукопису.

В Перемишлі визначний педагог уклав і видав «Буквар» для українських шкіл (Перемишль, 1838), підготував у власній переробці з німецької підручник для вчителів народних шкіл (1837, його рукопис опублікував Ю. Кміт у 1909 р. в «Українсько-руському архіві», т. 4, с. 111—150).

І. Лаврівський як учений мав високий авторитет в інших членів перемиського гуртка. Він допомагав у редагуванні «Букваря» І. Могильницькому. Під його впливом формувалися філологічні погляди Й. Лозинського. Йому як визначному знавцеві української мови не одним завдячував і присвятив свою «Граматику руської або малоруської мови в Галичині» (1834) Й. Левицький.

Загальне визнання здобув І. Лаврівський серед видатних діячів слов'янських культур: С. Б. Лінде, Зоріана Доленги-Ходаковського (А. Чарноцького), В. Копітара, О. Востокова, П. Кеппена; членів московського археографічного гуртка М. П. Румянцева. Для румянцевського гуртка виготовив копії невідомого тогочасній науці українського літопису Х—ХV ст. Від О. Востокова через П. Кеппена одержав копію календаря («Синаксара») з найдавнішого кириличного рукопису, визначної пам'ятки старослов'янської та староукраїнської писемності — Остромирового Євангелія (1056—1057), — яку згодом пере-

дав для публікації В. Копітарові. Вельми шанував І. Лаврівського як талановитого вченого князь Адам Чарторийський, який намагався залучити його до видавання у Львові польськомовного наукового журналу (1814).

Надаючи велике значення видаванню духовної і світської літератури рідною мовою, І. Лаврівський ще в 1815 р. домагався заснування друкарні при греко-католицькій духовній семінарії у Львові, але не знайшов підтримки. У Перемишлі ж він налагодив роботу української друкарні, закупленої єпископом І. Снігурським (1829). У ній вийшли друком важливіші видання початкового етапу національного відродження (граматики Й. Левицького і Й. Лозинського, його ж «*Ruskoje wesile*», «Азбука і abecadło» М. Шашкевича, «Буквар» І. Лаврівського та ін.). З його іменем пов'язано також запровадження в перемиській кафедрі казання українською мовою.

І. Лаврівський виявив себе також у бібліотечній справі. Протягом усього свого життя він збирав давні рукописи, стародруки, інші книжкові раритети, пам'ятки давнини (у тому зі скасованих наприкінці XVIII ст. монастирів Галичини). Свою надзвичайно цінну бібліотеку, яка налічувала близько 30 тисяч томів, він передав у дар капітульній бібліотеці в Перемишлі для загального користування. Задля накопичення коштів на культурні фундації (друкарню, бібліотеку) І. Лаврівський придбав через державну скарбницю маєток з трьох сіл (Смільника, Волі Мигової і Лупкова, 1819), які давали близько 10% його прибутків, і згодом передав їх капітулі (1836, 1843)¹⁷.

Як високоавторитетний вчений і педагог, блискучий проповідник, засновник фундацій свого імені І. Лаврівський залишив по собі вдячну пам'ять перемишлян.

Членами перемиського культурно-освітнього осередку були також відомі філологи Й. Левицький та Й. Лозинський.

Йосип Левицький (1801 — 24.V.1860) гімназіальну освіту здобув у Перемишлі. Після закінчення першого року філософії у Львівському університеті (1819) виїхав до Відня, де навчався у міському конвікті. Після закінчення конквікту і висвячення (1825) став капеланом єпископа І. Снігурського в Перемишлі і був ним до 1832 р. Згодом викладав граматику церковнослов'янської мови в місцевому богословському лицей (до 1834 р.). Від 1834 до 1844 р. був парохом у с. Шклі поблизу Яворова, Відтак — у с. Грушеві (1844—1848 рр.). Протягом 1848—1853 рр. виконував обов'язки духовника і професора пасторального богослов'я Перемиської греко-католицької духовної семінарії, пізніше і до кінця свого життя був парохом у с. Нагуевичах (1853—1860)¹⁸.

Й. Левицький, людина неспокоїної вдачі, складного і суперечливого характеру, з не завжди виправданими претензіями на власний незаперечний авторитет в тих чи інших питаннях, розгорнув енергійну діяльність у багатьох ділянках українського громадського й духовного життя: народному шкільництві, літературній творчості, наукових дослідженнях, укладанні граматики, публіцистиці тощо.

Як і І. Могильницький та І. Лаврівський, він вважав галицьких українців частиною українського народу, який посідає самостійне місце у слов'янському світі, має свою історію, давню і багату культуру, власну мову, високохудожню пісенну творчість¹⁹. Однак у питанні майбутнього української мови і культури не мав чітких поглядів. Характерною рисою його світогляду і діяльності було хитання між старим і новим. І хоч за час своєї творчої активності він зазнав еволюції від палкого прихильника старомодної церковнослов'янщини у 20-х рр. до пристрасного захисника народної мови в 40-х рр., все ж не зміг позбутися церковнослов'янських умовностей (особливо щодо правопису і графіки) до кінця свого життя²⁰.

Велику активність виявляв Й. Левицький на ниві народної освіти. Він організував роботу парафіяльної школи в с. Шклі, яку щороку відвідувало більш як 100 дітей. Для них він підготував і видав своїм коштом «Молитослов для вигоди парафіян школьських» (1840). За його свідченням, у користуванні в сільських дітей було до 200 примірників цієї книги (1841)²¹. Так само пильно дбав про школу Й. Левицький в с. Нагуєвичач і дарував своїм учням книжки, серед яких І. Франко бачив, зокрема, «Вінок русинам на обжинки», виданий братами Головацькими (Відень, 1846, 1847, т. 1—2)²². На допомогу у вивченні тогочасної книжної мови видав своїм коштом «Приручний словар слов'яно-польський» (1830), «Граматику руської або малоруської мови» (німецькою мовою, Перемишль, 1834), яка пізніше лягла в основу двох видань його україномовного підручника граматики для народних шкіл²³, брав участь у конкурсі на підготовку книги для читання в другому класі народних шкіл²⁴, а для полегшення навчання німецької мови видав граматику цієї мови для українських парафіяльних шкіл (Відень, 1845) і підготував посібник для вивчення німецької мови в малюнках (1849)²⁵.

Під час перебування в Перемишлі Й. Левицький відіграв важливу роль у запровадженні хорového співу в кафедральній церкві (1827), забезпечивши хор партитурами духовної музики Д. Бортнянського, одержаними за допомогою професора Львівського університету М. Нападівича, сприяв налагодженню

єпископської друкарні (1829), брав участь в упорядкуванні бібліотеки каноніка І. Могильницького. В 1835 р. організував хор із слухачів духовної семінарії при церкві св. Варвари у Відні²⁶.

Перебуваючи на парафіях, Й. Левицький мав великий авторитет серед селян, був для них порадиником у багатьох питаннях їх стосунків з представниками владних структур, чимало зробив для ліквідації поширеного на селі пияцтва й запровадження товариства тверезості²⁷. Великий резонанс викликала історія з його спробою з власної ініціативи розпочати ведення українською мовою метрикальних книг у с. Шклі в 1839 р., відображена у листуванні офіційних чинників Відня і Львова. Справу відкрило донесення директора Львівської поліції Л. Захер-Мазоха від 11.XII.1839 р. про те, що Й. Левицький, відомий своїм схильням перед російським урядом (у цьому підозрювано і «Руську Трійцю», і весь український рух у 30—40-х рр.), святки і метрики вже багато місяців веде російською (треба розуміти книжною українською) мовою і користується цією мовою в кореспонденції. Це «неподобство» виявив під час останньої візитації керівник Яворівського деканату Несторович. Дільничному окружному комісарові негайно було дано вказівку вжити заходів безпеки, бо у зв'язку з заходами російського уряду (ліквідацією унії на Правобережній Україні в 1839 р.) не можна терпіти схильності до схизми в Галичині²⁸. Після такого донесення генерал-губернатор Фердинанд д'Есте доручив єпископові І. Снігурському докладно з'ясувати суть справи і недоречності усунути²⁹.

На прохання єпископа І. Снігурського дати пояснення Й. Левицький 1 червня 1840 р. переконливо обґрунтував свою позицію. Він писав, що українська мова за колишньої Польщі була діловою поруч з польською, про що свідчать документи Бернардинського архіву у Львові. Але українське населення і духовенство тоді не мало рівних прав, а здобуло їх аж під владою Австрії. Губернським декретом від 22 травня 1818 р. українську мову дозволено в народних школах Східної Галичини. Домогтися ж бажаної мети можна лише мовою, якою користується народ, бо «кожна нація мусить освічуватись у своїй рідній мові і письмі, щоб зробити поступ в освіті, в протилежному випадку освіта посувається темпами рака, а дикість і незнання затримують націю на століття». Стверджуючи, що німецька мова для простої людини німа, він висловив здивування із заборони українцям вживати своє письмо. Адже ж уже були вірші на честь австрійського імператора українською мовою, а мета української літератури — не що інше, як поширювати серед селян ре-

лігійну і моральну освіту та висловлювати рідною мовою при кожній нагоді вдячність добродійцям»³⁰.

Позицію Й. Левицького фактично підтримав єпископ І. Снігурський. У листі на ім'я генерал-губернатора від 15 червня 1840 р. він пояснював, що до 1784 р. майже в усіх греко-католицьких церквах Галичини метрикальні книги велися українською народною мовою. Тепер же їх ведуть по-різному, бо немає інструкцій щодо їх ведення. Переклад українських імен на латинську і польську мови призводить до численних помилок в метрикальних книгах. Як відомо, по селах шлюби даються в українській народній мові. Тому доцільно і їх протоколи вести українською мовою. А вживана в Галичині українська народна мова є цілком відмінною від російської (а отже, її нема чого боятися — напрошувався висновок)³¹.

Проте в органах влади дотримувались іншої думки. Президент надвірної канцелярії у Відні граф Інзагі 25 серпня 1840 р. видав цілком однозначне розпорядження. В ньому вказувалося, що метрикальні книги — це цивільний реєстр, який доручено вести парохам. Їх потрібно вести мовою урядовою, в Галичині — латинкою або німецькою. У разі потреби можна ім'я або весь метричний запис додавати українською мовою, але в дужках. З донесення єпископа І. Снігурського видно, що в Галичині ведення метрикальних книг не уніфіковано. Їх ведуть там німецькою, латинською, польською і українською мовами. І в кінці категорична вимога — уніфікувати!³²

Цей на перший погляд незначний інцидент є досить промовистий. Він проливає нове світло і на Й. Левицького, і на владу І. Снігурського, засвідчує їх однакову позицію у питанні вживання в церковному діловодстві української мови — позицію, яка наче перегукувалася з діяльністю у Львові «Руської Трійці» та її оточення в напрямі утвердження української мови як мови повсякденного спілкування вихованців семінарії і церковних проповідей.

Інцидент з метрикальними книгами минув не без наслідків для Й. Левицького. За ним закріпилася opinia підозрілої з політичного погляду людини, за якою потрібно пильно стежити. У зв'язку з цим варті уваги ще кілька документів. Перший з них — донос мешканця с. Шкло Георга Олешкевича від 10 жовтня 1844 р., в якому він звинуватив Й. Левицького у ворожих намірах щодо австрійського уряду і взагалі всякої влади, намаганні підготувати й підбурити селян до політичних дій на користь російського уряду та Церкви, з якими він є начебто в таємному зв'язку. Окружний староста, повідомляючи про цей донос гу-

бернську владу, зауважив, що Й. Левицький дійсно дуже любить все, що українське і російське, кілька років тому запровадив українську мову в метрикальні книги, відомий своєю прихильністю до панславізму, втручається в усі громадські справи та в суперечки декотрих підданих. Тому потрібно провести у нього ревізію книг, а його самого, можливо, перевести на іншу парафію, бо він має великий вплив на селян, які тільки його й слухають. Однак до ревізії Й. Левицького не дійшло. Губернська влада ревізії не дозволила, вважаючи, що у світогляді і принципах Й. Левицького немає нічого підозрілого з політичного та релігійного погляду. Його прихильність до української мови і літератури відома. Зараз же він має намір видавати газету для духовенства. Якщо це станеться, тоді й виявляться його політичні наміри. Що ж до його втручання в селянські справи — розглянути це й доповісти³³. Не відомо, чи таке донесення надійшло, але Й. Левицький справді опинився на іншій парафії — у с. Грушеві поблизу Дрогобича. Можна додати, що про втручання Й. Левицького в селянські справи йшлося і в офіційному листуванні представників органів влади в 1846 р. (це втручання викликало тоді великі хвилювання серед селянства с. Дорожева Великого)³⁴.

Й. Левицький був одним з перших в Галичині українських письменників. Свою літературну творчість він почав ще у 20-х рр. Його оригінальні поезії — це переважно панегірики на честь високопоставлених осіб (митрополита М. Левицького, єпископів І. Снігурського, Г. Яхимовича, В. Поповича, каноніка І. Могильницького, ерцгерцога Карла та ін.)³⁵ Він був одним з перших галицьких перекладачів «Слова о полку Ігоревім» (1839)³⁶. Йому належали також перші в Галичині україномовні переклади з європейських літератур, зокрема поезій А. Міцкевича, Ю. Немцевича, Ф. Шіллера («Ностальгія», «Боротьба зі змієм», «Дума про дзвона», «Нурок», «Порука», «Рукавичка», «Хід до залізної гуті», «Перстень Полікратеса», «До здоров'я»), Й. В. Гете («Лісовий цар»)³⁷.

Проте поетичного таланту в нього не було. Його панегірики та переклади — маловартісні з поетичного боку і написані переважно застарілою книжною мовою й етимологічним правописом — успіху не мали. На цьому тлі вирізнявся його вірш «Стих во честь его Преосвященству Кир Іоанну Снігурському» (1837), який, на думку І. Франка, мав літературне значення, бо в ньому «чути подих тої самої весни, яка віє від «Русалки Дністрової»

Й. Левицький був відомий і як публіцист. Він першим висупив прилюдно проти проекту Й. Лозинського щодо впрова-

дження до української писемності латинського алфавіту. У своїй брошурі, виданій в Перемишлі (1834), він доводив, що українці «повинні і далі писати так, як писали наші прадіди»³⁸. Він був автором двох «Листів з приводу руського письменства в Галичині» (1843). Проте, якщо у першому з них виступив проти новаторського правопису «Руської Трійці» в альманасі «Русалка Дністрова» (в такому самому дусі він осудив народну мову і реформований правопис першого вірша М. Устияновича «Слеза на гробі Михаїла барона Гарасевича» у своїй пародії «Слеза над слезою» — 1836), то в другому, присвяченому критичному граматичному розборі пастирських послань митрополита М. Левицького, рішуче висловився проти церковнослов'янської літературної традиції, за народну мову як основу письменства, наблизившись у цьому до позиції «Руської Трійці»³⁹. Ту ж таки позицію він обстоював у своїй анонімній статті «Руська література в Галичині», опублікованій в ляйпцігському журналі «Щорічники з слов'янської літератури, мистецтва і науки» (1843)⁴⁰.

Увагу громадськості привернула його анонімна стаття «Для галицької мови», вміщена у варшавському часописі «Денница — Jutrzenka» (1843), а потім передрукована в скороченому варіанті німецькою мовою у ляйпцігських «Щорічниках з слов'янської літератури, мистецтва і науки» (1844), в якій було дано огляд розвитку тогочасного галицько-українського письменства у вкрай несприятливих умовах іноземного панування та консервативності духовної верхівки і на його тлі високо оцінено наукову діяльність І. Могильницького та І. Лаврівського й висловлено прихильне ставлення до народної мови і народної пісні — свідчення поетичного духу галицьких українців⁴¹. Стаття привернула до себе увагу австрійської цензури і владних структур в Галичині, які розцінили її як випад письменника-панславіста проти Австрії та свідчення його прихильності до російщини. Ні одне ні друге, однак, не збіглося з дійсністю⁴².

Й. Левицький пробував сили й на ниві журналістики. Зокрема, у 1843 р. він виступив з проектом видання першого в Галичині духовного часопису народною мовою з врахуванням діалектів під назвою «Бібліотека бесід духовних». Його ініціативу підтримав єпископ І. Снігурський. Було одержано дозвіл органів влади й оголошено передплату. Проте реалізації проекту перешкодило ускладнення взаємин між Й. Левицьким і митрополитом М. Левицьким. Воно стало на заваді також перевиданню в 1845 р. «Молитослова для вигоди парафіян школьських»⁴³.

Багатопланова культурно-освітня діяльність Й. Левицького знайшла логічне продовження у його активній участі в полі-

тичному й культурному житті під час «весни народів». Влітку 1848 р. його було обрано головою Грушівської руської ради, від імені якої він організував збирання підписів за поділ Галичини на дві окремі адміністративні провінції — українську і польську⁴⁴. 22 травня, під час заснування Дрогобицької руської ради, виступив з патріотичною промовою, в якій доводив потребу запровадження навчання в школах і діловодства українською мовою⁴⁵. Згодом, після переїзду до Перемишля, став заступником голови Перемиської руської ради⁴⁶. В Перемишлі активно працював над запровадженням викладання української мови в місцевій гімназії⁴⁷, брав участь в організації українського аматорського театру, для якого перекладав драматичні твори з інших мов⁴⁸. У жовтні 1848 р. брав участь у роботі першого з'їзду української інтелігенції у Львові, на якому у своїй промові піддав критиці противників народної мови в літературі, але сам й далі обстоював застарілий етимологічний правопис⁴⁹.

Роздвоєність у поглядах на народну мову помітна і в його граматиках кінця 40-х рр. (Перемишль, 1849, 1850), в основу яких лягла німецькомовна грамика 1834 р.

В 50-х рр. Й. Левицький, попри поодинокі висловлювання про потребу вивчення живої народної мови, далі дотримувався думки, що вченому українцеві годиться лише на одинці з простолюдином розмовляти простою народною мовою, а наукова сфера вимагає «вченої» мови. У своїх численних публікаціях в тогочасних періодичних виданнях він висловлювався за вдосконалення, окультурення рідної мови згідно з виробленими ним самим штучними, надуманими граматициними правилами і різко виступав проти небагатьох прихильників живої народної мови та фонетичного правопису⁵⁰, спричинившись, отже, немалою мірою до забуття новаторських починань «Руської Трійці» й утвердження в галицькому письменстві на якийсь час консервативних тенденцій, вінцем яких стало москвофільське «язичіє».

Колоритна, хоч і суперечлива постать Й. Левицького привертала увагу сучасників, але їх ставлення до нього було неоднозначне. Якщо єпископ І. Снігурський підтримував і заохочував його літературну діяльність, а канонікові І. Лаврівському він завдячував чималою допомогою в написанні своєї граматики 1834 р., то взаємини з галицькою митрополичою консисторією, спочатку приятні, в 40-х рр. стали доволі напруженими, що зашкодило справі, видання «Бібліотеки бесід духовних», Другого «Листа щодо руського письменства в Галичині», перевидання «Молитослова»⁵¹.

Діячі «Руські Трійці», розходячись з Й. Левицьким у поглядах на правопис, у відкриту полеміку з ним не вступали. М. Шашкевич в «Русалці Дністровій» згадав його серед перших українських граматикив (поряд з О. Павловським та М. Лучкаєм) і звернув увагу на його публічний виступ проти алфавітного проекту Й. Лозинського⁵². До цієї публікації він відсилав читачів й у своїй брошурі «Азбука і abecadjo»⁵³. Я. Головацький у своїх «Вступних викладах про руську словесність» у Львівському університеті (1849) зарахував Й. Левицького поруч з М. Шашкевичем і М. Устияновичем до перших репрезентантів національної словесності⁵⁴, а І. Вагилевич у своїх «Замітках о руській літературі» (1848) назвав його автором першої в Галичині граматики української мови, непоганих віршів та не зовсім вдалих перекладів творів Ф. Шіллера і Й. В. Гете⁵⁵.

Досить складними були взаємини між Й. Левицьким та Й. Лозинським. Різкий, нетактовний виступ Й. Левицького проти згадуваного алфавітного проекту Й. Лозинського та зневажлива оцінка його фольклорно-етнографічної збірки «Руське весілля» започаткували тривалу, безкомпромісну полеміку між обома граматакиами з правописних, нерідко другорядних питань (хоч у головному — розумінні потреби живої народної мови в літературі — їх погляди збігалися), яка завадила їм об'єднати зусилля для спільної праці на полі відродження національного письменства на народному ґрунті⁵⁶.

За штучну мову в перекладах з німецької Й. Левицького критикували історики Д. Зубрицький та М. Максимович⁵⁷. Українського письменника з Закарпаття О. Духновича надісланий йому Й. Левицьким у 1838 р. вірш на честь єпископа І. Снігурського надихнув на створення віршованої відповіді, в якій звучав мотив духовної спільності українців обабіч Карпат⁵⁸.

Не схвалював настирливого конфліктування Й. Левицького з духовною верхівкою чеський літератор К. В. Зап, який вважав, що поглиблення скандалу не допоможе літературі⁵⁹. Відомий словенський вчений, директор надвірної бібліотеки у Відні і цензор В. Копітар, який листувався з Й. Левицьким — своїм колишнім учнем (у 1831—1835 рр. написав йому 12 листів), — доркав йому за надмірне захоплення церковнослов'янською мовою та схиляння перед Росією у його «Граматиці» 1834 р., зате схвалював його часткове звернення у ній до народної мови, а у 1844 р. фактично підтримав його позицію в боротьбі проти засмічення літературної мови церковнослов'янізмами та русизмами й рішуче заперечив приписувані йому в доносах проросійські симпатії⁶⁰. Також фактично підтримав позицію Й. Ле-

вицького в питанні про впровадження народної мови в письменство й рішуче відхилив звинувачення його в русофільстві визначний словенський славіст, наступник В. Копітара на посадах бібліотекаря і цензора у Відні Франц Міклошич, хоч він і досить скептично дивився на задуманий Й. Левицьким часопис «Бібліотека бесід духовних»⁶¹.

Неоднозначні оцінки одержала суперечлива постать Й. Левицького в історіографії та літературній критиці. Найвиваженою можна назвати думку І. Франка, який вважав, що цей діяч заслуговує визнання «як автор першої галицько-руської граматики, як ініціатор першого галицько-руського періодичного видання (хоч воно й не побачило світу) і як автор декількох інтересних статей по історії літератури, звісток бібліографічних і т.ін., котрі знайомили галицько-руську публіку з речами, їй досі незвідними, приучували її шанувати остатки своєї старини, прислухуватися мові, пісням і переказам рідного народу»⁶². Постать Й. Левицького стала І. Франкові за прототип одного з героїв повісті «Великий шум» — о. Квінтіліана Передимірського.

Не такою колоритною, але не менш помітною постаттю на науковій і культурно-освітній ниві був Йосип Лозинський (20.XII.1807 — 11.VIII.1889). Народився він у с. Вірко Велике над Сяном поблизу Перемишля, де батько Іван Лозинський був священиком. Школу, гімназію і три курси богослов'я закінчив у Перемишлі, четвертий курс богослов'я — у Львівському університеті та духовній семінарії (1830). Якийсь час виконував обов'язки дякона та пресвітера в Перемишлі й разом упорядковував бібліотеку, яка залишилася по смерті І. Могильницького. Після висвячення в душпастирі був парохом у м. Ліську (1831), с. Радохинцях (1832—1836), с. Медиці (1836—1848), м. Яворові (1848—1889) та Яворівським деканом (з 1850 р.)⁶³. Ще в шкільні роки зацікавився народно-пісенною творчістю і взявся до її записування. Наслідком цього стала його фольклорно-етнографічна монографія «Руське весілля» (Перемишль, 1835) та опис народних великодніх звичаїв, опублікований в альманасі «Зоря Галицька яко альбум» (Львів, 1860)⁶⁴.

Систематичні фольклористичні заняття спонукали його до серйозних мовознавчих студій — поглибленого вивчення багатого діалектного матеріалу, до зацікавлення викладами професора університету М. Михалевча з польської мови і літератури, самостійного опанування доробку тогочасної слов'янської мовознавчої думки (граматик і мовознавчих досліджень Й. Добровського, В. Копітара, В. Караджича, В. Ганки, П. Шафарика,

Ф. Метелка, А. Мразовича, К. Вольнея, Й. Вольтіги, Мучковського, Новаковського, Павського, Фатера, Шоповича, Жоховського, А. Пухмаєра, О. Востокова, О. Павловського, М. Лучкая, І. Могильницького, Й. Левицького, І. Вагилевича), ознайомлення з найважливішими працями з історії (Д. Бантиш-Каменського, Д. Зубрицького, М. Карамзіна, Й. Х. Енгеля, А. Шлецера, П. Калайдовича), літературознавства (М. Греча, М. Вишневецького, І. К. Пуркінє, Дундера), тогочасною періодикою, з україномовними публікаціями з Наддніпрянщини (збірниками М. Цертелева, М. Максимовича, І. Срезневського, О. Корсуна, творами Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, М. Костомарова та ін.) та Галичини (альманахами «Русалка Дністрова» і «Вінок русинам на обжинки», фольклорними збірками Т. Падури) і, врешті-решт, до проведення власних граматичних дослідів та спроби укласти на їх підставі граматику української мови. При цьому великий вплив на формування його мовознавчих поглядів та спрямування граматичних студій мали В. Копітар та І. Лаврівський⁶⁵.

Маючи завдяки поглибленим мовознавчим студіям блискучу філологічну підготовку, Й. Лозинський, як ніхто інший серед членів перемиського культурно-освітнього осередку, розумів вагу народної мови для народної освіти, і це не могло не позначитися на його граматичних працях та шкільних підручниках. У 1833 р. вчений підготував першу редакцію своєї «Граматики» української мови, яку, однак, не видав, хоч одержав цензурний дозвіл на друк. У 1837 р. він підготував другу редакцію «Граматики», проте цензор В. Левицький не допустив її до друку. Опубліковано було лише третю редакцію — «Grammatyka języka guskiego (małoguskiego) (Перемішль, 1846). Складена за взірцем Копітарової «Граматики слов'янської мови в Крайні, Каринії і Штірії» (1808) на базі живих галицьких говорів з врахуванням мови українців Наддніпрянщини, Буковини і Закарпаття для заманіфестування мовної єдності українського народу на всіх його землях, талановито написана із застосуванням фонетичного правопису (згідно з засадою: «Як мовиш, так і писати повинен»), — це була найкраща грамика української мови в Галичині до 1848 р., близька за своїм новаторським духом до знаменитої «Русалки Дністрової» — альманаху «Руської Трійці» (1837)⁶⁶. В передмові до книжки Й. Лозинський визнав за анахронізм даремні спроби культивування в письменстві мертвої церковнослов'янщини й однозначно висловився за народну основу літературної мови і національної літератури, ставши в цьому, по суті, на позиції «Руської Трійці»⁶⁷.

На тих самих засадах Й. Лозинський уклав 1837 року український «Буквар», який, однак, не вийшов друком, хоч і був схвалений цензурою, та українсько-німецьку граматику для народних шкіл, яку безуспішно подавав на конкурс у 1841 р.⁶⁸

Новаторським починанням Й. Лозинського, які виражали тенденцію ставити справу національного відродження на міцну основу народності і, таким чином, найбільше відповідали запитам доби, не судилося виконати покладеної на них місії. Через їх народну мову та фонетичний або напівфонетичний правопис вони не могли одержати апробації духовної влади, яка не бажала підривати авторитет церковнослов'янської мови, і в такий спосіб дістати доступ до шкільництва⁶⁹. Ще менш прийнятним був його проект запровадження в Галичині латинського алфавіту, який автор виклав на сторінках часопису «Rozmaitości» (1834, № 29) і втілив у виданні збірки «Руське весілля».

Цей проект, нав'язаний порадами В. Копітара та видавця збірки польських і українських народних пісень Галичини В. Залеського, не зустрів підтримки української громадськості як такий, що крив у собі небезпеку дальшого розмежування й без того розчленованого державним кордоном українського народу і міг зашкодити згуртуванню його духовних сил. Проти нього виступили І. Лаврівський, Й. Левицький, М. Шашкевич, які виражали думку ширшого загалу⁷⁰. Полеміка навколо проекту, однак, активізувала громадську думку і сприяла консолідації національно-патріотичних сил. Під впливом критики Й. Лозинський згодом трохи модифікував свою позицію й у відповіді Й. Левицькому та М. Шашкевичу (1836), наполягаючи на необхідності відмовитися в письменстві від мертвої кирилиці, пропонував замінити її якщо не латинським алфавітом, то хоча б більш досконаліми гражданськими буквами⁷¹. Ймовірно, під впливом полеміки навколо проекту Й. Лозинського гражданський шрифт першою в Галичині використала «Руська Трійця» у виданні «Русалки Дністрової»⁷².

Широке поле діяльності відкрилося перед Й. Лозинським під час «весни народів». У вересні 1848 р., на одному з засідань Перемиської руської ради, яка зазнавала занепаду, він виступив з блискучою промовою про потреби народних рад як форми участі народу в місцевому самоврядуванні, в конституційному житті загалом, як важливого засобу оборони національних інтересів та здобуття рівних прав. Він доводив, що Перемишль, одне з найдавніших руських міст, столиця і серце колишнього князівства, шестивікова резиденція руського владитцтва (єпис-

копства), місто, де так багато «найдавніших і серцю русина найсолодших пам'яток та вічнотривалих свідків слави руської», повинен мати народну раду, гідну його колишньої і теперішньої слави, яка стала б взірцем для всієї єпархії⁷³. Його аргументація переконала занепалих духом, і рада ожила, а Й. Лозинського було обрано заступником її голови (за його спогадами, головою)⁷⁴. У цій ролі він звертався до Головної Руської Ради з пропозиціями домагатися від урядових органів офіційного оголошення української мови пріоритетним предметом у головних школах Східної Галичини з її переважним українським населенням, доручення нагляду за школами українцям або тим, хто українців поважає, а через окружні руські ради виявляти кандидатів на україномовних учителів⁷⁵.

Будучи переконаним у необхідності забезпечення умов для вільного національного розвитку галицьких українців, він на сторінках преси Львова, Відня і Праги, в брошурах виступав на захист ідеї поділу Галичини на дві адміністративні провінції — українську і польську⁷⁶, за відновлення колишньої величч української мови⁷⁷, розширення її функцій та вдосконалення через впровадження в школах і урядах, утвердження в літературі не шанованої у вищих колах розмовної мови народу, оскільки, на його думку, справжнє національне відродження залежало «від талантів з-поміж того погорджуваного народу», які мали стати «його проводом, покровом і окрасою»⁷⁸. Могутню мобілізуючу і суспільно значущу творчу силу вбачав він у чимраз вищій національній свідомості⁷⁹.

Активну участь брав Й. Лозинський у першому з'їзді української інтелігенції у Львові в жовтні 1848 р., на якому його було обрано заступником голови секції управи української мови і словесності⁸⁰.

У 50-х рр. XIX ст. в умовах відновлення абсолютистського режиму та наростання русофільських тенденцій у середовищі консервативної галицької інтелігенції Й. Лозинський досить довго залишався одним з небагатьох послідовних оборонців українства, народної мови, застерігаючи, що відхід від народної мови і тенденція до надання переваги мові російській загрожує винародовленням. В одній зі своїх статей він доводив, що 14-мільйонний народ, який має свою давню історію і письменство, не потребує йти на послуги до іншого народу, бути його прищипкою, а повинен жити великою ідеєю мовної і літературної самостійності⁸¹. Він був також активним учасником «азбучної війни» 1859 р., виступивши разом з іншими українськими діячами у складі спеціально утвореної комісії проти спровоко-

ваного крайовою адміністрацією наступного з черги нав'язування українському письменству латинського алфавіту⁸².

З тих часів Й. Лозинський відомий і як автор теплих спогадів про єпископа І. Снігурського⁸³ та брошури «Гадки о власності» (перекладеної польською, німецькою, французькою, угорськими мовами)⁸⁴, в якій обстоював демократичну засаду природного права галицького селянства на землю («ліси і пасовиська») — за це його було притягнуто до судової відповідальності, а брошуру заборонено і конфісковано⁸⁵, — а також кількох видань церковних проповідей (1860, 1865, 1872). З 1861 р. був послом галицького крайового сейму, де виступав в обороні прав рідної мови в школі, уряді, парламенті⁸⁶.

Та в нестерпних умовах тогочасної галицької дійсності йому все ж таки не пощастило втриматися на висоті ідеалів часів його інтелектуальної зрілості і, врешті-решт, у 60-х рр. він став прихильником москвофільства, яке, як говорив І. Франко, змарнувало, умертвило, прирекло на духовну загибель не один талант⁸⁷.

З Перемильським культурно-освітнім осередком пов'язані також початки літературної творчості Антона Добрянського (26.I.1810 — 22.VI.1877). Народився він у с. Бунові поблизу м. Яворова. Шкільну освіту здобув у Яворові та Львові. Закінчив філософський факультет у Львівському університеті (1829—1830) та богословський у Віденському конвікті (1830—1834). Від 1835 р. викладав церковнослов'янську мову в Перемильському богословському лицейі. Пізніше був капеланом у с. Малковичах (1836) та парохом у с. Валяві (1837—1877) поблизу Перемишля⁸⁸.

Під час навчання у Відні А. Добрянський близько спілкувався з представниками польської студентської молоді — прихильниками ідеї слов'янської взаємності, згодом діячами антиурядових конспірацій (напр., з майбутнім керівником Перемиського окружного збору Співдружності Польського Народу ксьондзом Адамом Білецьким, а також ксьондзом Якубом Францішком Ключицьким, Віктором Губицьким та ін.). Про це свідчить виявлення поліцією під час обшуку в Пшеворську у запідозреного в нелегальній діяльності Я. Ф. Ключицького біографій видатних діячів слов'янського відродження П. Й. Шафарика і В. Ганки та документу від 9 червня 1834 р., в якому всі згадані вище особи, серед них А. Добрянський, урочисто зобов'язалися зустрітися через 10 років у Львові і який розцінювався офіційними колами як доказ наявності серед галицьких студентів-богословів у Відні товариства дружби з політичною метою⁸⁹.

На тлі поширення ідеї слов'янської взаємності відбувалося формування національної свідомості вихованців Віденського конвікту. Національно свідомим українцем вийшов з конвікту й А. Добрянський. Немалу роль у цьому відіграв і відомий славіст В. Копітар, який, познайомившись зі студентом з Галичини, схилив його до вивчення слов'янської історії та літератури, забезпечував книжками з історії (літопис «Повість минулих літ», праці М. Карамзіна, Д. Брантиш-Каменського, Боплана, Лінажа), слов'янської та української словесності і, таким чином, заохотив до написання власних історичних та мовознавчих праць⁹⁰. Широкі відомості із сповненої драматизму національної історії брав він з монументальної праці Михайла Гарасевича «Історія руської церковної унії з римською церквою», яку скопіював для своїх потреб з рукопису, наявного в пароха церкви св. Варвари у Відні о. Петра Паславського⁹¹.

А. Добрянський як автор дебютував виданням польською мовою «Граматики старослов'янської мови» (Перемишль, 1837), яку було перевидано згодом українською мовою («Грамматика старослов'янського церковного язика», Перемишль, 1851)⁹². Невдовзі взяв участь у конкурсі на українсько-німецьку граматику для шкіл, подавши консисторії з-поміж усіх учасників найкращий проект, побудований великою мірою на базі народної мови⁹³.

У Шематизмі духовенства Перемиської єпархії він опублікував польською мовою і свою першу історичну працю — статтю «Хрещення Русі», яку згодом у перекладі українською мовою Я. Головацький (за його свідченням, сам автор тоді ще не наважувався писати по-українськи)⁹⁴ вмістив у першому томі альманаху «Вінок русинам на обжинки» (Відень, 1846).

Та найбільша активність А. Добрянського припала на 1848 р. і наступні роки. У 1848 р. він видав свій збірник проповідей «Повісті із письма святого», а в 1849 р. накладом Галицько-Руської Матиці у Львові — «Буквар руський», призначений для використання як підручник в народних школах Галичини⁹⁵.

Пізніше А. Добрянський був одним з ініціаторів першого україномовного періодичного видання в Перемишлі — історично-краєзнавчого альманаху-календаря «Перемишлянин» (1850—1858), на сторінках якого та в інших виданнях (напр., у «Галичоруському віснику», альманахах «Лірвак з-над Сяна» (1852), «Зоря Галицька яко альбум на год 1860») опублікував низку своїх історичних праць з історії Перемишля та околиць, Самбора, Галицької Русі за княжих часів та ін. Найважливіші з них: «Відомість історическая о місті Перемишлі і окрузі того же імені»

(1852), «Історія єпископів соединених епархій Перемишльської, Самбірської і Сяноцької» (1852—1854, книжкове видання: Львів, 1893), а також список найцінніших рукописів капітульної бібліотеки (1852)⁹⁶. Відомий він і як автор «Наук церковних» (1860) та інших богословських творів⁹⁷.

Діяльність А. Добрянського на духовній ниві знайшла визнання в церковній ієрархії — його іменовано почесним крилошанином Перемиської капітули (1856)⁹⁸.

Проте з переходом у 60-х рр. на співпрацю з москвофільським табором для справи українського національного відродження він був утрачений.

Одним з останніх членів Перемиського осередку можна вважати Тому Полянського (1822 — 22.V.1886). Народився він у містечку Фельштині на Самбірщині, де його батько був священником. Середню освіту здобув у Самборі, філософські студії закінчив у Перемишлі, а богослов'я — у Відні. В 1845 р. висвятився на священника. Від 1846 р. викладав релігію на філософському відділі у Перемишлі й одночасно був проповідником у кафедральній церкві св. Івана, де виголошував знамениті проповіді рідною мовою.

У 1848 р. його було обрано секретарем Перемиської руської ради, тоді ж таки керував підготовкою драматичних творів для Перемиського аматорського театру, взяв участь в українсько-польській полеміці, видавши польською мовою брошуру «Одне слово щодо взаємного порозуміння», в якій виклав програмні засади українського національного руху в Галичині.

Після 1848 р., однак, він відійшов від українського руху і на якийсь час зблизився з польськими колами, з якими незабаром (1870) розійшовся. Працював директором гімназії в Самборі (від 1856 р.) та в Перемишлі (з 1867 р.). У 1867 р. обирався послом галицького крайового сейму⁹⁹.

Понад 30-річне існування Перемиського культурно-освітнього осередку — світла сторінка в історії українського національного відродження. Його виникнення, започатковане спробою (хоч і невдалою) заснувати просвітне Товариство священників, засвідчило усвідомлення визначними представниками тогочасної української інтелігенції, репрезентованої переважно духівництвом, потреби організації патріотичних сил для праці на ниві національної культури. За словами М. Грушевського, цей осередок першим в Галичині «досить свідомо ставав на ґрунт національний»¹⁰⁰. Належний до нього нечисленний, але діяльний гурт високоосвічених, відданих науці і справі розвитку національної культури людей, втілюючи в життя гуман-

стичні ідеї Товариства священників, розгорнув багатогранну культурно-освітню діяльність й залишив по собі глибокий слід на багатьох ділянках духовного життя. З їх іменем пов'язані заснування на території Перемиської єпархії сотень народних (парафіяльних) шкіл, обстоювання засади шкільного навчання рідною мовою та забезпечення шкіл вчительськими кадрами й підручниками, початки наукових досліджень в ділянках історії, народознавства і мовознавства, спроби запровадження в практику усного мовлення, церковні проповіді та в літературу народної мови, започаткування збору пам'яток старовини, заснування єпархіальної бібліотеки, друкарні, музичної школи і церковного хору, іншими словами — створення бази для відродження і самоствердження українства в цьому крайньому західному закутку української землі. Найважливішим же наслідком започаткованого Перемиським осередком національного руху стало наукове обґрунтування окремішності українського народу з його власною мовою та його етнічної, мовної і культурної єдності на всіх просторах української землі, ствердження давньої традиції його власної державності і політичної незалежності, перерваної лише чужоземним завоюванням, а тим самим доведення «історичного права» цього народу на самостійне існування і культурний розвиток та визнання цього факту європейською наукою (славістикою).

Завдяки діяльності осередку Перемишль набув слави другого поруч зі Львовом вогнища українства в Галичині. Своім українським духом він наснажував діяльність славетної «Руської Трійці» та її послідовників. Під час «весни народів» 1848—1849 рр. він став одним з перших у Галичині (поруч з Коломиєю) центрів українського аматорського театрального руху. У високопатріотичній атмосфері Перемишля сформувався талант піонера української професійної музики в Галичині, співавтор українського національного гімну «Ще не вмерла України» о. Михайла Вербицького.

¹ Stupnicki H. Galicya pod względem geograficzno-topograficzno-historycznym. — Lwów, 1849. — S. 3.

² Adamczyk M. Społeczno-gospodarcze położenie ludności unickiej diecezji przemyskiej w latach 1772—1848 // Przemyskie Zapiski Historyczne. — 1987. — R. IV—V. — S. 89—90, 94.

³ Студинський К. Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795—1857 рр.: Замітки й тексти // Українсько-руський архів. — Львів, 1920. — Т. 13—14. — С. VIII—IX, XXXVII—XXXVIII.

⁴ Щурат В. Перша галицько-українська просвітна організація // Щурат В. На досвітку нової доби. — Львів, 1919. — С. 51—55; Заброварний С. Священники — перші просвітители українського народу в Галичині на зламі XVIII і XIX століть // Варшавські українознавчі записки. — Варшава, 1989. — Зошит 1. — С. 145.

⁵ Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. — Львів, 1924. — С. 23.

⁶ Возняк М. Студії над галицько-українськими граматиками XIX ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Т. 89. — С. 115—143; Т. 90. — С. 33—79.

⁷ Возняк М. Філологічні праці Івана Могильницького // Українсько-руський архів. — Львів, 1910. — Т. 5. — С. 6—9, 23—25.

⁸ Левицький І. Погляд на розвій нижшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801—1820 // Збірник іст.-філол. секції НТШ. — 1902. — Т. 5. — С. 136—138, 206—214.

⁹ Тершаковець М. Відносини Вартоломея Копітера до галицько-українсько-го письменства // ЗНТШ. — 1910. — Т. 94. — С. 95—99; Щурат В. В. Копітар і еп. Ів. Снігурський // Там само. — 1918. — Т. 125. — С. 175—178.

¹⁰ Комаринець Т. Ідейно-естетичні основи українського романтизму. — Львів, 1983. — С. 54; Панькевич І. Західноукраїнське літературне відродження і Ян Коллар // З історії чехословацько-українських зв'язків. — Братислава, 1959. — С. 285.

¹¹ Свенцицький І. С. Матеріали по історії відродження Карпатської Русі. — Львів, 1905. — Т. 1. — С. 125, 135; «Русалка Дністровая»: Документи і матеріали. — Львів, 1989. — С. 202.

¹² Возняк М. Писання Маркіяна Шашкевича. — Львів, 1912. — С. 225—226.

¹³ Возняк М. Студії... // ЗНТШ. — Т. 90. — С. 52; Гербельський Г. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.) — Львів, 1964. — С. 60.

¹⁴ Возняк М. Студії... // ЗНТШ. — Т. 89. — С. 116.

¹⁵ Шпитковський І. До іконографії та ноблітації Івана Могильницького // ЗНТШ. — 1909. — Т. 89. — С. 116.

¹⁶ Маковей О. Три галицькі граматики // ЗНТШ. — Т. 51. — С. 52; Тершаковець М. Відносини... — С. 99—101; Щурат В. В. Копітар і еп. Ів. Снігурський. — С. 165—200; Студинський К. Матеріали... — С. VIII—IX.

¹⁷ Писання Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича і Якова Головацького // І. Онишкевич «Руська історична бібліотека». Т. 3. — Львів, 1884. — С. 260—261; Свенцицький І. Матеріали по історії... — С. 121—141; Возняк М. Студії... // ЗНТШ. — Т. 89 — С. 114—115; Щурат В. В. Копітар і еп. Ів. Снігурський. — С. 182—185; Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродження. — Львів, 1908. — С. 11—15, 134—135, 157—158; Андрохович А. Іван Лаврівський: Один з піонерів українського відродження в Галичині (1773—1820) // ЗНТШ. — 1919. — Т. 128. — С. 51—120; Його ж. Історія гр.-кат. Генеральної духовної семінарії у Львові. 1783—1810 // Сліпий Й. Греко-католицька духовна семінарія у Львові: Матеріали і розвідки. — Львів, 1936. — Ч. 2. — С. 416—423.

- ¹⁸ Студинський К. Львівська духовна семінарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829—1843). — Львів, 1916. — С. ССХLIX—ССL.
- ¹⁹ Комаринець Т. Ідейно-естетичні основи... — С. 55.
- ²⁰ Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродження. — С. 83—90.
- ²¹ Студинський К. Матеріали... — С. 383—384.
- ²² Франко І. До життєписи Йос. Левицького // Зоря. — 1886. — № 5. — С. 84.
- ²³ Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродження. — С. 86; Возняк М. Студії... // ЗНТШ. — Т. 90. — С. 107—108; Т. 94. — С. 119—129.
- ²⁴ Студинський К. Матеріали... — С. 385.
- ²⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДАЛ). — Ф. 180. — Оп. 2. — Спр. 21. — С. 64; Возняк М. Студії... // ЗНТШ. — С. 144—150.
- ²⁶ Студинський К. Львівська духовна семінарія... — С. ССL.
- ²⁷ ЦДАЛ. — Протокол вхідної кореспонденції Президії Галицького Губернського управління. 1848. — № 2704.
- ²⁸ ЦДАЛ. — Ф. 146. — Оп. 5. — Спр. 1348. — С. 2—3.
- ²⁹ Там само. — С. 5.
- ³⁰ Там само. — Спр. 2216. — С. 17—25.
- ³¹ Там само. — С. 14.
- ³² Там само. — С. 11.
- ³³ Там само. — Спр. 2994. — С. 1—6.
- ³⁴ Класова боротьба селянства Східної Галичини. 1772—1849. — Львів, 1974. — С. 333—336.
- ³⁵ Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродження. — С. 81.
- ³⁶ Франко І. «Слово о полку Ігоревім» в перекладі Йосипа Левицького // ЗНТШ. — 1896. — Т. 9. — С. 9—12.
- ³⁷ Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродження. — С. 81.
- ³⁸ Маковей О. Три галицькі граматики. — С. 36.
- ³⁹ Тершаковець М. Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 рр. // ЗНТШ. — 1907. — Т. 3. — С. 204—207.
- ⁴⁰ Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродження. — С. 89.
- ⁴¹ Гербільський Г. Розвиток прогресивних ідей... — С. 79—81.
- ⁴² «Русалка Дністрова». — С. 227—228.
- ⁴³ Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродження. — С. 93—107.
- ⁴⁴ ЦДАЛ. — Ф. 180. — Оп. 2. — Спр. 14. — Арк. 205.
- ⁴⁵ Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродження. — С. 108; Возняк М. Студії... // ЗНТШ. — Т. 94. — С. 120.
- ⁴⁶ ЦДАЛ. — Ф. 180. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 17; Оп. 2. — Спр. 13. — Арк. 151.
- ⁴⁷ Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—1849. — Львів, 1909. — С. 397.
- ⁴⁸ Студинський К. Львівська духовна семінарія... — С. ССL.
- ⁴⁹ Возняк М. Як пробудилося українське народне життя... — С. 160—164.
- ⁵⁰ Возняк М. Студії... // ЗНТШ. — 1910. — Т. 94. — С. 120—121, 126.

- ⁵¹ Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродження. — С. 88—107.
- ⁵² «Русалка Дністровая». — Київ, 1987. — С. 29—171.
- ⁵³ Возняк М. Писання Маркіяна Шашкевича. — С. 209.
- ⁵⁴ Писання... — С. 348.
- ⁵⁵ Там само. — С. 157.
- ⁵⁶ Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродження. — С. 111.
- ⁵⁸ Франко І. Писання І. П. Котляревського в Галичині // Франко І. Зібрання творів: В 50-ти т. — Київ, 1981. — Т. 31. — С. 324; Свенцицкий И. С. Описание иноязычных и новейших карпаторусских рукописей библиотеки Народного Дома во Львове. — Львів, 1905. — С. 14.
- ⁵⁹ Студинський К. Кореспонденція... — С. 178.
- ⁶⁰ Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродження. — С. 93—96, 103—104.
- ⁶¹ Там само. — С. 105—106; Студинський К. Кореспонденція... — С. 155.
- ⁶² Франко І. Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар // Франко І. Зібрання творів: В 50 т. — Київ, 1981. — Т. 29. — С. 45.
- ⁶³ Лозинский Й. Автобиографические записки // Литературный сборник Галицко-русской матери. — 1885. — Т. 2—3. — С. 114—115, 120, 122—123.
- ⁶⁴ Лозинський Й. Українське весілля / Вид. Р. Ф. Кирчів. — Київ, 1992. — С. 18.
- ⁶⁵ Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродження. — С. 76—77; Возняк М. Студії... // ЗНТШ. — Т. 91. — С. 141—145.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Маковей О. Три галицьких граматики. — С. 45.
- ⁶⁸ Возняк М. Студії... // ЗНТШ. — Т. 91. — С. 145—150, 160—164.
- ⁶⁹ Там само. — С. 144.
- ⁷⁰ Маковей О. Три галицькі граматики // ЗНТШ. — Т. 51. — С. 31—44; Т. 54. — С. 77—96.
- ⁷¹ Там само. — Т. 54. — С. 85, 92.
- ⁷² Там само. — Т. 51. — С. 43.
- ⁷³ Возняк М. З-за редакційних куліс віденського «Вістника» та «Зорі Галицької» // ЗНТШ. — Т. 107. — С. 82—87.
- ⁷⁴ Лозинський И. Автобиографические записки. — С. 121.
- ⁷⁵ ЦДАЛ. — Ф. 180. — Оп. 2. — Спр. 20. — Арк. 213; Стр. 22. — Арк. 21.
- ⁷⁶ Лозинский И. Автобиографические записки. — С. 121—123.
- ⁷⁷ Лозинський Й. О язиці руськім // Зоря Галицька. — 1849. — № 4.
- ⁷⁸ Лозинський Й. О преобразованню языка руського. — Перемишль, 1849. — С. 5; Його ж. Уваги над правописом руським // Пчола. — 1849. — № 17.
- ⁷⁹ Лозинський Й. О зміні народності // Зоря Галицька. — № 79—81.
- ⁸⁰ Головацкий Я. Исторический очерк основания Галицко-Русской Матицы... — Львів, 1850. — С. XCIX.
- ⁸¹ Лозинський Й. Гадки о русько-народнім язиці // Зоря Галицька. — 1855. — № 9; Студинський К. Кореспонденція... — С. CVIII.

⁸² Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. Нові матеріали // Українсько-руський архів. — Львів, 1912. — Т. 8. — С. XXX, 60.

⁸³ Лозинський Й. Життє Івана Снігурського, Владики Перемишльського. — Перемишль, 1851.

⁸⁴ Лозинський Й. Гадки о власності. — Львів, 1862; Студинський К. Павло Леонтович // ЗНТШ. — Т. 132. — С. 149.

⁸⁵ Трусевич С. Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50—70-х рр. XIX ст. — Київ, 1978. — С. 79.

⁸⁶ Студинський К. Павло Леонтович. — С. 149.

⁸⁷ Франко І. Азбучна війна... — С. XXX, 60.

⁸⁸ Студинський К. Львівська духовна семінарія... — С. CCLI.

⁸⁹ Тершаковець М. Відносини... // ЗНТШ. — Т. 95. — С. 109—111.

⁹¹ Тершаковець М. Галицько-руське літературне відродження. — С. 117.

⁹² Там само. — С. 18.

⁹³ Возняк М. Студії... // ЗНТШ. — Т. 91. — С. 148—150.

⁹⁴ Возняк М. У століття: «Зорі» Маркіяна Шашкевича (1834—1934). — Львів, 1936. — Ч. 2. — С. 236.

⁹⁵ Томашівський С. Матеріали до історії галицько-руського шкільництва XVIII і XIX вв. // Українсько-руський архів. — Львів, 1909. — Т. 4. — С. 190.

⁹⁶ Пилипович В. Антон Добрянський // Наше слово. — 1987. — 27 грудня.

⁹⁷ Студинський К. Львівська духовна семінарія... — С. CCLI.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Студинський К. Павло Леонтович. — С. 171.

¹⁰⁰ Грушевський М. Люстрована історія України. — Київ; Львів, 1919. — С. 493.

Роман Кирчів

РОЛЬ ПЕРЕМИСЬКОГО ГУРТКА УКРАЇНСЬКИХ

УЧЕНИХ У РОЗВИТКУ НАРОДОЗНАВЧИХ

ЗАЦІКАВЛЕНЬ В ГАЛИЧИНІ

(10–20-і рр. ХІХ ст.)

Перемиське просвітне товариство, засноване в 1816 р. з ініціативи каноніка І. Могильницького й утворене переважно з представників вищого духовенства, було, по суті, першою в Галичині спробою створити українську громадсько-культурну організацію. Головною статутною метою цього гуртка чи товариства було сприяння розвитку українського шкільництва в селах, укладання підручників для народних шкіл.

Ця програма цілком позначена впливом тогочасної просвітницької ідеології. Нові романтичні віяння з декларуванням цінностей народної культури і народу як носія демократичного суспільного начала у цій програмі зовні ще не були помітні. Однак уже те, що свої найважливіші заходи гурток перемиських просвітителів спрямовував на освітню роботу серед українського селянства, заснування парафіяльних шкіл з народною мовою навчання, підготовку потрібних книжок і підручників, зумовлювало необхідність його певних народознавчих аспірацій

— насамперед пізнання народної мови і утвердження її статусу не як провінційного наріччя чи діалектного різновиду польської або російської мови, як намагалися трактувати українську мову навіть на рівні тогочасних філологічних студій та урядових чинників, а як окремої самобутньої мови одного з найбільших слов'янських народів.

Це треба було зробити, щоб повернути українське сільське духовенство, яке мало стати головними учителями народу, до народної мови. Тим більше, що різні тенденційні кривотлумачення українського мовного питання та етнічної належності корінного населення Східної Галичини були суттєвою перешкодою на шляху реалізації декларованого австрійською владою права на освіту низів рідною мовою. Противники україномовної школи всіма способами спекулювали псевдонауковими твердженнями, нібито галицько-українська земля — це польська земля, а українська людність на цій землі — частина польського етносу і т. ін.

Немає сумніву, що саме суперечна з таким тенденціям позиція перемиських ентузіастів настроїла проти них шовіністично-шляхетські можновладні і владні чинники. Вони не дали товариству належно розгорнути свою діяльність, і як організаційна структура воно швидко припинило існувати.

Але ідеї гуртка і почата робота не минули марно. Їх головним натхненником залишився радник перемиської єпископської капітули і Консистерський куратор народних училищ Іван Могильницький (1777—1831). Поряд з інтенсивною працею над укладанням підручників для народних шкіл («Буквар славено-руського языка», 1816 р. і до 1827 р. ще чотири видання, «Катехизис малий для училищ парафіяльних», 1817 і 1827 рр., та ін.) він багато часу присвячував філологічним студіям, написав «Граматику языка славено-руського», себто української мови, оперту на досвіді народної мови. Ця праця повинна була вибити ґрунт під різними сумнівами і закидами, що начебто українська мова не має своєї граматики, тому й не придатна для того, щоб бути мовою шкільного навчання.

Граматику, подану до цензури в 1823 р., було схвалено до друку, але з не залежних від автора причин не було видано. І в цьому велика втрата, адже це перша грамика української мови, написана українською мовою. Раніше були тільки граматики церковнослов'янської мови, а неглибока «Грамика мало-российского наречия» Олександра Павловського (С.-Петербург, 1818) написана російською мовою. До того ж, якщо в О. Павловського українська мова трактувалася як «изчезающее наре-

чие»¹, то граматики І. Могильницького наснажена вірою в живучість і майбутнє української мови як мови великого народу, рівноцінної і рівноправної серед інших слов'янських мов.

Отой запал граматики І. Могильницького, яку читали і знали в його оточенні, мав неабиякий вплив. З цього погляду дуже важливий його трактат «Відомість о руском языці», що мав бути вступом до граматики. Граматика вийшла друком 1829 року² у скороченому вигляді і в польському перекладі, пізніше двічі перевидавалася (1837 і 1848 рр.), а також побачила світ в перекладі російською мовою. Вона постала на глибоких історичних і лінгвістичних студіях І. Могильницького та на основі його попередніх «меморіалів» і «рекурсів» (заяв) до різних урядових чинників з приводу захисту прав української мови.

Це, за словами М. Возняка, перша наукова розвідка про українську мову на галицько-українському ґрунті³ і, взагалі, небуденне для свого часу явище. Спираючись на тогочасні досягнення філологічної науки, насамперед у вивченні слов'янських мов, на широку джерельну базу з історії та сучасного функціонування української мови, І. Могильницький переконливо, з логічною чіткістю і силою наукової аргументації довів самотність української мови, її історичну глибину, спільність на всьому просторі етнічної території українського народу, її етнокультурну вагу і життєздатність.

У нашій науці досить докладно розглянуто і належно поціновано філологічні праці І. Могильницького (маємо характеристики і висловлювання І. Франка, спеціальні дослідження галицько-українських граматик О. Маковея, М. Возняка). Тому тут звернемо увагу лише на ті головні моменти, що мали принципове значення для становлення і розвитку українського народознавства в Галичині.

Це передусім розробка і спроба окреслення низки питань етноісторичного й етнокультурного характеру, що об'єктивно правили за наукову основу поживлення народознавчих зацікавлень тогочасної українсько-галицької інтелегенції, визначали певні ідейні орієнтири тих зацікавлень, виводячи їх з вузькопровінційної сфери на загальноукраїнський простір.

Принципове значення мало, зокрема, чітко наголошене твердження І. Могильницького, що Галицька Русь — це частина України, «знакомита часть Малой Руси», а «язык русский» означає те саме, що «малорусский»⁴. Самі поняття «народ русский», «язык русский» він вимагав відрізнати від народу «російського», «московського» і «языка російського» — як визначень двох різних народів і різних мов. Таке розрізнення він бачив уже в

давніх середньовічних документах, наприклад: «natio Ruthena» і «natio Moschovitica».

Перший доказ єдності української мови, вважав Могильницький, — спільність народної мови на всьому просторі української етнічної території (від Києва до Перемишля), попри деякі діалектні відмінності у різних місцевостях. Другим доказом є писемні джерела — як церковного, так і світського змісту, які засвідчують єдність давньої книжної мови на всій українській території⁵.

Ось цікавий момент у судженнях І. Могильницького. На прикладі мови народу, в якій він бачить два взаємопов'язані начала, а саме: усну мову («просторечіє», «Volkssprache») простого («посполитого») люду і книжну мову («Büchersprache»), до якої тягнуться більш освічені люди, — виразно проглядає розуміння цілісності національної культури як єдності двох її основних складових: традиційно-побутової, народної, і професійної. Вже сам собою такий хід думки автора повинен був звернути увагу читача на велику вагу мови простого народу і взагалі культури з-під сільської стріхи.

Розуміння народної мови, традиційної культури як одного з головних етновизначальних, етноінтегруючих показників і чинників І. Могильницький підтверджує яскравим показом історичної глибини та багатовікової тяглості етногенитичної і культурної традиції українського народу, починаючи від «монархії Володимира Великого», процесу спадкоємності між поколіннями і зв'язку теперішності з минулим історичним буттям народу. Тут він висловлює проникливу думку про те, що цьому процесові й самому існуванню народу може перешкодити навіть втрата ним державної самостійності. «Може народ який, — пише Могильницький, маючи на думці передусім власний народ, — пострадати політичне значення і самостояннє, але плем'я і мова остаються власностями народними, зміні не підпадаючими»⁶.

Таких моментів, коли автор самою логікою досвіду, своїми судженнями і висновками скерував увагу на народ і його культуру, в трактаті багато. Напутнє народознавче значення мало також поважне наукове ставлення Могильницького до народної мови, використання її досвіду у своїй науково-писемній практиці, зокрема, в написанні граматики і трактату, звертання до народних прислів'їв і приказок як до одного з засобів аргументації думки, наприклад: «чия хата, того правда», «Де кум, де ковай»⁷.

Це все дає підставу вважати, що філологічні праці І. Могильницького, його серйозне ставлення до народної культури ві-

діграли важливу роль у створенні тієї народознавчої аури в середовищі перемиського гуртка українських священників, що дала поштовх до розвитку відповідних інтересів і відповідної народознавчої роботи. І. Могильницький, за висновком І. Франка, був першою в Галичині людиною, «яка намагалася пануючу тут у погляді на народну справу єгипетську темряву розвіяти з допомогою світла науки»⁸. Ця оцінка стосується також і початку народознавства в Галичині, яке І. Могильницький стимулював своєю науковою працею.

Немає сумніву, що розвиткові народознавчих зацікавлень у перемиському середовищі української інтелігенції великою мірою сприяли перебування в Перемишлі та в його околицях у 1818 р. відомого збирача і дослідника слов'янської старовини Зоріана Доленли-Ходаковського, поява його трактату «Про дохристиянську Слов'янщину» (1818), особисте знайомство з ним І. Могильницького та їх далші взаємини. Але впливу цього фактора не треба перебільшувати, оскільки народознавчий елемент був присутній в діяльності перемишлян і перед знайомством із З. Доленгою-Ходаковським.

Атмосфера народознавчих зацікавлень у гуртку І. Могильницького позначилася і на діяльності перемиського церковного достойника, крилошанина Івана Лаврівського (1773—1846). Він також працював над граматику української мови, рукопису якої досі не знайдено. Але збереглися шість об'ємних томів укладеної ним монументальної лексикографічної праці «Словарь рускій», чистовий рукопис якої датований 1826 роком⁹. Навіть побіжне ознайомлення з цією небуденною для свого часу працею (досі вона чомусь не має якогось докладнішого дослідження) переконує, що автор широко подав народну побутову лексику, фразеологізми, слова і поняття, пов'язані з різними реаліями традиційної матеріальної і духовної культури народу. А отже, мусив добре знати мову й етнографію свого галицько-українського народного довкілля.

Згодом цю традицію гуртка І. Могильницького щодо фундаментальної праці над дослідженням української народної мови продовжили два вихованці Перемишля — Йосип Левицький (1801—1860) і Йосип Лозинський (1807—1889). Й. Левицький написав «Граматику руської або малоросійської мови в Галичині», видану 1834 р. в Перемишлі німецькою мовою¹⁰. Й. Лозинський вже на початку 30-х років уклав найкращу на той час, за оцінкою фахівців, граматику живої української мови, яка щойно в 1846 р. побачила світ у Перемишлі польською мовою¹¹.

Треба зазначити, що обидва дослідники разом з науковим інтересом до народної мови винесли з Перемишля і замилування до фольклору, етнографії. Народні пісні, прислів'я Й. Левицький використовував як приклади до граматичних правил і подавав як вправи для читання («Leseübung»). Йому належить збірка власних записів народних пісень, зокрема колядок, та описи народних звичаїв.

Й. Лозинський ще під час навчання у перемиській гімназії збирав фольклорні й етнографічні матеріали в рідному селі (Гурко чи Вурко поблизу Перемишля). З юнацьких років походить, зокрема, його опис великодніх звичаїв і запис гаївок, які було видано щойно в 1860 р.¹²

Найбільшим досягненням Й. Лозинського в народознавстві була видана в Перемишлі 1835 р. його книжка «Руское весіле» — опис українського народного весілля з обрядовими піснями. В основу цієї праці лягли матеріали і спостереження автора з рідного села, а також із сусіднього села Радохинці (тепер Мостиського району Львівської обл.), де Й. Лозинський від початку 1832 р. був священиком. Радохинці й деякі інші сусідні з ними села згадуються в текстах уміщених у книжці пісень та примітках. З тієї місцевості походить більш як 250 пісень «Руского весіля» і переважна більшість етнографічних відомостей цієї праці.

На підставі проведеного спеціального дослідження джерел і текстологічного аналізу можемо ствердити, що «Руское весілля» Й. Лозинського — це в основній своїй структурній схемі, фольклорному й етнографічному матеріалі українське весілля перемиського Надсяння, зафіксоване у 20-х — на початку 30-х років XIX ст.¹³ Це взагалі перший докладний опис українського народного весілля з піснями. Повнота етнографічного опису, охоплення обрядово-пісенного репертуару, хронологічна та географічна визначеність матеріалу, вдумливі дослідницькі судження і спостереження надають цій праці виняткового значення. Це цінна пам'ятка української етнографії і фольклористики і незвичайне явище у тогочасному слов'янському народознавстві.

Не забуваймо, що це була одна з перших друкованих живою українською мовою книжок у Галичині і що вона на два роки випередила славнозвісну «Русалку Дністровую». Зашкодило «Руському весіллю» найбільше те, що його було надруковано польськими літерами: це відбивало тодішнє переконання його автора про доцільність впровадження в українську писемність латинки.

Розпочата в Перемишлі у середовищі другого десятиріччя XIX ст. просвітня і народознавча робота мала важливе значення для дальшого українського національно-культурного пробудження і відродження в Галичині. Тут було розпочато розробку фундаментальних проблем (походження народу, його історії, мови), без осмислення яких не можливий рух до самоусвідомлення своєї етнокультурної особистості. Трактат І. Могильницького про українську мову, за словами О. Маковея, давав «молодому поколінню галицьких українців — Й. Левицькому, Й. Лозинському, М. Шашкевичу та його товаришам — першу наукову основу для зрозуміння становища руської мови поміж іншими слов'янськими мовами»¹⁴. М. Шашкевич цінував праці І. Могильницького, був знайомий з рукописом його граматики і домагався в середині 30-х років її друку.

Перемиський гурток українських священників був предтечею «Руської трійці», його ідеї і праці стимулювали ту діяльність, яку на початку 30-х років XIX ст. розгорнули М. Шашкевич та його однодумці, у тому й на ниві народознавства.

¹ Павловский О. Грамматика малороссийского наречия ... — С.-Петербург, 1818. — С. 11.

² Mogińnicki J. Rozprawa o języku ruskim // Czasopismo Naukowe księgozbioru im. Ossolińskich. — Lwów, 1829. — Zesz. 3. — S. 56—88.

³ Возняк М. Студії над галицько-українськими граmaticами XIX ст. // Записи наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1909. — Т. 90. — С. 61.

⁴ Могильницький І. Відомість о руском язичі // Філологічні праці Івана Могильницького. — Львів, 1910. — С. 8, 25.

⁵ Там само. — С. 38—40.

⁶ Там само. — С. 6—7.

⁷ Там само. — С. 48, 51.

⁸ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — Київ, 1980. — Т. 27. — С. 136.

⁹ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України — Відділ рукописів. — Фонд народного дому. — № 331/1—6.

¹⁰ Lewicki J. Grammatik der Ruthenischen oder Kleinrussischen Sprache in Galizien. — Przemyśl, 1834.

¹¹ Loziński K Gramatyka języka ruskiego (małoruskiego). — Przemyśl, 1846.

¹² Лозинський Й. Галагівка // Зоря галицька яко альбум на год 1860. — Львів, 1860. — С. 506—515.

¹³ Докладніше про це див: Кирчів Н. Цінна пам'ятка української етнографії та фольклористики // Лозинський Й. Українське весілля. — Київ, 1992. — С. 8—25.

¹⁴ Маковей О. З історії нашої філології. Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський) // ЗНТШ. — 1903. — Т. 51. — С. 13.

Ігор Чорновол

НЕВІДОМИЙ ПРЕТЕНДЕНТ

НА УКРАЇНСЬКИЙ ПРЕСТОЛ

Громадське життя Перемишля другої половини XIX століття було тісно пов'язане з діяльністю власника замку в Красіччині, князя Адама Сапіги. А. Сапіга (1828—1903) ввійшов у польську історію насамперед як діяч так званого «демократичного» табору (який правильніше було б назвати самостійницьким). Апогей його політичної активності припав на другу половину 80-х років, коли польським самостійницьким рухом зацікавилася міністерство закордонних справ Австро-Угорщини. До А. Сапіги звернулися тоді не випадково: справа в тому, що з усіх депутатів сейму, обраних у 1883 р., тільки його можна було вважати переконаним самостійником. Сприяючи польським самостійникам, австрійський уряд бажав інспірувати польський національний рух у Російській імперії і таким чином забезпечити собі підтримку поляків як союзників у майбутній війні з Росією, можливість якої була цілком реальною. У зв'язку з цим міністр закордонних справ, граф Густав Кальнокі, наблизив до себе колишнього опозиціонера й політичного в'язня А. Сапігу і навіть протегував його на посаду маршалка сейму¹.

На рубежі 1887—1888 рр. Відень почав цікавитися й українцями, також вбачаючи в них можливих союзників у війні з Росією. Князь А. Сапіга знову виявився компетентною особою, оскільки був переконаним українофілом. Щоправда, україно-

фільство в той час не було рідкістю в середовищі польських політиків. Саме в Україні вони вбачали тоді той оборонний мур, який мав захищати Польщу від російських експансіоністських апетитів. Ще 1886 р. князь А. Сапіга встановив приятні стосунки з професором Тернопільської учительської семінарії Олександром Барвінським. Згодом, коли граф Г. Кальнокі зацікавився українцями, А. Сапіга через нього встановив контакти з діячами київської «групади». Контакти тривали протягом декількох років і в 1890 р. привели до польсько-української угоди в Галичині².

Довіра наддніпрянців до князя А. Сапіги була надзвичайно велика. Олександр Кониський навіть пропонував йому очолити народовців Галичини³. Однак на початку 1889 р. А. Сапіга тяжко захворів, а після одужання вже не відігравав в угодовській політиці такої значної ролі, як у 1888 р.

«Українська» діяльність А. Сапіги знайшла своє відображення в монографії Стефана Кеневіча⁴, хоч і не в повному об'ємі. Не зупиняючись на її інших цікавих моментах, доповідач зосередить свою увагу на тій ролі, яку повинна була відіграти родина Сапіг у дальшій історії України.

У 80-х роках в польському політичному таборі постала думка про те, щоб на львівський митрополичий престол посадити когось з нащадків руської шляхти, який би зумів перебороти москвофільські впливи в Греко-Католицькій Церкві, підняв її престиж та, можливо, поставив її під контроль польських політиків. Схоже на те, що саме А. Сапізі спочатку було запропоновано віддати свого наймолодшого сина Адама до василіянського монастиря з тим, що він у майбутньому займе найвищу посаду в Греко-Католицькій Церкві. Однак Адам-молодший відмовився: в той час він не збирався тісніше в'язати своє життя з Церквою. Щойно тоді польські політики звернулися до Шептицьких⁵. Щоправда, доля розпорядилась інакше — в майбутньому А. Сапіга-молодший став краківським єпископом і навіть носив кардинальську мантию.

У цьому випадку до князя А. Сапіги звернулися не випадково. Ще на початку 60-х років він роздумував над тим, чи не перейти йому разом з десятком інших польських аристократів у греко-католицький обряд, щоб сприяти створенню української консервативної партії, яка б взяла у свої руки «русських мрійників» та звернула їх до угоди з поляками. Пропозиції А. Сапіги були адресовані князеві Адамові Чарторийському⁶, найавторитетнішому вождеві польської еміграції і, можливо, були відомі іншим політикам. Це все треба помножити на українофільство

князя, яке також не було таємницею для галичан. Приблизно такими самими міркуваннями керувався міністр закордонних справ Австро-Угорщини, коли запропонував одному з його синів корону українського короля.

Перспектива виникнення на руїнах Російської імперії Київського королівства вважалася тоді досить реальною. Ця ідея належала, найпевніше, князеві Отто Бісмарку, який на початку 1888 р. інспірував появу в берлінському журналі «Die Gegenwart» статті філософа Едуарда Гартмана «Росія і Європа». Е. Гартман пропонував російським політикам відмовитися від експансіоністських планів на Заході і лякав їх відривом західних провінцій імперії, які за сприяння німців могли б перетворитись у національні держави. Значну роль у цьому проекті поділу Росії повинно було відіграти Київське королівство, яке перебувало б під «берлом» Габсбургів⁷. Ідея Київського королівства припала до вподоби наддніпрянським політикам, серед яких у 80-х роках ширились австрофільські настрої⁸.

Навряд чи пунктуальні німці, серйозно обдумуючи перспективу Київського королівства, не замислювалися над кандидатурою його короля. І навряд чи кандидатура когось із Габсбургів була б у цьому разі найліпшою. По-перше, Габсбурги аж ніяк не могли б обґрунтувати легітимну сторону своїх претензій на український престол. Щоправда, цю перепону можна було обійти так само, як це сталося в Болгарії. Проте існувала ще одна перешкода: претендент на Київське королівство повинен був володіти мінімумом інформації про Україну. Українська проблема була для Європи нова, тому навряд щоб хтось із Габсбургів був здатний здолати цю перепону.

Натомість і з одного і з іншого погляду кандидатура когось із Сапіг була бездоганною. Тому, щоб вирішити проблему претендента на київський престол, граф Г. Кальнокі звернувся до нащадка литовсько-руських князів, українофіла Адама Сапіги. До цього треба додати, що дружина А. Сапіги, княгиня Ядвіга Сангушко, також походила з роду русько-литовських князів. Претендентом на київську корону мав стати їхній син Лев. Маєток князя Лева Сапіги містився в селі Більче-Золоте (інші назви — Більче, Більчани) Заліщицького повіту на Тернопільщині. Його двір був повністю українізований, а діти виховувалися в українському дусі⁹. В Більчі-Золотому часто з'являвся О. Барвінський: він був хресним батьком когось з дітей князя Лева¹⁰. М. Антоневич, з брошури якого взято наведені тут дані про претендента на український престол, стверджував, що маєток Л. Сапіги відвідував також коломийський професор Н., якому

князь обіцяв гроші за згоду друкувати свою «Руську бібліотеку» фонетичним правописом І І. Той, однак, відмовився. Схоже на те, що М. Антоневич мав на думці Юліана Насальського. Ю. Насальський видавав у Коломиї «Бібліотеку для руської молодезі», яка друкувалась етимологічним правописом (з літерами «Ъ» і «Ь»).

В політичному житті князь Л. Сапіга не встиг відіграти якусь помітну роль. Тільки одного разу, під час виборів до сейму 1889 р., він привернув до себе увагу преси тим, що відмовився від цілком забезпеченого йому мандату від сільської курії Борщівського повіту, заявивши, що депутати від руських повітів Галичини повинні бути русинами¹². З його листів до О. Барвінського, однак, видно, що він був повністю втаємничений у батькову «українську» політику і брав у ній участь¹³.

Треба ще додати, що Лев Сапіга мав велику шану серед селян, а таке не часто траплялося у взаєминах на осі «поміщик — селянин». Це стверджував навіть друкований орган людовців «Kurjer Lwowski»¹⁴.

Однак Л. Сапізі не судилося продовжити свою діяльність. Захворівши на тиф¹⁵, він помер 8 лютого 1893 р. Практично всі галицькі польські газети вмістили наступного дня присвячені йому некрологи, зміст яких можна передати реченням з «Kurjera Lwowskiego»: «Сільський люд втратив у ньому сумлінного опікуна, а край — одного з тих, хто бажав міжнародної згоди і постійно, з великою жертвенністю працював для неї»¹⁶.

Донька князя Лева вийшла заміж за брата митрополита Андрія Шептицького, майбутнього польського міністра оборони графа Станіслава-Мар'яна Шептицького¹⁷. Можливо, цей шлюб також мав певне династичне значення. Не зайве також згадати, що в 1914 р. німці й австріяки носилися з ідеєю формування української армії, яка за проводом С. Шептицького мала б вести бойові дії на Кавказі, Кубані та в Україні¹⁸. Можливо, що в цьому випадку кандидатура С. Шептицького виникла не тільки через його родинні зв'язки з галицьким митрополитом, а й з родиною Сапіг-Сангушків.

Немає підстав категорично стверджувати, що претендентом на київський престол був тільки князь Лев Сапіга. Крім вказівки в праці професора перемиської гімназії Миколи Антоневича, ніяких інших підтверджень ця теза не отримала. Не треба також забувати, що, подаючи цей матеріал, москвофіл М. Антоневич бажав скомпрометувати політику польсько-української угоди 1890—1894 рр. З іншого боку, існує чимало доказів того, що князь А. Сапіга посилено цікавився українськи-

ми проблемами й відігравав певну роль в «українській» політиці свого батька. Тому версія М. Антоневича є досить вірогідна.

¹ Kieniewicz S. Adam Sapieha (1828—1903). — Lwów, 1939. — S. 323, 329—336.

² Ibid. — S. 347—397.

³ Лист О. Кониського до О. Барвінського 15. [III] 1888 // Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (далі — ЛБНАН). — Від.рук. — Ф. II. — Спр. 1435. — Арк. 59.

⁴ Kieniewicz S. Adam Sapieha ... — S. 347—397.

⁵ Rosco-Bogdanowicz M. Wspomnienia. — Kraków, 1959. — Т. 1. — S. 194—199.

⁶ Kieniewicz S. Adam Sapieha... — S. 354—355.

⁷ Doroschenko D. Die Ukraine uno das Reich // Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischen Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. — Leipzig, 1941. — S. 154—157.

⁸ Барвінський О. Спомини з мого життя. Друга часть. Образки з громадянського і письменницького розвитку русинів від 1871—1888 р. з додатком споминів про М. Лисенка. — Львів, 1913. — С. 374—375.

⁹ Антоневич Н. Наше нынешнее положение. Часть II. — Львов, 1910. — С. 86—87.

¹⁰ Барвінський О. Спомини з мого життя. Часть третья // Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка (далі — ІЛ). — Від. рук. — Ф. 135. — Спр. 3. — С. 53.

¹¹ Антоневич Н. Наше нынешнее положение. — С. 86—87.

¹² Діло. — 1889. — Ч. 144—145.

¹³ Листи кн. Л. Сапіги до О. Барвінського від 7.X.1888, 8.X.1888, 22.V.1889 (ЛБНАН. — Від. рук. — Ф. 11. — Спр. 2301. — Арк. 1—5).

¹⁴ Kurjer Lwowski. — 1893. — Nr 40.

¹⁵ Лист В. Шухевича до О. Барвінського без дати (ЛБНАН. — Від. рук. — Ф. 11. — Спр. 2838. — Арк. 22).

¹⁶ Książę Leon Sapieha // Kurjer Lwowski. — 1893. — Nr 40.

¹⁷ ІЛ. — Від. рук. — Ф. 135. — Спр. 3. — С. 53.

¹⁸ Українські Січові Стрільці. 1914—1920. / Під Ред. Б. Гнаткевича та ін. — Львів, 1935. — С. 19.

Петро Шкраб'юк

З ІСТОРІЇ РАДИКАЛЬНОГО РУХУ

НА ПЕРЕМИЩИНІ

Історія радикального руху на Перемищині не менш цікава та повчальна, ніж історія цього краю взагалі. Початки того руху тісно пов'язані з виникненням Русько-української радикальної партії, з іменами її фундаторів і чільних діячів. До них належав і син робітника при залізниці на Дрогобиччині Семен Вітик. На час зав'язання РУРП (1890) він уже мешкав у Перемишлі, де й познайомився з братами Новаківськими з села Торки. Всі четверо почали працювати, як згадував Вітик, «у робітничих і селянських організаціях, заходилися навіть закладати товариства по селах», а «всю науку черпали найбільше з книжок Франка»¹.

Але найтривкіше враження зробила зустріч із самим письменником. 18 січня 1892 р. торківська громада делегувала Вітика та одного з Новаківських — Степана — до Львова розповісти про нужду та лихо, спричинювані як стихійним розливом неврегульованого Сяну, так і руйнівним веденням господарства місцевою владою. Селяни вже знали про Франка, а Вітик листувався з ним. До нього в пізню вітряно-морозну ніч й добулися посланці. У Торки вони повернулися через два дні з новими творами Франка, з виданнями радикальної партії («Народ», «Хлібороб» та ін.) і насажені духом поступових ідей.

Відтоді радикалізм почав ширитися в Перемиському повіті, якщо вжити вислову газети «Громадський голос», «з незви-

чайною силою і скоростію»². На IV з'їзді РУРП у грудні 1895 р. констатувалося, що «радикальний рух охоплює вже майже всю Галичину», а серед найрадикальніших повітів називалася Перемищина. Там-таки зазначалося, що найбільше передплатників органу РУРП — «Громадського голосу» — має саме цей повіт³.

Осередком радикального руху на Перемищині стали Торки. З-поміж близько 100 сіл і містечок повіту Торки вирізнялися дуже вигідним географічним розміщенням. Вони лежали за 15 кілометрів від Перемишля, поряд проходила залізнична гілка Перемишль — Львів. Економічно і соціально село доволі міцно стояло на ногах. Якщо за часів панщини тут не було жодного воза і селяни користувалися — навіть влітку — саньми, то тепер, як розповідав Франкові герой його оповідання «Панщизняний хліб» Андрій Крицький, вони мали свої і коні, і вози, і школу, і читальню, і громадську крамницю⁴. А головне — там жили вже згадувані брати Новаківські. Найстарший був Петро, 1860 р. народження; середульший — Степан (1863) і наймолодший — Михайло (1872). Разом з Вітиком (а він на час заснування РУРП мав усього 14 літ) вони не тільки стали зачинателями радикального руху в повіті, але й дали брали в ньому діяльну участь.

Найголовнішою формою просвітньо-організаторської роботи радикальної партії були масові народні віча. На них розглядалися різноманітні господарсько-економічні, політично-культурні та інші проблеми. Ось одне з таких віч — у театральній залі на Замковій горі в Перемишлі 6 червня 1895 р. Зібралось півтора тисячі осіб. Головою обрали Вячеслава Будзиновського. Коло нього сіли два комісари в одностроях. Будзиновський попросив їх показати «письмо від староства». Та один з представників влади, що сидів серед вічовиків, не мав такого посвідчення, і головуючий звелів йому покинути зал. Далі йшлося про невпорядковані земельні кадастри, виснажливу роботу при дорогах, еміграцію до Бразилії і т. ін.⁵

Віча на Перемищині — а якщо їх забороняли, то приватні збори на запрошення (на них не треба було дозволу) — перегукувалися з вічачами, що вирували по всіх повітах. Так, 7 квітня 1896 р. в Перемишлі відбулося наступне з черги віче. «Величезна зала «Ейскелер», — звітувала преса, — була так наповнена народом, що один з задухи аж зомлів. Народи тривали 4 години»⁶. Про свою депутатську діяльність звітував Степан Новаківський, виступали Франко, Петро Новаківський. Гостро критичували Перемиську повітову раду, що довела до великого боргу; говорили про надмірні податки тощо. Наприкінці, після інформації Франка про безправ'я на Тернопільщині, Петро Новаків-

ський подав пропозицію вислати на ім'я Вячеслава Будзиновського телеграму: «За геройську оборону конституційних прав вискажує вам найбільшу пошану — віче в Перемишлі»⁷.

Віча тривали. Сам тільки Степан Новаківський 1896 р. організував 59 зборів⁸. За нашими підрахунками в пресі та архівних матеріалах, упродовж 1895—1899 років проведено близько 300 віч, нарад та зборів. Скажімо, 19 січня 1899 р. велелюдне віче зібрали в уставленому місці — у театральній залі на Замковій горі Перемишля. Головував Михайло Павлик. Виступали Семен Вітик, Петро і Степан Новаківські, аналізували економічний стан селянства, діяльність крайового сейму і т. ін. Павлик, закриваючи віче, побажав «аби селяни Перемиського повіту користали пильно з волі зборів і часто устроювали віча не тільки по містах, а й по селах»⁹.

Особливе значення мали віча у передвиборний період. Можна стверджувати, що передвиборна боротьба була квінтенсенцією вічевого руху. Бо саме тут матеріалізувалися радикальні ідеї. Пробним каменем став 1895 рік. І — надією на будучність. На посла до крайового сейму від селян вдалося обрати того ж таки радикала Степана Новаківського. Він переміг князя А. Сапегу, переваживши 20 голосами. Цікаво нагадати: у січні 1892 р. Степан Новаківський вперше побував у приміщенні сейму. Туди його завів Франко. «Велике враження справило на мене, — писав Новаківський, — коли я побачив однісінького посла в мужицькому сіряку, — це був посол-селянин із Станіславщини Йосип Гурик»¹⁰.

А тепер у сеймі засідав сам Новаківський; з ним ще два радикальні послі: Дмитро Остапчук зі Збаразького повіту (його син Яцько став визначним діячем радикальної, а потім соціал-демократичної партії) і д-р Теофіл Окуневський з Городенки. Під час сесій Остапчук і Новаківський мешкали в оселі Франка.

1895 р. був пробний і для письменника. По округу Перемишль—Доброміль—Мостиська були призначені вибори до парламенту. 14 жовтня голова виборчого селянського комітету Степан Новаківський та секретар Василь Павлуцький приїхали до Франка і запропонували взяти участь у виборах. Франко погодився, а потім описав хід виборів у статті «Найновіший галицький вибір», що її вмістив віденський тижневик «Die Zeit»¹¹. Франко розповів про шахрайства, сваволлю, погрози влади, а конкретніше — контркандидата Павла Тишковського, який мав на Добромільщині 17 фільварків.

Нема потреби детально зупинятися на цих — програшних для радикалів — виборах. Про них написано чимало. Скажу

тільки про Франкове захоплення людьми з виборчого комітету в Торках. «Я дивують, — зазначав він, — самовідреченню та правдивому героїстству цих людей. З кількома крейцарями в кишені, незважаючи на сильний дощ, вони ходили від села до села, наражаючись на всякі невігоди та небезпеки. Селянин Петро Новаківський... був в Устріках без ніякої причини заарештований тамошнім бурмістром і випущений аж другого дня»¹². Тоді ж таки в Перемишлі було заарештовано і наймолодшого Новаківського — студента університету Михайла.

Передвиборні змаги виявили багато інших відважних виборців-радикалів. Називаються села: Болестрашичі, Негрибка, Медика, Яксманичі, Грушатичі, Горохівці, Плешевичі, Купна, Германовичі, Журавиця, Трійчиці, Кривча, Рушельчиці, Тарнавці, Шегині, Пикуличі, Устиянова, Дубецьке, Кусеничі. Називаються люди, яких цькували. Це Олекса Муштук з Торок, селянин Остап з Яксманич, Гнат Слабий та Михайло Двудіт з Горохівців, Олекса Дзьобан з Пикулич та десятки інших. Незважаючи на репересії, Франко таки здобув на Перемищині 77 голосів. Якщо врахувати, що за тими голосами стояли майже чотири тисячі виборців, то навіть ця скромна цифра — 4 тис! — дає уявлення, якого поширення набрав радикальний рух у Перемиському повіті. Бо ж Франко був кандидат — радикальний!

Ще більшого розмаху набув радикалізм під час виборів до парламенту 1897 р. Франко не без вагань удруге погодився висунути свою кандидатуру у двох округах, до яких входив і Перемишль. І вдруге влада зробила все, аби не допустити його до мандату. Ці вибори знані як баденівські, або криваві; вони теж достатньо описані, і не варто повторюватись. Але не можна, знову ж таки, не підкреслити ролі братів Новаківських та їх однопісців. Напередодні виборів усіх чільних радикалів у Перемишлі було заарештовано: Вітика, Петра Новаківського, навіть Степана — хоч він і був сеймовим послом. І не лише їх — майже половину виборців.

Вітик згадує, як у селі Баличі сусіднього, Мостиського, повіту мадярські гусари закували в кайдани мало не всіх мешканців, вишикували в шерехи по двоє та прив'язали до їх рук довгі дрюки. До останнього прикували Петра Новаківського, який агітував за Франка. «Цей дивовижний похід, — пише Вітик, — вирушив до Перемишля... Селян гнали до тюрми. Якраз тоді відбувався торг у Перемишлі, й коли цей похід наблизився до міста, то всі селяни познімали шапки перед арештованими, а Петро Новаківський в кайданах вигукнув: «Нехай живе наш кандидат Іван Франко!»¹³.

Сам Франко, який хворів на очі, участі у виборах майже не брав, натомість відвідував ув'язнених, підтримував морально і матеріально, був на судовому процесі в Перемишлі. Вітик, Степан та Петро Новаківські пробули за ґратами від 20 лютого до 1 квітня 1897 р.

Ці безглузді арешти, переслідування давали зворотний ефект — вони стали надзвичайно дійовим засобом агітації за радикалів. Розширилась і географія сіл, висвітлилися свіжі імена людей, які прилучалися до радикального руху, підтримували Франка. «Тоді, — пише вчитель Михайло Жук, — була поширена і популяризувалась радикальна партія, тож у кожному селі були, так би мовити, мужі довір'я цієї парті»¹⁴. Це, зокрема: Сенько Деревляний із села Плешевичі; Іван Галик, що жив у селі Биків Мостиського повіту, але агітував на Перемищині, часто навідувався у Торки; Тимофій Микита з села Коровники (збереглися два Франкові листи до нього)¹⁵.

Той самий автор — Михайло Жук — розповідає майже детективну історію, пов'язану з особою Франка. Мовляв, на вічі в Народному домі в Перемишлі Франка хотіли затримати агенти Тишковського. Про це поета попередив Деревляний. Стривожений Франко «переодягнувся в гуньку, шапку, насторожив вуса, взяв батіг» і, оточений селянами, вийшов на торговицю, де чекав запряг — і поїхав з Деревляним до Плешевичів. Там і переховувався. На п'ятий день увечері він наново перебрався на селянина, натягнув солом'яного капелюха і з трьома хлопцями вирушив на возі нібито у свати — якби хтось запитав. Причому хлопці «позичили» коней на панському лані. Добралися до села Викоти Самбірського повіту — і Франко «зник у нічній темряві».

Це, безперечно, вигадка. Франкові не потрібні були травестійно-кримінальні пригоди. Вигадка і те, що в добромільському готелі в нього вкрали чоботи¹⁶. Подібна okazія трапилась, однак не з ним, і про це письменник згадав у публікації «Найновіший галицький вибір». Дивно, що ці сумнівні факти спокійно, без жодних коментарів, уточнень побутують у спогадах про Каменяра.

Зате цілком певна річ, що Франко мав неабиякий вплив на становлення радикального, в тому й вічового, руху на Перемищині. Надсяння подарувало йому також низку небуденних сюжетів¹⁷. Франко любив приїжджати в Торки до Новаківських, які діяли безпосередньо на Перемищині і в головному заряді РУРП у Львові¹⁸. 1899 року Петро і Степан рішуче виступили проти злуки РУРП з Галицькою соціал-демократичною партією, яка обстоювала концепцію «історичної» Польщі¹⁹. Михайло дот-

римувався протилежної думки. В недавні ідеологічно зашорені часи про нього писали, що він — «адвокат, письменник. Спочатку діяч радикальної партії, а згодом правий соціал-демократ, націонал-демократ, буржуазний націоналіст»²⁰. А це закономірна еволюція кожної нормальної української людини.

Звичайно, oprіч масових і повсюдних віч, розгорталися просвітньо-економічний, кооперативний, жіночий і, особливо, січковий рухи. Вони були складовими частинами радикального, а ще ширше — всього українського національного руху. Ці питання потребують окремої розмови. Я ж зосередив увагу саме на вічах і виборах, що були яскравим виявом національного й соціального самоусвідомлення. Саме тут почав куватися тип українського патріота, борця, громадянина. Про це свідчили діяльність братів Новаківських та їх товаришів, а невдовзі — героїчно-трагічні події Листопадового зриву 1918 р. і дальших визвольних змагань, в яких активну участь брали вчорашні радикали, зокрема й у боях за Перемишль, який хоч і недовго, але був в українських руках.

¹ Спогади про Івана Франка. — Київ, 1981. — С. 103.

² Четвертий з'їзд радикальної партії // Громадський голос. — 1895. — 30 груд.

³ Там само.

⁴ Див.: Франко І. Збір. творів: У 50 т. — Київ, 1979. — Т. 19. — С. 347.

⁵ Радикальне віче в Перемишлі // Гром. голос. — 1895. — 20 лип.

⁶ Віче в Перемишлі // Гром. голос. — 1896. — 20 квіт.

⁷ Там само.

⁸ Там само. — 1896. — 15 жовт.

⁹ Там само. — 1899. — 1 лют.

¹⁰ Спогади про Івана Франка. — С. 210.

¹¹ Див.: Франко І. Збір. творів. — Т. 46. — Кн. 2. — С. 280—291.

¹² Там само. — С. 283.

¹³ Спогади про Івана Франка. — С. 105.

¹⁴ Там само. — С. 212.

¹⁵ Див.: Франко І. Збір. творів. — Т. 50. — С. 87—89.

¹⁶ Про це пише С. Вітик у кн.: Спогади про Івана Франка. — С. 221.

¹⁷ Див. оповідання «Панцизняний хліб», а також епізод із затопленим у Сянї возом та кіньми, який описаний у «Зів'ялому листі».

¹⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові. — Ф. 663. — Оп. 1. — Спр. 179. — Арк. 1—25.

¹⁹ Там само. — Арк. 44.

²⁰ Франко І. Збір. творів. — Т. 46. — Кн. 2. — С. 409.

Степан Злупко

РОЗВИТОК КООПЕРАЦІЇ НА ПЕРЕМИЩИНІ

В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОГО

КООПЕРАТИВНОГО РУХУ КІНЦЯ ХІХ –

ПОЧАТКУ ХХ ст.

Кооперативні форми господарської діяльності належать до цінних надбань української економічної культури, в якій синтезовані менталітет, досвід і мета розбудови національних господарських форм. Вони були економічною опорою національно-визвольних змагань українського народу, а тому так вороже сприймалися чужинцями як зі Сходу, так і з Заходу. Можна навести багато прикладів фізичного знищення кооператорів ще в далекі 20-і роки, відтак на початку Другої світової війни.

Таке сприйняття української кооперації не було випадкове. Адже вже Українську Народну Республіку називали «кооперативною Державою», а ще раніше — напередодні Першої світової війни — на кооперативних з'їздах 1909 року у Львові й 1913 року в Києві було заявлено про соборницьку і державотворчу спрямованість кооперативного руху в Україні. Саме тому в історико-економічних дослідженнях, які провадилися в Україні в добу комуно-тоталітаризму, навіть помірковані автори обми-

нали проблему української кооперації, а якщо й згадували її, то з принизливими налічками. Об'єктивне висвітлення українського кооперативного руху було можливе лише в українській західній діаспорі. Їй треба завдячувати появою монографії Іллі Витановича «Історія українського кооперативного руху» (Нью-Йорк, 1964), яку можна вважати енциклопедією кооперативної діяльності українців. У ній міститься й інформація про кооперативний рух на Перемищині.

Щоб повніше пізнати цей рух, прозирнути в його причини, спрямування і загальноукраїнське значення, потрібно бодай загальними рисами висвітлити економічне та суспільно-політичне становище населення Перемишля і Перемиського повіту на тлі загальноукраїнських і, зокрема, галицьких процесів наприкінці XIX — початку XX ст. Це був період тотальної експансії капіталізму з його ринковими механізмами в країні з колоніальним статусом. Україна в той час була розірвана між сусідніми імперіями, рівень демократизму яких був різний, але економічні, політичні та культурні свободи українського населення були відповідно до його статусу обмежені. В економіці Російська та Австрійська імперії протегували поміщицьку власність, приплив іноземного капіталу, а селян — вони ж бо переважно були українцями — залишили напризволяще. Вийшовши пограбованими з пут кріпацької неволі, українські селяни задихалися в безземеллі, високих податках і безправ'ї, з великими труднощами пристосовуючись до ринкових відносин.

Одним з найяскравіших виявів процесу післяреформної еволюції земельних відносин було зменшення сільськогосподарських угідь в обрахунку на селянський двір. Так, наприклад, побіжний огляд еволюції рустикальної, тобто селянської, земельної власності протягом 1883—1897 рр., показує, що навіть за такий короткий проміжок часу частка землі в середньому на одне селянське господарство в Перемиському повіті зменшилася з 5,86 до 3,69 морга¹.

З наведених у таблиці даних² видно, що в Перемиському повіті на порозі XX ст. селянам належало 54,23 % земельних угідь, менше сіножатей і зовсім мало лісу, який залишився в панських руках. У такій ситуації в селянина було мало шансів вести господарство відповідно до вимог ринку, справно платити податки й виконувати інші повинності.

Не маючи змоги здійснювати розширене відтворення, селянське господарство заборгувалося і роздробилося. З австрійського перепису селянських господарств у 1902 р. диференціація господарств постає в такому вигляді³:

господарства взагалі	—	14833 (100%);
до 2 га землі	—	7149;
2 — 5 га	—	5933;
5 — 10 га	—	1301;
10 — 100 га	—	340;
понад 100 га	—	100.

Наведені дані — якщо розглядати їх на тлі аграрних відносин Галичини, не кажучи вже про всю Україну — засвідчують велику питому вагу малоземельних селян у повіті. Адже на Перемищині на початку ХХ ст. було майже 50 % селян, які володіли менше як 2 га землі кожне, тимчасом як у Галичині їх було 42,69 %⁴. Якщо ж до малоземелля додати ще й низьку урожайність, то стає очевидною економічна безвихідь українського селянства на зламі ХІХ—ХХ століть.

Один із шляхів виходу з лещат бідності селяни бачили в еміграції, якій багато своїх праць присвятив І. Франко. Емігра-

*Структура сільськогосподарських рустикальних угідь
на Перемищині в 1897 р.*

Назва угідь	Моргів	% загальної земельної площі в повіті
Рілля	64149	64,50
Сіножаті	4649	51,70
Городи	2560	82,33
Пасовиська	9165	72,19
Ліс	7199	17,10
Стави і багна	0,9	0,38
Неужитки і вільні від податку	5764	91,21
Площа під будинками	919	79,31
Вся рустикальна земля	94399	54,23

цію до певної міри можна вважати формою економічного протесту проти бідунства. За даними на 1900 рік, з Перемиського повіту в сезонній еміграції брало участь 439 осіб, серед них 301 поденник, 50 халупників, 29 земельних власників і 59 членів родин земельних власників. До речі, в жодному іншому повіті не було так багато поденників серед емігрантів, що також може характеризувати селянське малоземелля в Перемиському повіті⁵.

Для розуміння складності ситуації українського населення Перемищини потрібно також врахувати його пограничне проживання (тут національне гноблення відчувалося набагато сильніше, ніж на інших українських землях). Економічний і національний гніт ніколи не треба розглядати окремо, бо і перше і друге стосується до людини, яка становить собою соціо-психологічну цілість, збалансованість стану якої залежить не тільки від спожитих матеріальних благ. Економія душевна потрібна так само, як і матеріальна, а в деякі періоди національні почування, як казав М. І. Туган-Барановський, домінують над усіма іншими, сприяють перетворенню потенційної енергії в діяльну, і одним з виявів цього є розвиток українського кооперативного руху, який потужно заявив про себе на рубежі XIX—XX ст. Характерною ознакою того руху було те, що він охопив з різною напругою всі етнографічні українські землі — від Слобожанщини до Надсяння, від Херсонських степів до Карпат і Кубані. Очевидно, на це були об'єктивні причини, одна з яких полягала в необхідності економічної самооборони.

Позитивну роль у формуванні таких поглядів на Перемищині відіграли успіхи кооперації в Галичині та Наддніпрянській Україні. Очевидно, що в цій справі мав заслуги й Іван Франко, який провадив активну роботу в Перемиському повіті, беручи участь у передвиборчій кампанії. В 1897 р. І. Франко кандидував на посла до австрійського парламенту з четвертої курії в окрузі Перемишль—Мостиська—Доброміль. Він розгорнув велику передвиборчу акцію і 4 лютого 1897 р. виступив на передвиборчому вічі в Перемишлі. 26 лютого того ж таки року І. Франко знову виступив на вічу в Перемишлі. В 1901 р. Камењар прочитав у Перемишлі три доповіді про провідні ідеї та епізоди в розвитку українського національного життя в Прикарпатській і Придністрянській Україні від 60-х років XIX ст. Пізніше він опублікував ці доповіді під назвою «З останніх десятиліть XIX ст.»⁶.

Сьогодні, гортаючи цю книжку, не можна не бути вдячним І. Франкові за те запальне слово, яким він закликав до народної роботи. Переважно він говорив про мову, літературу, прос-

вітницьку працю, не обминаючи зусиль на економічному полі. Зокрема, позитивно відгукувався про «Народну торгівлю», що виникла в 1883 р. у Львові, про економічні проблеми, які обговорювалися на скликаному всенародному вічу.

«Історія нашого українського національного руху в останніх двох десятиліттях пригадує нам, — казав Великий Каменярь, — образ того заклепаного народу змушеного пробувати велику, віковичну скалу, яка ділить його від свобідних, повноправних, цивілізованих націй, а при тім позбавленого найвищого знаряддя для цієї справи — заліза, себто національної свідості, почуття солідарності і невідлучного від неї почуття сили і віри в остаточний успіх»⁷.

Очевидно, не все опубліковано з того, що говорив І. Франко, виступаючи перед мешканцями Перемиського повіту. У цитованій праці наголошено на літературних процесах у соборницькому зрізі. Однак і наведених слів достатньо, щоб збагнути силу Каменяревого слова і зрозуміти, в який бік воно скеровувало активність людей, від яких письменник, вчений і громадський діяч прагнув видобути того заліза, що називається національною свідомістю, будить почуття віри, солідарності та потребу активної дії. Ці властивості притаманні були й українській кооперації, що вже наприкінці ХІХ ст. мала у своїх лавах світові авторитети. Згадати б у зв'язку з цим хоч би «артільного батька» М. В. Левицького, з кооперативною діяльністю якого солідаризувався І. Франко.

Тепер важко сказати, як виникла назва першого кредитного кооперативу «Віра», що його заснував правник Теофіл Кормош 1894 р. в Перемишлі. Однак вона співзвучна з процитованими вище словами І. Франка, який був у добрих стосунках з Т. Кормошем. Принаймні з листування І. Франка з Михайлом Драгомановим випливає, що Каменярь мав творчі контакти з Т. Кормошем вже в 1888 р.⁸ Очевидно, збереглося й листування І. Франка з Т. Кормошем, аналіз якого дав би змогу конкретніше оцінити значення їх контактів для кооперативного і культурницького українського руху на Перемищині.

Т. Кормош, на думку І. Витановича, — найвидатніший (поруч з К. Левицьким і К. Паньківським) піонер української кредитної кооперації в Галичині. Він був одним з тих громадських діячів і реальних політиків «адвокатської ери», які зразково організували свою галузь, віддаючи найбільше уваги її громадсько-економічній спрямованості, що була підставою всебічного розвитку національно-культурних і суспільних українських організацій⁹.

Теофіл Кормош умів згуртувати навколо себе цінних співпрацівників на суспільно-економічному полі. З-посеред найближчих помічників Т. Кормоша в реалізації його задумів, зокрема економічного розвитку Перемишля та околиць, треба назвати його брата о. Омеляна Кормоша, Іларіона Липецького, А. Захарівича, А. Негребецького, Ізидора Білинського, Костянтина Чеховича. Вихідною базою суспільного та економічного розвитку міста стало Братство св. Миколая, яке мало свою власність, будинки, народну школу ім. М. Шашкевича, показало у своїх заходах приклад доброї економічної роботи.

В організації кредитного кооперативу «Віра» Т. Кормош узяв за зразок німецький тип кас Шульце-Деліча з обмеженою відповідальністю, пристосувавши його до обставин і потреб українського населення в Галичині. Завданням кооперативу спершу було охопити своєю діяльністю широку околицю судової округи, в місті — зберігати заощадження місцевої інтелігенції, службовців, духовенства, заможнішого міщанства і селянства, а також не тільки задовольняти короткотермінові кредитні потреби міських ремісників і купецтва, а й надавати довготермінові кредити селянству округи, менші — на боргові записи, більші — під іпотечні застави.

Для розуміння важливості цього кооперативу для українського Перемишля треба нагадати, що наприкінці XIX — на початку XX ст. населення міста швидко зростало, переважно за рахунок польського елемента, у зв'язку зі збільшенням числа залізничників, військових та ін. Так, у 1880 р. в Перемишлі було 20667 мешканців, а в 1900 р. — 46259, тобто населення зросло більше ніж у два рази. В 1910 р. Перемишль нараховував 54692 мешканців, серед яких було 8524 військовиків. За віровизнанням мешканці міста поділялися так: 25455 римокатоликів, 12300 греко-католиків, 16094 євреї. Отже, приріст населення Перемишля не був корисний для українців, яким доводилося долати спротив поляків і євреїв-соціалістів¹⁰.

Щоправда, це мало й позитивні наслідки, бо змусило українців організуватися, що привело до заснування ремісничої бурси під крилом українських соціалістів на чолі з Іваном Жовніром.

Усі дослідники українського кооперативного руху позитивно оцінили взірцевий статут Т. Кормоша, складений для кредитних кооперативів. Крім того, Т. Кормош написав посібник з організації і ведення рахунків кооперативів, додавши до нього зразки потрібних документів. Отож товариство «Віра» було своєрідною школою і відіграло важливу роль не тільки в еконо-

мічному житті Перемишля та його околиць, але й усієї Галичини. Перемишль став засновником української кредитної кооперації, а товариство «Віра» започаткувало справжню економічну діяльність, розбудову економічних установ.

Діяльність товариства «Віра» та його засновника Т. Кормоша мала винятково важливе значення передусім тому, що вивиривала народ з лихварських пут, уможлиблювала індивідуальне господарське будівництво, купівлю землі та сільськогосподарських знарядь, розбудову виховних, культурних та економічних установ. Товариство «Віра» придбало два двоповерхові будинки. Крім того, за сприяння кредитного кооперативу «Віра» виникла «Спілка для господарства і торгівлі».

«Спілку» засновано в Перемишлі в 1899 р. за участю 43 осіб — переважно селян і священників. Головним її завданням було постачати все потрібне для рільництва і домашнього господарства. При ній було відкрито перший в Галичині український «Залізний склеп» у Перемишлі, а відтак дві філії — у Стрию і в Коломиї. В 1911 р. «Спілку» перенесено до Львова, де її об'єднали з товариством «Сільський господар». Після того вона змінила назву на «Крайовий Союз Господарсько-Торговельних Спілок». Таким чином, «Спілка» стала загальнокрайовою організацією, на базі якої в 1924 р. створено «Центросоюз» — центр для кооперативів загального заupu та збуту.

З ініціативи кредитного товариства «Віра» в Перемишлі виникали кредитні кооперативи. Так, у 1906 р. засновано кредитний кооператив «Народний дім» з власним двоповерховим будинком. В тому ж таки році засновано «Українську Щадницю», яка була першою в Галичині українською кредитною установою з пупілярним забезпеченням. Оскільки «Українська Щадниця» зібрала великі суми ощадних вкладів (найбільше з дієцезних фондів греко-католицьких епархій), то вона могла надавати селянам довготермінові кредити на закупівлю землі.

У 1909 р. в Перемишлі засновано ще одну кредитну установу, з назвою «Міщанська каса». В її створенні помітну роль відіграли «Віра», «Українська Щадниця» і «Народний дім». «Міщанська каса» обслуговувала переважно мешканців міста, тимчасом як три її попередниці задовольняли потреби селян. «Міщанська каса» мала великий засновницький капітал і тому швидко розвивалася.

Для обслуговування потреб робітництва було засновано кооператив «Надія» зі споживчим, м'ясарським і кредитним Відділами та пекарнею. Одночасно виникли кооперативи «Народний Базар» з книгарнею та шкільним приладдям і «Достава»

з церковними речами. «Народна торгівля» відкрила в Перемишлі свою філію¹¹.

Наведені факти засвідчують, що на початку ХХ ст. Перемишль та його околиці вкривалися мережею кооперативних установ, які були покликані задовольняти економічні та духовні потреби українського населення. Однак кооперативний рух у Перемишлі за своїм значенням не обмежувався масштабами міста й повіту — він охопив усю Галичину, а його керівники інколи навіть перебирали на себе перші ролі. Так, наприклад, у 1905 р. громадський провід галицьких українців домігся у Віденському міністерстві дозволу на заснування фінансової установи на взір великих ощадних кас, але тодішній крайовий міністр А. Потоцький не погодився, щоб її осідком був Львів. Ситуацію врятував Т. Кормош, коли за підтримки провідних громадян постановив організувати «Українську Щадницю» в Перемишлі. Це була банкова установа, яка сприяла фінансово селянам, зокрема в закупівлі землі. «Українська Щадниця» розparcelювала багато польських фільварків у надсянських повітах на користь українських селян. Куплена земля виходила селянам дешево, бо вони сплачували довготермінові кредити вже після Першої світової війни, коли знецінилася валюта.

Чільні кооперативні провідники з Перемишля через представництво Т. Кормоша брали участь у створенні таких центральних установ у Львові, як «Народна Торгівля», «Сільський Господар», «Народна Гостинниця», «Центросоюз» та ін. Це дає підставу сказати, що Перемишль має повне право називатися другою столицею Галицької України (після Львова).

Від заснування «Віри» в Перемишлі такий тип кредитних кооперативів поширився на весь край. Їх ще називали «кормошівками» — від прізвища засновника. Кооперативні банки у Львові («Дністер»), Стрию («Задаткова каса»), Тернополі, Олеську, Золочеві, Станіславові, Коломиї («Покутський союз кредитовий»), Теревовлі («Поміч»), Новому Санчі («Лемківський Банк») — це все, так би мовити, послідовники кредитного кооперативу «Віра». Такого типу кооперативи почали виникати й у галицьких селах, і вони не тільки виконували велику економічну роботу, а ще й усіма способами підтримували культурницькі заходи, фінансували читальні «Просвіти», виділяли допомогу учнівській молоді, надавали стипендії.

Своєрідним підсумком кооперативної роботи на всіх українських теренах, оглядом кооперативних сил і нагодою для опрацювання стратегії на майбутнє були два кооперативні форуми — Просвітньо-економічний Конгрес у Львові (1909) і Другий

Всеросійський Кооперативний З'їзд у Києві (1913). Обидва форуми пройшли під девізом об'єднання українських сил навколо ідеї розбудови незалежної Української держави. «Будучи разом, — сказав промовець на Просвітньо-Кооперативному Конгресі у Львові, — зможемо дати конгресові загальноукраїнське значення. Жива та численна участь закордонних українців стане ясным доказом, що хоч розділені кордони, ми все ж таки сини одного народу, що спільна нам не тільки дорога минувшість, але й одні й ті самі інтереси, одні й ті самі цілі й на будуче»¹².

Розуміння єдності всеукраїнської мети — великий набуток кооперативного руху напередодні Першої світової війни. У цьому набутку є великий внесок кооператорів Перемишля, який справді був західним бастионом України. Кооперативний рух у Перемишлі був немалою мірою новаторський, збагачуючи тим самим кооперацію у всій Галичині, а через неї поширював свій досвід на інші українські етнічні терени, переказуючи наступним поколінням кооператорів важливість національної єдності та соборництва.

Було б, очевидно, несправедливо втискати кооперативний рух у рамки суто економічних потреб та інтересів, бо він мав набагато ширшу амплітуду впливу. В ході кооперативної діяльності формувалися не тільки господарники, організатори економічного життя. В кооперації виростали національно свідомі громадяни, для яких розбудова кооперативних інституцій і творення незалежної української держави зливалися в одну формулу. Це, до речі, переконливо показали події 1917—1920 рр., коли кооперативні діячі взяли активну участь у створенні Української Держави. Не стояли осторонь цієї важливої національної справи й українці Перемишля. Багато хто з них заплатив за свою активність життям. І це чи не найсильніший доказ того, що розвиток кооперації на Перемищині відбувався в тісному зв'язку з загальноукраїнським кооперативним рухом, мав одну й ту саму величну мету.

Нарешті, потрібно зазначити, що кооперативний рух кінця XIX — початку XX ст. не можна розглядати тільки як економічне явище або процес певної історичної доби, оскільки він залишив нащадкам цінності, які досі не втратили практичного значення. Це, по-перше, досвід економічної самооборони, який можна використати в умовах трансформації національної економіки; по-друге, засадничі постулати єдності загальноукраїнської мети і соборності українських земель; по-третє, морально-етичні цінності, без використання яких не можна здійснити економічне відродження української нації; по-четверте, об'єд-

нання всіх інтелектуальних і політичних сил з метою створення високоефективної національної економіки.

¹ Будзиновський В. Хлопська послість. — Львів, 1901. — С. 31.

² Там само. — С. 40—41.

³ Österreichische Statistik. — Wien, 1909 — Bd. 83, H. 5. — S. 4.

⁴ Злупко С. Ідейна боротьба аграрно-селянського питання в Галичині (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) — Львів, 1960. — С. 9.

⁵ Кравець М. Селянство Східної Галичини і Північної буковини у другій половині ХІХ ст. — Львів, 1964. — С. 117.

⁶ Андрусак М. Перемишль в історії України до 1918 р. // Перемишль західний бастион України. — Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. — С. 59.

⁷ Франко І. Зібрання творів: В 50 т. — Київ, 1984. — Т. 41. — С. 510.

⁸ Там само. — Київ, 1986. — Т. 49. С. 179—180.

⁹ Винатович І. Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964. — С. 139.

¹⁰ Андрусак М. Перемишль... — С. 62.

¹¹ Станімір О., Мосора В., Бук А. Роля Перемишля в економічнім відродженні західних окраїн // Перемишль Західний бастион України. — С. 230—231.

¹² Цит. за: Витанович І. Історія українського кооперативного руху. — С. 162.

Іван Патер

ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМИЩИНА

ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У БЕРЕЗНІ—ЧЕРВНІ 1915 РОКУ

(За матеріалами ЦДІА України у Львові¹)

Перша світова війна стала великою катастрофою для народів світу. В смертоносне полум'я війни раніше чи пізніше було втягнуто 33 країни, що мобілізували 65 млн. солдатів, з яких 10 млн. загинуло і 20 млн. поранено. Жертви серед цивільного населення були майже такі самі². Війна мала не лише масовий, але й тотальний характер.

Росія мобілізувала 4—5 млн. солдатів, з них 3,5 млн. озброєних, австро-угорська армія налічувала близько 450 тис. озброєних вояків і 3 млн. 350 тис. резервістів³.

Для українців війна була дуже тяжкою. Адже вони билися по обидва боки воюючих сторін, тобто змушені були вбивати один одного, вмираючи за імперії, які не лише ігнорували їхні національні інтереси, але й прагнули, зокрема Росія, знищити їхній національний рух.

Протягом усього періоду війни Галичина була ареною найбільших і найкровопролитніших побоїщ на Східному фронті.

що розтягнувся від Балтики до Карпат з переважним числом російських військ. Населення Галичини зазнавало страшних збитків і руйнувань та спустошень, спричинених воєнними діями, а також брутальністю як російських, так і австрійських військ. Росіяни, які більшість свого війська кинули на здобуття Галичини, швидко просувалися вперед і 2 серпня досягнули лінії Бугу і Серету, а 3 вересня без бою зайняли Львів.

Не гаючи часу, уряд почав здійснювати свою політичну програму — винищення українства, яку Дмитро Дорошенко назвав «галицькою руїною». Головнокомандувач російської армії, великий князь Микола Миколайович, звернувся до населення Галичини, намагаючись облудними словами приховати справжній намір анексії краю: «Многостраждальне Братіє Русі, повстань назустріч російським солдатам. Визволювані Руські Браття! Всім нам знайдеться місце в лоні Матушки Росії»⁴.

Генерал-губернатором Галичини царський уряд призначив графа Георгія Бобринського, який у своїй програмній промові перед представниками Львова заявив: «Я буду тут заводити російську мову, закон і устрій»⁵.

У маніфесті великого князя Миколи Миколайовича, виданому до польського народу, говорилося про відновлення Польщі і сповнення мрій батьків і дідів. А військове управління Львова та інших галицьких земель видало розпорядження, в якому йшлося про «поворот» під російське панування⁶.

Велика маса російського війська заливала Галичину, наближуючись до Перемишля — єдиної австрійської твердині у краю. 15 вересня 1914 р. з міста виїхала австрійська начальна і команда етапів, підірвано допоміжні мости через Сян, евакуйовано розквартировані тут запасні формування і чимало цивільного населення. Саме з огляду на небезпеку облоги міста австрійська військова влада влаштувала цю евакуацію для тих, хто не мав тримісячного запасу харчів, — спочатку добровільну, потім примусову.

Внаслідок цієї евакуації населення Перемишля в 1915 р. зменшилося з 54692 до 17000 мешканців⁷. Українців австрійська влада вважала за «зрадників», і тому мало хто з них залишився. Так, з учителів Перемиської української гімназії залишився тільки Іван Мануляк.

Перед наступом царської армії в Перемишлі відбулися масові арешти українців. Тисячі людей, сотні священників звинувачено в шпигунстві та москвофільстві і вивезено до концентраційного табору Талергоф в Австрії. Не тільки справжніх русофілів, але й свідомих українців запроторено було тоді до Та-

лергофу, як, наприклад, відомого українського діяча, посла до австрійського парламенту о. Степана Онишкевича⁸.

Доходило до нечуваних у цивілізованому світі знущань солдатів. 15 вересня 1914 р. мадярські гонведи порубали шаблями 43 невинних українських безборонних людей на вулицях Перемишля. Взагалі, статистика свідчить, що 36 тисяч цивільних українців розстріляно й повішено, стільки само загинули в австрійських концтаборах. Це був великий удар по українському національному рухові в Галичині і наслідок австрійсько-польської співпраці⁹.

16 вересня 1914 р. росіяни підступили до Перемишля. Того ж таки дня австрійське командування віддало командувачеві фортеці, генералові Г. Кусманеку, наказ, в якому зазначалося, що фортеця повинна оборонятися власними силами і до останнього. 17 вересня почалася перша облога Перемишля 300-тисячним російським військом під командуванням ген. Радко-Димітрієва, який перед тим був болгарським послом у Петербурзі.

Але під Перемишлем він, як і в сербсько-болгарській війні, не здобув собі слави. Внаслідок наступу 4—8 жовтня австрійське військо, по заняттю Ряшева, Ланьцута, Ярослава та по боях поблизу Барича, прогнало росіян з-під Перемишля і знову вступило до фортеці. Перша облога твердині коштувала росіянам близько 3—4 тис. убитих і 6—7 тис. поранених вояків. Російське військо відступило на лінію Медика — Старий Самбір¹⁰.

Однак перерва в облозі Перемишля була недовгою, і 4—5 листопада розпочато нове оточення фортеці, яке закінчилося 8 листопада. Друга облога Перемишля росіянами тривала 137 днів — від 8 листопада 1914 до 22 березня 1915 р.¹¹ Тут було сконцентровано 120 тис. дійсного складу гарнізону і близько 30 тис. цивільного населення¹². Під час другої облоги Перемишля російське військо окупувало Галичину до Карпат і Дунайця. Українське населення недоброзичливо ставилося до окупантів і покладало надію на неспроможність росіян здобути Перемишль. Сподівання українців висловив Василь Щурат у своєму вірші «Перемишлеві», опублікованому у віденському календарі «Просвіти» на 1915 р.

Становище людей у Перемишлі через нестачу їжі ставало дедалі нестерпнішим. У лютому 1915 р. російське військо розпочало операцію замкнення кільця навколо міста. Щоправда, ген. Кусманек спробував 19 березня вийти з оточення, але, натрапивши на сильний опір росіян, не зумів цього зробити. 22 березня Перемишль впав, перш за все з причини вичерпання

всіх запасів харчів і голоду¹³. Відступаючи, ген. Кусманек звелів підірвати всі укріплення.

Здобуття Перемишля російська преса подавала як переломний момент війни. Вона оголосила, що падіння Перемишля означає кінець панування Австрії в Галичині і є вирішальною подією цілої війни, так само як падіння Порт-Артура було вирішальним для російсько-японської, а падіння Мецу — для французько-німецької війни 1870 р. Верховний головнокомандувач царської армії, князь Микола Миколайович, перебрав Перемишль у місце свого посідання й організував приїзд до міста Миколи II, щоб засвідчити перед цілим світом вагу російської перемоги¹⁴.

Із здобуттям Перемишля і прилеглих до нього територій була утворена Перемиська губернія — 4-та галицька губернія, а Перемишль став її центром під час російської окупації. В телеграмі від 4 квітня 1915 р. до губернатора в Ярослав, де якийсь час перебувало управління, зазначено, що відповідно до вказівки головнокомандувача нову губернію слід іменувати Перемиською¹⁵.

Внаслідок діяльності канцелярії Перемиського губернатора відклалися документи, які тепер становлять фонд № 645 ЦДАЛ України у Львові. Документація канцелярії, що велася російською мовою, збереглась не повністю і лише частково відображає діяльність перемиського губернатора.

З документів довідуємося, що тимчасово виконуючим обов'язки Перемиського губернатора було призначено Чернівецького губернатора, камер-юнкера двору Його Імператорської Величності С. Д. Євреїнова, про що той телеграмою від 3 квітня 1915 р. повідомив Военного генерал-губернатора Галичини, графа Бобринського: «Другого квітня прибув до Ярослава, приступив до управління Перемиською губернією»¹⁶. Тоді ж таки він повідомив про своє призначення начальників повітів і поставив вимогу всі рапорти, донесення і службове листування подавати в Ярослав до губернаторського управління¹⁷.

До складу губернії входило 14 повітів: Ярославський, Чесанівський (центр — м. Любачів), Мостиський (центр — м. Судова Вишня), Яворівський, Самбірський (центр — м. Новий Самбір), Старосамбірський, Добромільський, Переворський, Ланьцутський, Ряшівський, Кольбушівський, Нісський (центр — м. Ніско), Перемиський, Тарнобжеський¹⁸.

Начальниками повітів було призначено російських дворян і чиновників, наприклад, начальником Ярославського повіту — статського радника, колишнього проводаря дворянства Се-

мена Семеновича Коморного, Яворівського повіту — князя Урусова, Старосамбірського — князя Костянтина Миколайовича Гагаріна, Ряшівського — барона Юрія Мейндорфа¹⁹. Наказом Воєнного генерал-губернатора Галичини за № 187 від 15 березня 1915 р. начальником Перемиського повіту було призначено гвардії полковника Михайла Михайловича Кирякова, який перебував у Галичині від жовтня 1914 р.²⁰, а виконуючим обов'язки поліцмейстера Перемиського міського поліцейського управління — колезького асесора²¹ Леоніда Миколайовича Федорова, який перед тим був помічником пристава Петроградської столичної поліції²².

Дуже важливими і цікавими для вивчення історії Перемищини того часу є статистичні дані про земельні угіддя, кількість і склад населення за повітами, зібрані на початку 1915 року. В таблиці, поданій губернаторові, вміщено докладну інформацію про кількість орної землі, луків, пасовиськ, лісів, озер, боліт тощо. Ми ж наведемо тільки дані про загальну кількість землі по повітах, кількість і склад населення станом на 1911 рік. Так, Ярославський повіт нараховував 132706 га землі, 145910 мешканців серед яких було близько 50000, тобто 40 %, «русских»²³ (українців — І. П.); 72 тис., або 49 %, поляків і понад 16 тис., або 11 %, євреїв; Чесинівський повіт — відповідно 72116 га, 86759 мешк., з них 70 % «русских» і 30 % поляків; Мостиський — 73257 га, 87814 мешк., з них 60 % «русских», 30 % поляків, решта — євреї; Яворівський — 86243 га, 87423 мешк., з них 70 % «русских» і 30 % поляків; Самбірський — 105885 га, 107445 мешк., переважна більшість «русского» населення; Старосамбірський — 71234 га, 59507 мешк. з переважною більшістю «русского» населення; Добромільський — 62961 га, 72311 мешк., теж з переважною більшістю «русских»; Переворський — 38824 га, 57043 мешк., повіт польський, у східній частині «русские» острови серед польського населення; Ланьцутський — 86396 га, 93532 мешк., повіт польський, «русские» поселення тільки в північно-східній частині; Ряшівський — 115687 га, 143177 мешк., населення виключно польське, 2—3 «русские» гміни; Кольбушовський — 85747 га, 73859 мешк., більшість поляків, 2—3 «русские» гміни; Нісський — 98410 га, 69609 мешк., населення виключно польське, 2—3 гміни «русские»; Перемиський — 103516 га, 158907 мешк., більшість «русские», хоч у самому місті більшість поляків і євреїв; Тарнобжеський — 103362 га, 77227 мешк., населення виключно польське²⁴.

У доповіді начальника Перемиського повіту (квітень 1915 р.) подано короткі відомості про повіт, зокрема вказано, що його

площа становить 9412,5 км², на території є 123 гміни, з яких 22 розорені. Чисельність населення за даними 1909 року становила 144361 осіб, серед них налічувалося господарів: русинів (українців) — 10474, поляків — 3446, євреїв — 848, разом 14768. Площа селянського землеволодіння нараховувала 65 тис. моргів, 52-х приватних власників до 60 тис., з яких 7 євреїв мали від 50 до 500 моргів. Найбільшими маєтками володіли графи Любомирські — до 13,5 тис., князі Сапеги — до 8,5 тис., граф Стадницький — до 3,5 тис., граф Павликовський — до 7,5 тис. моргів. За земельною площею найбільшими гмінами вважалися: Валява — 1000, Биків — 1500, Тисова — 1050, Болестрашичі — 2000, Малковичі — 1300, Вишатичі — 3000, Медика — 2500, Сільниця — 2200, Пикуличі — 1100 моргів²⁵. У доповіді про Перемишль вказувалося, що у місті в 1914 р. жило 45 тис. мешканців²⁶.

Для зміцнення царської влади на окупованих галицьких землях граф Бобринський видав обов'язкову постанову для місцевих судових установ, затверджену верховним головнокомандувачем 21 лютого 1915 р. У ній, зокрема, підкреслювалося, що вищий нагляд за здійсненням правосуддя в Галичині покладається на особливо відряджених для цього осіб, проводиться виходячи з австрійських матеріальних і процесуальних законів, але не від імені австрійської верховної влади, а «во имя закона». Судовою мовою була тільки російська і «местные под-наречия». Тимчасово допускалося вживання польської мови²⁷.

Окупувавши Галичину, російська влада не дозволила українцям відкрити жодної своєї інституції, книгарні чи бібліотеки. За розпорядженням генерал-губернаторства всі українські школи було закрито, а українські вчителі мусили вивчати російську мову. Закрито також всі клуби, товариства, з'ясовувано благонадійність директорів банків і страхових товариств²⁸. Всі періодичні видання, які видавалися в Галичині, зокрема у Львові, відповідно до наказу генерал-губернатора обов'язково надсилалися у 2-х примірниках до Публічної бібліотеки Петрограду²⁹.

Перемиський губернатор циркуляром, виданим 5 квітня 1915 р., зобов'язав начальників повітів подати відомості про все майно, що належало організаціям, діяльність яких була спрямована проти Росії³⁰.

У наказі губернатора від 24 квітня 1915 р. начальників повітів повідомлялося, що дозвіл на будь-яке періодичне видання в завойованих областях може бути наданий лише зі згоди головнокомандувача армії фронту, вимагалось подавати про це прохання лише із своїми висновками³¹.

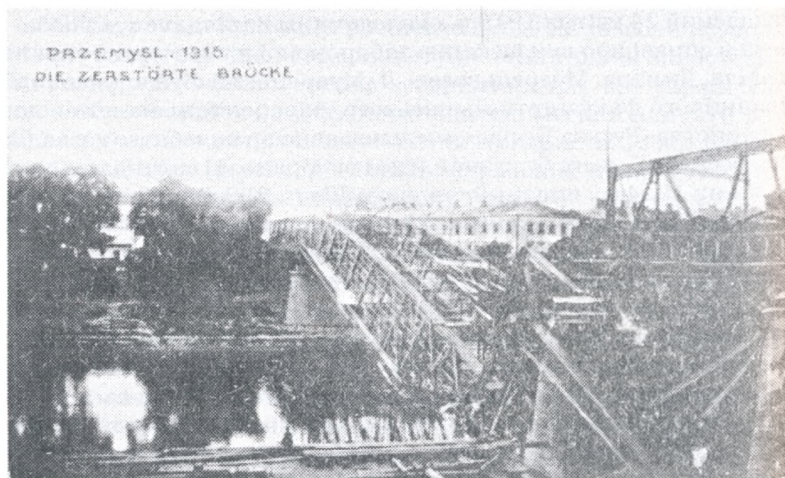
Натомість полякам царська влада дозволила відкривати школи, книгарні, бібліотеки, інституції. Це засвідчує рапорт поручника К. А. Лобанова-Ростовського від 21 березня 1915 р. про розслідування діяльності католицького товариства дрібного кредиту в м. Любачеві. У рапорті поручник, зокрема, писав: «В Любачеві, що є з чисельною перевагою греко-православного населення, містом «руським» (українським — І. П.) і яке навіть в австрійські часи мало «руське» (українське — І. П.) міське управління, нині міським головою перебуває поляк п. Шопінський, призначений за поданням п. повітового начальника. Місто отримало в позику кредит з Крайового банку (у Львові — І. П.) для забезпечення бонів міської каси. Видані банком гроші вживаються на розсуд міського голови для виплати зарплатні польським вчителям і допомоги виключно для польського населення. Це викликає незадоволення згаданими діями міського голови. Мешканці міста Любачева вважають, що гроші, отримані для забезпечення міського майна, є обов'язковими для міста, повинні бути витрачені для загальноміських потреб Любачева як «руського» (українського — І. П.) міста, а не отримувати одностороннє призначення допомоги полякам, яка надається за рахунок «руського» (українського — І. П.) населення»³².

Зайнявши галицькі землі, російська адміністрація розпочала загальний наступ на український рух (або «мазепинство», як його називали царські чиновники), переслідування українофілів. Серед матеріалів фонду міститься «Протокол дізнання складений 24 квітня 1915 р. околдочним наглядцем м. Любачева в справі про конфіскацію забороненої літератури в українофіла Дмитра Мудрецького». Д. Мудрецький був студентом правничого факультету Львівського університету, належав до товариства «Руська Бесіда», «человек явно враждебного взгляда на Россию». У нього було знайдено і відібрано: 1) календар «Свобода» на 1914 р., виданий спілкою «Діло»; 2) 3-й том повістей і оповідань Ієроніма Аноніма; 3) 2-й том закордонного, забороненого в Росії видання «Кобзаря» Т. Шевченка; 4) працю Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» в українському перекладі; 5) повість Адама Креховецького польською мовою «Jestem»; 6) три номери газети «Діло», «мазепинського» видання спілки «Діло»; 7) два ювілейні листки віршів Т. Шевченка; 8) брошуру М. Лозинського «Українофільство і москвофільство»; 9) програму радикальної партії; 10) четверте число журналу «Лугові вісті» за 1913 р.; 11) брошуру університетської бібліотеки «Наречена із Сан-Домінго»; 12) газету «Вісти Запорожжя»; 13) три нарукавні нашивки «Міська стража в Люба-

чеві». Д. Мудрецького було заарештовано, але у зв'язку з відступом російських військ його випустили з в'язниці³³.

Особливу увагу під час російської окупації притягала до себе Українська Греко-Католицька Церква, яку царська влада вважала головним осередком «мазепинства». Було заарештовано і вивезено вглиб Росії главу Церкви, митрополита Андрея Шептицького, який перебував там аж до революції 1917 р. Не витримавши наруги царських офіцерів, які домагалися від нього перейти на православний обряд і навіть опечатали частину єпископської палати, 15 квітня 1915 р. помер Перемиський єпископ Костянтин Чехович³⁴.

Російське духовенство під проводом фанатичних православних єпископів Антонія та Євлогія заходилося силоміць наvertати населення на православ'я. Архієпископ Волинський і Житомирський Євлогій у листі від 20 квітня 1915 р. просив Перемиського губернатора виділити відомству православного віровизнання приміщення учительської семінарії для влаштування у ньому другокласної школи або відповідного їй училища, тому що «такий навчальний заклад входить як необхідний елемент в розроблену схему церковно-шкільної організації»³⁵. Губернатор, своєю чергою, звернувся до архієпископа Євлогія з проханням повідомляти його про відкриття церковно-парафі-

Перемишль. 1915. Зруйнований міст

яльних шкіл на території губернії для обов'язкового особистого ознайомлення начальників повітів з учителями цих шкіл³⁶.

18 травня 1915 р. С. Євреїнов писав Военному генерал-губернаторові Галичини: «Маю честь надати Вашому сіятельству, передану мені начальником Перемиського повіту, полковником Киряковим, заяву архипресвітера Волочинського про обрання його вікарним єпископом Перемиської єпархії і священника Михайла Мреца управителем майна єпископства»³⁷.

Втручання в українське громадське і релігійне життя, арешти і висилки невинних людей — усе це не могло не відбитися на ставленні галицьких українців до російських війська і влади. Так, технік шляхів сполучення Київського округу Михайло Федорович Плющ у пояснювальній записці писав, що хоч за всі підводи, які працюють на мосту через Вислок у с. Тринчі, він платить робітникам згідно зі встановленими цінами, все ж населення настроєне дуже неприязно до росіян³⁸. Тому від начальників різних рівнів вимагалось, щоб за будь-які ворожі щодо російських війська і влади дії мешканців зайнятих областей було покарано³⁹.

Росіянам не дав здійснити їх планів контрнаступ австро-німецьких військ у квітні 1915 р. Саме тоді нібито задля збереження старовинних пам'яток на випадок знищення міста член-кореспондент Російської Академії Наук Е. Шрумило вивіз до Петрограду перемиську єпископську митру-корону Данила Галицького і прапор перемиського «Сокола»

1 травня 1915 р. в Перемишлі було обговорено стан облоги⁴⁰. Відступаючи, царське військо взяло багато заручників. Так, у Мостиському повіті було взято і відправлено до Львова 7 заручників, у містечку Білча Добромільського повіту — 5 мешканців, яких вивезено в Полтавську губернію. В донесенні начальника Яворівського повіту йшлося про 13 заручників — 10 українців і 3 євреїв⁴¹.

У своєму рапорті начальник Кольбушевського повіту Дехтярев доносив губернаторові, що він арештував як заручників п'ятьох євреїв у м. Кольбушевій і двох у м. Ранижові, яких здав у розпорядження командира етапу в Ранижові. Мешканцям цих міст оголошено, що в разі вступу австрійського війська за кожного страченого ними мешканця, запідозреного у співчутті до росіян, буде страчено двох заручників⁴².

Під час відступу, за наказом головнокомандувача 8-ї армії південно-західного фронту військо відбирало в населення худобу і запаси продуктів⁴³, евакуювало тисячі людей. Відповідно до циркуляру Перемиського губернатора від 27 травня

1915 р. примусовому вивезенню підлягали чоловіки віком від 18 до 50 років. В разі потреб армії їх посилали на примусові роботи для укріплення позицій. Населенню дозволялося брати з собою худобу і коней, а залишена худоба підлягала ревізії. Виселенців під поліцейською вартою висилали у Володимир-Волинський, Луцький і Кременецький повіти Волинської губернії⁴⁴. Начальник Чесанівського повіту Бенецький у телеграмі 31 травня 1915 р. повідомляв Воєнного генерал-губернатора Галичини, що на той час із прифронтової смуги вже було сформовано партію евакуйованих у складі близько 3,5 тис. мешканців Ярославського і частини Чесанівського повітів й очікувалося дальше виселення⁴⁵. Ставлення росіян до галицьких українців відомий російських політик П. Мілюков розцінив як «європейський скандал».

Наступ австро-німецького війська на Перемишль успішно завершився, і 3 червня воно знову вступило у місто. «Кусманек — Артамонов — Кнайсль, австрійський, російський і німецький комендант Перемишля, — писав «Вістник Союзу визволення України», — се три стадії в історії кріпости від 22 березня до 3 червня 1915 р.»⁴⁶ Взимку 1915—1916 рр. східний фронт стабілізувався, але війна тривала далі. Уся Галичина, Волинь, Холмщина, Підляшшя опинилися під австрійсько-німецькою окупацією. Українські землі були спустошені, зруйновані і пограбовані, але народ жив надією на відродження своєї державності.

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДАІЛ). — Ф. 645. Канцелярія Перемиського губернатора (1915—1916 рр.). — Спр. 1—236.

² Субтельний О. Україна: Історія. — Київ, 1991. — С. 296.

³ Jabłońska H. Dziennik z obleżonego Przemyśla. 1914—1915. — Przemyśl, 1994. — S. 18—19.

⁴ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — Київ, 1993. — С. 50.

⁵ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. — Київ, 1993. — С. 68.

⁶ Jabłońska H. Dziennik ... — S. 20.

⁷ Перемишль західний бастион України. — Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. — С. 63.

⁸ Там само. — С. 78.

⁹ Нагаєвський І. Історія ... — С. 58.

¹⁰ Вістник Союзу визволення України. — Відень, 1914. — № 2. — С. 2.

¹¹ Перемишль західний бастион України. — С. 63.

¹² Jabłońska H. Dziennik ... — S. 24.

¹³ Вістник Союзу визволення України. — Відень, 1915. — № 15—16. — С. 15.

¹⁴ Вістник Союзу визволення України. — Відень, 1915. — № 21—22. — С. 25.

¹⁵ ЦДІАЛ. — Ф. 645. — Оп. I. — Спр. 3. — Арк. I (далі вказуватимуться тільки номер справи і номер аркуша — I. П.).

¹⁶ Спр. 2. — Арк. 3.

¹⁷ Спр. 2. — Арк. 1.

¹⁸ Спр. 15. — Арк. 1.

¹⁹ Спр. 172. — Арк. 3—4.

²⁰ Спр. 178. — Арк. 1.

²¹ В дореволюційній Росії цивільний чин.

²² Спр. 179. — Арк. 1.

²³ У таких випадках термін «русский» для окреслення національної належності вживано замість «українець». Тим самим царський уряд хотів втілити в життя міф про «російськість» Галичини, називаючи її не інакше, як «давньою російською землею».

²⁴ Спр. 15. — Арк. 1—2.

²⁵ Спр. 16. — Арк. 9.

²⁶ Спр. 16. — Арк. 10.

²⁷ Спр. 3. — Арк. 2.

²⁸ Спр. 3. — Арк. 36.

²⁹ Спр. 11. — Арк. 1.

³⁰ Спр. 71. — Арк. 1.

³¹ Спр. 3. — Арк. 9.

³² Спр. 73. — Арк. 1.

³³ Спр. 94. — Спр. 1—5.

³⁴ Спр. 137. — Арк. 1.

³⁵ Спр. 54. — Арк. 7.

³⁶ Спр. 3. — Арк. 13.

³⁷ Спр. 3. — Арк. 18.

³⁸ Спр. 164. — Арк. 1.

³⁹ Спр. 164. — Арк. 14.

⁴⁰ Спр. 5. — Арк. 21.

⁴¹ Спр. 34. — Арк. 12—13, 14, 20, 212.

⁴² Спр. 31. — Арк. 87.

⁴³ Спр. 36. — Арк. 1; Спр. 35. — Арк. 2; Спр. 31. — Арк. 27.

⁴⁴ Спр. 35. — Арк. 2.

⁴⁵ Спр. 28. — Арк. 1.

⁴⁶ Вістник Союза визволення України. — Відень, 1915. — № 21—22. — С. 25.

Микола Литвин

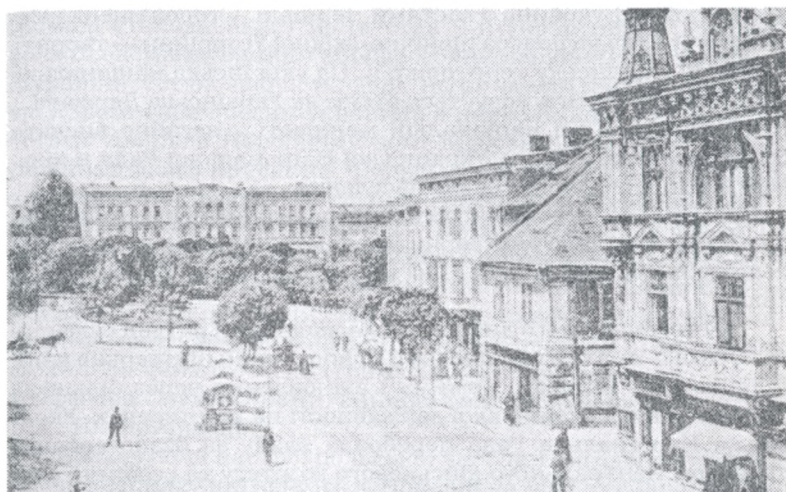
**ПЕРЕМИШЛЬ У СКЛАДІ ЗАХІДНО-
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ**

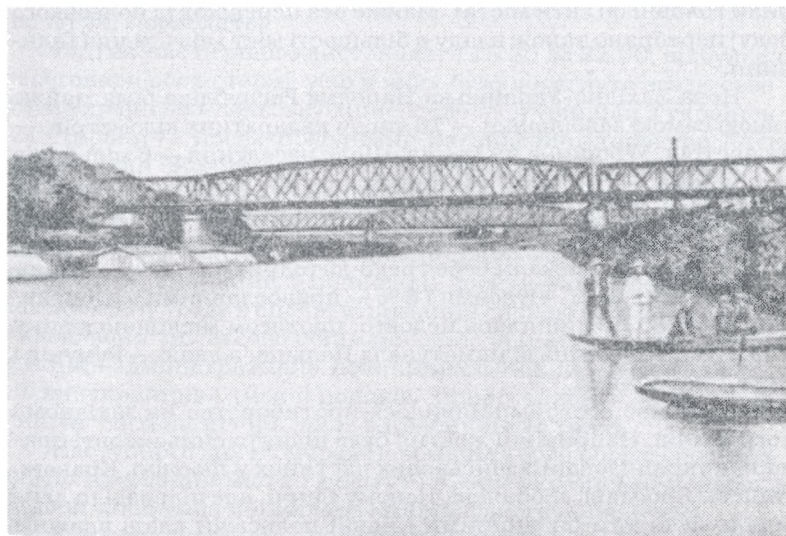

Наприкінці Першої світової війни під могутнім натиском національно-визвольного руху розпалися ще дві донедавна «процвітаючі» імперії — Романівська і Габсбурзька, а на їх уламках виникли незалежні республіки — Польща, Чехословаччина, Угорщина, Югославія, а також Українська Держава. Однак упродовж багатьох десятиліть офіційна польська і радянська історіографія намагалися зобразити утворення Західно-Української Народної Республіки, її злуку з Українською Народною Республікою як явища «буржуазного націоналізму», авантюрний плід Заходу або змову з цісарем тощо. Фактично від людей приховували правду про українську національно-демократичну революцію, визвольні змагання галичан.

Як же все діялося насправді у Східній Галичині і, зокрема, в Перемишлі? Як відомо, в умовах глибокої державної кризи, 18—19 жовтня 1918 року у Львові відбулася конституанта — представницьке зібрання (близько 500 осіб) українських послів до парламенту та Крайових сеймів Галичини і Буковини, єпископату, делегацій українських партій, яке обрало Українську Національну Раду на чолі з досвідченим правником Євгеном Петрушевичем. Були у її складі й перемиські громадські діячі: Андрій Аліськевич, Володимир Загайкевич, Михайло Демчук і Теофіл Кормош. У своєму першому Маніфесті щойно створена

Плоца Ринок. Початок ХХ ст.

Мости над Сяном

Національна Рада урочисто проголосила: «I. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з включенням Лемківщини, північно-східна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творить одноцілу українську територію. II. Ся українська національна територія уконституується отсим як Українська Держава... III. Взивається всі національні меншості... негайно вислати своїх представників до Української Національної Ради в кількості відповідуючій їх числу населення...»¹.

Як бачимо, українські політики орієнтувалися на включення в майбутню державотворчу діяльність не тільки українців, а й поляків, німців, євреїв, що здавна населяли Карпатський край.

Удосвіта першого листопада на львівській ратуші було піднято синьо-жовтий український прапор, який підтвердив капітуляцію монархічного режиму і відновлення через більш як півтисячоліття української державності на цих теренах. Українська Національна Рада перебрала владу за безпосереднім проводом Центрального військового комітету та особисто сотника полку Українських Січових Стрільців, 30-річного народного вчителя з-під Галича Дмитра Вітовського. Того ранку українські військові загони (1500 осіб) фактично безкровно захопили головні об'єкти міста². Майже без перешкод (з польського боку) перебрано також владу в більшості міст і сіл Східної Галичини.

Нова Західно-Українська Народна Республіка була майже такою самою завбільшки — 70 тисяч квадратних кілометрів, — як Австрія, Угорщина чи Греція. Щодо населення — 6 мільйонів мешканців, — то вона залишила позаду Швецію, Норвегію, Фінляндію, Голландію, Данію. Українці становили 71 % населення ЗУНР, поляки — 14 %, євреї — 13 %, інші, переважно німці — 2 %; 62 % вважали себе греко-католиками, 18 % — римокатоликами, 13 % — іудеями і 6 % — православними³. Щоправда, такою ЗУНР лишилася недовго: протягом місяця половину її території силоміць відшматувала Польща, а децю — Румунія і Чехо-Словаччина.

Особливо гострим виявилось протиборство на західному пограниччі. Наприкінці жовтня було піднято синьо-жовті прапори в українізованих військових частинах у Любліні, Кракові, Ряшеві, Ярославі, Любачеві, Новому Санчі, але підрозділи легіонерів були там сильнішими і новій польській владі вдалося нейтралізувати ці заворушення стрільцтва.

31 жовтня поляки на чолі з генералом Станіславом Пухальським намагались обійняти владу й у Перемишлі⁴. Однак цим планам не судилося здійснитись. На допомогу українській громаді стародавнього міста став 9-й український піхотний полк під командуванням хороброго надпоручника Федюшки з Журавиці. Незважаючи на дощ, на ринковій площі зібралось ще й вісім тисяч селян-українців з навколишніх сіл. Відтак у четвер уранці в Народному домі відбувалося урочисте віче, учасники якого присягли: «Польське панування в Перемишлі може прийти тільки по їх трупах». Там-таки було обрано Перемиську Народну Раду (Українську Національну Раду) на чолі з уже згадуваним адвокатом Теофілем Кормошем⁵. До її складу ввійшли 13 осіб — представників інтелігенції, робітників і селян повіту. При повітовій Раді створено низку комісій: військової, фінансової, харчової, санітарної тощо. Її органом став часопис «Воля». За фінансової підтримки директора жіночого лицю, професора Олекси Яреми, вийшло три числа вечірньої газети (5, 7, 10 листопада).

Враховуючи настрої польської частини населення міста, а також неабияку активність легіонерів на чолі з генералом Пухальським, члени повітової Ради вирішили відразу ж розпочати конструктивний діалог з польською громадськістю, яка прагнула будь що включити Перемишль до складу відроджуваної II Речі Посполитої.

Відтак уже першого листопада, з 15.30 до 22.00, відбулися переговори обох сторін, у ході яких було досягнуто згоди створити українсько-польську комісію, до якої увійшли з української сторони — посол Володимир Загайкевич, директор Каси хворих Іван Жовнір, директор гімназії Андрій Аліськевич і професор гімназії Михайло Демчук, а з польської — професор гімназії Фелікс Пжиємський і троє адвокатів: Леонард Тарнавський, Йозеф Мантель, Володимир Блажовський. Пізно вночі восьмеро членів комісії підписали досить-таки розважливу і компромісну угоду в справі утримання спокою і порядку, згідно з якою вони тимчасово обіймали владу в місті і повіті. Для виконання адміністративно-поліційних функцій було створено з тисячі українців і тисячі поляків спільну міліцію⁶. Крім Перемишля, спільна міліція діяла в Красичині та Бірчі.

Наступного дня на мурах Перемишля було розклеєно відозву «До населення міста і повіту!», в якій українсько-польська комісія закликала «до спокою і громадського порядку».

Комісію підтримала Жидівська Національна Рада, створена в Перемишлі 3 листопада. Того самого дня виникла й Поль-

ська Рада Народова. У своїй першій відозві вона закликала поляків не занепадати духом і відночас... не виконувати наказів свого генерала Пухальського (до речі, обраного до складу комісії) про роззброєння польських частин на Засянні⁷.

Поспішна відозва поляків украї дестабілізувала політичну ситуацію в повіті. У той час, як зазначає газета «Воля» від 5 листопада 1918 р., «польські легіоністи підступом роззброїли 9-й полк, а його офіцерів інтернували. Рівночасно на даний поляками знак стали озброюватися польські студенти і провокувати українське населення. Кілька озброєних недоростків, видно на приказ своїх провідників, вдерлися навіть до палати нашого єпископа Коциловського і шукали там оружжя і амуніції. Провокаційне поведіння польських загорільців викликало незвичайне обурення серед українського населення в Перемишлі і околиці. Здавалося, що ще хвиля і прийде до оружно́ї розправи... Дійшло до того, що в ніч з суботи на неділю якісь польські загорільці острілювали з машинового кріса Медику і ранили кількох селян. Та загорільість потягнула за собою обсаження Перемишля українськими військами»⁸.

Провокаційна поведінка легіонерів змусила Українську Національну Раду перейти до рішучих дій. О п'ятій ранку 4 листопада підпорядковані їй п'ять українських сотень роззброїли польські сторожі у всьому місті, крім Засяння. Учасник бою, старшина Віктор Петрикевич, згадує, що в нічних сутичках загинули двоє стрільців і п'ятеро легіонерів. Тоді ж таки інтерновано генерала Пухальського і декілька польських підрозділів⁹. Уранці Українська Національна Рада оголосила, що перебирає у свої руки владу, а також закликала:

«Горожани! Волею Українського народу утворила ся на українських землях бувшої австро-угорської держави Українська Держава з осідком у Львові.

Українська Національна Рада є верховною властю Української Держави.

Делегация сеї Української Національної Ради в Перемишлі обняла з нинішнім днем в Перемишлі і в повіті владу.

Всі прилюдні будинки обсажені українським військом.

Горожани! Взиваємо Вас всіх без рїжницї народности і віроісповідання до безуслівного спокою і послуху нашим зарядженням.

Брами домів належить замикати в 8 год. вечером.

Продажа палених напоїв є безуслівно заказана.

Горожани! Запоручаємо Вам безпечність публичного порядку, життя і майна.

*Апровізацією міста і повіту займемо ся щиро.
Просимо о повне довіре і о поміч.
Працювати будемо для добра всего населення совісно і без-
сторонно.*

Перемишль дня 4, падолиста 1918.

Управа міста Перемишля¹⁰.

Усе ж, діяльність спільної комісії не припинялась і в наступні дні. На той час збройне протистояння сторін ще більше посилилося. П'ятого листопада в Бушковичах легіонери зарубали чотирьох стрільців, а в деяких селах реквізували худобу й арештували невинних людей. Стрелець Віктор Петрикевич згадує, що на Засянні легіонери в час богослуження, погрожуючи револьвером о. Васильківському, зробили ревізію в каплиці ОО. Василян. Ці всі факти, власне, мала розглянути спільна комісія. Але 10 листопада о год. 12.30 діяльність комісії було перервано. Переїхавши міст, перед двірцем з'явився польський бронепоезд (далі колію було розібрано) і почав обстрілювати міські квартали. У двогодинному бою з грізною машиною загинули двоє стрільців.

11 листопада польське командування стягнуло під місто чимале підкріплення і запропонувало українцям о год. 12.00 скласти зброю. Вісім сотень вояків-українців вирішили не здаватися. Тоді о год. 12.15 легіонери розпочали артилерійський обстріл центральної частини міста. В жидівській дільниці запалали будинки, зав'язалися запеклі бої на вулицях Францісканській і Міцкевича. У хід пішли ручні гранати. О десятій вечора легіонери зайняли центр міста. І щойно 13 листопада з міста відступили українські січовики з казарм на вулиці Тихій. У той день загинули троє українських старшин і декілька стрільців, полонено 30 січовиків. Українські захисники покинули місто, так і не дждавши підкріплення зі сходу¹¹.

Навколо Перемишля запалало справжнє полум'я війни, яке вдалося згасити аж весною 1919 р. На той час під натиском галлерівських військ знесилена Українська Галицька Армія відступила на Тернопільщину, а згодом і за Збруч. Нова влада інтернувала близько 1 тис. українців Перемишля, а на місцевих євреїв наклала контрибуцію у сумі 3 млн. корон¹². Загалом, за даними Міжнародного Червоного Хреста, у вересні 1919 р. в таборах інтернованих Польщі перебували 23 і 33 українців, з них у Перемишлі — 1643 осіб, Пикуличах — 1178, Домб'ю — 2140, Вадовицях — 3474, Ланьцуті — 920, Тарнові — 5013. Незважаючи на поразку ЗУНР і УНР, українство Надсяння вірило у відродження Української Держави.

¹ Діло. — 1918. — 20 жовтня.

² Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. — Львів, 1990. — С. 63—71.

³ Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки // Календар «Просвіти» 1921. — Львів, 1920. — С. 100—101.

⁴ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (CAW). — WBH 13. — К. 3—21.

⁵ Український голос. — 1920. — 1 листопада.

⁶ Воля. — 1918. — 5 листоп.; Konieczny Zd. Walki polsko-ukraińskie w Przemyślu i okolicy. — Przemyśl, 1993. — S. 15—20.

⁷ AP w Przemyślu. Polska RN. Afisz; Kaput W. Akta dotyczące działalności Polskiej Rady Narodowej w Przemyślu. Listopad 1918 — Luty 1919 // Przemyskie Zapiski Historyczne. — Przemyśl, 1974. — S. 109—110.

⁸ Воля. — 1918. — 5 листопада.

⁹ Biblioteka Narodowa. — Oddział rękopisów. — Mf 69010.

¹⁰ AP w Przemyślu. Polska Rada Narodowa w Przemyślu. — Sygn. 26. — K. 12.

¹¹ Литвин М. Революційний падолист 1918-го у Перемишлі // Перемиські дзвони. — 1992. — № 10—12. — С. 18—20; Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. — Kraków, 1990. — S. 154—159.

¹² Biblioteka Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu. — Dział rękopisów. — Sygn. 22. — K. 10, 58.

¹³ Український прапор. — 1920. — 6 січня.

Олександр Колянчук

УКРАЇНЦІ В ТАБОРАХ ПЕРЕМИШЛЯ

(1918–1921)

На початку Першої світової війни Німеччина й Австро-Угорщина влаштували на території майбутньої II Речі Посполитої Польщі табори для полонених вояків армій європейських країн. Згодом, коли на арену військових подій увійшли також Польща та Україна й почалися польсько-більшовицька і польсько-українська війни, мережа таборів розрослася й охопила близько тридцяти місцевостей у різних районах Польщі¹. Під час воєнних подій в Україні в 1918—1920 рр. у таборах Польщі перебували полонені вояки Української Галицької Армії і Червоної Української Галицької Армії, а після зірвання польською стороною військової конвенції з Україною, підписаної 24 квітня 1920 року, — ще й інтерновані вояки Армії Української Народної Республіки. В ході польсько-української війни в Галичині у таборах Польщі опинилося також близько ста тисяч інтернованого «превентивно» українського цивільного населення Галичини та Волині².

БАКОНЧИЦІ, ЗАСЯННЯ, ПИКУЛИЧІ

Особлива роль у табірній системі Польщі обговорюваного періоду припала трьом перемиським табороам — у Бакончицях, Засянні і Пикуличах, а також таборів в Ланьцуті. Фактично це були перехідно-розподільні пункти, з яких полонених та інтер-

нованих українців пересилали до таборів Центральної та Західної Польщі. Від середини листопада 1918 р. до квітня 1921 р. в Пикуличах у різні періоди перебували від п'яти до двадцяти тисяч полонених вояків Української Галицької Армії, «превентивно» вилучених з нормального життя українців та інтернованих в останній період функціонування табору вояків союзника у війні Польщі з більшовиками — Армії Української Народної Республіки. Більш як 5 тис. полонених вояків Української Галицької Армії перебували в бараках табору на Засянні, де на початку Першої світової війни квартирувався 10-й полк піхоти Австрійської армії. З превентивно інтернованих українців в Бакончицях було сформовано спеціальні робітничі бригади³.

Через велику концентрацію вимучених воєнним лихоліттям людей, в умовах антисанітарії, холоду і голоду в перемиських таборах панувала епідемія тифу і дезинтерії. Щодня лише в Пикуличах вмирили від 20 до 100 табірників. Улітку 1919 р. в Пикуличах на шпитальні потреби виділено чотири табірні бараки, в яких покотом лежали 1800 хворих на тиф, стільки само хворих перебували у військових шпиталях. Така ситуація втримувалася до кінця 1919 р.

«В Пикулицьких бараках діються річі непонятні, — писав у перемиському тижневику «Український голос» у грудні 1919 р. Роман Гамчикевич. — Тиф і червінка лютяться там з неможливою силою, і нема для них ніякого стриму. Бувають дні, коли смертність доходить до ста випадків. А коли приймемо, що число українських полонених виносить дві тисячі, то легко обчислити, що за добрий місяць Самаританська поміч в Пикуличах не буде мати що робити. Не знаю, чи в якому таборі полонених на світі случается щось приблизно подібного, це одначе, що тепер в Пикуличах діється, переходить уже всякі границі...»⁴

Інтерновані в Пикулицькому таборі пізньої осені 1918 р. українці з таких сусідніх районів, як Мостиська, Самбір, Рава-Руська, Дрогобич, Яворів та ін., регулярно одержували харчі, білизну та одяг від родин. Полоненим воякам Української Галицької Армії та інтернованим «превентивно» з подальших районів Східної Галичини надавали допомогу мешканці Перемишля та всього Надсяння. Її організаторами були Самаританська Секція та Союз Українок в Перемишлі. Серед найактивніших членів Самаританської Секції — відомі громадські діячі О. Ціпановська, М. Борисова, Т. Дмоховська, К. Фуяревич, М. Колодієва (заразилася тифом і померла), д-р Володимир Загайкевич і д-р С. Дмоховський. Коли полонених та інтернованих з Пикулицького табору перевозили в інші табори, поміч перемишлян

не переривалась, а зібрані гроші преказувано спеціальними посланцями до Домб'я, Кракова, Баранова, Вадовиць⁵.

Найбільшу жертовність виявили жінки Пикулич, зокрема активістки Самаританської Секції М. Колодій, К. Стихівна, М. Кубік, А. Дружник, Ю. Микита, К. Костик, А. Терлецька, Е. Качмар та М. Качмарська. З зібраних в Пикуличах і сусідніх селах продуктів вони щоденно готували більше 500 обідів для табірників та хворих у шпиталях. Згодом філії Самаританської Секції організувались у навколишніх селах: Коровниках, Негрибці, Горохівцях, Сільці, Германовичах, — а жертводавцями були тисячі мешканців та різні суспільно-освітні українські організації й установи Надсяння⁶.

Табірники висловлювали вдячність громаді на сторінках місцевої української преси:

«... Неволя прибила нас на душі і тілі і віддаючи нас на ласку і неласку судьби, — писали схвильовані вояки. — Обдерті, голодні животіли ми радощами кращої долі. І для нас в такому стані кожне слово розради являється цілющим ліком. Здається, що ми з приходу кожної щирої людини переносимось з брудних поміщень неволі до своїх домів, вертаємось між свої рідні і радіємо родинним щастям... Щиро горячо, з глибини самої душі дякуємо шановній громаді, Олені Кунковій з Перемишля, Марії Колодій з Пикулич і іншим за їх безпримірну доброту і важку працю, приодіння і прокормлення полонених в таборі Пикуличі...»⁷.

Серед полонених українців перебувала також велика група старшин військового духовенства, яке поділяло долю усіх табірників; смертність у цій групі також була на черзі дня. У табірному шпиталі в Пикуличах лише протягом лютого 1919 р. померли семеро священиків. Це були Михайло Гук, Николай Павлюк, Николай Кубельник, Матей Сенько, Олекса Аксюк, Яків Бідачко та Дмитро Вуйцік. Ще в листопаді 1919 р. в таборі перебували військові старшини-духівники Олекса Висоцький, Михайло Джурля, Василь Яцкович, Іван Величовський, Альфред Паславський, Роман Зозуляк, Рілінг Герман, Юлій Стець, Антін Баруцький, Іван Яременко, Степан Кушнір, Володимир Якубович, д-р Михайло Західний, Юрій Шепарович, Петро Мриглод, Степан Конрад, Василь Окіс, Ярослав Дякон, Ярослав Шавала, Данило Федик, Гриць Макітра, Олекса Солук, Іван Левицький, Остап Ганкевич, Роман Чепеленко з Полтави та Іван Федорів з Волині⁸.

ПОЛОНЕНІ ТА ІНТЕРНОВАНІ ПЕРЕМИШЛЯНИ

Близько тисячі полонених вояків українських військових формувань, які брали участь в польсько-українських боях у Перемишлі і на Перемищині в листопаді-грудні 1918 р., та чільних діячів Перемишля і Надсяння, інтернованих в середині листопада 1918 р., — після тимчасового перебування у в'язниці і таборі в Пикуличах перевезено до таборів у Баранові, Вадовицях і Домб'ю⁹. Від середини листопада 1918 до кінця лютого 1919 р. в таборі інтернування в Баранові серед інших перебувала з львівським професором К. Студинським відома художниця, мешканка Перемишля Олена Кульчицька¹⁰. В таборі Домб'є поблизу Кракова ув'язнено таких чільних діячів, як д-р Теофіл Кормош, д-р Володимир Загайкевич, Ізидор Білинський, Іван Паславський, Андрій Сабат, Олексій Ярема. Інтернування було нагодою до влаштування своєрідних «театральних» видовищ. Наприклад, відомого діяча створеної на початку 1918 р. Української Народної Ради, перед тим посла Австрійського парламенту, члена урядуючої кілька днів у Перемишлі українсько-польської комісії, згодом посла і віце-маршала польського Сейму II Речі Посполитої Польщі д-ра Володимира Загайкевича забрали хворого з дому лише в спідньому одязі і так вели містом до в'язниці¹¹. Подібне видовище було влаштовано наприкінці червня 1919 р. з українськими старшинами, взятими в полон під Золочевом і привезеними до табору в Пикуличах. З залізничного двірця в Перемишлі до табору в Пикуличах їм організували «прогулянку» вулицями міста. Більшість з них були без сорочок, частина — босі або в порваних черевиках¹².

В інтернованих, як звичайно, відбирали гроші. Таку процедуру виконували кваліфіковані працівники таборів, і зарадити собі з тим могли лише особи, котрі передбачали її або вже мали досвід з інших перехідних таборів, як, наприклад, ген. Мирон Тарнавський, який перебував у Домб'ю разом з перемишлянами¹³. Великій групі інтернованих, зокрема чільним діячам, було заборонено будь-які контакти навіть з найближчими. Наприклад, д-рові Володимирові Загайкевичу не дозволено контактувати з дружиною, хоч вона постійно перебувала в Кракові і весь час зверталася з проханням у цій справі до керівництва табору. Д-р Володимир Загайкевич повернувся з табору Дом'є щойно в листопаді 1919 р.¹⁴

ВІЙНА ЗАКІНЧИЛАСЯ — ТАБОРИ ЗАЛИШИЛИСЯ

У серпні 1919 р. закінчилася польсько-українська війна, в якій брала участь вилучена з другого фронту, тобто українсько-більшовицького, стотисячна Українська Галицька Армія. Та війна забрала життя в 15 тисяч українців і 10 тисяч поляків зі зброєю в руках та в тисяч запроторених до таборів інтернованих цивільних осіб і тисяч полонених; і практично нічого не розв'язала, а навпаки, ще більше ускладнила польсько-українські відносини, фінальним ефектом яких був період Другої світової війни¹⁵. Початок неминучому конфліктові покладено було масовим інтернуванням, зокрема української інтелігенції, та нелюдськими умовами в таборах (з нахабною поведінкою табірної адміністрації включно). Це викликало рішучий протест українських і деяких польських організацій Галичини, багатьох газет і журналів. Львівський тижневик «Вперед» почав навіть друкувати прізвища померлих у таборі Берестя українців, але після публікації 724 прізвищ померлих за період від 27 липня до 4 вересня 1919 р. часопис примушено до мовчанки. Натомість польськомовна газета «Дзеннік Нови» у статті «Пекло в Стшалкові» (табір поблизу Вжесні на Познанщині) вказала на трагічні умови інтернованих українців, серед яких було чимало мешканців Перемищини, і гідну суворого осуду поведінку табірної адміністрації з табірниками¹⁶.

Трагедія українських полонених та інтернованих була темою інтерпеляції послів у Сеймі, розслідувань сеймовою комісією Міжнародного Червоного Хреста. Розслідування підтвердили все, про що йшлося у згаданих газетах і про що писав також перемиський часопис «Український Голос». Заходи ці, як і ведені у Варшаві українсько-польські розмови в справі міждержавного договору між Україною і Польщею та спільних антибільшовицьких дій, сприяли звільненню з таборів частини полонених та інтернованих українців, хоч процес інтернування тривав до кінця серпня 1919 р., ще-бо 25 серпня 1919 р. в таборі на Засянні поселено групу інтернованих чоловіків¹⁷. У таборах Польщі українці перебували також після підписання польсько-української військової конвенції 24 квітня 1920 р. В доповіді начальника Української Дипломатичної Місії в Речі Посполитій Польщі ген. пор. Віктора Зелінського Секції Військових Справ Української Народної Республіки від 18 червня 1920 р. зазначено, що в таборах Стшалково, Домб'є і Пікуличі перебували близько 1000 старшин і 3500 козаків української армії¹⁸. Ця

ситуація втримувалася й у липні 1920 р.: Командувач Дієвої Армії Української Народної Республіки, ген. пор. Михайло Омелянович-Павленко, в рапорті до Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюри писав, що «... в різних таборах Польщі знаходиться зараз біля 4 000 українців — вояків, козаків та старшин...», і просив «... видати розпорядження, щоб вжиті були відповідні заходи щодо повернення вищезгаданих вояків до дорученої мені армії»¹⁹. Однак проблему перебування українців у таборах Польщі не було вирішено до кінця спільної війни з більшовиками. Писав про це 17 вересня 1920 р., по відвідинах таборів, старшина Української Дипломатичної Місії в Речі Посполитій Польщі, сотник Драченко: «в таборах перебуває значна кількість Галичан полонених і інтернованих. Справа їх ще досі не вирішена. Всеж півофіційними заходами удається добитись того, що невеликі групи і поодинокі особи звільнюються з табору і поволі надсилаються на їх бажання до збірної станиці (Ланьцута — О. К.)»²⁰.

До листопада 1919 р. керівники деяких таборів не складали жодних статистичних звітів. Тому про чисельність тих, хто перебував у таборах, сьогодні можна говорити лише на підставі тогочасної преси, спогадів, розповідей різних осіб, а також виходячи з наведених вище матеріалів екзильного Уряду Української Народної Республіки, які тепер стають доступними у Військовому архіві Польщі. За даними першого звіту з таборів, на початку листопада 1919 р. в таборах перебували 29 327 осіб, серед них 13 208 полонених вояків Української Галицької Армії, 2 088 полонених вояків Армії Української Народної Республіки і 6 208 інтернованих²¹. Число це, однак, невдовзі поповнилось інтернованими вояками Української Галицької Армії, які згідно з умовами польсько-українського перемир'я від 19 листопада 1919 р. мали повернутись до місць свого постійного проживання в Галичині, але були інтерновані в таборах Пикуличі і Ланьцут, а згодом через табір у Вадовицях потрапили 15 травня 1920 р. до табору Тухоля²².

У грудні 1919 р. в Пикуличах і Ланьцуті опинилася також частина формувань Армії Української Народної Республіки, які не взяли участі в Першому Зимовому поході з Дієвою Армією ген. Михайла Омеляновича-Павленка на більшовицько-денікінські тили (6 грудня 1919 — 5 травня 1920 р.), а разом з Головним Отаманом Симоном Петлюрою перебували в Польщі. Ці формування роззброєно і відіслано в табори, зокрема в Пикуличах і Ланьцуті. Згідно із спеціальною інструкцією Міністерства Військових Справ Польщі затриманих визнано за «добро-

вольців чужої державної приналежності» і надано їм спеціальний побутовий статус²³. На подібних засадах перебувала в Пикulichах частина 10-тисячної групи полонених українців, які за домовленістю уряду Симона Петлюри з Польщею поверталися з таборів у Німеччині, щоб взяти участь у війні з більшовиками. Місцем їх підготовки — збірною станцею — був табір у Ланьцуті, але з огляду на епідемію тифу згодом другою збірною станицею став табір в Бересті.

Хоч польсько-українську угоду, яка налагоджувала міжнародні відносини, було підписано 22 квітня 1920 р., а воєнну конвенцію — 24 квітня, проте вже в лютому 1920 р. розпочато формування двох з узгоднених у договорі шести українських дивізій, з яких мала складатись українська армія в планованій спільній антибільшовицькій війні. Крім інтернованих українських вояків зі статусом «добровольців чужої державної приналежності», з яких сформовано дві дивізії ген. Марка Безручка і ген. Олександра Удовиченка, українському командуванню підлягали вояки-українці корпусу ген. Бредова, яких інтерновано в Домб'ю, а саме 984 старшин і козаків²⁴, і відділ донських козаків під командуванням осавула Фролова та відділ кубанських козаків на чолі з капітаном Юшкевичем²⁵. Крім того, в складі армії ген. Булак-Балаховича боровся з більшовиками на північ від Києва отаман Іскра-Лохвицький зі своєю бригадою, дійшовши до околиць Чорнобиля²⁶. До спільної з поляками антибільшовицької війни було включено також Дієву Армію ген. Михайла Омеляновича-Павленка.

ЗЛАМАННЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ДОГОВОРУ

Коли ситуація на фронті у змаганнях польсько-українського війська з більшовиками була успішною, Польща, не попередивши українську сторону, 12 жовтня 1920 р. підписала перемир'я з більшовицькою Росією, і тим зірвала польсько-українську конвенцію від 24 квітня 1920 р. 18 жовтня 1920 р. Юзеф Пілсудський у спеціальному наказі високо оцінив участь українського війська в змаганнях з більшовиками: «Наша армія пам'ятає криваві битви, в яких незмінно брало участь, як у дні звитяги, так і в години випробувань, українське військо. Спільно пролита кров і могили героїв заклали нарідний камінь для взаємозрозуміння й успіху двох народів. Нині, після 2 років важкої боротьби з варварським нападником, я прощаюся з прекрасними військами Української Народної Республіки й стверджую, що в найтяжчі хвилини, в нерівних битвах вони

високо несли свій прапор, на якому виписано гасло «За нашу і вашу свободу», що є символом віри кожного чесного вояка»²⁷.

На жаль, найтяжчі хвилини створило українській армії якраз підписане Польщею перемир'я, бо дозволило більшовикам сконцентрувати свої військові формування на українському відтинку й випередити планований наступ українського війська. Армія УНР була змушена перейти ріку Збруч, відтак її роззброєно силами недавнього союзника і скеровано до таборів інтернування²⁸.

Незадовго перед тим, тобто на 10 листопада 1920 р., Армія Української Народної Республіки налічувала 3 888 старшин і 35 259 козаків²⁹. Вона об'єднувала такі військові формування:

Штаб армії зі службами	— 323 старшин і 1386 козаків;
Запорізька авіаційна ескадра	— 9 старшин, 44 козаків;
Команда запілля	— 199 старшин, 592 козаків;
1-ша Запорізька дивізія	— 451 старшина, 3667 козаків;
2-га Волинська дивізія	— 398 старшин, 5375 козаків;
3-тя Залізна дивізія	— 804 старшин, 8421 козак;
4-та Київська дивізія	— 498 старшин, 4216 козаків;
5-та Херсонська дивізія	— 183 старшин, 2057 козаків;
6-та Січова дивізія	— 407 старшин, 4143 козаків;
Кулеметна дивізія	— 371 старшина, 3615 козаків;
Окрема кінна дивізія	— 245 старшин, 1923 козаків.

Командирами окремих дивізій були: 1-ї — ген. Гаврило Базильський, 2-ї — ген. Олександр Загородський, 3-ї — ген. Олександр Удовиченко, 4-ї — ген. Юрій Тютюнник, 5-ї — плк. Андрій Долуд, 6-ї — ген. Марко Безручко, Окремої кінної — ген. Іван Омелянович-Павленко, Командантури запілля — ген. Наум Никонів. Наведені вище формування української армії мали в розрядженні 675 кулеметів, 11 413 багнетів, 2561 шаблю, 74 гармати, 7966 коней, понад 1340 волів, 8 панцерних автомобілів, 2 бронепоезди і 3 літаки.

ПИКУЛИЦЬКИЙ ЕПІЗОД АРМІЇ УНР

Близько 6 тисяч інтернованих вояків Української армії вже наприкінці листопада 1920 р. опинилися в таборі Пикуличі. Це були вояки 1-ї Запорозької дивізії з її командиром, ген. Гаврилом Базильським, частина вояків Кулеметної дивізії (другу частину було відслано до Ланьцута), технічні формування армії та вояки бронепоезду «Кармалюк»³⁰. Статус інтернованих вояків

Української армії був діаметрально протилежний до становища полонених вояків Української Галицької Армії й Армії Української Народної Республіки та інтернованих українців з Галичини і Волині з періоду 1918—1919 рр. Інтернована Армія УНР зберегла надалі свою військову організаційну структуру, в якій функціонували штаби окремих дивізій та ради старшин. Контакти з представниками польської влади відбувалися через покликаних зв'язкових старшин. Усі табори регулярно відвідував своїм вагоном-салонем командир армії ген. Михайло Омелянович-Павленко; в таборі Пикуличі він побував уже на початку грудня 1920 р. З перших днів інтернування і табірної життя велися програмні заняття, видавалися дивізійні газети, а саме «Волохівщина» та «Аванс». Посилену діяльність розгорнули дивізійні культурно-освітні відділи та їх представники в усіх частинах. Невдовзі у підрозділах розпочато лекції й організовано мережу різних курсів, у тому курсів для продовження початкової освіти та підготовчих до продовження навчання в середніх та вищих школах. Активізовано працю творчих колективів. Найбільшу активність у пикулицькому таборі виявили хор полку Чорних запорожців 1-ї Запорізької дивізії, театральна трупа під керуванням режисера Далекого і мистецька студія, очолена художником Запорожцем (імовірно, Павлом Запорожським), який пізніше оселився в Перемишлі і був головним художником іконописної майстерні полковника (згодом генерала) Армії УНР Бориса Палія-Неїло, що з 1921 р. містилась на вул. Смольки, 4 і функціонувала до 1939 р. Мистецька табірна студія від січня 1921 р. отримувала матеріальну допомогу Міжнародної Християнської Організації УМСА. Відколи табір у Пикуличах став місцем поселення інтернованого вояцтва Української армії, не припинялась харитативна діяльність перемишлян, зокрема Самаританської Секції. Зібрані грошові пожертви українці Перемишля переказували також табірникам у Вадовицях, Домб'ю і Ланьцуті³¹.

ПЕРЕМИСЬКИЙ КОМІТЕТ «БРАТ БРАТОВІ»

Коли в березні 1921 р. інтернованих українських вояків переведено з Пикулич до табору у Вадовицях, припинила свою діяльність Самаританська Секція, а на знак соборності українських земель перемишляни покликали до життя Комітет «Брат братові». Його засновниками були сестри Олена та Ольга Кульчицькі, О. Ціпановська, П. Шматерова, д-р Володимир Загайкевич та П. Шкурат. Комітет допомагав інтернованим воякам,

а надто їх дітям, які перебували в таборах, продовжувати навчання в українських школах Перемишля, а для розпорошених у різних таборах та робітничих бригадах організовував святковий і літній відпочинок в Перемишлі та усій Галичині (в українських родинях, які співпрацювали з Комітетом). У квітні 1921 р. члени Комітету побували в таборах у Страдомі поблизу Ченстохови, Ченстохові, Щипйорні поблизу Каліша і Калішу, звідки привезено на навчання в перемиських школах першу групу дітей (28 осіб), які поповнили групу з 200 воєнних сиріт, що вже перебувала в місті. Згодом виявилось, що їх, як кілька попередніх груп, про які попіклувалася бельгійська харитативна організація на службі в більшовиків, могли вивезти до радянської Росії³². Наплив дітей відбувався постійно — їх поселяли в бурсі св. Миколая та хлоп'ячому і дівочому гімназійних Інститутах. У Дівочому Інституті згодом навчалися: дочка ген. Всеволода Змієнка, начальника штабу 6-ї Січової стрілецької дивізії, одного з організаторів успішної оборони Замостя в серпні 1920 р. під час наступу війська Будьонного, — Галя Змієнко (пізніше свої розповіді про цей епізод успішних боїв батькової дивізії вона публікувала в еміграційній українській газеті «Мета»); дочка сотника війська охорони Головного Отамана Симона Петлюри, отамана Василя Кравчука, — Галя Кравчук; доньки міністра освіти в уряді УНР, художника Петра Холодного, — Іда Холодна, плк. Шраменка — Василина Шраменко, плк. Доценка — Іраїда Доценка, пплк. Миколи Стечишина, голови Комісії охорони цвинтарів та могил вояків Армії УНР при Українському Воєнно-Історичному Товаристві в Калішу, — Галя Стечишин; доньки старшин української армії Віра Безносова, Тамара Чубанівна, Марина Олесюк, Галя Врублівська, Тамара і Раїса Паньковецькі, Женя Радченко, Наталка Георгієвська та багато інших. Кільканадцять старшин армії владнали звільнення з таборів й оселились у Перемишлі, щоб бути поруч зі своїми дітьми — учнями гімназії. Серед них Тимофей Шкарупа, Онисим Врублівський, Василь Радченко, В. Проценко, І. Коваленко, Микола Стечишин, С. Мироненко, В. Чарненко, Дерев'янко.

Після розпуску таборів у 1924 р. деякі табірники, вже як політичні емігранти, стали працівниками Дівочого Інституту. Довголітнім адміністративним директором Інституту був проф. Леонід Бачинський, відомий як активний культурно-освітній діяч і чільний організатор «Пласту». Виховательками в Дівочому Інституті працювали Євгенія Желихівська та Євгенія Сорочко. Розпуск таборів був також причиною переведення до Перемишля 30 учнів з гімназії — школи українських пластунів у

Щипйорні поблизу Каліша. Дві інші групи учнів виїхали до Франції та до Праги. Празька група на чолі з директором гімназії в Щипйорні Іваном Кобизьким, випускником Варшавського університету, та вчителем Марком Хлюром дали початок існуванню в Українському Високому Педагогічному Інституті у Празі української гімназії³³.

У 1931—1933 рр. наплив дітей був такий великий, що виникла потреба будувати окрему бурсу, переважно для дітей-сиріт по колишніх вояках Армії УНР. У 1936 р. спільними зусиллями і завдяки самопосягненню наддніпрянців і галичан недалеко від давнього княжого замку в Перемишлі збудовано бурсу ім. Симона Петлюри, як символ соборності. У відкритті бурси брали участь протоієрей Війська УНР о. Павло Пашевський, голова Українського Центрального Комітету в РП М. Ковальський, дружина ген. Марка Безручка, П. Шкурат, д-р Гашукова, П. Проценко, Л. Лукашевич, ст. Лукашевич, Обідзінський та інші. Ще під кінець 1938 р. в Перемишлі навчались 78 хлопців та 40 дівчат — дітей колишніх вояків української наддніпрянської армії. Незадовго перед вибухом Другої світової війни було розпочато підготовку будівництва ремісничої бурси поруч з бурсою ім. Симона Петлюри.

УЕНЕРІВЦІ — ПОСЕЛЕНЦІ ПЕРЕМИШЛЯ

Перемишль став місцем постійного проживання багатьох вояків української армії. Між іншим, в Перемишлі на вул. Смольки, 4 організував художню майстерню полковник із спеціальних доручень Головного Отамана С. Петлюри, згодом генерал-хорунжий армії УНР, Борис Палій-Неїло. В його майстерні працювали кільканадцятьох художників, серед них Павло Ковжун — відомий графік і мистецтвознавець, зокрема автор статей про знаного серед української громади в Польщі професора Краківської академії мистецтв, вояка Українських Січових Стрільців та співавтора їх антології, засновника музею в Сяноку «Лемківщина» Льва Геца. Головним майстром студії в перші роки її існування був художник Павло Запоріжський. Згодом, вже в 1929 р., Павло Запоріжський мав свою майстерню. Натомість у майстерні Бориса Палія-Неїло працювали Ю. Крих, відомий пізніше як артист-скрипаль і директор Музичного Інституту в Тернополі, Микола Прасіцький — відомий тодішній перемиській громаді режисер, декоратор і взірцевий громадянин, Ю. Гонта, С. Стельмащук та інші. У Перемишлі довгий час жили колишній міністр УНР Віктор Приходько і колишній

заступник міністра УНР Харитон М. Лебідь-Юрчик з дружиною та двома синами, які закінчили перемиську гімназію. Згодом Х. М. Лебідь-Юрчик виїхав з Перемишля, був директором банку в Кельцах.

Багато років адміністратором перемиського тижневика «Український Голос» була Катерина Марченко, одна з засновників Драматичного Товариства ім. Лесі Українки та активна діячка Союзу Українок. Її праця в адміністрації часопису посприяла тому, що на його сторінках друкували свої статті та літературні твори визначні діячі української літератури, організатори літературно-мистецького Товариства в калішському таборі «Веселка» й редактори місячника «Веселка» (1922—1923) Євген Маланюк і Максим Загривний (Максим Грива), а також Євген Чикаленко, який перебував на проживанні в Перемишлі у проф. Дмитра Гроголинського. В «Українському Голосі» друкував свої поезії табірник з Каліша, член Товариства «Веселка» Микола Вороний. Він не раз був гостем української хлоп'ячої гімназії, де читав свої поетичні твори³⁴.

В міжвоєнний період у Перемишлі часто бували з доповідями в Українському Народному Домі видатні діячі Уряду УНР в екзилі. Серед них — міністр в урядах УНР, голова Ради Республіки періоду перебування Уряду УНР в Тарнові (1921—1922), згодом видатний науковець, проф. Іван Фещенко-Чопівський; міністр УНР, згодом професор і видавець, автор низки книжок про українську культуру та праць з історії української Церкви, Архієпископ Холмський і Підляський Іларіон-Іван Огієнко; ген. Всеволод Змієнко, інж. Деревянко, інж. Клепоцький, пплк. Микола Стечишин, відомий культурний діяч і музикознавець, голова Українського музичного товариства в Празі Федір Шешко.

Кількалітня харитативна діяльність перемишлян щодо наддніпрянців, зокрема робота Комітету «Брат братові», без будь-яких натякань на їх релігійну приналежність, особливо опіка над кількома сотнями школярів, які жили в перемиських бурсах і були на утриманні десятків українських сімей, і перебування дітей уенерівських вояків та політичних емігрантів, пов'язаних з діяльністю різних установ і організацій періоду Української Народної Республіки, у сотнях сімей перемишлян та взагалі Галичини під час літніх канікул, — спричинились до витворення родинних взаємин з наддніпрянцями. Великий внесок у цей процес зробили також визначні діячі з Наддніпрянщини, які жили в Перемишлі, та численні художні колективи, у тому й кількамісячне перебування в Перемишлі видат-

ного хореографа Василя Авраменка та його праця з великою (майже 100 осіб) групою гімназальної молоді, зацікавленої українськими танцями. Сприяла цьому також участь наддніпрянців, а також холмцаків, підляшуків і волинян, котрі відбували військову службу в Перемишлі, у греко-католицьких богослуженнях, у яких брав також участь Наддніпрянський хор Перемишля.

На жаль, багатолітнє єднання зруйнувалося через негативне ставлення єпископа Йосафата Коциловського до православних³⁵. Критичну оцінку антиправославним діям дала тогочасна перемиська українська преса, зокрема тижневик «Український Голос», який писав: «В Перемишлі в 1920 — 1921 роках і околицях жило багато Придніпрянців... Але сліпий фанатизм наших єзуїтів відтрутив політичних емігрантів від греко-католицької церкви. Їм відмовлено (Придніпрянському хорові) співати в церкві і відмовлено похорону хлопчика з II-го класу гімназії, сина православних емігрантів, хочай він через два роки ходив на науку разом з нашими дітьми і прийняв св. Тайну по нашому обряді. Цей факт загострив так ситуацію, що православні українці-емігранти і православні вояки з Волині, Холмщини і Підляшшя перестали ходити до наших церков і з'єдналися в православній церкві, яку для православних богослужень назначила військова команда...»³⁶.

З особливим жалем сприйняли цю подію політичні емігранти — колишні всяки Армії Української Народної Республіки, які перебували в таборі інтернованих у Калішу. Там-бо в 1921 р. військових українських священників та український хор від участі в богослуженнях у православній церкві усунули тамтешні росіяни, яким не сподобалася в Службі Божій українська вимова.

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ПОМЕРЛИХ

Після розпуску таборів інтернованих вояків Української армії в місцях їх розташування залишилися тривкі сліди у вигляді військових некрополів, де спочили останки передчасно померлих. Про них не забули перемишляни, перш за все Комітет «Брат братові», заходами якого на місці табірному цвинтаря в Пикуличах, де поховано близько двох тисяч вояків Української Галицької Армії, інтернованих цивільних українців та вояків Армії Української Народної Республіки, у 1925 р. насипано триметровий курган і споруджено пам'ятник за проектом художниці Олени Кульчицької — десятиметровий стилізований

металевий хрест. Його обнесено огорожею. Пам'ятник і цвинтар стали символом боротьби за незалежність України. В міжвоєнний період щороку в першу неділю після Зелених Свят тут не без труднощів вшановувано пам'ять померлих. Протягом кількох років під час святкувань виступав зі споминами про роки боротьби відомий перемиський діяч Володимир Загайкевич.

По закінченні Другої світової війни і депортації українського населення Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя розпочався процес нищення слідів української культури, в тому цивільних та військових некрополів. До групи знищених місць національної пам'яті українців увійшло також українське військове кладовище в Пикуличах. Знайшлась, однак, у Перемишлі людина, яка на знак шани до тих, хто віддав своє життя за самобутні прагнення української нації, у 1989 році — на провесні проголошення акту незалежності України — власними коштами повернула первісний вигляд цьому некрополю. Дуже важливим було й те, що в ході відновлення цвинтаря розв'язано також проблеми, які торкалися формально-юридичного боку цих починань. Знайшлися в Перемишлі й зичливі урядовці, котрі посприяли ініціаторові Ярославові Сидору успішно завершити добру справу.

Ті заходи дали змогу відновити після піввікової перерви традицію вшанування пам'яті борців за волю України. В міжвоєнний період були літа, коли охоронці порядку протидіяли походам української громади до Пикулицького некрополя. Цим разом симпатичні перемиські поліцаї, як і годиться, забезпечували порядок і безпечний прохід вулицями Перемишля кільком тисячам учасників урочистості, які йшли до Пикулич з двох перемиських церков — греко-католицької в центрі міста та православної у дільниці Вовче, — щоб при вході на прицвинтарну вулицю сформувані одну барвисту колону, в якій майоріли церковні та ще тоді офіційно не визнані блакитно-жовті національні прапори.

Учасники урочистого походу зустрілися при вході на цвинтарну площу з греко-католицькими священниками і, перетнувши синьо-жовту цвинтарну огорожу, пройшли ворота відремонтованого українського військового кладовища. Після промови о. Теодора Майковича спільно відслужили панахиду отці обох церков у супроводі хору «Гомін» зі Львова. Після панахиди з промовами виступили о. Вячеслав Янель, о. Михайло Іванченко, діячі Об'єднання українців у Польщі Мирон Кертичак та Мирослав Сидор. З особливою увагою було вислухано промову голови обласної Ради Львівщини, довголітнього в'язня ста-

Хор полку Чорних запорожців 1-ої Запорізької дивізії

*Курс українського танцю для молоді середніх українських шкіл
Перемішля, який вів видатний український
хореограф В. Авраменко*

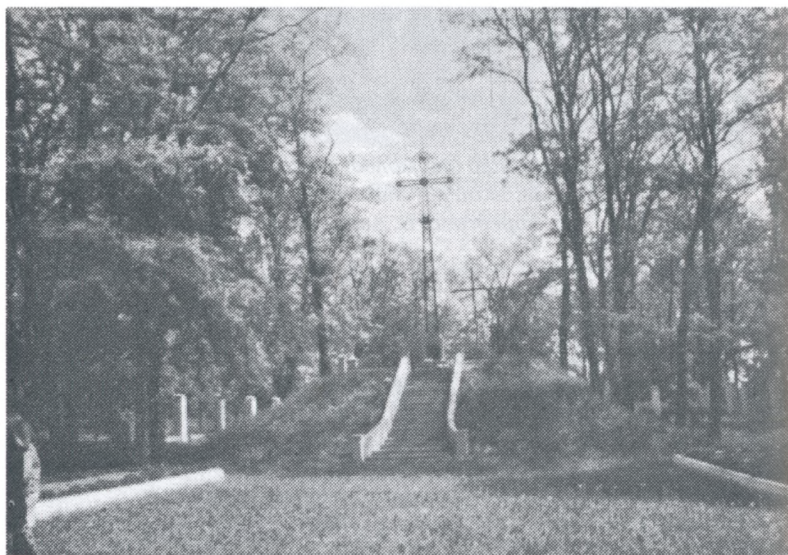

Культурно-освітній відділ в таборі Пикулічі. Грудень 1920 р.

*Начальник культурно-освітнього відділу
Артем Корнійчук*

Військовий цвинтар в Пікуличах по відбудові 1989 р.

лінських таборів Вячеслава Чорновола, який тоді неофіційно складав візит перемиському воеводі. Урочистість закінчилася співом народних артистів України, які разом з усіма присутніми виконали улюблену пісню українського вояцтва «Ой у лузі червона калина...»

Так започатковано урочисте вшанування пам'яті «Борців за волю України» на одному з численних українських військових цвинтарів у Польщі.

- ¹ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918—1924. — Toruń, 1991. — S. 8.
- ² Olszański T. A. Historia Ukrainy XX wieku. — 1994. — S. 93.
- ³ Мегас О. Трагедія Галицької України. — Вінніпег, 1920. — С. 58.
- ⁴ Український Голос. — 1919. — 7 грудня.
- ⁵ Український Голос. — 1919. — 9 лютого.
- ⁶ Наріжний С. Українська еміграція. — Прага, 1942. — С. 44.
- ⁷ Український Голос. — 1919. — 30 листопада.
- ⁸ Український Голос. — 1919. — 16 листопада.
- ⁹ Доля. — 1918. — 21 листопада; 1919. — 16 листопада.
- ¹⁰ Український Голос. — 1919. — 9 лютого; 23 березня
- ¹¹ Konieczny Z., Walki polsko-ukraińskie w Przemyślu i okolicy (listopad — grudzień 1918). — Przemyśl, 1993. — S. 69.
- ¹² Мегас О. Трагедія Галицької України. — С. 134—135.
- ¹³ Тарнавський М. Спогади. — Львів, 1922. — С. 70.
- ¹⁴ Український Голос. — 1919. — 16 листопада.
- ¹⁵ Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. — Kraków, 1990. — S. 295.
- ¹⁶ Dziennik Nowy. — 1919. — 26 липса.
- ¹⁷ Мегас О. Трагедія Галицької України. — С. 229.
- ¹⁸ Centrale Archiwum Wojskowe, Warszawa (далі — САW). — 380. I. 49. — Доклад української дипломатичної місії з 18.VI.1920 р.
- ¹⁹ Там само. — Рапорт ч. 375 з 21.VII.1920 р.
- ²⁰ Там само. — До канцелярії української дипломатичної місії в Польщі ч. 421.
- ²¹ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy ... — S. 41.
- ²² Karpus Z. Obóz jeniecki Nr 7 w Tucholi. — Maszynopis.
- ²³ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy ... — S. 69.
- ²⁴ САW. — 380. I. 49. — Доклад помічника укр. дипломатичної місії, сот. Гудими.
- ²⁵ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy ... — S. 70.
- ²⁶ Olszański T. A. Historia Ukrainy XX wieku. — S. 77.
- ²⁷ Piłsudski J. Pisma, mowy, rozkazy. — Warszawa, 1935. — Т. 5. — S. 193.
- ²⁸ Нагаєвський І. Історія Української Держави двадцятого століття. — Київ, 1993. — С. 335.
- ²⁹ Шандрук П. Українська армія в боротьбі з Московщиною // За Державність. — Калш, 1934. — 36. 4. — С. 201—236.
- ³⁰ Наріжний С. Українська еміграція. — С. 44.
- ³¹ Український Голос. — 1921. — 16 січня.
- ³² Наріжний С. Українська еміграція. — С. 183.

³³ Шкурат П. Участь придніпрянців у культурно-суспільному житті Перемишля // Перемишль західний бастион України. — Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. — С. 340—345.

³⁴ Там само.

³⁵ Беркут В. Дещо про Перемиську єпархію // Перемиські Дзвони. — 1944. — № 1. — С. 10.

³⁶ Український Голос. — 1925. — 18 січня.

Петро Потічний

УКРАЇНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ

В ПЕРЕМИЩИНІ

Мушу відверто сказати, що для справді наукової доповіді ця тема надто широка. Маючи до вибору: або підготувати доповідь на обрану тему, що означало б дати лише узагальнений погляд на українське підпілля, або трохи уточнити її і розглянути докладніше деякі аспекти проблеми — я вибрав цей останній шлях, зокрема тому, що я не перший, хто працює над цією темою. Свого часу Євген Стахів та проф. Лев Шанковський дали досить детальний огляд революційно-визвольного руху на терені Перемищини¹.

Як усі ми добре знаємо, назва «українське підпілля» охоплює декілька організацій, таких як ОУН, УПА, УГВР, СКВ, СБ, УЧХ, які, хоч тісно співпрацювали між собою, все ж не були тотожними структурами. Це варто підкреслити, бо багато журналістів та дослідників не виявляють доброго розуміння відмінностей між цими організаціями, що призводить до повної плутанини понять². До такого недоладдя немало спричинилися політичні й військові супротивники, які задля своїх інтересів уникали диференціації українського підпілля.

Ситуація на цих теренах була винятково складною, бо тут перемішувалися й стикалися між собою різні інтереси: національні, релігійні, економічні, політичні, соціальні, — що в час між двома світовими війнами виявилось в польсько-українському конфлікті, в якому потерпіли обидві сторони, але найбільше українська.

Для інформації: я уродженець перемиської землі, походжу з села Павлокома, яке дуже тяжко потерпіло в польсько-українському конфлікті часу Другої світової війни. Як вам, напевне, відомо, село винищено в березні 1945 року³. Походжу зі змішаної польсько-української сім'ї. Батько був поляком і римо-католиком, однак не терпів польського шовінізму і десь в середині 30-х років опинився серед членів ОУН. Мій дід, теж поляк і римо-католик, був одним із засновників читальні «Просвіта» та кооперативи в Павлокомі. Я і мої брати (ми трійняки) вже хрещені в греко-католицькій церкві. Цей приклад цікавий тим, що він не самотній і свідчить про те, що свідомий перехід від однієї до іншої національності не завжди відбувався тільки в одному напрямі.

Я опинився в лавах УПА в дуже незрілому віці, ще перед п'ятнадцятою весною життя, власне внаслідок трагедії села Павлокоми, і майже три роки по тому, не з власної волі, разом з моїм відділом опинився в Західній Німеччині. За той час я переміряв своїми ногами цю Перемиську землю від краю до краю, щоправда, не її старими битими шляхами, а лісовими та пільними стежками. Тут формувалася моя національна свідомість. Недалеко звідсіля в Солотвині, у соляній шахті в 1941 р. закінчив своє життя мій батько, кинутий туди енкаведистами, разом із сотнями інших політичних в'язнів Перемиської тюрми. Це моя рідна земля, і я почуваю себе тут удома.

Говорю про ці речі для того, щоб слухачі мали змогу відповідно оцінити мою доповідь і визначити, наскільки об'єктивно мені вдалося висвітлити обрану тему.

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА

Зі створенням УВО постала також Перемиська округа УВО, якій були підпорядковані повітові команди УВО. В 30-х роках ОУН перейняла апарат УВО, але організаційний поділ залишився таким самим аж до вересня 1939 р. й поділу Польщі. За першої радянської окупації Перемиська округа охоплювала територію, що дежала в межах кордонів УРСР. Для Сянїчини і Ярославщини створено тоді дві підпільні округи.

Перемищина в структурі ОУН за німецької окупації становила окрему Перемиську область. Коли наприкінці 1943 р. (формально у січні 1944 р.) командування УПА—Захід створювало при областях воєнні округи, було утворено й 6-ту перемиську ВО «Сян»⁴.

У серпні 1944 р. утворено військовий штаб УПА—Захід «Карпати» (ВШ УПАЗ Карпати), якому підлягала також 6-та ВО «Сян». Невдовзі цей військовий штаб заступила 4-та ВО «Гверля». Перед тим вона охоплювала тільки Станиславівську область, яку поділено, як і інші ВО, на тактичні відтинки (ТВ), які, своєю чергою, охоплювали самостійно діючі відділи УПА.

Наприкінці 1944 р. відбулася реорганізація підпільної адміністрації і проводів ОУН. Попередній поділ на краї, області, округи та повіти замінено новою структурою. Новим, трохи меншим, краям (як, напр., Закерзонський край) підлягали округи, що ділилися на надрайони і райони. Перемиську область було перейменовано на округу (1-ша Округа ОУН), а колишню ВО УПА — на ТВ УПА «Лемко»⁵.

Навесні 1945 р. було утворено підпільний Закерзонський край, до якого ввійшли всі українські етнічні землі Польщі. При ньому знову відновлено 6-ту ВО «Сян», до якої входили три ТВ УПА: «Лемко» (26-й ТВ УПА), «Бастіон» (27-й ТВ УПА) і «Данилів» (28-й ТВ УПА). Тільки ТВ УПА «Лемко» мав два курені — перемиський і лемківський. Перемиський курінь складався з чотирьох сотень з такими криптонімами: «Ударники» 2 (95), під командою поручника Михайла Дуди («Громенка»); «Ударники» 4 (94а), під командуванням хорунжого Володимира Щигельського («Бурлаки»); «Ударники» 6 (96а), під командою хорунжого Ярослава Коцьолка («Крилача»; «Ударники» 7 (1945), під командою Григорія Янківського («Ластівки»)⁶.

До складу 1-ї Округи ОУН (територіально відповідав ТВ «Лемко») входили три надрайони: «Холодний Яр» (Перемищина) і два Карпатські — «Бескид» та «Верховина». Кожний з них ділився на райони, райони — на кущі (декілька сіл), а кущі — на станиці (переважно одне село). В Додатках схематично показано структуру ОУН в 1944 та 1945—1947 рр. і структуру УПА в 1945—1947 рр.

На території кожного ТВ чи Надрайону, крім відділів УПА, існували й інші бойові одиниці. Наприклад, існували боївки Служби безпеки (СБ), які через Районового і Надрайонового провідників СБ були підпорядковані Проводові ОУН. Дослідники, зокрема чужинці, не розуміючи як треба підпільних структур, дуже часто пов'язують їх з відділами УПА. На деяких теренах існували ще й т. зв. Адміністративні боївки (АБ). Вони також були підпорядковані тереновій мережі ОУН, але, на відміну від СБ, їх завданням було вдержувати кур'єрські лінії і дбати про порядок в межах терену — щось на зразок звичайної поліції. Друга різниця між АБ і СБ — це те, що АБ існували по-

рівняно недовго (кур'єрські функції передано іншій структурі) і радше спорадично, тимчасом як СБ була постійною організацією. В акціях, які проводила УПА, дуже часто брали участь боївки СБ, але тоді вони повністю підпорядковувалися командуванню УПА (і інколи навпаки).

КЕРІВНИЙ СКЛАД ПІДПІЛЛЯ

Провід 1-ї Округи ОУН (Перемиський надрайон і два надрайони Карпат. Повіти — Перемишль, Лисько, Сянік, Березів, Кросно, Ясло, Новий Санч, Горлиці):

1. Провідник Округи —
Мирослав Гук («Григор», «Код», «11-44», «А-Б»).
Займав це становище від вересня 1945 до 1947 р.
2. Військовий референт —
плк. «Коник». Був військовим референтом від 1945 до січня 1946 р. Загинув у наступі на Бірчу в січні 1946 р.;
Василь Мізерний («Рен», «477»), від січня 1946 до листопада 1947 р.
3. Референт СБ⁷ —
Іван Мандрика («Летун»), від 1945 до червня 1946 р.;
Іван Гарабач («Старий», «Плугатир», «2-2», «18»), від липня 1946 до осені 1947 р.
4. Господарчий референт —
Ярослав Гамівка («Вишинський», «Метеор», «УНППА»), від 1945 до 1947 р. Був агентом УБП.
5. Референт здоров'я —
«Вуйко», від 1945 до 1947 р.

Провід надрайону «Холодний Яр»:

1. Провідник надрайону —
Петро Качура («Руслан», «Тарас», «Троян», «М», «Р-зет», «100»).
2. Військовий референт —
плк. «Коник», від 1945 до січня 1946 р.;
май. Петро Миколенко (Микола Савченко, «Байда», «377»), від лютого 1946 до 1947 р. і виходу за кордон.

3. Референт СБ —
Василь Цап'як («Потап», «Ворон», «7+7»).
4. Референт пропаганди —
«Вадим», від 1945 до 1947 р.
5. Організаційний референт —
Стефан Ярошкевич («Роберт»), від лютого 1945 до липня 1946 р.
6. Господарчий референт —
Мартин Мартин («Лісовщик», «Давиденко»), від березня 1945 до липня 1946 р.;
Ярослав Мехрик («Очерет», «Чумак», «444+10»), від липня 1946 до літа 1947 р.
7. Референт здоров'я —
«Вуйко», від 1945 до серпня 1946 р.;
Богдан Гук («Скала», «Вир», «Г-20»), від вересня 1946 до червня 1947 р. і виходу за кордон.
8. Командир Боївки СБ.
9. Керівник Технічного осередку —
«Данило», **«Липа»** (Бурлака також згадує ім'я «Каменяра»).

Районові провідні надрайону «Холодний Яр»:

Район 1 (А-І).

1. Провідник району —
«Ясмін», **«Луговий»**, **«Олег»**, **«А-І»**, **«Дністровий»**, від 1945 до 1948 р.
2. Військовий референт —
Володимир Щигельський («Бурлака»), від березня 1945 до літа 1947 р.
3. Референт СБ —
Василь Гарабач («Орач», «Газда», «Шпак»), від 1945 до липня 1947 р.
4. Господарчий референт —
Іван Дялбога («Ігор», «Черемшина»), від 1945 до жовтня 1946 р.;
Михайло Корецький («Лютий»), від жовтня 1946 до липня 1947 р.
5. Референт здоров'я —
«Сопран», до жовтня 1945 р.
6. Командир боївки СБ —
«Сокіл».

7. Командир Технічної ланки —
Іван Павлюк («Степовий»).

Район II (Б-II).

1. Провідник району —
Василь Гадай («Бойчук», «Білий», «Тісо»).
2. Військовий референт —
Григорій Янківський («Ластівка»), від вересня 1945 до червня 1947 р.
3. Референт СБ —
«Юрій».
4. Організаційний референт —
Роман Суровицький («Бистрий»).
5. Господарчий референт —
«Тер» або **«Стир»**.
6. Командир боївки СБ —
«Нечай».
7. Командир Технічної ланки —
«Соловій».

Район III (В-III).

1. Провідник району —
Іван Гарабач, від 1945 до липня 1946 р.;
Андрій Мицьо («Верниволя»), від липня 1946 до червня 1947 р.
2. Військовий референт —
Михайло Дуда («Громанко», «Зиновій»), від 1945 до 1947 р.
3. Референт СБ —
Володимир Хома («Клич», «Ікко», «Карло»).
4. Господарчий референт —
Петро Мудрик («Миколаєвич», «Гора»).
5. Референт здоров'я —
Богдан Гук («Вир», «Скала», «Г-20»), від 1945 до жовтня 1947 р.
6. Командир боївки СБ —
«Біс»;
Степан Ярош («Петя»).
7. Командир Технічної ланки —
«Перець».

Район IV (Г-IV). Не мав керівних посад.

Район V (Д-V).

1. Провідник району —
«**Буйтур**», «**Верниволя**», від травня до листопада 1945 р.;
Владислав Н. («Ігор», «Гомін»), від листопада 1945 до вересня 1947 р.
2. Військовий референт —
«**Яр**», від 1945 до червня 1946 р.;
Ярослав Коцьолок («Сухий», «Крилач»), від серпня 1946 до червня 1947 р.
3. Референт СБ —
Степан Куцик («Орлик»), від 1945 до вересня 1946 р.;
Іван Кривуцький («Аркадій»), від вересня 1946 до вересня 1947 р.
4. Референт пропаганди —
Іван Кривуцький («Аркадій»), від лютого 1945 до вересня 1946 р.
5. Організаційний референт —
Леськів («Одуд»), від 1945 до травня 1947 р.
6. Господарчий референт —
Роман Сорочак («Нестор»), від квітня 1945 до вересня 1947 р.
7. Референт здоров'я —
Василь Пельто («Тарас»).
8. Командир боївки СБ —
«**Шумний**», «**Воробій**».
9. Командир Технічної ланки —
Михайло Клос («Чумак», «Жорб»)®.

АКЦІЇ УПА НА ТЕРЕНІ ПЕРЕМИЩИН

Від самого початку приходу частин УПА на Перемищину їх першорядним завданням було боронити українське населення від нападів польських груп, які були підпорядковані польському підпіллю й АК, а пізніше ВіНу та НЗС. У 1944 р. протиукраїнська акція, що проходила під гаслом «відплати за Волинь», не тільки не притихла, але радше посилилася з відступом німців. Жертвою впали багато сіл та представники української сільсь-

кої інтелігенції, насамперед священники. Договір про переселення українців до СРСР також спричинився до посилення протиукраїнського терору, бо вважалося, що він приспішить акцію виселення. Однак в 1944 р. сили українського підпілля були досить слабкі. Під кінець 1944 і з початком 1945 р. ці сили великою мірою зміцніли — як за рахунок місцевих організаційних заходів (створення Самооборонних Кущових Відділів — СКВ), так і за рахунок приходу відділів УПА на терен Перемищини. Влітку та восени 1945 р. розпочато оборонні, але також і відплатні акції проти польських сіл. Тоді знищено декілька польських осередків, які найактивніше виступали проти українського населення (як, наприклад: Кузьмина, Борівниця, Дялягова), і зроблено декілька нападів на містечко Бірчу та її околиці з метою обмежити активність міліції та війська.

Дуже важливу роль приписувано відділам УПА в проведенні противиселенчої акції українського населення в 1945 р. Для цього було вжито не тільки наявні військові частини⁹, але також посилену пропаганду серед українського і польського населення¹⁰. Щоб перешкодити заселенню спорожнених українських сіл польськими репатріантами, УПА палила села. За повідомленнями М. Підгорного — одного з радянських комісарів, що відповідав за переселення, — відділи УПА вносили сильний розлад в переселенську акцію, сповільнили її, а це дозволило частині українців залишитися на своїх теренах аж до акції «Вісла» в 1947 р.¹¹

В чому ж полягала здатність українських підпільників так довго і так твердо втримуватися на цій території? Відповідь, здається, не так важко знайти, якщо згадати, що більшість активістів підпілля були місцевими людьми, які мали не тільки кровний зв'язок з населенням, а й природну спорідненість із землею, на якій вони діяли. Вони знали кожну закутину, кожну стежку, були тут у себе вдома і тому могли успішно протиставитися численнішому і краще вивінованому супротивникові. Можна взяти будь-який список відділів УПА, членів ОУН чи підрядних їй організацій в Перемищині, щоб дуже легко переконатися у вищесказаному. Наприклад, частина сотні «Бурлаки», яку було інтерновано в Чехо-словаччині, а пізніше передано польським органам влади, — це переважно уродженці Перемиської землі¹². Сотні «Громенка», «Крилача», «Ластівки» також рекрутувалися здебільшого з місцевого населення¹³.

В 1947 р., після виселення решти українського населення на північно-західні території Польщі, бойові дії українського підпілля на Закерзонні, у тому й в Перемищині, загалом при-

пинилися, хоч малі групи існували довше. Поодинокі підпільники переховувалися в бункерах ще багато років, але це вже не була організована підпільна боротьба.

¹ Стахів Є. Сини перемиської землі в українському революційно-визвольному русі 1930—45 років // *Перемишль західний бастион України*. Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. — С. 175—179; Шанковський Л. Дії УПА і українського збройного підпілля на терені Перемищини. 1944—1947 // *Там само*. — С. 180—209.

² Таке буває навіть з тими людьми, які намагаються підходити до справи більш об'єктивно й неупереджено (як, наприклад: Раґак, «*Za samostijną Ukrainę*»).

³ Про ці події є досить багато інформації. Знаходимо вістки і в спогадах мешканців с. Павлокоми (див. запис розповідей О. Потічної в: Мудрик А. Трагедія села Павлокоми // *Перемишль західний бастион України*. — С. 211—218.), і у звітах українського підпілля, яке систематично реєструвало всі кривди, вчинені українському населенню (зокрема в періодичних звітах п. наз.: «Вісті з терену Перемишль» (квітень, квітень—травень, липень, липень—серпень, жовтень, листопад 1946 р.), «Вісті з терену надрайону Холодний Яр (СБ)» (червень 1946 р.), «Оперативні звіти надрайону Холодний Яр» (травень—червень 1945 р.), «Організаційний звіт Холодного Яру» (січень—березень 1946 р.), «Суспільно-політичний звіт — Перемиський надрайон» (червень—липень 1946 р.), «Відпис оперативних звітів з Холодного Яру»; в періодичних оглядах Провідника ОУН Закерзонського краю Я. Старуха п. наз.: «Загальний огляд українських земель за лінією Керзона» (березень—квітень, травень, червень, липень, серпень—вересень, жовтень—листопад, грудень 1946 р., січень, лютий—березень 1947 р.); або в спеціальних звітах, як, наприклад, «Інформативний звіт Перемишль» (липень, жовтень, листопад 1946 р.), «Референдум в Перемишлі» (липень 1946 р.), «Інформативний звіт виселення Перемишля» (березень 1946 р.), «Матеріали виселення греко-католиків з Перемишля» (липень 1946 р.) тощо).

⁴ Див. накази ч. 1, 2, 3 ВШ УПАЗ Карпати від 22, 27 і 28 серпня 1944 р. в справі підготовки військ УПА до переходу фронту, підписані командиром цього штабу Б. А. Богуном. (Літопис УПА. Т. 13. — Торонто, 1986. — С. XII). Дуже цікавий матеріал про організаційну структуру ОУН і УПА можна знайти в протоколах допитів М. Онишкевича і Петра Федоріва працівниками польського Міністерства державної безпеки, які виявив п. Є. Місило, директор Українського архіву у Варшаві.

⁵ Не зовсім зрозуміло, коли ця реорганізація закінчилась у Перемищині, чи входила Перемиська округа до складу Карпатського краю та чи ТВ «Лемко», якщо він був уже створений, входив до складу «Гверлі».

⁶ Структура УПА в Перемищині була остаточно встановлена навесні 1945 р., коли на її терени було відряджено сотню Бурлаки і створено сотню Громенка. Див. зізнання Бурлаки (Protokol przesluchania — podeirzanego, Rzeszow, dnia 23 listopada 1948 г.; ст 5).

⁷ На підставі зізнань В. Щигельського (Бурлаки) чехословацьким слідчим органам, СБ ділилася на дві частини — а) Референтуру військової інформації, завданням якої було вести військову розвідку, та б) Референтуру цивільної інформації, яка вела політичну розвідку та боротьбу проти агентури. Див.: Protokol spisany dnia 14-septembra 1947 s Wolodimirom Szczyhelskyim, pseudo «BURLAK»... udajne netresteny a posledna jeho funkcia velitel' sotne UPA. TK X, 542/48. Akta Sr. 1013/48

w sprawie p-ko Szczygielskiemu Włodzimerzowie. Wojsko Polskie, Wojskowy Sąd Rejonowy, Rzeszów, 3 grudnia, 1948.

⁸ Ці дані взято з кн.: Szcześniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd: Działalność OUN i jej likwidacja w Polsce. — Warszawa, 1973; Невідомих авторів. Recenzje, uzupełnienia, sprostowania, uwagi krytyczne, polemiki, poprawki językowe, wniesienia nowych faktów i wydarzeń oraz danych liczbowych. — Без дати.

⁹ Див. «Наказ частинам 6-го військового округу УПА про їх діяльність у період насильницького виселення українців з Польщі», Постій 9 вересня 1945 року, підписаний Ліром (ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1717. — Арк. 86).

¹⁰ В той час українське підпілля видало багато летючок і відозв, звернених до польського населення, прибуваючих польських переселенців, польського війська тощо. Див.: «Звернення командування групи УПА—Захід до українців Закарпаття із закликом боротися проти насильного виселення» (ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 87); «Українці Холмщини» (Там само. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1470. — Арк. 245—246.).

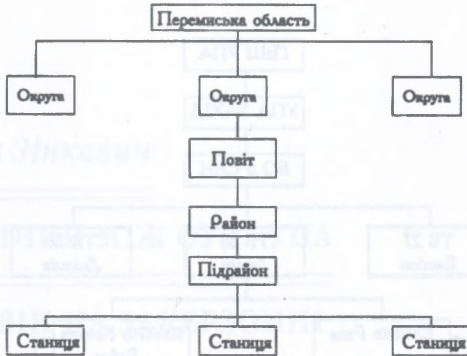
¹¹ Див. також «Підсумковий звіт Головного уповноваженого уряду УРСР про евакуацію українців з Польщі» М. Ромашенка, від 14—15 лютого 1947 р. Коротченко, в якому Перемишчину зараховано до дуже небезпечного району (ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4356. — Арк. 1—80.)

¹² Див.: Utvar «Slovensko», protokol spisany dna 14. septembra s Wolodimirom Szczyhelnskim, pseudo «Burlak» ... velitel' sotne UPA; і зокрема: Usnesenie (Tk X 542/48). WUBP w Rzeszowie. Akt Oskarżenia. Wojskowy Sąd Rejonowy, Rzeszów. Akta p-ko Szczygielskiemu Włodzimerzowi s. Emilia, Sr. 1013/48. Про діяльність сотні Бурлаки в Перемишчині див. статті: Перемишль, Перемиський курінь УПА, Денники відділу бурлаки (Літопис УПА. Т. 13. — Торонто, 1986); Перемищина, Перемиський курінь УПА, Денники сотні Крилача (Літопис УПА. Т. 14. — Торонто, 1987).

¹³ Це дуже добре видно з неповних даних про полеглих вояків УПА, підготовлених ВО УПА «Сян» за період від другої половини 1944 р. до кінця 1946 р., ТВ УПА «Лемко», ТВ УПА «Бастіон» та ТВ УПА «Данильв». Наприклад, за час від 19 жовтня 1944 до 24 липня 1946 р. на терені ТВ «Лемко» загинули 207 вояків УПА, з них 62 були уродженцями Перемищини. Див.: «Пропамятна книга впадших на полі слави вояків Української Повстанчої Армії з відтинка Лемко», Архів «Літопису УПА». Цей матеріал відшукав і передав до Архіву мгр. Євген Місило.

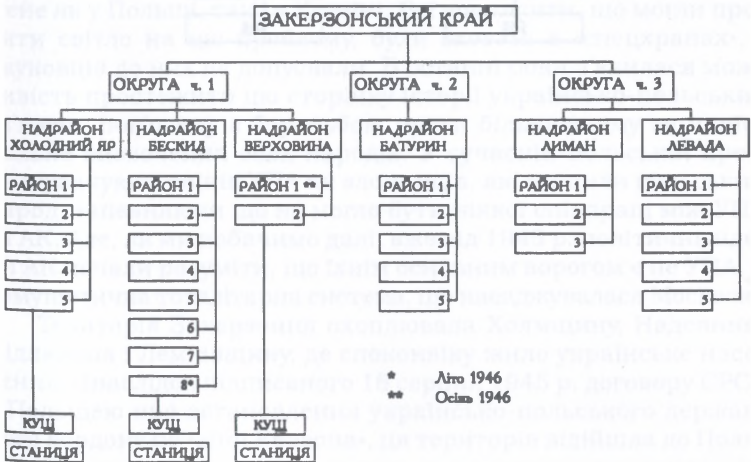
ДОДАТОК I
СТРУКТУРА ОУН

1944

ДОДАТОК II

СТРУКТУРА ОУН
1945-1947

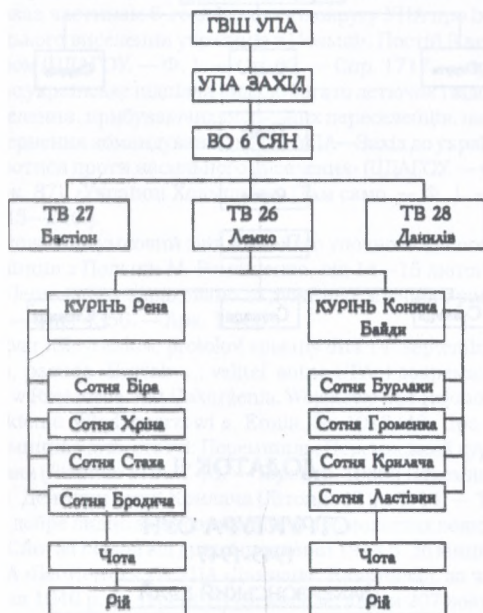

* Літо 1946

** Осінь 1946

ДОДАТОК III

СТРУКТУРА УПА 1945-1947

Роман Зінкевич

ВЗАЄМИНИ МІЖ ОУН–УПА

І АК–ВІН НА ЗАКЕРЗОННІ

В 1945–1947 рр.

Питання стосунків УПА і ВіНу (польська підпільна організація Армії Крайової «Вольносць і Неподлеглосьць») на Закерзонні в 1945—1947 рр. з відомих причин практично не досліджене як у Польщі, так і в Україні. Всі документи, що могли пролити світло на цю проблему, були сховані в «спецхранах», і науковців до них не допускали. В останні роки з'явилася можливість простежити цю сторінку історії українсько-польських зв'язків, пов'язану з боротьбою проти більшовизму за національне визволення обох народів. У сучасній польській пресі звинувачують воїнів УПА як злочинців, які нищили польський народ, запевняючи що не могло бути ніякої співпраці між УПА та АК. Але, як ми побачимо далі, вже від 1945 р. політичні лідери АК почали розуміти, що їхнім основним ворогом є не УПА, а комуністична тоталітарна система, що насаджувалася Москвою.

Територія Закерзоння охоплювала Холмщину, Надсяння, Підляшшя і Лемківщину, де споконвіку жило українське населення. Внаслідок підписаного 16 серпня 1945 р. договору СРСР з Польщею про встановлення українсько-польського державного кордону по «лінії Керзона», ця територія відійшла до Польщі, а до українців застосовано терор та примусове виселення. Закерзоння невдовзі перетворилося на безлюдну пустилю.

Відомо, що від 1942 р. до українців на цій території виявляли ворожість польські військові формування «Армії Крайової», «Армії Людової», «Народних Сил Збройних» та «Батальйонів Хлопських». Цілком очевидно, що українсько-польська ворожнеча не йшла на користь ані українському, ані польському народам. Тому Головний Провід ОУН в Україні вирішив «дійти до порозумінь із польським підпіллям на теренах, що є під контролем УПА, ...уникати непорозумінь і збройних сутичок між двома організаціями, тобто ВіН і УПА, та нав'язувати співпрацю між собою»¹. Це розв'язало руки місцевим відділам УПА для переговорів з польським підпіллям.

Вже у квітні 1945 р. зав'язалися перші контакти між боївками УПА і АК в Перемиському та Бжозівському повітах. 29 квітня 1945 р. в селі Седліско Бжозівського повіту відбулася перша зустріч представників УПА і АК, яка завершилась підписанням вступного протоколу. З української сторони були присутні «Борис», «Пластун», «Зеновій», «Біс», «Волос» (їх прізвища та функції в керівництві УПА не відомі); з польської — капітан «Дража» (Сотіровіц, командир відділу АК на території Бжозівського і Перемиського повітів). У протоколі були такі пункти: припинення будь-яких акцій обох сторін одна проти одної від 29 квітня 1945 р.; спрямування всіх акцій і сил на боротьбу зі спільним ворогом, тобто СРСР; взаємне інформування й застереження перед загрозою небезпеки від комуністів; тісна співпраця і взаємодопомога в разі акцій проти радянських військ, зокрема військ НКВД; гарантії цілковитої безпеки цивільного населення тощо. Також встановлювався постійний зв'язок між УПА і АК. Цей договір охопив Ряшівську і Перемиську землі та прилегли до кордону території СРСР².

2 травня 1945 р. відбулася зустріч Організаційного Референта II Округу ОУН «Корнійчука» («Вира») з командиром загону АК в Наролю (на північ від Перемишля), поручником «Малим». Згоду на зустріч виразив Керівник Замостського Інспекторату АК Мар'ян Голембйовський («Стер»). На зустрічі «Вир» ствердив: «Українцям залежить на нав'язанні співпраці. Проблему кордону вважають вони в цей час не за актуальну, а можливо вона буде взагалі не актуальна.

Найважливішим завданням в цей час є порятунок народу польського і українського від фізичного знищення». Далі «Вир» висунув платформу порозуміння між польським підпіллям та ОУН—УПА, стверджуючи, що головним завданням є припинення обопільної збройної боротьби і взаємна допомога в боротьбі проти «більшовизму»³.

Більш представницька зустріч відбулася 21 травня 1945 р. в Руді-Ружанецькій. З польської сторони взяли участь: капітан Мар'ян Голембйовський («Стер»), капітан «Тур'я» — заступник «Стера», капітан Ян Туровський («Норберт») — керівник Томашівської округи й ад'ютант «Стера», капітан ст. Ксьонжек («Рота») — керівник 254-го посту, поручник «Малий» — командир посту в Наролю, «Сталь» і «Дембно» — командири постів, «Вдова» — ад'ютант округи, яка вела протокол; з української: Іван Лопатинський («Шейк») — представник УГВР, «Вир» — референт організації II Округи ОУН, «Граб» або «Горбовий» — представник УГВР. Під час зустрічі насамперед піднімалося питання кордону. Поки його не вирішено, керівники ОУН запропонували тимчасово «існуючу лінію», тобто «лінію Керзона». Обидві сторони визнали неодмінність співпраці українського і польського підпілля, перед підписанням офіційного союзу. Було вирішено припинити взаємну боротьбу і не робити реквізиції продуктів у населення та описів майна. Відразу ж встановлено пароль і зв'язок між відділами УПА і польським підпіллям в Любачівському, Грубешівському та Холмському повітах. По розмові Івана Лопатинського з Мар'яном Голембйовським керівник ОУН на Закерзонні «Стяг» (Я. Старух) видав наказ округам ОУН, щоб вони не нападали на відділи АК. Наслідком цих переговорів було налагодження зв'язку на рівнях Район ОУН — Команда Округи ДСЗ (Делегатура Сил Збройних)⁴.

Безпосередні розмови і контакти між місцевими керівниками ВіНу та УПА відбувалися також на теренах Холмського, Владавського і Білопідляського повітів. Одним з ініціаторів був командир відділу УПА «Крига».

Влітку та восени 1945 р. тривав обмін кореспонденцією між представниками УПА та ВіНу з Перемишля, Бжозова і Ряшева. Контакти з УПА підтримували шеф розвідки в Перемиському повіті Юзеф Шумовський («Строгі»), шеф розвідки команди Ряшівської підокруги Антоній Слабодаш («Павел»), командир перемиської округи майор Антіцкій («Старий»).

В той час на теренах повіту Сянок зустрічалися, щоб нав'язати контакти, керівники УПА «Хрін» і «Бір» та представники АК — підпоручники «Пугач» і «Жубрид».

27 жовтня 1945 р. відбулася зустріч й у східній частині повіту Біла Підляська, в колонії Горошівка. Під час зустрічі було обговорено питання, що торкалися конкретної співпраці, харчування, квартирування, боротьби з інформаторами і шпигунами польських органів державної безпеки, бандитизмом, налагодження зв'язку, обміну даними розвідки і пропагандистськи-

ми матеріалами, надання українській стороні ліків та медикаментів і т. ін. Здійснено обмін пресою. З української сторони в зустрічі взяли участь: «Крига» — командир УПА з загону ім. Бегуна полковника Острожського з УПА—Північ, «Григор» — командир загону УПА; з польської: майор Ян Шатинський-Шатовський («Дзірит») — інспектор району № 3 ВіНу, майор Владислав Вавжак («Жук», «Пайонк») — керівник розвідки і контрозвідки району № 3 ВіНу, Вижиковський («Зенон», «Подб'ял») — керівник округи ВіНу Біла Підляська⁵.

Про ставлення ОУН—УПА до ворожнечі поміж двома народами свідчить лист, якого Українське командування надіслало на польські пости МО (Міліція Обивательська). В ньому йдеться про те, що тодішню ворожнечу між українцями і поляками спеціально спровоковано німецькою політикою. «Сьогодні ми дивимось іншими очима на ці справи. Якщо поляки хочуть сильної і незалежної Польщі, то нехай об'єднуються з українцями. Просимо про ліквідацію всіх постерунків міліції. Якщо ні, то самі це зробимо»⁶.

В 1946 р. співпраця між УПА і АК тривала далі. 1 квітня 1946 р. відбулася зустріч у колонії Сагринь Грубешівського повіту. Українську сторону репрезентував Теодор Герасим'юк («Равіч», «Дунайський» — референт пропаганди III Округи ОУН), польську — капітан Станіслав Ксьонжек («Вирва», від січня 1946 р. — керівник Замойського Інспекторату ВіНу). Було обговорено питання спільної боротьби УПА і ВіНу з супротивником у Грубешівському, Томашівлюбельському і Замойському повітах⁷.

Важливу роль у зміцненні стосунків між українським і польським підпіллям відіграла конференція, що відбулася 18 травня 1946 р. у фільварку Ментке Грубешівського повіту. На цій нараді переважала політично-військова проблематика. Зі сторони ОУН—УПА в конференції участь взяли «Дунайський» (Т. Тарасюк, референт пропаганди III Округи ОУН), «Явір» («Певний», прізвище не відоме, заступник «Дунайського»), «Хмурий» (Захарчук, посада не відома, офіцер УПА), «Шейк» (Іван Лопатинський, представник УГВР), з польської сторони — капітан «Остоя» (прізвище не відоме, керівник пропаганди Любельської Округи ВіНу), капітан «Вирва» (С. Ксьонжек, керівник Замостського Інспекторату ВіНу), капітан «Азія» (Ян Домбровський, командир Грубешівської Округи ВіНу), а також два представники з Томашівлюбельського повіту (прізвища і звання не відомі). Конференцію охороняв 100-особовий загін ВіНу і 20-особовий відділ УПА. На ній розглядалися такі питання: політична ситуація у світі; ідея створення фронту поневолених народів і укра-

їнсько-польська співпраця; військові справи; новини з місцевостей Володави і Білгороаю; господарські справи. Постановили, що відділи УПА можуть воювати і квартируватися на теренах, опанованих польським підпіллям, але попередньо узгодивши це з місцевим підпіллям. Вирішено також, що на теренах, де перебувають українські відділи, не повинні діяти відділи ВіНу, хіба що вони б діяли спільно з УПА. Ухвалено було спільну військову акцію на м. Грубешів і залізничну станцію Вербковичі. ВіН зобов'язалась забезпечувати потреби УПА всім необхідним. Обумовлено також, що поранених та хворих членів УПА можна буде переховувати на теренах, де діяло польське підпілля, і там отримувати санітарну допомогу. Ухвали конференції активізували спільні українсько-польські дії⁸.

Вже 27 травня 1946 р. в теренбінському лісі, відбулася спільна нарада керівників відділів ВіНу та УПА щодо спільного нападу на Грубешів. З української сторони взяли участь командири УПА «Давид», «Дуда», «Яр» і «Сокіл», з польської — командири відділів ВіНу «Вирва», «Млот» і «Слепий». На ній також були присутні «Прірва» (Є. Штендера), «Зенон», «Дунайський» і «Орест» (М. Онишкевич), командир IV Військової Округи «Сян» (УПА)⁹.

Наступного дня за співпраці відділів УПА і ВіНу заплановану спільну військову акцію на м. Грубешів було здійснено. Внаслідок тієї бойової операції розгромлено управи МО, УБ, комітет ПЗПР, НКВД і в'язницю, 150 в'язнів було звільнено. Акцією керував капітан «Вирва» (Станіслав Ксьонжек) — керівник Замостського Інспекторіату ВіНу. З української сторони в операції взяли участь 1200 осіб. Це був уже не перший випадок спільних нападів на ворога. Ще 15 вересня 1945 р. українські і польські партизани в кількості 1000 осіб атакували місто Ковель, де захопили багато продуктів, і відступили з міста. УПА і АК спільно атакували також село Бірчу, що поблизу Перемишля.

У серпні-вересні тісні контакти з УПА підтримували майор Ян Шатовський-Шатинський («Дзірит») та Мар'ян Голембйовський («Стер»). Якщо підсумувати, то протягом 1945—1947 рр. контакти підтримували: Районовий Провідник ОУН «Борис» з командиром відділу АК «Дражею» в м. Седліска Бжозівського повіту; Референт Організації II Округи ОУН «Вир» з командантом ДСЗ Любачівського повіту; командир сотні УПА в Перемиському повіті з командиром відділу АК, капітаном «Піратом»; Районовий Провідник «Заруба» з командиром ВіНу Томашівського повіту «Бжозем»; Референт Пропаганди III Округи ОУН «Дунайський» (Теодор Герасимюк) з керівником Замостського Інспекторату ВіНу, капітаном «Вірвою», командантом Грубе-

шівської округи ВіНу «Азія» і командиром відділу «Млотем»; Надрайоновий Провідник «Ярий» і командир сотні «Чаус» з керівником групи розвідки ВіНу «Корабем».

У 1947 р. зафіксовано судовий процес над усім керівництвом Любельської округи ВіНу, де основним пунктом звинувачення стали факти співпраці цієї організації з УПА. З захопленого через УБ архіву Округи ВіНу (на щастя, неповного) витягнуто частину документів, які майже повністю ілюстрували етапи зустрічей та ухвал керівників ВіНу та УПА в Білопідляському, Володавському й Замостському повітах.

Капітан Мар'ян Голембйовський («Стер», керівник Замостського інспекторату ДСЗ у 1944—1945 рр.; просидів у в'язниці 15 років, засуджений за співпрацю з УПА) заявив сучасній польській пресі: «... Незалежно від оцінки трагічної боротьби і польсько-українських стосунків під час війни, треба підкреслити факт, що на зламі 1944—1945 рр. і пізніше стосунки між нашими народами діаметрально змінилися: від протиборства до повної співпраці. Поляки і українці, бійці АК та ВіНу і УПА та УГВР уклали порозуміння, яке принесло спокій, а також привело до повної співпраці і взаємодії незалежних чинників наших народів».

¹ Szcześniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd: Działalność OUN i jej likwidacja w Polsce. — Warszawa, 1973. — S. 327—328.

² Ibid. — S. 335—336.

³ Ibid. — S. 328—329.

⁴ Ibid. — S. 332—334.

⁵ Ibid. — S. 334.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid. — S. 339.

⁸ Ibid. — S. 340—342.

⁹ Ibid. — S. 342.

Галина Щерба, Ліліана Яремкевич

ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНЦІВ

З ПЕРЕМИЩИНИ В 1944–1947 РОКАХ

Перемишль — княжий город, споконвіку чуйний сторож західноукраїнських земель над «срібнолентим» Сяном — ще від княжих часів й аж до закінчення Другої світової війни 1945 р. був природною і духовною твердинею перед безупинним напором споконвічного, історичного ворожого наступу з заходу. Вже в давнину завдяки своєму географічному розміщенню Перемишль розвинувся в природну твердиню і торговельне місто, бо сюди переходив Сяном торговельний шлях з Панонії — південними схилами Карпат над Дунаєм, до річок Вісли та Бугу, а звідси — до «бурштинових» надбалтійських країв.

Тут, у Перемишлі, вирувало культурне життя студентів Української духовної семінарії, Української гімназії, української інтелігенції та духовенства, українського населення міста й цілого Перемиського регіону.

Показником українського національного життя в Перемишлі та в його повіті були повітові ювілейні свята, присвячені датам від дня народження чи смерті видатних українських діячів культури: Маркіяна Шашкевича, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Миколи Лисенка, — а також щорічне вшанування пам'яті полеглих героїв Українських Січових Стрільців і жертв інтернування, захоронених в с. Пікуличі поблизу Перемишля. В тих заходах брали участь не тільки пере-

мишляни, а й мешканці навколишніх сіл, таких як Буців, Торки, Доровичі, Батичі, Малковичі, Мацьковичі, Витошинці та ін.

Лихоліття Другої світової війни і нова карта Європи після неї перекреслили все, що було створено українцями в Перемишлі впродовж багатьох століть. За Ялтинської угодою 1945 р. українські землі Підляшшя, Холмщини, Надсяння та Лемківщини разом з Перемишлем увійшли до складу Республіки Польща. Польща ж вирішила залишитися країною без національних меншин.

Ще перед остаточним встановленням нового кордону між СРСР і Польщею, згідно з договором між СРСР і Польщею від 16 серпня 1945 р., вже 9 вересня 1944 р. підписано угоду між Польським Комітетом Національного визволення (навіть не урядом) про евакуацію українського населення з Польщі на територію УРСР. Під Польщею з колишнього Перемиського повіту залишилась 91 громада, що налічувала 125921 особу, в тому 73 829 українців¹.

Вже під кінець 1944 року в Перемишлі з'явилась радянська переселенча комісія, яку очолив «товариш» на прізвище Тищенко. Польську сторону представляв поляк з Перемишля п. Грайцарик.

Тищенко організував збори українців Перемищини, на яких вихваляв радянський «рай», агітував за переселення в Україну, підкреслюючи, що переселення добровільне. Водночас переселенча комісія пускала поголоски про примусове переселення в УРСР. Керівник переселенчої комісії Тищенко радився з західноукраїнськими інтелігентами в Перемишлі і навіть відвідував обох греко-католицьких єпископів — Йосафата Коциловського і Григорія Лакоту, щоб почути їх думку в справі переселення українців. Обидва єпископи заявили, що єпископами призначив їх Рим, і тільки Рим може переселити їх в Україну.

Колішній посол Польського Сейму від української громади Григорій Вахнюк звернувся в травні 1945 р. до Міністерства Внутрішніх Справ у Варшаві з запитанням, чи переселення є добровільне, чи примусове. На свого листа п. Вахнюк одержав відповідь, що переселення є добровільне і ніхто не може змушувати українців покинути їхні прадідівські землі в Польщі. Українці заспокоїлись, і ніхто не поспішав до переселенчої комісії подавати заяву про добровільне переселення в Україну.

Проте Москва взяла намір силою забрати українців із земель, відступлених Польщі, до СРСР. Ситуацію готували майстри, які перед тим «добровільно евакуювали» вже не одну національну меншину: чеченців-інгушів, татар, калмиків, балкар, карачаївців, німців з-над Волги та інших.

На Потсдамській конференції, коли йшлося про переселення німців з Польщі і Чехо-словаччини, Сталін заявив, що вони (німці) опинилися в такій ситуації, за якої для них було б найкраще покинути ці місцевості. Мовляв, чехи і поляки можуть сказати, що немає формальної заборони для німців залишатися в цих країнах, але фактично становище німців таке, що життя для них там неможливе². Згідно з духом цього пояснення Сталіна українцям в Польщі також не було формально заборонено залишитися на своїх землях. Але було зроблено все можливе, щоб вони всіма силами прагнули якнайшвидше переселитися в УРСР.

Оскільки добровільних зголошень на виїзд в Україну не було, більшовики вдалися до найжорстокішого терору проти українців, здійснюючи його руками своїх польських поплічників. За наказом Сталіна його ставленики в Польщі заходилися організовувати неофіційні збройні формування з польського комуністичного й шовіністичного елемента, які почали чинити збройні напади на українські села й поголовно винищувати в них українців. Вже останні місяці 1944 р. принесли перші жертви польсько-більшовицьких збройних формувань. Ці формування, часто очолювані передягненими енкаведистами з так званих переселенчих комісій, або колишніми більшовицькими партизанами, палили українські села, грабували майно українців і масово знищували людей. Усьому світові стали відомі масові вбивства людей в селах Павлокома, Малковичі, Піскоровичі, Курилівка, Люблінєць та ін.

В Перемишлі вчинено жорстокі репресії: 26 квітня 1946 року органами безпеки Перемишля арештовано єпископа Йосафата Коциловського разом з 16 іншими духовними особами та єпископа Григорія Лакоту; усіх вислано до СРСР, де вони знайшли смерть.

А навколо Перемишля по селах і містах гинули від рук польських націоналістичних боївок не винні в нічому люди, насамперед інтелігенція й духовенство.

Серед священників, які не вийшли перед приходом більшовиків на Захід і загинули на своїх парохіях, були:

- о. Колтонюк Мирон, парох с. Жуків, застрелений у 1943 р.;
- о. Кнейчук Ярослав, завідувач с. Белзєць, застрелений у 1943 р.;
- о. Німилович Дмитро, душпастир в с. Грабівка, вбитий у 1944 р.;
- о. Федевич Ілля, парох с. Кречовичі, застрелений у 1944 р.;

- о. *Криса Йосиф*, парох с. Кінське, вбитий у 1944 р.;
- о. *Гайдук Іван*, завідаель с. Лубна, вбитий у 1944 р.;
- о. *Головач Микола*, катехит у с. Босько, застрелений у 1944 р.;
- о. *Сивак Григорій*, парох с. Буковець, вбитий у 1944 р.;
- о. *Согор Лев*, завідаель с. Кобильниця Руська, вбитий у 1944 р.;
- о. *Ридош Володимир*, завідаель с. Вальчищовичі, вбитий у 1944 р.;
- о. *Мацюк Микола*, завідаель с. Волоскова, вбитий у 1944 р.;
- о. *Камінський Тадей*, парох с. Миротин, вбитий у 1944 р.;
- о. *Добрянський-Нісевич Микола*, парох с. Дубровиця, вбитий у 1944 р.;
- о. *Плахта Михайло*, завідаель с. Сурахів, вбитий у 1945 р.;
- о. *Волянович Петро*, завідаель с. Горинець, застрелений у 1945 р.;
- о. *Лемцьо*, завідаель с. Павлокома, застрелений у 1945 р.;
- о. *Маларчик Олексій*, парох с. Карликів, убитий в 1945 р.;
- о. *Сембратович Анатоль*, парох с. Бахів, застрелений у 1945 р.;
- о. *Дем'янчик Іван*, парох с. Скопів, застрелений у 1945 р.;
- о. *Конкольовський Степан*, парох с. Ліщовате, застрелений у 1945 р.;
- о. *Сорокевич Іван*, старенький парох с. Уйковичі, вбитий у 1945 р.;
- о. *Білик Олексій*, парох с. Березка, вбитий у 1945 р.;
- о. *Войтович Петро*, парох с. Негрибка, вбитий у 1945 р.;
- о. *Гучко Василь*, застрелений у 1945 р.

За неповними даними найбільше потерпіли такі села і містечка Надсяння:

1. Пискоровичі	12. Кречовичі
2. Павлокома	13. Курилівка
3. Березка	14. Лежайськ
4. Скопів	15. Ожанна
5. Малковичі	16. Тарнавка
6. Бірча	17. Бігалі
7. П'яткова Руська	18. Коровиця
8. Явірник Руський	19. Старе Село
9. Кобильниця Руська	20. Красичі
10. Хотинець	21. Негрибка
11. Канчуґа	22. Вільшани

23. Бахів	38. Острів
24. Дубецько	39. Радимно
25. Крамарівка	40. Уйковичі
26. Кривча	41. Добра
27. Порожник	42. Дубровиця
28. Розбір	43. Молодич
29. Руське Село	44. Синява
30. Рушельчичі	45. Теплиці
31. Бабичі	46. Горинець
32. Болестрашичі	47. Гораець
33. Дрогоїв	48. М'якиш
34. Журавиця	49. Сурохів
35. Заліська Воля	50. Трійчичі
36. Заміхів	51. Ярослав
37. Мацьковичі	

Джерело: Шах С. Між Сяном і Дунайцем. — Мюнхен, 1960. — С. 338—341.

Масова виселенча акція почалася 1 вересня 1945 року. Великі польські військові відділи під проводом більшовицьких спецбойовиків нападали на українські села. Людей викидали з хат і гнали до залізничних станцій або й до кордону. Солдати грабували майно українських селян, били їх, змушували підписувати заяви про «добровільне переселення». Все те діялося під наглядом і командою московських більшовиків.

Першим селом на Перемищині, що його спіткала така доля, було с. Тисова на Бірчанщині, а потім — села Жогатин, Кузьмина, Тарнавка, Сівчина, Ліщавка та ін.

Ось як описує виселення у своїх спогадах Богуць Михайло з с. Нагурчани Перемиського повіту:

«Пам'ятаю, осіннього вересневого ранку 1945 р. в наше село Нагурчани, що належало до Сливниці, яка віддалена на 10 км від Перемишля по шляху на Бірчу — Сянік, увійшла велика група польських солдатів. Пройшовши селом, вони залишили в кожному господарстві по двоє вояків, які в кожній українській хаті, і в нашій також, скомандували: «За 20 минут жеби Вас тутай не било!».

В селі здійснювався крик, зойк, плач. Транспорту нам ніхто ніякого не дав. Хто мав коней, той зібрав собі, що міг, на віз і поїхав на станцію Бакунчиці в Перемишлі. А хто не мав коней, то брав клунок на себе, на дітей, чіпляв корові налігач — і, вигна-

ний посіпаками, чвалав пішки на станцію, залишивши все в хатині, в stodолі і на полі...

Наша сім'я складалася з семи осіб. Мені, найстаршому, було 17 років, наймолодшій сестричці — 4 місяці (вона народилась 9 травня 1945 року). Ми з мамою запрягли свого коняку, спорядили віз, спакували дитлахів, постіль, деякі найпотрібніші речі, харчі, я взяв корову за мотузок, і ми босяком поплелися з рідного села, обливаючись гіркими сльозами, в напрямі Перемишля. Серце розривалося з болю, гнів і жаль стискав груди. Ми покидали село, раз-у-раз оглядалися, як воно зникало з наших очей...

Ми прибули на станцію Бакунчиці в Перемишлі... Все наше майно в хаті, в stodолі і на полі залишилось без жодної оплати. Більше ніхто з нас до села не вертався, бо поліція і солдати не пускали нас. Назад дороги вже не було».

Інший переселенець, Помайда Василь із с. Кречкова Перемиського повіту, так згадує ті часи:

«1945 рік... Стояли гарні вересневі дні. Школа не працювала, двері були чомусь закриті. Мені було десять років. Батьки привчали пасти корів. Хоч зранку було неохота підніматись разом із сонцем і холодні роси допікали, але зате на душі радощів було без меж. Не пам'ятаю, який то був день тижня, але добре пам'ятаю той останній день мого дитинства на рідній землі.

Корів, як звичайно, зранку пасли приблизно три—чотири години. Трави були буйні, і корови встигали напастися за цей короткий час. Коли ми пригнали корів до села, то побачили щось неймовірне. Кругом крики, шум і плач. В нашому дворі я побачив польських «жовнірів» (так називали солдатів польської армії). Вони щось викрикали і забивали вікна дошками навхрест. Добре закарбувались мені слова одного вояка: «Хцеш, кабане, України? Там ю маш, на всходзе, Україне. Марш з земі польскей!».

Нас силоміць повиганяли з хати, не дозволили навіть хліб витягнути з печі: мама раз на тиждень пекла хліб. У нас було дві корови, п'ятимісячне теля, кури, кролі. Біля хати був великий город і сад. Хата нова, збудована перед війною. Батькові дозволили взяти дві корови і те майно, що можна було взяти не плечі...

Батько запряг корів в ярма двоколісного візка, на якому звозили овочі. І так нас циганським табором гнали до містечка Бірча, в якому тримали під відкритим небом цілий тиждень. З табору нікого не випускали, а головне — ввечері і вночі не дозволяли палити вогонь. Пам'ятаю, як біля нас запалили малень-

ке вогнище і польські солдати розкидали його чобітьми. Після тижневої стоянки нас табором погнали до кордону».

В другій половині листопада польське військо з помноженою силою кинулося до нової масової виселенчої акції. Крім виселених на першому етапі переселенчої акції 30 сіл Перемищини і Бірчанщини, в листопаді 1945 року виселено ще навколишні села біля Перемишля: Кругель Великий і Малий, Пикуличі, Негрибку, Корманичі, Княжичі, Станиславчик, Лучичі. У грудні 1945 р. прийшла черга на Рокшиці, Брилинці, Кописно, Риботичі і Посаду Риботицьку.

В січні 1946 р. переселенчі акції поширилися на села Ляхова, Лімна, Добра, Добрянка, П'яtkова, Явірник Руський, Жогатин, Поруби, Улюч, Грушівка, Військо, Голучків, Тирява Сільна, Воля Крецьвська, Пашова, Ліщава Долішня й інші.

На захист знедолених людей ставали відділи УПА під командуванням командира Коника. До складу його групи входили УПА — V 4 (Бурлака) і V 7 (Ластівка), V 2 (Променко) та V 6 (Яр). Керівники УПА звернулись до польської влади та польського населення з закликом припинити знущання над українським народом і мобілізувати свої сили на боротьбу проти спільного ворога українського і польського народів — більшовицького сталінізму. Але голосу їх не було почуто.

Наслідки цього етапу переселення були для української сторони дуже болючі. З Перемищини виселено 70 % мешканців. Під час акції було вбито 49 українців, заарештовано 357 осіб, спалено 290 господарств; погромники згвалтували 15 дівчат і важко поранили 15 чоловіків. Відділи УПА звели 31 бій, в яких 47 упівців загинули, 26 зазнали поранень а втрати Війська Польського становили 39 осіб вбитими і 40 пораненими. 15 червня 1946 року закінчився виселенчий бій. В умовах великої переваги польських сил над українськими три чверті українського населення Перемищини насильно викинено до СРСР. Остаточне виселення українців з Перемищини здійснено у квітні 1947 р. під час акції «Вісла».

Наскільки брутально відбувалося виселення українців з їх етнічних територій під час акції «Вісла», свідчать архівні документи. Наприклад, у повідомленні за № 35 від 2 травня 1947 р. Перемиського повітового старости Фельчинського Воеводській управі в Ряшеві зазначено: «Віт волості Фредрополь сьогодні повідомив, що дня 28 квітня цього року військом було виселено населення з таких громад: Конюша, Берендювичі, Аксманичі, Фредрополь, Княжичі, Корманичі і Сільця. Про цю акцію військо досі не повідомило управу волості Фредрополь».

З виселених громад люди взяли стільки, скільки могли взяти на фіри, зате тих, хто не мав власних транспортних засобів, було евакуйовано автомобілями, по дві родини на 1 авто. Через малу кількість фір і транспортних засобів, населення було змушене залишити все своє устаткування, збіжжя, картоплю й інші Істинні припаси, які військо вивозить до Перемишля...

Акцією керує Військо Польське, даючи родинам, призначеним до евакуації, лише 20 хв. на те, щоб спакувати речі»³.

В іншому документі — протоколі голови Волосної управи Польської Селянської партії у Кривчі Якуба Сапи від 10 травня 1947 р. — занотовано: «Дня 29 квітня до волості Кривча вночі приїхало військо. Наступного дня, о 4 год. ранку військо вигнало всіх людей і дітей на пасовиська й оголосило виселення. Виселення здійснили за 3 години, з людьми поводитися у варварський спосіб; так, Івана Ореховського за те, що просив другу фіру, побили, як худобу. Томаш Голдишевич мав хліб у печі. Хліб повинен був пектися ще годину, та йому не дали. У Якуба Сапи вояки зробили ревізію, перетрусили хату, але нічого не знайшли. Сапу Тадея, сина Якуба, побили, і через 3 днів, наказавши роздягнутися, вивели його до лісу, і мали його розстріляти, щоб віддав зброю. Він сказав, що принесе їм, тоді дали йому спокій. Так Військо Польське поводитьися з громадянами»⁴.

Нічого дивного в цьому немає, бо все було передбачено секретними інструкціями. В секретній інструкції (за квітень 1947 р.) командувача Операційної групи «Вісла» в Сяноці, полковника Хілінського, є такі вказівки: в день евакуації на світанку закрити виходи з села, щоб не допустити втечі людей в напрямі лісу; зібрати на видному місці людей і роз'яснити їм спосіб виселення, на це витратити не більше однієї—півтори години, а на спорядження транспорту — не більше 5 годин; об 11 годині колони повинні вирушити до місць призначення»⁵.

Ось як описує у своїх спогадах ті дні Чучко Емілія з села Клоковичі на Перемищині: «Мої батьки Чучко Петро і Чучко Емілія жили в с. Клоковичі. Жили, як на той час, досить непогано. Мали щось 5 моргів землі, муровану хату і стайню, тримали 2 корови. Після 1945 р. село увійшло до складу Польщі. Почалося переселення. Батько їхати не хотів. Але настав 1947 рік. Прийшли поляки (це було в травні) і наказали забиратися. Дали підводу — і забирай все що хочеш за тих пару годин. Все, що було в хаті, розграбували — залишились голі стіни; а нас вивезли в Щецінське воєводство, повіт Члухов, містечко Бяли Бур».

Акцією керував міністр внутрішніх справ Польщі Станіслав Радкевич. Військовими операціями керував начальник

Краківської військової округи, генерал Стефан Мосор, а безпосередньо на Ряшівщині — передягнений в уніформу польського генерала радянський полковник Ян Роткевич.

Таємну керівну роль у цій операції виконував «полковник» у Варшавському «Міністерстві безпеки» Манілов, а насправді — майбутній шеф КГБ, генерал-полковник Іван Серов. Це з його наказу українців остаточно викинено з українських земель у Польщі⁶.

Репресії проти українців у Польщі мушили мати не тільки каральний характер: знищення українців як національної групи, що виходило з ненависті до українців взагалі, мало зміцнити позицію більшовиків у Центральній-Західній Європі.

Перед виселенням українці в Польщі заселяли територію, надзвичайно важливу зі стратегічного погляду, її ж бо перетинали дороги на Берлін і Краків. Ці дві лінії були лініями постачання радянських окупаційних військ. Перемишль був залізничним вузлом, з якого розходилися транспортні лінії на стратегічні пункти більшовиків. Щоб тримати під своїм контролем Берлін, Радянській армії треба було мати одну з головних ліній постачання, зокрема лінію на південь, яка переходила через південно-східні терени Польщі, що були до 1947 р. заселені українцями.

Щоб позбутися ненависних і непевних для більшовицького режиму українців, Сталін не лише запланував, а й оголосив на Постдамській конференції, що «Польща стане державою без національних меншин». У цьому напрямі було використано й польський уряд, про який Сталін висловився на Кримській конференції як про такий, що «...виконує завдання, можливо забезпечує право і порядок в тилу Червоної Армії...»⁷

Йшлося тут конкретно про створення такої ситуації, яка дозволила б швидке викорінення українців у Польщі. І її було створено спільним терором радянських і польських сил проти українського населення, примусовим виселенням українців з їх етнічних територій. В такий спосіб можна було вирішити відразу дві справи: знищити українців у Польщі як компактну масу й одночасно заселити спорожнілі по німцях північно-західні землі.

Сталін і комуністична Польща змагали до одного — позбутися українців на українських землях під Польщею, що, своєю чергою, характеризувало тодішнє ставлення обох цих держав до України й українського народу.

Та часи змінилися. Україна і Польща стали вільними державами, вирвалися з тоталітарного режиму колишньої радянської

імперії і вийшли на шлях добросусідських відносин та взаєморозуміння, хоч рани, заподіяні акцією «Вісла» та виселенням українців на схід і захід, ще й досі не загоєні. Вони відчують-ся в тузі переселенців за своїм рідним краєм, дитинством, похованнями предків та етнічним корінням.

¹ У кн.: Перемишль західний бастион України / Під ред. Ю. Загайкевича. — Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. — С. 182.

² The Teheran, Jalta and Postdam Conference. — Moscow: Progress Publisher, 1969. — P. 243.

³ Акція «Wisła». Dokumenty / Opr. Eugeniusz Misło. — Warszawa, 1993. — S. 216—217.

⁴ Ibid. — S. 256.

⁵ Ibid. — S. 160—162.

⁶ Перемишль західний бастион України. — С. 202—203.

⁷ The Teheran, Jalta and Potsdam Conference. — P. 283.

Ярослав Грицьковян

ДО ІСТОРІЇ ПРОСВІТНИЦЬКОГО

РУХУ В ПЕРЕМИШЛІ

Культурне обличчя кожного народу, кожної нації чи національної меншості визначається здобутками культури, традиціями, літературою, духовним розвитком поколінь. Матеріальна і духовна культура нації або окремої групи завжди має своїх представників, інтелектуальну еліту, пов'язану з громадою і територією, на якій вона проживає. Нашим завданням є виявити український просвітницький рух, де б він не розвивався: чи на окраїнах нашої Батьківщини, чи на землях, які залишилися поза Нею, і, зокрема, в таких місцях, як княжий Перемишль.

Перемишль..., Його українська історія ще далеко не повна, писемна література, її творці, школи і їх розвиток — не зглиблені, а дослідження в цій ділянці — фрагментарні. Натомість добре спланована польська наука докладає неабияких зусиль, щоб ці прогалини заповнити.

Навіть побіжний огляд джерельних матеріалів дозволяє ствердити, що в історії українського просвітницького руху Перемишль був бастионом, а в справах національної стійкості часто випереджував наші східні землі. Цьому сприяла перемиська українська спільнота з її віками виробленими імунітетом, здатністю до самозахисту. Ми навіть схильні підтвердити думку, що національну стійкість перемишлян зміцнювала агресивна протиукраїнська політика, спрямована на підкорення нашої нації. Під тиском імперських зловмисних намірів поляків консоліду-

валися українські сили, об'єднувалася інтелігенція, впрягалася в практичні дії української Церкви, школи, української мови, єдналася з тими, хто захищав власну ідентичність. Ця еліта моделювала більш або менш вдалі рецепти на розвиток національної тотожності. Зрозуміло, що в цьому — у формуванні української ідентичності — її підтримувало українське населення. Наполегливою і невпинною працею перемиська інтелігенція втримала на цій території українські впливи, розбуджувала їх, коли траплялася на те нагода.

У 1772 р. Перемишль дістався Австрії. Для українців випала okazія вийти з глухого національного провулка. В 1774 р. у Відні Марія Тереза заснувала семінарію для богословів греко-католицького обряду й наказала приймати також українських кандидатів. Йосиф II заснував у 1783 р. у Львові духовну семінарію, а рік по тому — університет. З 1783 р. для українських семінаристів запроваджено викладання українською мовою при університеті. Економічне становище духовництва теж було певною мірою врегульоване.

Перемиська інтелектуальна еліта, українське духовенство негайно цим скористалися. Формувалися реальні передумови до переходу в нову епоху — епоху національного відродження. Аналізуючи тогочасну ситуацію в Галичині, Іван Франко висловив навіть думку, що «перші проблески нового руху, перші досвітки того, що я назвав зірницею відродження вийшли з Перемишля»¹. На владичому престолі сидів у ті часи Михайло Левицький, але провідну роль у просвітницькому русі відігравав його крилошанин о. Іван Могильницький, про якого І. Франко згадує, що «був це перший муж на Галицькій Русі, котрий намагається розвіяти пануючу тут у поглядах на національну справу єгипетську темряву за допомогою світла науки»². Цей просвітянин насамперед намагався спонукати священників до практичної діяльності на полі освіти (закладати народні школи й самому вчити, організувати просвітницький рух, поширювати українську книжку тощо). За його ініціативою перемиський владика Михайло Левицький видав у 1815 р. «Катехізис», а рік по тому — буквар для народних шкіл. І. Могильницький був автором першої української граматики, візитатором шкіл перемиської єпархії, засновником і директором дяковчительського інституту в Перемишлі. Його починання підтримував цілий гурт священників, творчої інтелігенції, що в 20—30-х роках скупчувався навколо перемиських владик Михайла Левицького та Івана Снігурського. Серед того гурту були: професор богослов'я, письменник і публіцист, автор граматики української мови

о. Йосип Левицький; перемиський етнограф і мовознавець, автор першої на західноукраїнських землях збірки пісень і весільних обрядів «Руское весіле» (1835) живою українською мовою о. Йосип Лозинський; церковний діяч родом з Лемківщини, член капітули Перемиської єпархії і владика Тома Полянський; адміністратор Перемиської єпархії, згодом митрополит у Львові Йосип Сембратович; автор граматики для народних шкіл та тогочасної історії самбірської та сяниської єпархії о. Антін Добрянський; о. Іван Лаврівський, мовознавець і бібліограф (заповів свою бібліотеку Перемишлеві) та ін.

Тут, у Перемишлі, в атмосфері загального національного піднесення народжувалися і реалізовувалися щораз нові освітні й культурні постулати. У 1816 р. о. Іван Могильницький заснував товариство для ширення освіти українською мовою³. В 1818 р., услід за царським декретом, згідно з яким мешканцям українських сіл забезпечували народні школи⁴, з ініціативи греко-католицької консисторії, а властиво владики Михайла Левицького і пізніше його послідовника Івана Снігурського, організувалися по парохіях так звані «дяківки», в яких дяки вчили дітей грамоти. Щоб підготувати вчителів для тих шкіл, перемиська консисторія заснувала в Перемишлі дяковчительський інститут. З 1818 р. перемиський владика відновив навчання в духовній семінарії.

В Перемишлі діяла музична школа. За свідченням дослідників, вона мала характер консерваторії в мініатюрі, а її хор дорівнював опері⁵. В цій школі здобули початкову музичну освіту перемиські композитори Іван Лаврівський і Михайло Вербицький, згодом — Віктор Матюк та інші. І. Лаврівський був диригентом катедрального хору в Перемишлі. В. Матюк був священиком, педагогом і видавцем, опрацював чимало творів М. Вербицького, І. Лаврівського, С. Воробкевича і тим уславив перемиську композиторську школу. Він є автором «Українського пісенника для народних шкіл», «Катехизму музики» (підручника з теорії музики і гармонії). До просвітян перемиської музичної культури треба зарахувати композитора, письменника і публіциста Анатолія Вахнянина та Йосипа Кишакевича — вчителя співу в Інституті для дівчат, організатора і диригента «Бояна», керівника гімназійального оркестру і співочої групи «Рідна пісня» в Перемишлі.

Початок видавничої праці теж належить до перемиської консисторії. У 1829 р. владика І. Снігурський купив друкарню, а згодом, у 1840 р., заснував видавництво. Після перших епізодичних спроб видання друків, потім підручників, тут почали

видавати й літературу популярного характеру для українського населення. В Перемишлі побачили світ перші в Галичині календарі «Перемишлянин» (1850—1961, 1863—1864 pp.) і «Перемишлянка», а пізніше (від 1889 р.) — «Перемиські Єпархіяльні Відомості» (до 1914 р. під назвою «Вісник Перемиської Єпархії»).

У Перемишлі до середини ХІХ ст. театральних вистав не було. Патріотично настроєна молодь, інтелігенція Перемишля, заохочена прикладом Львова, організували в листопаді 1848 р. театральне товариство на чолі з пані Саар, дружиною старости. Режисером новоствореного аматорського театру став публіцист і перекладач Іван Айталеви́ч Витушинський, а репертуар для театру готували о. Юстин Желеховський (педагог), Михайло Полянський (педагог), Йосип Левицький і згаданий режисер (катехит гімназії) Іван Айталеви́ч. Музику до тих творів складав і творив Михайло Вербицький. З часів перемиських театральних вистав збереглася афіша⁶. З неї дізнаємося, що в неділю 14 січня 1849 р. на сцені Народного дому поставлено комедію Івана Котляревського «Москаль чарівник»⁷. З інших джерел знаємо, що ставилися в той час у Перемишлі ще такі п'єси, як «Наталка Полтавка», «Старий візник Петра ІІІ», «Козак і охотник», «Проциха» і «Верховинці».

Поступ у перемиському відродженні не приходив легко, натрапляв на різні перешкоди. Нещастям для українців було те, що на цій території національним життям адмініструвала польська панівна верства. Вона своєю короткозорою політикою отруювала національні взаємини, а бувало, й загострювала їх у міру росту української активності. Створювано перешкоди в друкуванні книжок українською мовою. Українському Товариству, яке взяло намір видавати і розповсюджувати ці книжки, не дали розвинутися: на вимогу латинського архієпископа А. Унквіча галицький губернатор Гауер відмовив Товариству в реєстрації⁸. Не без допомоги поляків витворювались і такі сили, які допомагали латинізувати українське населення. В 1859 р. австрійсько-польська верхівка на чолі з галицьким намісником А. Голуховським викликала так звану «азбучну війну», намагаючись ввести в українське письмо латинський алфавіт. Чималу роль у цій війні відіграв і Перемишль. Серед прихильників латини виявився Йосип Лозинський (латинкою написав своє «Українське весілля»).

Дестабілізував на якийсь час перемиське національне життя й москвофільський рух — течія, що виникла в першій половині ХІХ ст. серед українців Галичини, з програмою єднання з російським народом. Москвофільство охоплювало широ-

кий діапазон культурної і громадської праці. До перемиських москвофілів-діячів належали серед інших і Микола Малиняк родом з села Кам'яна на Новосондеччині (письменник) та Йосип Лівчак, редактор «Страхопуда» і «Золотої грамоти» (видавалися в московському язиччі).

Роки 1880—1890 — це час інтенсивного росту українського життя в Перемишлі в усіх ділянках і, зокрема, в поширенні української освіти. В той час Перемишль став, після Львова, найбільшим скупченням українських шкіл: двомовної жіночої вчительської семінарії, Українського інституту для дівчат, Перемиської державної гімназії з українською мовою навчання.

Виняткове і стратегічне значення для культурного розвитку Перемишля мала гімназія. Її засновано в 1888 р. Спершу це були паралельні відділи з українською мовою навчання при польській гімназії, пізніше, з 1895 р., після відкриття повних восьми класів постала самостійна гімназія класичного типу. Перемиська гімназія належала до найбільших цього типу в Галичині. У 1912 р. тут уже навчалися 1013 учнів у 23 відділах з 41 учителем. Учні гімназії походили переважно з українсько-польського пограниччя та з Лемківщини. При перемиській гімназії діяла філія «Учительської громади», заснованої в Перемишлі у березні 1909 р.

В перемиській гімназії учителювало чимало талановитих людей. Були серед них видатні педагоги, автори підручників, митці, громадські й політичні діячі та письменники.

Досить визначним фактором живого культурного життя в тогочасному Перемишлі була література, адже тут було чимало письменників. Головним осередком і місцем їхнього побуту була гімназія. Тут найчастіше примощувалися українські творці, займаючи посади педагогів, зокрема вчителів української мови, історії, історії Церкви. Зрозуміло, що в школі вони не тільки навчали своїх предметів, а й несли політичні й національні ідеї, гасла, що йшли з Заходу.

Українці Перемишля радо відкривали свої двері перед творчою інтелігенцією, знаходили для неї місця праці, допомагали їй. Вони розуміли, якою корисною була праця тих творців серед молоді й української громади, оточеної чужинцями. Та перейдемо до фактів. Як першого згадаємо педагога і драматурга, довголітнього мешканця Перемишля, директора гімназії Григорія Цеглинського (1858—1912). Саме він розславив Перемишль своїми драмами, які ставилися на сценах Галичини, а також у Перемишлі й навколишніх селах⁹. Драматичний талант Г. Цеглинського високо оцінили Осип Маковей та Іван

Франко, заявляючи, що на тлі тогочасної галицької драматургії його комедії «Соколики», «Лихий день», «Шляхта ходачкова» були помітною подією 80—90-х років¹⁰.

З-поміж письменників, яких зродила перемиська земля, треба виокремити одного з кращих прозаїків — Ореста Авдиковича (1876—1918). У своїх оповіданнях, таких збірках, як «Поезія і проза» (1899), «Нарис одної доби» (1899), «Моя популярність та інші оповідання» (1905), він реалістично змалював життя дрібної шляхти і сільської інтелігенції, дав поглиблений аналіз дійових осіб у складних життєвих ситуаціях. Він також майстер містерії («Ой у рідному краю та на дикому полі»), оповідань з елементами містики, автор кількох розвідок («Огляд літературної діяльності Олександра Кониського», «Форма писань Маркіяна Шашкевича»)¹¹. Інший же педагог — Сильвестер Яричевський (1871—1918) — уславився перекладами і літературознавчими дослідженнями про словінську поезію («Франц Прешерен — найбільший словінський поет»). У збірках поезій «Серце мовить», «Пестрі звуки», новел «На хвилях життя», «Між терням і квітом», драмах «Княгиня Любов» і «Ловці на ловців» маємо етнографічно-побутові малюнки з життя села, реалістичні портрети міщан різних національностей. Його твори були важливими документами життя на рубежах Батьківщини. В збірці «Пестрі звуки» С. Яричевський пориває зі старими шаблонами, наголошує на найважливішому для українців пограниччя: викриває гнобителів («Катам», «В'язниця»), закликає до боротьби за волю («Присяга», «Вгору серця», «Пісня пробудителька», «Вставай Україно!»). Поезія С. Яричевського була пов'язана зі специфічними громадськими і політичними умовами в Австро-Угорщині, де національні суперечності набували особливої гостроти.

Серед творчих діячів Перемишля бачимо визначного педагога, громадського діяча та письменника Осипа Турянського (1880—1933). Він захистив докторську дисертацію у Віденському університеті. В перемиській гімназії був учителем української мови та літератури. Перші свої новели друкував в альманасу віденської «Січі» (1908). О. Турянському належить повість-поема «Поza межами болю» (1917), в якій автор розкриває тверді закони війни, дії світової завірюхи. Вже після смерті з'явилася його повість «Син землі».

Годиться підкреслити, що педагогами перемиських шкіл були такі визначні українські діячі, як Василь Щурат, Денис Лукіянович, Дмитро Грегोलінський. Василь Щурат приїхав до Перемишля восени 1898 р. Перемиська громада прийняла його

Уляна Кравченко

винятково сердечно, за те В. Щурат віддавав їй усі сили: організовував численні літературно-наукові вечори, виголошував доповіді, доклав чимало зусиль, щоб у Перемишлі гідно відзначити в 1898 р. сторіччя з дня появи «Енеїди» Івана Котляревського. Згадаймо лише назви його публікацій: «Народні торжества в Перемишлі»¹², «Соті роковини»¹³, «Наше відродження»¹⁴. В Перемишлі були видані його переклади: «Вибрані оди Горація» (1901), повість «Тарас Бульба» Миколи Гоголя, повість «Під ярмом» болгарського письменника Івана Вазова. Денис Лукіянович зробив немалий внесок в українське літературознавство, написав кілька десятків статей і

розвідок, зокрема про Осипа Федьковича, Тараса Шевченка, Івана Франка, які й сьогодні мають величезне значення. Згадуючи його письменницьку діяльність, треба назвати збірку «Новели» (1895), повість «За кадильнію» (1902), «Від кривди» (1904), оповідь з побуту учительства і міщанства «Філістер» (1909), біографічну повість «Франко і Беркут», сатиричний роман з часів війни «Я — з більшістю». Твори ці, певна річ, містять і матеріал з життя перемишлян. Ці два наукові велетні заклали тверду основу українського літературознавства, і княжий Перемишль повинен золотими літерами відзначити їх перебування серед перемишлян. Згаданий Дмитро Греголінський працював не тільки в школі як педагог, а й був відомим журналістом і видавцем, редактором тижневика «Український Голос» (1919—1929), який згуртував навколо себе найбільш патріотичні сили. Можна навіть сказати, що якийсь час «Український Голос» фактично був неофіційним органом ОУН. Працювали в ньому такі визначні діячі, як Євген Зиблікевич і Зенон Пеленський. Його продовженням був «Бескид» (виходив у 1928—1933 рр.).

З-посеред духовних велетнів, які перебували в Перемишлі, треба належно згадати двох славнозвісних молодомузівців — Василя Пачовського і Петра Карманського. Перший був учителем в гімназії, другий — учнем цієї гімназії. В. Пачовський приїхав до Перемишля в 1929 р. з Закарпаття, з Берегова. Перемиська громада прийняла його дуже тепло, як годиться. Пачовський був надзвичайним поетом, його ставили поруч з нашими геніями, бо він, як казав Володимир Бірчак, був «лицарем, що за правду, за справедливість, за лицарську честь, за українську справу йшов у бій»¹⁵. В Перемишлі поет перевидав свої знамениті «Розсипані перли», написав і видав нариси про Карпатську Україну («Світло срібної землі») та гетьмана Івана Мазепу, видав книжку «Дещо про биліни» і написав драму «Зоря черні» (зберігається у відділі рукописів бібліотеки ім. В. Стефаника у Львові). Пачовський, хоч багато працював над своїми творами, не тримався осторонь від громади. 20 березня 1934 р. поставив на сцені Народного дому драму «Сонце Руїни». Молодь, що заповнила по береги зал, зворушена, подарувала письменникові лавровий вінець. Пізніше у своїй письменницькій сповіді Пачовський писав: «Найціннішою відзнакою для мене не слава, не признання від сусідів, а той лавровий вінець від молоді, який поставлю на своїм гробі»¹⁶. В. Пачовський виїхав з Перемишля в 1935 р., не з власної волі.

Петро Карманський (1878—1956) належить до тих постацій української літератури, до яких доля не була надто ласкавою. Ще й досі, коли минуло 115 років від дня народження П. Карманського, немає повного видання його творів, вони все ще розкинені по архівах, приватних бібліотеках, часописах. Немає теж повної біографії письменника. Для нас була б особливо цікава та частина, яка торкається Перемишля. Славний поет народився в с. Чесанів на Любачівщині, вчився і закінчив гімназію в Перемишлі, згодом помандрував у світ — до Львова, Риму, працював у гімназіях в Золочеві, Тернополі, Дрогобичі, якийсь час був в Америці і Бразилії. Можливо, ця постійна мандрівка по світу спричинилася до гіркого творчого песимізму поета.

Від 1920 р. мешкала в Перемишлі, жила життям тутешньої громади, зустрічалася з нею в церкві, Народному домі, брала живу участь у політичних і національних змаганнях визначна поетеса Уляна Кравченко (1860—1947). Жила вдовою при вулиці Парковій, ч. 9, біля гори з трьома хрестами. Тут написала більшість своїх творів, підготувала збірки поезій «На визвольному шляху» (1930), «Шелести нам барвіночку» (1932), нариси «Для неї все» (1934), «Харітас», «Спогади вчительки» та ін. Поетичний

внесок Уляни Кравченко в українську літературу великий. Чарівна краса Перемишля та його околиць мала в її натхненні дуже велике значення. Поетка твердо підтримувала своїх співвітчизників в їхніх національних почуттях, підкріплювала їх віру в перемогу, яку славила у своїх віршах. Перемога, в яку вірила Уляна Кравченко, не прийшла. Вмирала поетка в дні найбільшої трагедії Перемишля, 5 березня 1947 р., напередодні акції «Вісла».

Не всі імена перемиських творців — тих, які тут народилися, вчилися, жили і працювали, — історія зареєструвала, чимало таких імен загубилося, залишилося без оцінки, опису творчої спадщини і навіть окремої згадки про життєвий шлях. Небагато знаємо про Павла Леонтовича (1825—1880), який жив у Перемишлі і писав вірші в бароковому стилі та оповідання під псевдонімом Павло з Шуткова; про Миколу Малиняка (1851—1915), автора віршів «Зерна горошечки» виданих збіркою в Перемишлі в 1910 р.; про Андрія Волощака, письменника, пов'язаного з групою «Вікон» і «Нового шляху», автора збірок поезії «Утьмі горю», «Спів Карпат» та «На Верховині». Навчався в Перемишлі у нижчій реальній школі письменник і педагог Степан Ковалів (1848—1920), діяли в Перемишлі редактор сатиричних журналів «Страхопуд» та «Золотая грамота» Йосип Лівчак (1839—1914), письменник і театрознавець Юрій Костюк та багато інших.

Перемиський просвітянський шлях для вельми значущий для України. Розвивався він під впливом багатьох іноземних культур, за специфічних національних взаємин, вносив до своєї скарбниці найдородніші зерна. Саме тут, у Перемишлі, вигострювали свою природну обдарованість «будителі» національної свободи, пропагатори українського слова, музики, організатори освіти. Виселення українців у 1947 р. було трагедією не тільки для населення, а й для нашої духовності, воно вдарило в наше найболючіше місце — ліквідувало весь національно-культурний рух, позбавило його джерела.

Чи доведеться ще Перемишлеві виявити якусь активність в українському національному житті? Можливо. Останній з'їзд Перемишлян (червень 1994 р.), наукова конференція, присвячена цьому регіонові, з'їзд у Перемишлі Співки українців-політв'язнів і відкриття в Грушовичах Пам'ятника УПА (жовтень 1994 р.) наказують дивитись на це оптимістично. Однак треба активніше досліджувати цей регіон, розкривати сучасникам повну правду про цей княжий город, виявити якнайбільше «білих плям», які в цій ділянці надто вже численні, пригадати, що Перемишль — також і українська історія.

¹ Франко І. Нариси з історії української літератури в Галичині // Зібрання творів: В 50 т. — Київ, 1980. — Т. 27. — С. 136.

² Там само. — С. 136.

³ Там само. — С. 137.

⁴ Там само. — С. 141.

⁵ Mazepa L. Duchowni uniccy i ich wkład w ukraińską kulturę muzyczną // Unia brzezka, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich. — Kraków, 1994. — S. 431.

⁶ Франко І. Русько-український театр // Зібр. творів: В 50 т. Київ, 1981. — Т. 29. — С. 327.

⁷ Там само. — С. 327.

⁸ Франко І. Нариси з історії української літератури в Галичині. — С. 141.

⁹ П. Чавс у книзі «У вирі життя. Мостищина і Судовищенщина» (Стемфорд, 1976) згадує, що п'єса Г. Цеглинського «Свідки» в 1912 р. ставилася в селі Пакості.

¹⁰ Франко І. Українська література в Галичині за 1886 рік // Зібр. творів: В 50 т. — Т. 27. — С. 53.

¹¹ Українська літературна енциклопедія. — Київ, 1988. — Т. 1. — С. 16 (гасло Авдиківич О.).

¹² Щурат В. Народні торжества в Перемишлі. — Руслан. — 1898. — Ч. 278. — С. 2.

¹³ Щурат В. Соті роковини відродження української літератури в українськiм Інституті дівочім в Перемишлі. — Руслан. — 1898. — Ч. 278. — С. 2.

¹⁴ Щурат В. Наше відродження. Драматична дума // Пам'ятка святочного обходу сотих роковин відродження руського народу Руським дівочим інститутом в Перемишлі. — Перемишль, 1898. — С. 26.

¹⁵ Пачовський В. Зібрані твори. — Філядельфія; Нью-Йорк; Торонто, 1984. — Т. 2. — С. 24.

¹⁶ Там само. — С. 43.

Євген Нахлік

ОРЕСТ АВДИКОВИЧ – ПИСЬМЕННИК,

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ, ПЕДАГОГ

Наприкінці XIX — на початку XX ст. Орест Авдикович виступив як непересічний прозаїк, літературознавець, педагог і культурно-громадський діяч — спочутливо писав про тяжке життя краян під гнітом Австро-Угорщини, образним словом підтримував визвольні змагання українського народу за створення власної держави, з любов'ю плекав художній світ особистих мрій і переживань, дбав про розвиток народної освіти й культури. А тим часом у радянську добу його ім'я потрапило в розряд замовчуваних, стало майже невідомим широкій читачській аудиторії. Причини такого неприхильного ставлення тоталітарно-комуністичного режиму до О. Авдиковича крилися в тому, що свою містерію «Ой у рідному краю та на Дикому Полі» (1914) письменник присвятив гуцульським січовим стрільцям, а поетичне слово про інтим прибрав у модні тоді декадентські шати...

У період нетривалої відлиги та в застійні часи літературознавці, перебуваючи під пильним партійним оком, «розщедрилися» на коротку довідку про Ореста Авдиковича в «Українській Радянській Енциклопедії» (вид. 1-е, 1959, т. 1; вид. 2-е, 1977, т. 1), а в «історії української літератури у восьми томах» згадали його тільки як творця декадентського «героя» (1968, т. 5, с. 132). Донедавна чи не єдиною в нашому літературознавстві статтею

про цього неординарного письменника була ювілейна замітка Романа Кирчіва «Орест Авдикович», опублікована, проте, не у вітчизняному виданні, а в «Українському календарі 1973», що побачив світ у Варшаві.

Останнім часом, щоправда, ставлення наукових кіл, видавництв і часописів України до цього несправедливого призабутого літератора змінюється на краще. У найновішій «Історії української літератури у двох томах» Федір Погребенник уже зарахував О. Авдиковича до «менш відомих письменників, які, однак, залишили певний слід у розвитку прози, збагатили її новими інформаціями» (1987, т. 1, с. 507). Проти довідки про Авдиковича в УРЕ, позбавлена принизливих налічок стаття про нього в «Українській й Літературній Енциклопедії» (1988, т. 1; автор — Володимир Полек).

Автор цих рядків перевидав і кілька новелістичних творів О. Авдиковича — в антології «Українська новелістика кінця XIX — початку XX століття» (серія «Бібліотека української літератури». Київ, Наукова думка, 1989), у збірнику західноукраїнської новалістики кінця XIX — початку XX ст. «Образки з життя» (серія «Бібліотека «Карпати» — Львів, «Каменяр», 1989), у журналі «Україна» (з передмовою «Вразлива душа, упоена поетичним жалем», 1989, № 49), опублікував тези виступу «Орест Авдикович як предтеча «Молодої Музи» — у збірнику «Молода Муза» і літературний процес кінця XIX — початку XX століття в Україні і Європі. Тези доповідей наукової конференції (19—20 листопада 1992 року)» (Львів, 1992).

Усе це, вірється, початки повноправного повернення Ореста Авдиковича, його досить численної художньо-прозової, а також кількісно невеликої літературознавчої спадщини в нашу культуру. Він заслуговує на детальне висвітлення свого життєвого і творчого шляху. Як самобутній прозаїк, у доробку якого поєдналися різні художні тенденції доби, як вдумливий літературознавець і самовідданий педагог.

Дослідник, який взявся за створення життєпису Ореста Авдиковича, неодмінно має стати якоюсь мірою літературознавчим детективом. З моря архівних матеріалів, періодичних і неперіодичних видань, що виходили в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст., він мусить видобути хоч якісь факти про літературно-громадську діяльність та особисте життя цього маловідомого письменника і зі скупих відомостей вибудувати якомога повнішу картину його життєвого і творчого шляху. А що фактів таких обмаль, то життєпис О. Авдиковича неминуче набуватиме подекуди вірогідного та гіпотетичного характеру.

Немає певності вже щодо дати народження письменника. «Українська Загальна Енциклопедія» подає рік 1873-й¹. «Український календар 1973» (Варшава) конкретизує число й місяць — 30 січня. Газета ж «Діло» (1918, листопада) в некролозі про смерть О. Авдиковича роком його народження назвала 1876-й. Ця дата увійшла в УРЕ (вид. 2-е) та УЛЕ. Проте «Енциклопедія Українознавства» («Словникова частина», т. 1, видання «Наукового товариства ім. Шевченка, Париж—Нью-Йорк, 1955) зазначила, що Авдикович народився 1877 року. А от англomовна «Енциклопедія України» днем появи цього письменника на світ вважає 16 лютого 1877 року². Тільки відшукавши архівні першоджерела, можна буде точно встановити дату народження О. Авдиковича. Мені ж, з огляду на ті етапи навчання, які пройшов майбутній письменник, найбільш імовірним видається 1876 або 1877 рік.

Орест народився в сім'ї священника Лева Авдиковича, який мешкав у подільському селі Сороки Скарлатського повіту (тепер Бучацького району Тернопільської області). Через якийсь час, коли хлопець трохи підріс, отець Лев із сім'єю переїхав у село Голешів на березі річки Дністер (нині Жидачівського району Львівської області). Тут, на лоні мальовничої наддністрянської природи, серед «трудів і днів» працювотого галицькоукраїнського селянства і пройшли дитячі й підліткові роки майбутнього літератора-педагога. Згодом, у скорботному відгуку на його дочасну смерть, газета «Діло» зазначатиме, що роки, проведені в Голешові, зумовили «напря́м літературної діяльності Ореста Авдиковича. Скажім власними його словами: «біла душа мого народу — ота, що утворила наші славні сумні пісні, що годувала ними довгі століття наше невмируще мужицтво та не дала йому винародовитися», — отся «біла душа» українського народу довела до того, що Орест у москвофільській родині став українцем, що недолю нашого селянства відчув, як власний біль, що будучність українського народу стала жуροю його життя. Орест Авдикович ішов через життя задуманий і засумований, і його твори носять на собі задуму та якийсь меланхолійний сум» (1918, 6 листопада).

У 90-х рр. Орест закінчив так звану Цісарсько-Королівську Академічну гімназію у Львові з українською мовою викладання — першу за часом заснування і до середини 90-х рр. єдину українську гімназію в Галичині. Відтак став студентом відомої Гірничої академії в Леобені — невеличкому (до десяти тисяч мешканців) містечку в австрійському герцогстві Штайермарк (Штірія). Що ж спонукало галицького юнака податися на нав-

чання в таку далечінь та ще й на чужину? Цілком можливо, що поради гімназійних учителів і товаришів, а ще — романтика юнацької душі. Мабуть, хлопець вибрав Леобен усупереч волі батьків. Про це є натяк в одному з творів Ореста Авдіковича — «картинах і споминах» «Блудні тіні». Їх герой-оповідач Данило (а один із псевдонімів Авдіковича — Данило Троян) після закінчення гімназії для дальшого навчання вибрався «в дорогу далеко-далеко» — аж до «Альпейських долин»: «Я вже не слухав нікого, лише свого дурного розуму, підбунтований намовою таких самих дурнів, як я сам». І далі: «...Знов минали роки. Я не заїздив до діда на ферії. І дома коротко бував. Мені хотілося втікати з дому і від родини, щоби не бачити «того всего».

Дома було невесело. В одній кімнаті плакала мати, а в другій сидів старий батько, склонивши голову, і таїв у собі біль, і жаль, і грижу про свого блудного сина...

І знов поїхав на добровільне вигнання» (Діло, 1899, ч. 170).

Як би там не було, та в престижному навчальному закладі Ореста захоплювала не так майбутня кар'єра гірничого інженера, як літературна праця. Він пробував писати вірші, оповідання та нариси і з характерною для початківців трепетною надією надсилав їх у західноукраїнські часописи.

Першим редактором видавцем, з яким доля звела О. Авдіковича, був Осип Маковей. Редагуючи в 1895—1897 рр. чернівецьку газету «Буковина», він прагнув збільшити на її сторінках кількість літературних матеріалів і з цією метою звернувся до членів західноукраїнських культурно-освітніх товариств та окремих осіб з відозвою надсилати свої твори в редагований ним часопис. Авдікович, на ту пору член товариства «Чорного-ра», відгукнувся на Маковееве звернення «парою вибраних поезійок», як висловився він у супровідному листі від 15 січня 1897 року.³ Проте версифікаторським спробам початківця — і цим, і наступним — не пощастило з друком. Мені не вдалося розшукати рукопис 20 Авдіковичевих віршів, який він надіслав у лютому 1898 р. редакції львівського журналу «Літературно-науковий вісник», але його римовані рядки, вмонтовані в текст образків «Галя» і «Перший сніг», свідчать, що Орест не мав поетичного хисту (чи, точніше, версифікаторського, бо ж, усе-таки, створив він довершені поезії в прозі!). Наслідування сентиментальної лірики початку минулого століття, традиційна фольклорно-романтична образність, одноманітний коломийковий ритм, банальна рима (любов — кров, час — нас, дієслівне римування) — ці хиби роблять віршові тексти у згаданих образках безнадійно кволими. Певно, мав рацію Авдікович, коли

свої версифікаторські спроби іронічно називав «поезіями» (в лапках) і навіть «віршомазіннями»...⁴

Зате новелістичні твори початківця привернули увагу редакторів. Імовірно, студент Гірничої академії пробував свої сили на терені малої прози ще в 1896—1897 рр., бо в згаданому листі до редактора «Буковини» від 15 січня 1897 р. зазначав: «...можу служити в кожній хвилі на будуче поезіями і, може, деякими новелами». Втім, можливо, що на той час початкуючий літератор ще тільки мріяв про власні новелістичні твори. Та через рік — 7 лютого 1898 року — він надіслав редакції нововідкритого журналу «Літературно-науковий вісник» два твори — нарис «Шекс» і образок «Галя». «Шекс» не датований (рідкісний випадок у літературній практиці Авдиковича, який сумлінно вказував місце і дату написання майже під кожним своїм твором), а в кінці тексту «Галі» зазначено: «Г[олешів], 20 січня 1898». Це хронологічно перший відомий нам зразок малої прози Ореста Авдиковича.

О. Маковей, який наприкінці 1897 р. переїхав до Львова і впродовж наступного року працював співредактором «Літературно-наукового вісника», поставився до літературних проб початківця уважно, листувався з ним, давав поради, як позбутися деяких огріхів, зокрема, як доопрацювати «Галю».

Збережені листи О. Авдиковича до О. Маковея, а також до М. Грушевського та редакції газети «Діло»⁵, проливають трохи світла на входження молодого автора в літературний процес, висвічують риси його особистості, рівень знань тощо. Можемо сконстатувати, що студентові Гірничої академії бракувало філологічної освіти, що він мав ліричну, меланхолійну вдачу, був вразливий і навіть трохи наївний, а водночас і настирливий, бо вперто добивався публікації написаного.

Побачити свої твори надрукованими Авдикович бажав насамперед на сторінках найавторитетнішого тоді українського журналу «Літературно-науковий вісник», однак його ранні нариси й образки, не кажучи вже про вірші, не витримали конкуренції з тими творами, що були у видавничому портфелі «Вісника». За згодою автора, Маковей передав його нариса «Шекс» редакції львівської газети «Діло». Цим нарисом Авдикович і дебютував у 106 і 107 числах «Діла» за 27—28 травня 1898 р. (вір було опубліковано під псевдонімом Данило Троян).

Певно, в Гірничій академії літературні вправи студентів — надто ж українською мовою — аж ніяк не заохочувалися, бо Орест віршував і писав прозу потай, а друкуватись вирішив під прибраними іменами — Т. Ал. Зорин, Данило Троян. Одного ра-

зу в листі від 10 березня 1898 р. він навіть дорікнув О. Маковеві за ненавмисне розкриття його псевдоніму «Т. Ал. Зорин» і підкреслив: «... псевдоніму уживати мушу. Єще раз кажу — мушу. Такі мої обставини»⁶. За припущенням Франца Коковського, Авдикович волів друкуватися під псевдонімом тому, що «він, як і кожний початкуючий письменник, був дуже вразливий на всі ті «шпильочки», що їх доводиться виносити молодим письменникам від свого найближчого оточення, а Авдикович — як бачимо з його листування, був на справи дуже чутливий»⁷.

У «Блудних тінях» Авдикович трішки розкрив ту гнітючу студентську атмосферу, в якій він опинився в Гірничій академії: «До вслякого намовляли, надручували на свій лад, а як не слухав, глумилися, допікали, пок не послухав...» (Діло, 1898, ч. 170).

Почуваючись незатишно, Орест улітку 1898 р. залишив навчання і переїхав з Леобена спочатку в Голешів, а з осені — до Львова.

Хлопця приваблювали гуманітарні науки, і він став студентом філософського факультету Львівського університету, де слухав лекції авторитетних українських професорів-літературознавців О. М. Колесси та К. Й. Студинського⁸. В університеті молодий автор дістав можливість більше часу присвячувати улюбленій творчості, а тому працював досить інтенсивно. За чотири роки (з 1898-го до 1901-го) з-під його пера вийшло понад півсотні новелістичних творів — оповідань, новел, нарисів, образків, ліричних поезій у прозі, літературна казка.

Перебуваючи у Львові, Авдикович зумів налагодити справу з публікацією своїх творів. Зразки його малої прози друкувалися — спершу під псевдонімом Данило Троян, а з травня 1899 р. під його справжнім ім'ям та прізвищем — на сторінках львівських газет «Діло» (одиннадцять творів у 1898—1900 рр.) і «Руслан» (сім творів у 1899 р.).

В огляді літературно-художніх публікацій у «підвалах» (за тодішньою термінологією — «фейлетонах») західноукраїнських політичних газет О. Маковей відзначив Авдиковичеву «Галю»: «попри декотрі хиби оповідання, звичайні у молодих (н. пр. опис старої панни-тітки з давними дотепами), видко в нім справдішне жите — і воно читається приємно. На автора можна покладати надії, що виробиться»⁹.

Авдикович і далі мріяв про публікацію власних творів у «Літературно-науковому віснику», отож запропонував редакції цього поважного журналу свої нові оповідання. На жаль, мабуть, не найкращі. Бо їх знову відхилено. Щоправда, І. Франко за чи-

єюсь порадою (можливо, Воломидира Гнатюка, який у 1899 р. змінив О. Маковея на посаді відповідального редактора) вже мав намір включити в дев'яту або десятю книгу «Літературно-наукового вісника» за 1899 р. котресь з оповідань Авдиковича. В листі до співредактора «Вісника» М. Грушевського, написаному в липні 1899 р., він зазначив, що на номер дев'ятий «до друку в відділі А... здається, прийде ще щось, може, Авдиковича»¹⁰.

Однак ознайомившись з оповіданням, І. Франко в наступному листі до М. Грушевського, повідомив, що воно не задовольнило його вимог: «Оповідання Авдиковича я прочитав, і воно зовсім ні до чого — цілковите дитинство»¹¹.

А все ж згодом «Літературно-науковий вісник» таки надрукував один з кращих творів Ореста Авдиковича — психологічний образок «Така ... дурна справа» (1900, т. 10), соціально-викривальне вістря якого було спрямоване проти тогочасного правосуддя. Ця публікація свідчила про зростання майстерності молодого новеліста.

1899 р. у Львові побачила світ перша новелістична збірка Авдиковича «Поезія і проза», укладена з творів, раніше опублікованих у газеті «Руслан». Слідом за нею також у Львові вийшли й інші його книжки — «Нарис одної доби» (окреме видання однойменного твору в серії «Живі струни», започаткований у тому ж таки 1899 р. А. Крушельницьким), збірки малої прози «Метелики» (1900), «Нетлі» (1900), «Демон руїни» (1901).

У 1900 р. «Нарис одної доби» був опублікований на сторінках польської прогресивної газети «Monitor», яка виходила щотижня у Львові. Переклад зробив друкар і видавець, один з перших діячів робітничого руху в Галичині Йосип Данилюк (1842—1904).

Кращі новелістичні твори Авдиковича все ж таки здобулися на схвальний відгук І. Франка. В оглядовій статті [«Українська література за 1899 рік»] критик поставив в один ряд трьох «надзвичайно плодовитих» у 1899 р. «молодих новелістів» — Ореста Авдиковича, автора «Нариса одної доби» та збірки «Поезія і проза», Антона Крушельницького та Євгена Мандичевського — і зазначив: «Усі три новелісти виявили неабиякі здібності, але у всіх трьох, крім добрих речей, трапляються праці, ще зовсім не зрілі; їхнє літературне обличчя ще не розвинулось так, щоб можна було про них скласти остаточну думку»¹².

Найбільший успіх з-поміж усіх книжок Авдиковича випав на долю його збірки «Моя популярність» та інші оповідання» (Львів, 1905). Вона була 91-ю книжкою «Українсько-руської видавничої спілки» — прогресивної громадської видавничої орга-

нізації, заснованої у Львові ще 1898 року. Перед збіркою Авдиковича ця спілка випустила у світ окремі твори І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаніка, В. Винниченка, О. Кобилянської, М. Яцківа, Б. Лепкого, Леся Мартовича, Льва Толстого, А. Чехова, М. Горького, В. Короленка, Г. де Мопасана, К. Гамсуна, Г. Гауптмана, Е. Золя, а в серії «Наукова бібліотека» — деякі твори Ф. Енгельса, І. Тена, листування М. Драгоманова. Вже цей далеко не повний перелік говорить про те, що видати книжку під знаком «Українсько-руської видавничої спілки» було для Авдиковича вельми престижно. Його новелістичний набуток знайшов нове поцінування.

Збірку «Моя популярність» та інші оповідання» підготував до друку і видав один з головних редакторів «Українсько-руської видавничої спілки» В. Гнатюк. Він-таки по виході книжки відгукнувся на неї невеличкими бібліографічними нотатками в газеті «Діло» (1905, ч. 256), які потім передрукував із стилістично трохи зміненим початком у «Літературно-науковому віснику» (1905, т. 32). У відгуку, поміщеному в «Ділі», В. Гнатюк писав: «Орест Авдикович вже знаний нашої читаючої публіці, а що через кілька років мовчав, то се пояснює сам автор в першому оповіданні «Моя популярність». «Нащо і для кого писати?» — казалося. Але перерва вийшла за хосен: оповідання, зібрані в отсій книжці, вказують на його белетристичний талант та що той талант починає дозрівати, заокруглювати і конденсуватися. Легкий гумор, делікатна сатира, деяка алегоричність — отсе ціхи найновішої його збірки. При тім стиль простий і ясний, мова чиста, малюнки типів живі і реальні. Через усе те збірку належить зачислити до добрих набутків нашої літератури».

У цих словах усе правильно, крім одного: до рецензованої збірки ввійшло єдине нове оповідання Авдиковича — «Моя популярність»; усі інші він написав у 1898—1901 рр. Власне, нову збірку автор уклав почасти з творів, які доти ніде не друкувались, а почасти з творів, уміщених свого часу в газеті «Діло» і не передрукованих згодом у жодній з його книжок. Про якесь «дозрівання», «заокруглення» і «конденсування» таланту, ясна річ, тут не могло бути й мови. Дивно, що В. Гнатюк не звернув уваги на дати, які стоять майже під кожним оповіданням з редакваної ним збірки (за винятком «Моеї популярності» і образка «Така дурна справа»). Можливо, своїм відгуком він просто хотів зацікавити читачів новою книжкою Авдиковича.

У рецензії на неї-таки С. Яричевський зауважив, що Авдикович, видавши 1901 р. збірку «Демон руїни», «котра подавала прихильникам модерні (нашої таки!) надію, що автор стане

одним з єї видних подвижників і представників», у новій збірці «не здійснив тих надій» — «полишився при «старій манері». Водночас рецензент відзначив вартості тієї «старої манери» (реалістичного письма) Авдиковича: «Оповідіє він плавно, зі спорою дозою неробленого гумору, мова в него гарна, декуди поетична, образи без тої непотрібної мрачности, яка є не конче хосенною ціхою новішої новелістики. А до «старих» таки годі його зачислити, доки з його творів б'є свіжість думки і молодеца погода світогляду» (Промінь, 1907, ч. 7).

Прикро, що видання найкращої своєї збірки і найбільш похвального слова з боку критики автор дочекався щойно через кілька років після написання творів, і, власне, вже тоді, коли надовго відійшов од літературної праці. Іронія долі: для того, щоб критика визнала «дозрівання», «заокруглення» і «конденсування» таланту, треба було частину своїх творів потримати якийсь час у шухляді...

Це тим більше прикро через те, що вразливий Орест якраз дуже потребував уваги і підтримки літературних поцінувачів. Брак фахової оцінки його збірок і окремих творів, як, мабуть, і товариського заохочення до подальших літературних вправ, став однією з причин багаторічного відходу Авдиковича від новелістичної практики.

По завершенні університетських студій у 1901 р. він присвятив себе педагогічній діяльності. Влаштувався спочатку викладачем польської гімназії в Перемишлі. В цьому місті з давніми українськими традиціями і пройшло все дальше життя Ореста Авдиковича. Тут він активно включився в роботу національних осередків народної освіти.

Якраз на початку ХХ ст. українське культурно-освітнє життя в Перемишлі було на піднесенні. Ще в 1888 р. при тутешній польській гімназії виникли паралельні відділи з українською мовою навчання, а з 1895—1896 навчального року на їх основі — після відкриття повних восьми класів — почала функціонувати самостійна державна гімназія з українською мовою викладання. Це був хронологічно другий — після Академічної гімназії у Львові — навчальний заклад такого типу на галицьких землях. У перемиській українській гімназії навчалися вихідці з українсько-польського пограниччя, з Лемківщини.

Український культурно-просвітній рух на перемиських землях початку століття здійснювався великою мірою завдяки наполегливим зусиллям Григорія Цеглинського (1853—1912), який у 1888—1907 рр. був директором перемиської української гімназії, а крім того, в 1891 р. заснував ще й місцеву філію то-

вариства «Просвіта». Він «став на початку ХХ ст. символом «українізації» перемиської землі»¹³, що досить довго була твердиною галицького москвофільства. Г. Цеглинський мав і письменницький хист — писав свого часу комедії, вірші, літературно-критичні статті, а його поезія «Де срібнолентий Сян пливе», покладена на музику Максимом Копком, навіть стала своєрідним гімном надсянських українців. Володіючи ще й організа-торськими здібностями, Цеглинський зумів згуртувати там-тешніх українських інтелігентів і священників на спільну злаго-жену працю задля розвою рідної культури й народної освіти.

З нагоди відкриття в Перемишлі у 1905 р. нового навчаль-ного закладу, підпорядкованого гімназії, — так званого гімна-зійного інституту — газета «Руслан» (1905, ч. 205) писала: «Око-ло здвигнення сего інституту заслужилися найбільше д[окто]р Кормош, директор Цеглинський і секретар дирекції скарбу Матковський, котрі там чимало вже потрудилися около вве-дення різних інституцій народних, так що Перемишль зани-має нині в тім згляді неперечно перше місце в Галичині. Нечис-ленна руська громада інтелігенції руської в Перемишлі, але пе-ренята гарячою любов'ю до народу і ревністю для руської справи, поступається однодушно під проводом преосв[ященно-го] єпископа Чеховича і тому в короткім розмірно часі осягнула такі незвичайні успіхи. Нема там тих покутних сплетень і виду-мок, якими підбивається у нас одного проти другого, спиняєся роботу і унеможлиблюється спільне і однодумне пожиття гро-мади, нема тих низьких особистих завистей, які вводять роз-лад і розстрій в суспільності, але у всім думка єдина і згода, і тим-то в Перемишлі справдилася наглядно приповідка, що зго-да буде».

У Перемишлі Орест Авдиківич приєднався до дружньої то-локи патріотів на національно-освітнянській ниві. З 1903 р. він працював викладачем української гімназії та українського ді-вочого ліцею; до кінця 1906—1907 навчального року був зас-тупником учителя, від 1 вересня 1907 р. — дійсним учителем, а від 1909 р. став професором гімназії¹⁴. Крім того, 1905 р. його призначили ще й першим адміністратором і префектом щойно відкритого гімназійного інституту. Цей інститут як нижча лан-ка гімназії відбрунькувався від бурси святого Миколая, в якій жило безплатно або з невеликою доплатою до ста учнів. Інсти-тут же (приблизно з такою самою кількістю учнів) був засно-ваний для синів заможних батьків, переважно священників, які воліли щомісячно платити певну суму грошей за кращий педа-гогічний догляд за їхніми дітьми. В гімназійному інституті було

зарезервовано й вісім безплатних місць для вбогих, але здібних і сумлінних учнів¹⁵.

На жаль, з часом психологічна атмосфера в перемиській гімназії погіршилася. У листі до К. Студинського від 25 березня 1907 р. Авдиківич, «осмілений» тою прихильністю, з якою ставився до нього цей професор Львівського університету, просив посприяти йому обійняти учительську посаду в українській гімназії Львова або Станіславова: «Я загалом хотів би дістатися до такої гімназії, де би мені було трошки свобідніше, ніж тут, щоби я міг дещо робити для себе і не відчував, що абсорбує мене лише суха праця на тяжкий хліб і атмосфера терору і неволи [...] Зрештою, сам не знаю, де було би мені найрадше служити, щоби бодай трохи віджити. Я лишив би ся і в Перемишли, але у нас тепер така атмосфера, що кождий бажав би вирватися, бо й такі совісні, тактовні і працьовиті люди, як проф. Роздольський, не забезпечені проти всяких атентатів (нападів гімназистів — Є. Н.)»¹⁶. З невідомих мені причин Авдиківичеві не вдалося влаштуватися вчителем ані у Львівській, ані у Станіславівській гімназіях.

Про педагогічну діяльність О. Авдиківича можемо робити висновки на підставі детальних щорічних «Звітів дирекції ц[ісарсько-] к[оролівської] гімназії з руським викладовим язиком в Перемишлі» і «Звітів дирекції ліцею руського інституту для дівчат». З них дізнаємося, що в гімназії професор Авдиківич навчав української, німецької, грецької та латинської мов, завідував українською бібліотекою для учнів. У тій-таки гімназії працювала і його дружина — «професорова» Климентина Авдиківичева, яка виконувала обов'язки секретаря товариства «Дешева кухня» для шкільної молоді¹⁷.

Авдиківич орієнтував гімназистів на осмислення морально-філософських проблем, вивчення художніх напрямів, поезики і стилю літературних творів. Він любив занурюватися в хужожній світ мистецьких явищ і схиляв до цього своїх вихованців. Сформульовані ним теми письмових робіт з української мови та літератури відбивали його власний письменницький досвід.

Ось, наприклад, більшість тем, запропонованих Авдиківичем для учнів 7-го і 8-го класів на 1910—1911 навчальний рік: «Значіне споминів з молодечих літ»; «Естетичний розбір думи про бурю на Чорному морі»; «Хід гадок у «Заспіві» до поеми «Мойсей» І. Франка»; «Сумніви Мойсея»; «Значіне усної словесности для літератури книжної»; «Національна закраска в «Енеїді» Котляревського»; «Мова писань М. Шашкевича»; «Роман-

тична закреска у ліриці Метлинського»; «Романтична закреска у перших поезіях Шевченка» (7 клас); «Головні мотиви невольницьких думок Т. Шевченка»; «Культурне значінє Куліша»; «Характеристика стилю Марка Вовчка»; «Сократ перед судом. На підставі Плятонової «Апольогії»; до вибору: а) «Провідна ідея етюду О. Олеся «По дорозі в Казку», б) «Ідейна закреска повісти «Непримиренна» О. Кониського»; до вибору: а) «Чим схожі з собою повісти «Хмари» І. Нечуя-Левицького і «Скошений цвіт» Вол. Барвінського?»; б) «Повстане і значінє мови. На підставі науки психольогії» (8 клас).

Як бачимо, проблематика робіт, цікаві дослідницькі аспекти та й сама можливість вибору учнями однієї з двох пропонувананих тем — усе говорить на користь Авдиковича-педагога, який прагнув дати учням не тільки глибокі знання, а й саму методику вивчення літературних явищ.

О. Авдикович був також одним з керівників гімназійної літературної секції, в якій брало участь понад півсотні членів. На сходинах секції в 1910—1911 навчальному році, що відбувалися, як звичайно, щонеділі пополудні, гімназисти виголосили відчити про М. Драгоманова, Т. Зіньківського, І. Котляревського, І. Франка, П. Куліша, Марка Вовчка. Ю. Федьковича, Т. Шевченка та інших письменників.

Від грудня 1911 р. професор Авдикович став ще й куратором новоствореного в гімназії драматичного гуртка. Вже 15 січня 1911 р. гурток «по інтенсивній праці, як записано у «Звіті», поставив драму І. Франка «Учитель». «Численно зібрана молодіж і єї родина прийняла з вдоволеннем сей перший виступ молоді труппи аматорів»¹⁸.

1908 р. у Львові виникло Товариство наукових викладів ім. Петра Могили, яке ставило собі за мету ширити знання з усіх галузей життя. Товариство мало сім філій, одну з них — у Перемишлі. Довший час головою перемиської філії був О. Авдикович, з ініціативи якого влаштуувалися наукові та науково-популярні виклади, функціонували курси народної освіти.

Ще в університетські роки Орест опублікував оглядовий нарис «Лев Васильович-Сапогійський» («Діло», 1899, ч. 163—165) — про життєвий і творчий шлях малознаного західноукраїнського новеліста і громадського діяча Льва Івановича Василевича (1858—1883), який виступав під псевдонімом Лев Сапогівський. У Перемишлі Авдикович написав і надрукував у звітах ліцею та гімназії нові літературознавчі дослідження — «Огляд літературної діяльності Олександра Кониського» (1908) та «Форма писань Маркіяна Шашкевича» (1911).

1914 року спалахнула Перша світова війна. В особливо тяжкому становищі опинився народ Західної України, на землях якої розгорілися фронтові бої між австро-угорською та російською арміями. Неймовірно страждання галицькоукраїнського люду зіткнули вразливого серця Ореста Авдиковича, розбудили його приспану Музу. Він написав кілька оповідань, прикметних антиімперіалістичною, антивоєнною спрямованістю. Своєрідним відгуком на початки воєнного лихоліття стала і його розлога «містерія на Різдво 1914» «Ой у рідному краю та на Дикому Полі», написана «ладом оповідання» 1914 р. і присвячена гуцульським січовим стрільцям.

Довідавшись з газети «Українське слово» про те, що Загальна Українська Культурна Рада у Відні видає серію «З великих днів», Авдикович, який тоді, до речі, мешкав у Перемишлі в будинку № 15 на вул. Барській, запропонував президії Ради якраз це «оповідання на підкладі тамторічних подій і настроїв, писане так, що, певно, перейшло би цензуру» (лист від 3 грудня 1915 р.), хоча, посилаючи його рукопис 18 січня 1916 р., зауважив, що «коли би хтось схотів не входити ближше в загальний образ оповідання, то міг би повищукувати не одне місце і ріжно мірити його» і що «коли б опов[іданн]я мало вийти з цензури покалічене», то він «волів би надрукувати його аж по війні»¹⁹.

Тим часом 1916 р. в Авдиковича загострився туберкульоз спинного мозку. Хвороба прогресувала, і з наступного року письменник-педагог був змушений відмовитися від учительвання й активної громадської діяльності.

Переборюючи недугу, він усе ж доопрацював (дещо виправив і доповнив) текст містерії — згідно з побажанням президії ЗУКР, висловленими в листі до нього від 8 березня 1916 р., і передав їй цей удосконалений варіант, у супровідному листі від 5 червня 1917 р., написаному в день виїзду на лікування до Відня, виправдовуючись: «Прошу вибачити, що рукопис декуди ще трохи не такий чистий, як я бажав собі зробити, коли б не те, що мені в ліжку дуже трудно писати чорнилом гладко та рівно. Та проте рукопис читний, хоч і не бездоганний»²⁰.

Однак сподівання автора на те, що ЗУКР вдасться випустити містерію у світ не справилися. Видало твір окремою книжкою в 1918 р. товариство ім. Петра Могили в Перемишлі, коштом іншого перемиського товариства — «Народний базар», надрукувавши її у друкарні місцевої греко-католицької капітули. В передмові до цієї книжки, названій «Від видавництва», зазначалося: «Серед невідрадних обставин виходить отся містерія. Автор, добре зв'язаний нашої суспільності з оповідань, з

яких найбільша збірка «Моя популярність», і з наукових розвідок, зобразив в ній страдання українського народу в початках сучасної світової заверухи. Актуальність містерії домагалась того, щоби її розповсюдити поміж ширшою суспільністю за раз по написаню. Та на превеликий жаль товаришів так високо ціненого і поважаного Автора, попав він в тяжку і довгу недугу, і видане містерії відволіклось.

На щастє і втіху родини, товаришів і прихильників, приходить Автор містерії поволи до здоровля. Рукопись опинилась в товаристві ім. Петра Могили в Перемишлї, котрого Автор був довголітнім головою.

Виділ товариства ім. Петра Могили рішив звеличити радісну хвилю, в котрій Автор містерії почав приходити до здоровля, виданєм єї друком».

Початок 1918 р. подарував письменникові надію на одужання — йому стало трохи краще. І він одразу ж заходився коло видання своїх нових творів.

Пізніше А. Крушельницький у післямові до публікації Авдиковичевого оповідання «На згарищах» у Львівському журналі «Нові шляхи» (1929, т. 2, ч. 4) згадував: «В 1918 р. прислав Орест Авдикович до видавництва «Українська Книжка» збірку оповідань, яку я мав надрукувати у Львові п[ід] з[аголовком] «Біла голубка» й інші оповідання». В цю збірку ввійшли: «Біла голубка» (в рукописі чвертьгаркушевих сторінок 16); «Бунтар» (23); «Гріх» (40); «Вдовець» (22); «Вечір пісень» (13); «Слідами пропавших тіней» (59) — надруковано в цьому числі під титулом «На згарищах»; «Поема осені» (42); «Чернець» (43); «За молодими днями» (15); «Ромен-зіле» (12); «Туга» (11); «Казка пустого яру» (16); «Хвилини щастя» (5).

Ці оповідання почав я друкувати й частину віддав восени 1918 р. до Ставропігійської друкарні у Львові. Події 1 листопада 1918 р.²¹ спинили друк книжки. Рукописи, на жаль, осталися в друкарні, й усе моє зусилля видістати їх, коли я був ще у Відні, не довело до успіху. Виявилось, що як чимало інших рукописів, так і ці пропали в друкарні в листопадових днях 1918 р.

Осталось тільки те, що було в моїх руках, а саме оповідання: «Слідами пропавших тіней» («На згарищах»), «Поема осені», «Чернець», «За молодими днями», «Ромен-зіле», «Туга», «Казка пустого яру», «Хвилини щастя». Не займаючись тепер видавничою справою, передав я ці оповідання редакції «Нових шляхів» з тим, щоб вони могли дійти до відома українського читаючого громадянства на сторінках цього журналу.²²

Та хоч «Нові шляхи» й виходили за загальною редакцією Антона Крушельницького, все ж оповідання Авдиковича з не-

відомих причин так і не з'явилося на шпальтах цього журналу (за винятком вже згаданого твору «На згарищах»).

Авдиковичеві не судило довести до завершення справу з виданням своєї останньої новелістичної збірки. Покращення стану його здоров'я виявилось тимчасовим — це був характерний зигзаг перед новою, вже не відвратною кризою. 28 жовтня 1918 р. письменник помер в одній з клінік Відня.

І хоч у той час на Україні лютувала громадянська війна, передчасна смерть Ореста Авдиковича не пройшла непоміченою. Некролог, присвячений пам'яті свого колишнього автора, видрукувала газета «Діло» (1918, 6 листопада). Його передрукували київські газети «Відродження» (1918, 28 листоп.) і — з невеликими скороченнями — «Нова Рада» (1918, 27 листоп.). Скорботним словом на смерть галицького літератора відгукнувся і київський журнал «Наше минуле» (1918, ч. 3).

Як бачимо, тогочасна українська громадськість знала й шанувала письменника, педагога, культурно-освітнього діяча Ореста Авдиковича.

Чей же і нам пора повернути рідній культурі його художньо-прозову й літературознавчу спадщину.

¹ Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання в 3-х томах, багато ілюстрована, з кольоровими таблицями, мапами та образками. — Львів; Станіслав; Коломия: Видання кооперативи «Рідна школа, 1931. — Т. 1. — С. 12.

² Encyklopedia of Ukraine. University of Toronto press. — Toronto; Buffalo; London, 1984. — Vol. 1. — P. 147.

³ Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України (далі — ІЛ). — Від. рук. — Ф. 59. — № 396.

⁴ У листі від 29 червня 1898 р. до М. Грушевського як одного з редакторів «Літературно-наукового вісника» (Там-таки. — № 392.).

⁵ ІЛ. — Від. рук. — Ф. 59. — № 389–396, 2264, 2656, 2657; Ф. 100. — № 1036, 2972.

⁶ Там-таки. — Ф. 59. — № 389.

⁷ Коковський Франц. Початки літературної діяльності Ореста Авдиковича // Назустріч: Література. Мистецтво. Наука. Громадське життя: Двотижневик. — Львів, 1937. — № 19.

Коковський Франц (1885—1941) — західноукраїнський письменник, автор поетичних збірок «Сердечні струни», «Настрої», книжок прози «Вчорашній день», «Людська вдячність», «За землю».

⁸ До речі, в бібліотеці Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка зберігається примірник збірки О. Авдиковича «Метелики» (Львів, 1900), подарований автором К. Й. Студницькому з таким дарчим написом: «В[исоко] п[оважному] проф[есору] Д[окто]р[ови] Кири[илу] Студинському від автора. Львів, 9 мая 1900».

⁹ Маковей О. Про фейлетони українсько-руських політичних часописей в р. 1898 // Літературно-науковий вісник. — 1899. — Т. 6. — Кн. 4. — С. 42.

¹⁰ Франко Іван. 116. До М. С. Грушевського [Львів, липень 1899 р.] // Збір. творів: У 50 т. — Київ, 1986. — Т. 50. — С. 136.

¹¹ Франко Іван. 118. До М. С. Грушевського [Львів, серпень 1899 р.] // Там-таки. — С. 137.

¹² Франко Іван. [Українська література за 1899 рік] // Збір. творів: У 50 т. — Київ, 1982. — Т. 32. — С. 16.

¹³ Шах С. Державна гімназія з українською мовою навчання в Перемишлі: Історичний нарис — у 80-ліття // Свобода. Український щоденник (Джерсі-Сіті і Нью-Йорк). — 1969. — № 86.

¹⁴ Звіт дирекції ц[ісарсько-] к[оролівської] гімназії з руською викладовою мовою в Перемишлі за рік шкільний 1912/1913. — Перемишль, 1913. — С. 15.

¹⁵ Шах С. Державна гімназія...

¹⁶ У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до Кирила Студинського (1891—1914). — Київ, 1993. — С. 194.

¹⁷ Згодом К. Авдиківич-Плинська (1882-?) стала відомим українським промисловцем, засновником — з 1920-х років — фабрики солодошів «Фортуна нова» у Львові, яку вела до 1944 р.

¹⁸ Звіт дирекції ц[ісарко-] королівської гімназії з руським викладовим язиком в Перемишлі за рік шкільний 1910/1911. — Перемишль, 1911. — С. 72.

¹⁹ Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 391. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 15, 17—18.

²⁰ Там-таки. — Арк. 22.

²¹ Йдеться про початок листопадової національно-демократичної революції у Львові, яка привела до утворення 13 листопада 1918 р. Західно-Української Народної Республіки.

²² Крушельницький А. Посмертні оповідання Ореста Авдиківича // Нові шляхи. — 1929. — № 4. — С. 381—382.

Марія Загайкевич

МИХАЙЛО ВЕРБИЦЬКИЙ

I ПЕРЕМИСЬКА МУЗИЧНА ШКОЛА

В історії духовного життя кожного народу височіють культурні осередки, які в той чи інший період стають своєрідними символами національного відродження, неначе випромінюють особливу енергетичну силу, що впливає на появу великих, неординарних творчих особистостей. У перші десятиліття XIX віку таким осередком для України став Перемишль, відігравши, зокрема, вирішальну роль у становленні національної композиторської школи. Звідси вийшли митці, які понесли музичну культуру в різні регіони країни, а найважливіше — визначили радикально нові тенденції її розвитку. Серед них вирізняється постать Михайла Вербицького, одного з найвидатніших представників українського музичного світу.

Творча діяльність Вербицького і висока мистецька атмосфера Перемишля початку минулого століття — це нерозривні, взаємопов'язані поняття. Музичне життя міста, культурно-освітні заклади, які діяли на його терені, визначили формування Вербицького-композитора. З іншого боку, саме його твори стали найяскравішим виразником тих естетичних настанов, які лягли в основу явища, названого перемиською музичною школою.

Михайло Вербицький народився 4 березня 1815 р. в селі Явірнику Руськім поблизу Перемишля¹. Сталося так, що вже в

дитячому віці він та його молодший брат втратили батька й залишилися, по суті, сиротами. Хлопців узяв на виховання далекий родич, перемиський єпископ Іван Снігурський. І саме це відіграло вирішальну роль у формуванні життєвого і творчого шляху майбутнього композитора. Перемишль у той час мав заслужену славу важливого центру духовного життя — завдяки діяльності видатних просвітителів: Івана Могильницького, Йосифа Левицького, того ж таки Івана Снігурського. В розвитку українського музичного мистецтва особливу роль відіграло заснування при перемиському кафедральному соборі хору та музичної школи. Єпископ Снігурський був меценатом тих закладів. Сам він так захоплювався музикою, що наказав вчити співу всіх своїх слуг. Не дивно, що й обидва його вихованці — Михайло та Володимир Вербицькі — відразу стали учасниками хору, тим паче, що хлопці були напрочуд музикальні й мали гарні дзвінкі голоси.

Хор і школа, де велося навчання нотної грамоти і гри на різних інструментах, були добре забезпечені фаховим керівництвом. Чільне місце серед вчителів і хормейстерів посідали вихідці з Чехії: Алоїз Нанке, Вікентій Серсавій, Людвиг Седляк, Францішек Лоренц. І це зрозуміло. Чехія славилася своїми висококваліфікованими інструменталістами, диригентами, музичними педагогами, вони несли своє уміння по всьому світу. До того ж у межах однієї держави — Австро-Угорщини — контакти між українськими і чеськими культурними діячами, представниками споріднених слов'янських народів, були дуже близькими. Вони посилювалися спільним спрямуванням суспільних рухів до утвердження національної самосвідомості, розвитку культурної самобутності (згадаймо хоч би тісні взаємини галицьких літераторів того часу з чеськими будителями). Тож залучення чеських музикантів до праці в перемиському осередку було закономірним і показовим не лише для його професійної скерованості, а й для його патріотичного громадсько-політичного спрямування.

Перемиський хор вийшов далеко за межі свого первісного призначення — виконання літургійної музики та участі в богослуженнях і церковних святах. Він виступив активним пропагандистом здобутків як української, так і західноєвропейської хорової культури. Велику частину його репертуару становила класична музика, зокрема твори Йосифа Гайдна, Вольганга Моцарта. Входили сюди також масово розповсюджені по всьому терені Австро-Угорщини т. зв. *Ziedertafel* — зразки побутової хорової літератури.

Надзвичайно важливе — можна сказати, революційне — художнє і культурно-суспільне значення мало введення перемисьлянами в хоровий церковний спів творів Буранелло Ґалуппі, Максима Березовського й передусім Дмитра Бортнянського. Річ у тім, що в церковному вжитку Галичини цілковито панувало одноголосся — т.зв. «єрусалимка» або «самоїлівка». Натомість церковні твори згаданих композиторів, зокрема блискучі партесні концерти Бортнянського, репрезентували високе мистецтво повнозвучного багатоголосся. Засновані на використанні загальноєвропейської, найбільше італійської техніки хорового письма і водночас глибоко вкорінені в інтонаційний фонд українського народного мелосу, вони стали важливим щаблем у кристалізації основ національної композиторської школи. «Д. Бортнянський є для українців те, що для Західної Європи Моцарт, Гайдн та інші», — зазначив в одній зі своїх розвідок, присвячених проблемам розвитку галицької музики, Михайло Вербицький².

Впровадження до церковного вжитку багатоголосного співу, а отже, піднесення художньої ефектності літургічної відправи, мало важливе значення і для громадсько-патріотичного руху, сприяло поверненню великою мірою спольщеної суспільної верхівки до рідної культури: «Не було іншого способу витягнути руську інтелігенцію з костелів, як мелодійним співом у церкві», — зауважив сучасник Вербицького Іван Хризостом Сінкевич³.

Новий струмись у церковній музиці, пропагований перемиським осередком, безпосередньо резонував зі спробами літераторів замінити мертву і штучну церковнослов'янську мову живою народною.

Отож бо вони зустріли впертий опір консерваторів: довгий час церковна влада всіма способами обстоювала «самоїлівку» (дяківський одноголосний спів), гостро виступала проти виконання композицій Бортнянського, аби не допустити «роблення з церкви театру».

Наслідки діяльності «перемиської школи» були помітні. З її надр вийшли митці, які понесли музичну культуру в різні регіони України, стали піонерами та організаторами хорової справи у Львові (Яків Нерунович), Чернівцях (Іван Хризостом Сінкевич), Ужгороді (Костянтин Матезонський), Мукачеві (Костянтин Білорусин), Самборі (Іван Скобельський) та інших місцях.

На схилку свого віку, згадуючи успіхи «перемисьлянтів», Вербицький стверджував: «...школа стала консерваторією в мініатюрі, а хор дорівнював добрій опері, — і виявилось, що існує в Європі крім трьох відмінних за характером категорій музики:

німецької, італійської і французької, також четверта характеристична категорія: руська (українська — М. З.)⁴.

Перемиський осередок став важливою базою для старту Вербицького як композитора. Він одержав тут істотні практичні навички в галузі хорового виконавства, музично-теоретичного знання, діткнувся справжнього високого професійного мистецтва.

Темпераментний, емоційний і напрочуд талановитий Вербицький був природженим музикантом. Знання, одержані в Перемишлі, давали йому всі можливості продовжувати навчання і стати кваліфікованим професіоналом. Однак у ті часи для юнака з його середовища, який прагнув здобути освіту, була відкрита лише одна дорога — богослов'я. У 1833 р. Вербицький переїхав до Львова і вступив до греко-католицької духовної семінарії. Перебування в цьому закладі було складним і переривчастим: то він сам переводився на екстерна, то його виключали за різні дисциплінарні провини. Зате любов і потяг до музики весь час залишалися домінуючими в його житті. Вербицький керував хорами, виступав як платний соліст у кафедральних соборах, навчав гри на гітарі, komponував. Урешті-решт, так і не закінчивши навчання в семінарії, в 1846 р. він повернувся до Перемишля, де одержав посаду канцеляриста при консисторії. Почався надзвичайно важливий для формування особистості Вербицького-композитора другий перемиський період його життя.

Перемишль став на той час важливим центром української театральної культури. Події «весни народів», революція в Угорщині, скасування панщини викликали пробудження національної свідомості, і одним з його виявів було виникнення перших публічних театральних вистав українською мовою. Започаткувала цей рух Коломия, а слідом за нею пішов Перемишль, де протягом 1848—1849 рр. аматори поставили 15 драматичних п'єс. Вербицький, який завжди прагнув до мистецької діяльності, став одним з найпалкіших шанувальників театру, брав участь у виставах як актор і співак. І що важливо: перед ним відкривалася можливість активно працювати на композиторській ниві. Адже покладені в основу репертуару твори І. Котляревського, Гр. Квітки-Основ'яненка, численні переробки зразків польської та німецької драматургії належали до музично-діалогічних жанрів і ставилися з відповідним музичним оформленням. До того ж запозичені з інших літератур п'єси перемишлянци прагнули перенести на український ґрунт. А це вимагало не тільки перекладу тексту, а й суттєві модифікації образних характеристик. І саме належне інтонаційне забарвлення

музичних номерів, введення народнопісенних мотивів, дуже допомагало наблизити зміст до реалій українського життя.

Вербицький написав музику до низки п'єс, які входили до репертуару перемиського театру. Серед них — «Верховинці», «Жозак і охотник», «Проциха», «Жовнір-чарівник», «Гриць Мазниця», «Школяр на мандрівці», «Запропашений котик» та ін. У цих творах чітко проступили стильові риси, які стали визначальними для його індивідуального композиторського почерку: міцне опертя на прикарпатський пісенний фольклор, пропущений крізь призму структурних засад і технічних прийомів романтичної музики.

На жаль, піднесення театрального руху тривало недовго і вистави припинилися. Вербицький тут-таки, в Перемишлі, втретє вступив до духовної семінарії і в 1850 р. прийняв сан священника. Після перебування в декількох місцевостях, у 1852 р. став парохом невеликого підгірського села Млини Яворівського району, де прожив до самої смерті, що сталася у 1870 році.

Позбавлений сімейного затишку композитор (він був двічі одружений і двічі овдовів) жив самотньо і дуже скромно. Іван Сінкевич писав у своїх спогадах, що на обідньому столі Вербицького часто не було нічого, крім яблук. Дуже не вистачало і ширших контактів з культурним світом, таких потрібних для мистецької праці.

І наперекір отим сірим, одноманітним будням розвивалася його творчість — життєствердна, бурхлива, що ламала заскнілі норми і схеми. Воістину, тільки людині з великим природним талантом та винятковою відданістю музиці підвладне подолання таких разючих життєвих знегод і непереборних психологічних бар'єрів, що заступали шлях у велике мистецтво.

Монотонність укладу життя композитора подеколи переривали його поїздки до Львова і знову ж таки до Перемишля, що й далі був важливим центром української культури. Тут жило, зокрема, багато шанувальників музики. До них належали цілі сім'ї: Вітошинських, Леонтовичів, Менцинських. Часто Вербицький привозив з собою нові хорові твори — їх одразу розучували місцеві співаки. І тоді, як згадує Анатоль Вахнянин, «в саді Менцинських (на Підгір'ї) лінула літнім вечором рідна пісня і будила до «свого життя»⁵.

Щасливий поворот у творчій долі Вербицького зумовило відкриття у Львові 1864 р. Народного театру «Руської Бесіди». Між композитором і трупою виникли щонайтісніші контакти. Вербицький віддав трупі свої написані раніше музичні п'єси, а також почав активно створювати нові. Конкурс, оголошений

керівництвом театру, став поштовхом до виникнення одного з найкращих творів Вербицького — побутової мелодрами «Підгоряни» (лібретто Івана Гушалевича). П'єса з тріумфом запанувала на сцені. Слава твору навіть вийшла за межі Галичини, що за тогочасних умов було винятковим явищем. Відредаговані Марком Кропивницьким «Підгоряни» ввійшли до репертуару театру корифеїв, ставились у Наддніпрянській Україні, Росії, Польщі. Найбільше сприяла успіхові п'єси музика. Вона захоплювала мелодійністю, чудовим ароматом народної пісенності і високою майстерністю вокального письма.

Для театру Вербицький працював інтенсивно і плідно: були періоди (як, наприклад, у 1866 р.), коли він передавав керівництву трупи свої нові партитури що один—два місяці. Вербицький написав музику до п'єси «Сільські пленіпотенти» І. Гушалевича, до історичних драм «Настася» В. Ільницького, «Федько Острожський» П. Ем. Огоновського, а також низку побутових оперет («Простачка», «В людях ангел не жена, в дома з мужем сатана», «Не до любові» та ін.).

Потреби театральної практики зумовили виникнення ще одного специфічного жанрового різновиду творчості Вербицького — т. зв. «симфоній», а насправді оркестрових увертур, призначених для виконання перед виставами. Користуючись загальнопоширеними схемами побудови таких творів, Вербицький завдяки використанню пісенно-романсових і передусім коломийкових мотивів, зумів досягти такої свіжості звучання, що ці нескладні композиції слушно зараховують до вагомих здобутків української симфонічної музики ХІХ століття.

Театральна музика — це лише одна віха композиторської діяльності Вербицького. Не менше, а можливо, навіть більше значення має його праця в хоровому жанрі. Хорові твори Вербицький писав протягом усього свого життя. Почесне місце серед них посідають духовні композиції — Служба Божа для змішаного хору, літургичні пісні та молитви, які вельми збагатили українську церковну музику своєю наспівністю, теплом, щирістю вислову.

Однак найпопулярнішими були його світські хори. Їх написано здебільшого на тексти Івана Гушалевича, Володимира Шашкевича, Юрія Федьковича, Володимира Стебельського. За змістом хори Вербицького — це або патріотичні пісні («На погібель», «Дай, дівчино, нам шампана», «Хто за нами, Бог за ним»), або пейзажні чи ліричні мініатюри («До зорі», «Поклін», «Думка», «Заспів», «Цвітка», «Сиві очі» та ін.). Вирізняється своєю розгорнутою формою, розмаїттям емоційних планів хоровою сьюта «Жовнір».

За композиційною структурою, засобами вокального письма хорові твори Вербицького — це типові, поширені в європейській музичній літературі того часу «квартети» зі строгою гомофонно-акордовою розкладкою голосів, чіткою мажорно-мінорною ладовою системою. Додержуючись головних засад письма таких чоловічих хорів, Вербицький зумів наповнити їх новим образно-значеннєвим та інтонаційним змістом. Вони виразно відображають естетичні тенденції, характерні для української національної композиторської школи. Йдеться про звернення до українських поетичних текстів, їх музичне зрозуміння через призму національних мистецьких традицій, органічне перетворення фольклорних мотивів.

У це властиве Вербицькому стильове річище безпосередньо вписується його знаменний, доленостий твір — пісня-хор «Ще не вмерла Україна», якому судилося стати національним і державним гімном України.

Гене́за цього твору вельми промовиста: вона засвідчує еволюцію світоглядних позицій Вербицького, його причетність до тієї хвилі піднесення національної свідомості, що була викликана проникненням в Галичину віщого слова Тараса Шевченка. Річ у тім, що текст, покладений в основу майбутнього гімну, вперше було надруковано у львівському журналі «Мета» за 1863 р. (№ 4, с. 271—272) у добірці поезій Шевченка («Мені однаково», «Заповіт» та ін.), підписаних його іменем. Таким чином, і Вербицький, який саме звідти взяв текст своєї пісні, і решта читачів журналу сприйняли вірш Павла Чубинського як витвір Великого Кобзаря.

Зрештою, Вербицький і по-справжньому звернувся до поезії Шевченка, причому перший серед галицьких композиторів. Йдеться про один з його найвидатніших творів — масштабну кантату «Заповіт» («Завіщанє»), написану з великим розмахом для подвійного хору (змішаного і чоловічого), соліста і симфонічного оркестру. Символічно, що вона вперше прозвучала у 1868 р. на святковому шевченківському концерті, де водночас було виконано інший вокально-симфонічний твір на той самий текст: його автором був молодий початківець, майже нікому не відомий композитор з Києва Микола Лисенко.

Твори Вербицького мали величезну популярність. Їх співали в домашньому побуті, на вечірках, на різних святкових заходах, ювілейних концертах. Поширення його музики знайшло відображення і в художній літературі. Іван Франко, змальовуючи в незакінченій поемі «Марійка» картину побуту львівських семінаристів, писав:

*Он там знов у однім номері
Співають затуливши двері,
Виводять гучно «Козак пана»
І «Дай, дівчино, нам шампана»⁶.*

Те, що твори Вербицького відповідали духові часу і заповітним прагненням українського народу, промовисто ілюструє стрімкий злет його пісні «Ще не вмерла Україна». Широка громадськість уперше познайомилася з нею тільки як зі вставним номером до п'єси «Запорозці» — драматичної переробки історичної повісті Карла Гайнча, що була поставлена у 1864 р. театром «Руські Бесіди». Однак дуже швидко «Ще не вмерла Україна» набула статусу репрезентативного хору-гімну. Пісню почали виконувати на різних патріотичних урочистостях, зокрема вона прозвучала як кінцевий номер першого на західноукраїнських землях концерту, присвяченого Шевченкові, що відбувся в Перемишлі 26. II (10. III) 1865 р. Сприймання твору Вербицького як народного гімну підтверджує і перша його публікація з 1885 р. у збірнику «Кобзар»: хор розміщено в початковому розділі поряд з іншими патріотичними піснями на зразок гімнів («Мир вам, браття», «Щасть нам, Боже» тощо). Інтенсивне поширення пісні «Ще не вмерла Україна» в різних національно-визвольних осередках, у тому й серед Січових Стрільців, привело до затвердження її у 1918 р. Українською Народною Республікою як державного гімну і повторення цього акту у наш час, коли Україна знову здобула свою незалежність і державність.

Михайло Вербицький — це одна з найсвітліших постатей в історії української музики. Якась «моцартівська» сонячність і теплість, спокій і врівноваженість проймають систему його музичного мислення, незважаючи на те, що його життя і діяльність позначені дивовижним сплетінням контрастів. Ізольоване від мистецького світу, скромне, навіть убоге існування сільського священика несподівано поєдналося з великою напругою і результативністю творчого процесу, відчуженість від гучних патріотичних декларацій — зі спонтанним відчуттям приналежності до українського народу, цілеспрямованим прагненням звеличувати його духовні надбання.

Михайло Вербицький не був самотній у своїх відважних творчих пошуках. Він очолив групу музичних діячів, які увійшли в історію української культури як представники т. зв. перемиської школи. Це були сучасники Вербицького: Іван Лаврівський, Петро Любович, Богдан Леонтович, Матвій Рудковський; а продовжили їхні традиції Віктор Матюк, Порфирій Бажанський.

Анатоль Вахнянин, Сидір Воробкевич, Максим Копко та ін. Всі вони прагнули до поєднання у своїй творчості загальноєвропейських і національно-своєрідних засобів виразності, відіграли чималу роль у розвитку українського музичного мистецтва.

Поява Михайла Вербицького та інших представників «перемиської школи» на небосхилі українського мистецтва XIX віку — явище глибоко знаменне та історично зумовлене. Їх творчість породжена тією самою хвилею національного прозріння і культурного піднесення, яка в Східній Україні визначила літературну діяльність Івана Котляревського та Гр. Квітки-Основ'яненка, в Галичині — Маркіяна Шашкевича та «Руської трійці», а пізніше піднесла на незмірну височінь поетичні досягнення Тараса Шевченка.

«Вербицький для нас є не тільки музикантом, а також символом національного відродження в Галичині», — зазначав один з найвторитетніших митців України Станіслав Людкевич⁷.

Естетичні принципи і творчі здобутки Михайла Вербицького та інших «перемисьлянців» щонайтісніше зімкнулися з ідеями, які проголошував основоположник української класичної музики Микола Лисенко. Вони органічно влилися в загальноукраїнський процес професіоналізації музичного мистецтва та вироблення самобутнього національного музичного стилю, що дозволило українським композиторам піднятися на художні вершини й увійти в систему європейської культури зі своїм власним, неповторним голосом.

¹ До цього часу в усіх біографічних довідках, присвячених М. Вербицькому, починаючи від мемуарних згадок його друга Івана Хризостома Сінкевича та найперших публікацій Сидора Воробкевича, родинним селом композитора називали Улюч. Місце народження М. Вербицького та деякі інші дані до його біографії з ініціативи Ю. Ясиновського зі Львова уточнив на підставі скуппульозних досліджень метричних записів д-р Здзіслав Будзинський. Див.: Заспів: Вісник осередків Руху Львівської консерваторії ім. М. Лисенка, Інституту декоративно-ужиткового мистецтва. — 1990. — Ч. 5. — С. 6.

² М. В. з М. (М. Вербицький) О пінію музикальнім // Галичанин. — Львів, 1863. — Кн. 1, вип. 2. — С. 138.

³ Начало нотного пінія в Галицкой Руси // Бесіда. — 1888. — 15 (27) січня.

⁴ М. В. з М. (М. Вербицький). О пінію музикальнім. — С. 183.

⁵ Вахнянин А. Спомини з життя. — Львів, 1908. — С. 2.

⁶ Франко І. Твори: В 20 т. — Київ, 1954. — Т. 10. — С. 191. — Пісня Тимка Падури «Козак пана не знав звіку».

⁷ Людкевич С. Михайло Вербицький та українська сучасність // Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії. — Київ: Музична Україна, 1973. — С. 244.

Богдана Фільц

МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ ПЕРЕМИШЛЯ

В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО

РОЗВИТКУ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ

І ПЕРШИХ ЧОТИРЬОХ ДЕСЯТИРІЧ ХХ ст.

Стародавнє княже місто над Сяном, Перемишль, вік якого вимірюється тисячолітньою історією, належить до визначних культурно-мистецьких осередків, де впродовж багатьох століть плекалися традиції і звичаї українського народу. Тут береглися і примножувались культурні цінності, розвивались наука, освіта, книгодрукування, різні види мистецтва, зокрема музика — хорова та інструментальна, а надто багатоголосний хоровий спів, що постійно звучав під час богослужень в українському греко-католицькому кафедральному соборі, оскільки був невід'ємною частиною релігійних ритуалів.

Показово, що один з яскравих напрямів композиторської творчості, який виник у Галичині в середині ХІХ ст., народився саме в цьому місті, тому отримав наймення «перемиської школи», і ця назва міцно увійшла в історію української музики, а творчий доробок митців цього напрямку й донині викликає зацікавлення фахівців. Фундаторами «перемиської школи» були

відомі композитори Михайло Вербицький — автор першого в Західній Україні твору на вірші Шевченка «Заповіт», а також нашого державного гімну «Ще не вмерла Україна» на вірш П. Чубинського, та Іван Лаврівський, знаний як творець 18 концертних хорів на світські віршовані тексти поетів І. Гушалевича, Я. Головацького, М. Устияновича та ін., кращі з яких, як-от «Заспівай ми, соловію», чи «Річенька», ввійшли до репертуару багатьох тогочасних хорових колективів і були дуже популярними.

Кінець XIX і початок XX ст. чітко окреслюють важливий етап в історії української культури Галичини. Цей етап позначений, з одного боку, появою нових форм музичного спілкування, зумовленою виникненням у багатьох галицьких містах хорових товариств «Боян», і поширенням завдяки їм здобутків музичної творчості та прогресивних світоглядних позицій серед українських громадян, найбільше серед молоді; з іншого боку — організацією широкої мережі національних шкіл різних рангів: як загальноосвітніх початкових т. зв. вселюдних шкіл, українських приватних гімназій, інститутів, ліцеїв з певним, інколи навіть досить високим, рівнем музично-естетичного виховання, так і спеціальних музичних учбових закладів з виразним фаховим спрямуванням, таких як численні філії заснованого в 1903 р. львівського Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка, що став своєрідним пропагандистом і координатором музичної освіти й виконавства в більших та менших містах галицького регіону.

З виникненням низки музично-співацьких товариств, і передусім «Бояна», великою мірою активізувався хоровий рух у краю, зросло зацікавлення музикою взагалі. Одним з перших в Галичині з'явився «Перемиський Боян». Його заснували відразу після «Львівського Бояна», 1891 року, диригенти й композитори Максим Копко та Йосиф Кишакевич, завдяки яким музичне життя міста помітно пожвавилось. М. Копко створив багато хорових творів для різних складів, серед яких найбільшої популярності набула хорова пісня «Де срібнолентий Сян пливе» на слова Г. Цеглинського, першого директора української чоловічої гімназії в Перемишлі, письменника й відомого громадсько-го діяча.

Композитор Й. Кишакевич написав чимало розгорнутих хорових композицій на вірші Шевченка («Гамалія», «Калина», «Катерина», «Заповіт», «На вічну пам'ять Котляревському», «Ой нема ні вітру, ні хвилі» та ін.). Цей великий ентузіаст хорового мистецтва багато років диригував хором «Боян», спеціально для нього написав чотирнадцять композицій різних жанрів.

Серед диригентів «Перемиського Бояна» був також Володимир Садовський-Домет (Домет — псевдонім). Він приїхав до Перемишля 1901 р. на посаду військового капелана і тоді ж таки став диригентом хору. Перед тим зажив доброї слави як керівник змішаного хору у Відні (Домет організував цей хор при церкві св. Варвари, де він якийсь час був вікарієм). Як володар гарного тенору співав у дуеті з видатною співачкою Соломією Крушельницькою, входив до складу хорової групи Остапа Нижаківського «Дванадцятка», яка концертувала по містах Галичини (в тому й у Перемишлі), був одним з організаторів музичних видань «Артистичний вісник» (1905) та «Альманах музичний» (1904—1907). В. Садовський-Домет також є автором низки музикознавчих статей і нарисів, обробок народних пісень, аранжувань творів М. Вербицького, А. Нанке та інших композиторів.

Серед членів українських співочих товариств у Перемишлі та Львові був також український музичний діяч, редактор і видавець «Музичного календаря» в 1904—1907 рр. Ромуальд Зарицький. У його календарі за 1904—1905 рр. опубліковано, зокрема, коротку хроніку «Львівського Бояна» до 1904 р. яку, написав М. Волошин. Про це згадує С. Людкевич у своїй статті «У 40-річчя Львівського Бояна»¹. Тут він подає також інформацію про святкування 100-річчя від дня заснування першого церковного хору в Перемишлі, який на той час був єдиним у Галичині. Стаття С. Людкевича присвячена важливим проблемам розвитку музичного мистецтва в Галичині. Тут аналізуються конкретні програми, хоровий репертуар, простежуються питання про виконавські можливості в колективі, їх мистецький рівень тощо. З-поміж важливіших концертів, що відбулися за участю «Львівського Бояна» у 20-х роках, автор вирізняє кілька вечорів українських народних пісень і українських хорових новин, ювілейні концерти, присвячені творчості композиторів Бортнянського, Сметани, Шуберта, три виконання «Кавказу» Людкевича, деякі виступи в супроводі симфонічного оркестру (Мендельсона «Христос» і «Радуйся, ниво» Лисенка), декілька шевченківських концертів й окремо підкреслює «головно два ювілейні здвиги — з нагоди 100-літніх роковин першого хору в Галичині, влаштовані у Львові та Перемишлі спільно з «Перемиським», і з участю «Стрийського Бояна» (26.V. і 2.VI. 1929 р.)².

Наприкінці XIX і на початку XX ст. в Галичині відбувався процес активного створення національних педагогічних товариств, читалень «Просвіта», різноманітних громадських організацій, які визнавали за винятково актуальне гасло «У школі

наша будучність». Серед заходів просвітянських активістів велике значення мали цілеспрямовані дії у спробах відкрити якомога більше українських учбових закладів, щоб живити національну самосвідомість і патріотизм народу та підтримувати його спроможність протистояти денаціоналізації в умовах панування Австро-Угорської імперії. Прикметною рисою того часу є виникнення низки приватних українських шкіл — дівочої виділової школи (1898) та діючої семінарії (1903) у Львові, народної школи в Зарваниці (1906), української гімназії в Яворові (1908)³ тощо.

У Перемишлі нова сторінка в галузі освіти відкрилася від часу заснування тут української гімназії в 1887 р., а також дівочого ліцею в 1903 р., де були акумульовані найкращі викладацькі сили, спрямовані на виховання високоосвічених, національно свідомих представників нової української інтелігенції. Згодом випускники цих закладів працювали в різних фахових установах, школах та на багатьох ділянках громадського життя не тільки в Перемишлі, а й в інших містах Галичини.

У названих учбових установах вихованцям прищеплювали любов до музики, закладали основи естетичного сприйняття світу. В початкових класах діти вчилися співати одно- і двоголосні народні пісні, старші учні опановували засади багатоголосного хорового співу та інструментального виконавства. Про результативне музичне навчання в загальноосвітніх школах свідчила участь гімназійних хорів у різноманітних вечорах, присвячених ювілейним датам видатних діячів української літератури, культури, музики, історії. Учні виконували складні твори української та світової класики: приміром, хорові композиції Бортнянського, Вербицького, Лисенка, Леонтовича⁴, інструментальні твори Бетховена, Ліста, Шопена, Гріґа, Шуберта, Мендельсона, Вебера тощо.

Ведучи мову про особистий внесок українських композиторів та музикантів різних профілів у розвиток музичної освіти в Перемишлі, насамперед треба виділити величезну працю і багатогранну діяльність корифея української музики, славетного сина Перемиської землі Станіслава Людкевича, який народився в Ярославі, по закінченні студій у Відні працював у Перемиській гімназії як викладач української мови та літератури, рівночасно багато уваги присвячував проблемам музичного мистецтва як інспектор Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові та музичний критик.

Мені приємно зазначити, що у нього вчився мій батько, який був родом з Перемишля. Згодом, коли батько вже працю-

вав адвокатом у Яворові і провадив активну громадську діяльність, він, очевидно, не без впливу професора Людкевича заснував там філію Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка (1929), а також очолив музичне товариство в Яворові і був незмінним його головою аж до 1939 року.

С. Людкевич часто приїздив до Перемишля на іспити учнів музичного інституту, який засновано там 1924 року, виступав у пресі з рецензіями як на різноманітні концерти досвідчених артистів-виконавців, так і на т. зв. «пописи» учнівської молоді, і тим сприяв підвищенню фахового рівня музикантів, підтримуючи їх бажання підвестись на вищий щабель мистецького професіоналізму. Цікавими з цього погляду є рецензії на виступи юних піаністок з перемиського дівочого ліцею в газеті «Діло» за 1911, 1912, 1913 рр., де він надзвичайно високо оцінює працю викладачів школи: «Не находжу слів признання і похвали для учительського музикального проводу і його душі в особі О. Окуневської, директорки школи... Серце ширшає в грудях, коли бачиш, що десь в нашій пансіоні тихо і непомітно ростуть і розвиваються таки на очах міцні і дужі музикальні таланти»⁵. Йшлося про виступи відомих згодом концертуючих піаністок і педагогів Володимири Божейко та Наталії Кміцикевич. В. Божейко на відмінно закінчила Віденську музичну академію та «майстершуле» у проф. Е. Зауера (учня А. Рубінштейна), Г. Лялевич і Коссіогля, стала професором нової Віденської консерваторії, гастролювала в Грацу, Празі, Львові, Перемишлі та інших містах Галичини, виступала з відомими українськими оперними співаками М. Менцинським, О. Носалевичем, О. Руснаком, М. Голинським. У 1926 р. обійняла посаду педагога по класу фортепіано у Вищому музичному інституті ім. М. Лисенка в Перемишлі й одночасно у Львові.

У Перемишлі викладали високоосвічені і віддані улюбленій справі педагоги-піаністи, такі як згадана вже Ольга Окуневська — директор дівочого ліцею, та Ольга Ціпановська — директор музичного інституту. Обидві — учениці М. Лисенка, вищу освіту здобули у Віденській консерваторії. Тут працювали також прекрасна піаністка Ірина Негребецька, яка після війни стала викладачем Львівської консерваторії, та її учениця, піаністка і диригент Ярослава Поповська (вищі студії завершила в Кракові). Із стін музичного інституту в Перемишлі вийшла концертуюча піаністка і чудовий педагог Марія Вишницька (учениця В. Божейко), яка теж вищі музичні студії закінчила у Відні, до війни працювала викладачем в музичному інституті в Яворові. До речі, визначну артистичність її гри високо оцінив

С. Людкевич на сторінках преси, назвавши її однією «з найкращих наших піаністичних сил»⁶.

З Перемишлем тісно пов'язані також імена відомих виконавців та педагогів, інструменталістів інших профілів, передусім скрипалів. Тут у різні роки викладали або навчалися в музичному інституті Йосип Москвичів, який закінчив Варшавську консерваторію, його учні Юрій Крих (вищу освіту здобув у Парижі, там одержав міжнародну премію), Євген Козулькевич (закінчив Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка у Львові та Львівську консерваторію), Євген Цегельський (диплом виконавця-скрипаля одержав у Празі, в 1938—1939 рр. був директором музичного інституту в Перемишлі). Першим директором цього закладу був Богдан Вахнянин, батько якого, Іван, був гімназіальним учителем і братом видатного композитора Анатолія Вахнянина.

Великий внесок у справу піднесення музичної культури Перемишля зробили відомі виконавці-співаки. Серед них насамперед треба згадати Модеста Менцинського, драматичного тенора світової слави, одного з найвидатніших інтерпретаторів вагнерівських оперних партій. Саме Модест Менцинський був великим шанувальником вокальної творчості Миколи Лисенка, по суті, відкрив глибокий образний зміст його солоспівів як для земляків-галичан, так і для широкої європейської аудиторії. Зазначимо, що славетний митець не раз виступав з концертами в Перемишлі. Тут-таки започаткував свій творчий шлях співак Роман Прокопович-Орленко, який закінчив Перемиську гімназію, згодом вищі студії у Відні, знаний у західному світі та в Україні як оперний співак, диригент, педагог. Протягом десяти років він співав у Віденській опері, гастролював в оперних театрах Праги та Моравської Острави, виконував провідні партії в операх Вагнера, Гуно, Бізе, Моцарта, Россіні. У 1919 р. виступив у Перемишлі в концерті разом зі співачкою С. Стадниковою. Як відзначив С. Людкевич, він показав себе «першорядною сценічною і концертною силою. Великий і здоровий його голосовий матеріал, на диво витончений школою, музикальна культура, інтелігентне і безпосереднє інтерпретовання, спосібність віддання ліричних, як і драматичних моментів, — отсе головні, гарні прикмети цього співака»⁷. Схвально відгукнувся композитор і про співачку С. Стадникову. Акомпаніатором у тому концерті виступив постійний концертмейстер О. Прокоповича-Орленка Богдан Дрималик, автор багатьох обробок лемківських народних пісень для сольного співу і фортепіано.

Нарешті, добрим словом і з подякою мушу згадати великого ентузіаста музичного мистецтва, учня Вищого музичного інституту в Перемишлі (навчався там гри на скрипці) Ярослав Михальчишина, який недавно опублікував спогади про творчу діяльність українських музичних діячів, які збагатили скарбницю духовної культури на батьківщині та в тих країнах, де проходило їх життя⁸. У книжці з великою любов'ю і почуттям особистої причетності до описуваних подій подаються цікаві і незнані досі численні факти про діячів української музичної культури, звідки добуваємо багато цікавих відомостей про мистецьке життя Перемишля. Тож хотілося б, щоб слава цього міста і його талановитих людей завжди залишалась у пам'яті наших співвітчизників.

¹ Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії / Упорядкування, вступна стаття, переклади та примітки З. Штундер. — Київ: Музична Україна, 1973. — С. 332.

² Там само. — С. 334.

³ 30-ти ліття Гімназії Рідної школи в Яворові. — Яворів, 1938. — С. 4, 5.

⁴ Там само. — С. 54.

⁵ Людкевич С. Попис школи фортепіано в дівочім ліцеї в Перемишлі // Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії. — С. 434.

⁶ Людкевич С. У 40-річчя праці п. О. Ціпановської // Там само. — С. 337.

⁷ Людкевич С. Концерт Р. Прокоповича-Орленка і С. Стадникової в Перемишлі // Український Голос. — 1919. — 21 вересня (ч. 24).

⁸ Михальчишин Я. З Музикою крізь життя / Упорядкування, вступна стаття Л. В. Мелех-Яросевич. — Львів: Каменяр, 1992.

Микола Зимомря, Володимир Задорожний

МІСЦЕ ПЕРЕМИШЛЯ В КОНТЕКСТІ

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗВ'ЯЗКІВ

ГАЛИЧИНИ ТА ЗАКАРПАТТЯ

У пов'язі із значенням Перемишля в контексті культурно-освітніх зв'язків Галичини й Закарпаття етапним проступає знаменний факт видання епохальної книжки «Русалка Дністровая». На титульній сторінці альманаху, що побачив світ у друкарні Пештського університету і став справді історичним для оцінки духовних змагань українського народу на західноукраїнських землях, був викарбуваний 1837 рік. Звісна річ, йому передували події, що спричинили — завдяки зусиллям і самовідданій праці цілої плеяди діячів — інтенсивне становлення національної культури на початку ХІХ ст. і, зокрема, упродовж 20—40-х рр.

У відомій праці «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року» Іван Франко зазначив, що «розвиток національної свідомості в Галичині ішов значно відмінною дорогою»¹. Певна річ, йдеться про самобутність, що окреслюється специфікою історико-політичних обставин. Однак, незважаючи на те що більшість західноукраїнських земель опісля поділу Польщі в 1772 році, у тому Галичина та Буковина, опинилися під владою цісарської Австрії, а Закарпаття входило до держав-

ного організму Угорщини, все ж процес формування національної свідомості й самоусвідомлення на рівні статусу українського етносу відбувався у фарватері спільних прагнень українського народу, визначальна частка якого жила на теренах Наддніпрянської України. Тому й не дивно, що, скажімо, модель художнього мислення Григорія Сковороди, Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка та, перш за все, Тараса Шевченка мала такий вдячний ґрунт на землях Західної України, де письменницьке слово в умовах порівняно кращих, якщо зіставляти їх із самодержавно-царським устроєм у Росії, дедалі плодотворніше ставало у зв'язок з життям народу, громади, людини. За очевидну ілюстрацію до характеристики цього духовного єднання може правити підручник української мови Йосифа Левицького (1801—1860). Йдеться про його працю далеко не клерикального характеру, а саме «Граматику руської або малоруської мови в Галичині», написану німецькою мовою і видану 1834 р. в Перемишлі². Варта уваги також його поема «Домоболіє проклятих», що з'явилася 1822 р. й окреслювала сюжетні мотиви туги за материнською землею, навіювала ностальгію, а отже, певною мірою сприяла усталенню засад першого українського просвітнього товариства, заснованого 1816 року. Воно виникло з ініціативи перемиського каноніка Івана Могильницького (1777—1831), відомого культурно-освітнього діяча та вченого-філолога. Зауважимо, що не хто інший, як Іван Могильницький ще 1829 р. написав «Граматику язика словено-руського» і того ж таки року видав змістовне дослідження «Відомість о руськом язичі», в якому аргументовано обстоював самотність української мови у зіставленнях з російською та польською мовами. Примітний факт: ця праця уславленого культурно-освітнього й церковного діяча Перемищини набула широкого розголосу в Польщі та Росії, що переконливо засвідчують її переклади і польською (1829), і російською (1838, 1857) мовами. На наш погляд, не буде перебільшенням, коли стверджувати, що з ім'ям Івана Могильницького органічно пов'язується цілісний етап поживлення культурно-освітнього руху на Перемищині загалом і в Перемиській єпархії зокрема, що спричинило, своєю чергою, плодотворні імпульси у справі піднесення українського шкільництва і в Закарпатті. Перемиський канонік стояв побіля таких витоків боротьби за розбудову функціонування живої народної мови, які завдяки творцям «Руської трійці» (М. Шашкевич, 1811—1843; І. Вагилевич, 1811—1866; Я. Головацький, 1814—1888) стали реальним явищем духовного служіння пере-

дової інтелігенції: «Все життя діяти на користь народу і словесності»³. Процитовані слова Я. Головацького дають можливість збагнути атмосферу *регульованих* дій, на яку припадає діяльність не лише «Руської трійці», а й Івана Могильницького. До речі, Іван Франко писав, акцентуючи на питомій вазі аналогічної атмосфери суспільно-політичного характеру: «В часах живих народних рухів, політичної волі, гарячої боротьби за певні ясні ідеали і конкретні інтереси народні жива мова, живі, сучасні літературні теорії з елементарною силою вириваються наверх...»⁴. Поза всяким сумнівом, таким *конкретним* інтересом були пройняті зусилля, приміром, Івана Могильницького, коли він спромігся на видання порівняльного дослідження «Відомість о руськом язичі»; наскрізна ідея полягала в концептуально важливій постановці питання про український народ і взаємини його — на рівні суб'єкту — з іншими слов'янськими націями, а також (щоправда, меншою мірою) з неспорідненими народами. Питання взаємин українців з неспорідненими народами завжди було злободенним на території історичного Закарпаття, де спільноту жили русини-українці, угорці, словаки, чехи, німці, євреї, румуни, цигани. А звідси — актуальність *мовного* питання з проекцією на український ареал. З огляду на це Перемишль нерідко надавав допомогу книжковими новинками, які поширювалися в Ужгороді, Мукачеві, Хусті. Наприклад, «Катехизм» українською мовою, що його видав у 1815 р. тодішній перемиський єпископ Михайло Левицький (невдовзі митрополит, який упродовж 1816—1858 рр. чимало зробив для становлення українського шкільництва), знайшов добрий ґрунт у церквах Мукачівської єпархії. Ця книжка користувалася великим попитом серед катехитів, священників греко-католицького обряду. Натомість поміж православних вірних був у вжитку «Катехизм», виданий 1803 р. Кутковим (перевиданий у 1908 р. в новій редакції, що належала каноніку Олександрові Микиті). До слова, перемиська консисторія, як слушно зауважив відомий польський україніст Степан Заброварний, «вже в 1805 р. звертала увагу на потребу піднесення освіти дяків та заснування в кожному деканаті школи для дяків»⁵. Тому й не дивно, що «перший гурток, який став на національний ґрунт, належав до духовного кола Перемишля»⁶. Його заснування в 1816 р. — добра справа рук Михайла Левицького та крилошанина Перемиської капітули Івана Могильницького, які *свідомо* спрямовували зусилля гуртка української інтелігенції на пропаганду знань у народі. Є всі підстави, аби стверджувати: Перемиська єпархія за правління митрополита Михайла Левицького відіграла

особливо помітну роль у церковному житті Галичини, Буковини та Закарпаття. На цей період припадає діяльність Івана Могильницького, Івана Снігурського, Федора Фединкевича, Гната Вітошинського, власне, як у рамцях консисторії, так і в стінах епархіальної семінарії в Перемишлі. Зважаючи на цю добу українського відродження, своєрідним осередком якого виступив Перемишль, постає закономірною поява підручників українською мовою з теології (догматика, пастирське богослов'я, катехитика тощо), а також граматики української мови. Слід увиразнити: «Грамматика руської або малоруської мови в Галичині» Йосифа Левицького в німецькомовних шатах несла новаторський елемент, якщо йдеться про рецепцію українського письменства німецькомовним читацьким загалом Австрії та Німеччини; адже на її сторінках було подано зразки української літератури, мовні приклади, взяті з «Енеїди» (1798) Івана Котляревського. Ми переконані: лінгвістичні змагання Йосифа Левицького варто розглядати в одному ключі з працями Івана Фогорашія-Бережанина (1786—1834), автора книжки «Походження і формування угорської мови з огляду історичного, філологічного та етимологічного» (Відень, 1833), та передусім — Михайла Лучкая (1789—1843), перу якого належить перша на землях Австрії та Угорщини друкована порівняльна грамматика старослов'янської й української мов (Відень, 1830)⁷.

Зіставляючи названі факти, можна дійти однозначного висновку про те, що, зосібна, в діяльності перемиського каноніка Йосифа Левицького як культурно-освітнього й церковного діяча та вченого зримо проступають також впливи закарпатських постатей, у тому згаданих вище Івана Фогорашія-Бережанина і насамперед Михайла Лучкая. До того ж вони всі мають неабиякі заслуги в історії Греко-Католицької Церкви, на скрижалях якої Львів, Перемишль, Ужгород, Мукачеве творять цілісний материк, хоч, зрозуміло, мали місце й специфічні відмінності, позначені неоднорідністю входження Галичини й Закарпаття до організмів різних держав. Бо ж, як відомо, на зламі XVIII—XIX століть Греко-Католицька Церква, за слушною оцінкою С. Заброварного⁸, великою мірою зміцніла як матеріально, так і духовно, хоч соціально-економічне становище українців і в Галичині з таким її торгово-промисловими центрами, як Львів і Перемишль, з одного боку, і в Закарпатті з відповідного статусу містами — Ужгородом і Мукачевом — з іншого, було глибоко важким. Це позначилося і на їхньому духовному розвитку, внаслідок чого наприкінці XVIII — на початку XX ст. ледве животили мистецтво, наука, культура українськомовного покрою.

Щоправда, у 20—30-х роках XIX ст. рельєфними постають ознаки соціального, національного й культурного відродження; йдеться про складний процес кризи феодально-кріпосницьких і зародження капіталістичних відносин, становлення націй, посилення боротьби за збереження і збагачення української мови, появу видавничих осередків у Львові, Перемишлі, Ужгороді, а також помітних публікацій, що побачили світ у Пешті та Відні й відіграли позитивну роль у літописанні української культури. В еволюційному річищі загального пожвавлення культурно-освітніх прагнень українців у Галичині та Закарпатті великої ваги набули єпархіальні греко-католицькі семінарії, що функціонували в Ужгороді, Львові, Перемишлі. Це стосується і гімназій, які виникли в містах Галичини, Буковини й Закарпаття в різні роки (в Ужгороді — від 1646 р., в Мукачеві — від 1872 р., у Чернівцях — від 1808 р., в Коломиї — від 1813 р., в Перемишлі — від 1887 р., в Тернополі — від 1898 р.).

Зв'язки між Перемиською та Мукачівською єпархіями — це питання для окремого наукового пошуку, що ще чекає на свого дослідника, одержимого прагненням «до джерел». Адже латино- та німецькомовні документи, що, на щастя, дійшли до нас крізь віки і зберігаються в архівних сховищах у Берегові, досі великою мірою не зазнали наукового опрацювання. Зокрема, варта уваги така багата позиція, як листування між Перемиською та Мукачівською єпархіями. У зв'язку з цим органічну сполуку з темою нашої розмови має латиномовна «Історія карпатських русинів» Михайла Лучкая в шести томах, перші книжки якої щойно кілька років тому побачили світ завдяки зусиллям двох інституцій — Ужгородського університету та Музею української культури у Свиднику (Словаччина)⁹. Праця Михайла Лучкая — це широко закреслений панорамний виклад церковної та світської історії закарпатських українців з найдавніших часів аж до 1843 року, власне, до останнього дня життя її автора; це системне, багатопланове дослідження, засноване на архівних документах, матеріалах візантійських, західноєвропейських і вітчизняних діячів. Воно має, безумовно, високу наукову вартість, як справедливо й аргументовано доводить один з активних дослідників і перекладачів рукописного літопису М. Лучкая Михайло Орос¹⁰. Бо ж йдеться про історію зародження та поширення Греко-Католицької Церкви на землях Угорщини, Чехії, Моравії, Польщі, України після прийняття Берестейської (1596), Ужгородської (1646) уній, а також Самбірського з'їзду «духовного, шляхетського і посполитого стану» Перемищини, на якому Перемиську єпархію з ініціативи її єпископа

Інокентія Винницького приєднано 3 квітня 1691 р. до Берейтейської унії¹¹. Звісно, ґрунтовний нарис Михайла Лучкая охоплює і часову відстань, що передувала (передусім у церковній історії Закарпаття) названим актам, які безпосередньо стосуються до життєдіяльності грецької й латинської Церков загалом. З цього погляду заслуговують особливої уваги численні оригінальні документи, грамоти, листи, наведені Михайлом Лучкаєм з відповідним коментарем. З них вочевидь проступає плідотворний зв'язок між Мукачівською та Перемиською єпархіями. З-поміж мукачівських єпископів Лука (1455—1490), Іван (1491), Володислав (1551—1561), Іларіон (1560—1606), Сергій (1606—1618), Євфимій (1618—1620), Петроній (1620—1627), Іван Григорович (1627—1635), Василій Тарасович (1635—1650), Порфирій Ардан (1640—1642), Софроній Юсько (1640—1642), Партеній Петрович (1650—1666), Йоаникій Зейкан (1666—1670), Іван Йосиф Волошиновський (1670—1680), Порфирій (1680), Амфілохій Малчовський (1676), Феофан Маврокордаті (1677), Іван-Ієронім Липницький (1681—1690), Михаїл Сербин (1685), Деметрій Монастеллі (1685), Рафаїл Ангело (1686), Мефодій Раковецький (1688—1690), Іван-Йосиф де Камеліс (1690—1706), Йосиф Годермарський (1707—1716), Георгій-Геннадій Бізанці (1716—1733), Симеон-Стефан Ольшавський (1733—1738), Георгій Блажовський (1738—1742), Емануїл Ольшанський (1742—1767), Іван Брадач (1767—1772), Олексій Повчі (1816—1831), Василій Попович (1837), либонь, найбільші заслуги перед українською культурою має єпископ Андрій Бачинський (1732—1809). Він стояв на чолі Мукачівської єпархії від 1772 року і в 1774 р. переніс єпархіальну резиденцію з Мукачева до Ужгорода. Саме йому вдалося домогтися від Марії-Терезії відокремлення Мукачівської єпархії від єгерських латинських біскупів, що дає підставу іменувати Андрія Бачинського, власне, засновником Мукачівської єпархії як самостійної, незалежної від Єгерського єпископату згідно з ухвалою папи Климента XIV і його окремою буллою від 19 вересня 1771 р. Характеризуючи добу, на час якої припадає 36 літ правління Андрія Бачинського Мукачівською єпархією, Іван Франко слушно відзначив той факт, що мукачівський єпископ Андрій Бачинський «згуртує навколо себе значне число вчених, сприяє розповсюдженню грамотності й освіти серед простого народу, допомагає друкуванню книг і підручників»¹². Надаючи першорядне значення поширенню освіти серед народу, Андрій Бачинський видав українською мовою «Біблію» у п'яти частинах, заснував унікальну бібліотеку, що, за свідченням Михайла Кондратовича, налічу-

вала близько 9000 томів¹³. Тому закономірним видається факт, що саме єпископ Андрій Бачинський чимало зробив для налагодження плідних зв'язків між Мукачівською та Перемиською єпархіями. Про це свідчить невідомий досі німецькомовний документ від 3 лютого 1787 р., що міститься в рукописній «Історії карпатських русинів» Михайла Лучкая. З цього документа, якого ми вперше вводимо до наукового вжитку, випливає однозначний висновок про те, що єпископ Андрій Бачинський вже в 70-х роках XVIII ст. шукав шляхів до об'єднання Закарпаття й Галичини в одну церковну реалію. При цьому певна посередницька роль відводилася й Перемиській єпархії. Проблема виявилася дуже актуальною після 1808 р., коли було відновлено Галицьку митрополію з центром у Львові. До речі, львівське духовенство ще 1779 р. домагалася обрати Галицьким митрополитом єпископа Андрія Бачинського; 1808 року ним став перемиський єпископ Антін Ангеллович¹⁴, будучи водночас і почесним ректором Львівського університету. Цікава деталь: другим директором генеральної семінарії у Перемишлі, власне, після А. Ангелловича, було обрано сина пароха з Мукачівської єпархії, Михайла Щавницького, який певний час виконував обов'язки віце-префекта Віденської духовної семінарії, заснованої 1774 р. Марією-Терезією і відомої під назвою «Барбареум», що існувала до 1784 року. За переконливим твердженням С. Заброварного, цей уродженець Закарпаття, «завдяки своїм організаторським здібностям завів лад у семінарії, дбав про гігієну і дисципліну, розбудував школу і збільшив у ній число питомців. Його заслугою є також відкриття Руського інституту»¹⁵. Отже, в особі Михайла Щавницького, який поділяв гуманістичні ідеї Гердера, Закарпаття мало в Перемишлі свого гідного представника.

Андрій Бачинський зримо прислужився справі підвищення рівня освіти й росту шкільництва не тільки в Закарпатті, але також і в Галичині. Ці прогресивні традиції перегадом підхопили й примножили такі діячі, як Костянтин Матезонський, Олександр Духнович, Василь Довгович, Адольф Добрянський, а також Василь Пачовський, Володимир Бирчак та Іван Панькевич — за нової доби.

Зіставлення окремих матеріалів засвідчує вірогідність припущення, що й відомий український вчений, філософ і правник Петро Лодій (1764—1829), цей визначний уродженець Закарпаття, у 1802—1803 рр. виявляв активне зацікавлення культурно-освітнім життям не тільки Кракова, де якийсь час був професором філософії, а й Перемишля. З іншого боку, Костянтин

Матезонський (1794—1858) прибув весною 1833 р. з Перемишля до Закарпаття, де заснував перший професійний поліфонічний хор «Гармонія». До речі, в Перемишлі він тривалий час диригував хором, виступаючи під прізвищем Костянтин Білорусин¹⁶. Мешкаючи спочатку в Мукачеві, де йому дав притулок відомий закарпатський письменник і філософ Василь Довгович (1783—1843), а відтак майже 19 літ в Ужгороді, Костянтин Матезонський підтримував зв'язки з Перемишлем і, зокрема, Перемиською єпархією. Завдяки йому мали чітку уяву про Перемишль як про культурно-освітній центр Іван Чургович, Олександр Духнович, Іван Сільвай, які були особисто знайомі з К. Матезонським. Варто увиразнити тут і таку обставину, що засновник «Гармонії» був учасником повстання декабристів 1825 р. та польського повстання 1830 року¹⁷.

Як відомо, мова — це один з визначальних засобів національної атрибуції культури того чи іншого народу. На жаль, для народу українського це питання в часовому окресленні охоплює фактично кілька віків і щойно у ХХ столітті його можна вважати повністю науково з'ясованим. Адже ще на початку ХІХ ст. процес становлення української мови як національної одиниці розглядався передусім у фольклорному річищі замість аргументованого вивчення характеру етнічної належності мови як цілісного ідентифікатора національної атрибуції українського народу. Тому такими важливими видаються перші спроби цієї атрибуції, що пов'язуємо з науковими висновками про значення «рідної мови» в життєдіяльності нації, які належать перу Івана Могильницького, Петра Лодія, Михайла Герасевича, Йосифа Лозинського, діячів «Руської трійці» і, зокрема, Якова Головацького¹⁸. Автор чотиритомної збірки «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», виданої 1878 р. в «Чтениях Московского общества истории и древностей», ще на початку 40-х рр. ХІХ ст. активно захищав самобутність української мови, немовби подаючи обґрунтування національних засад. Вони лягли в основу славнозвісного альманаху «Русалка Дністровая» за 1837 рік. Ця риса найбільш характерна для німецькомовної праці Я. Головацького «Про становище українців у Галичині», що була анонімно, власне, під псевдонімом «Гаврило Русин», 1846 р. видана у Ляйпцігу. Зауважимо: це ґрунтовне дослідження Якова Головацького двічі з'явилося німецькою мовою, що не могло не стати конкретизованим поштовхом для пошвавлення зацікавлення західноєвропейських учених долею українського народу, його мовою, історією, культурою загалом. Саме з цієї публікації стає цілком зрозумілим той підвищений інтерес, який виявляв

один з творців «Руської трійці» до Галичини, у тому до Перемищини, а також до Закарпаття. В дослідженні Я. Головацького не важко відшукати вплив історичного трактату німецькою мовою Михайла Гарасевича, виданого 1835 р. у Відні під назвою «Поправки до нарису історії українців». Йдеться про концепцію історіософічного трактування поняття «народу-нації» у виступах Якова Головацького, а також Івана Могильницького та Йосифа Лозинського. Перу Й. Лозинського належить цікава критична розвідка німецькою мовою, яку опублікував палкий прихильник української культури, визначний син лужицьких сорбів Ян Петро Йордан (1818—1891) на шпальтах ляйпцігського славістичного журналу «Щорічники слов'янської літератури, науки та мистецтва» за 1845 рік¹⁹. Звідти випливала важлива теза про єдність земель українського народу, самостійний статус його мови, її критерії з проекцією на суб'єкт національної атрибуції. Либонь, саме тут маємо справу зі стратегічно близькими і далекими цілями, які ставили перед собою діячі «Руської трійці» в історії суспільно-політичного руху й культурних прагнень українського народу²⁰, у тому на землях Перемищини й Закарпаття. Отож справедливим видається висновок Івана Франка, скажімо, про німецькомовну працю Якова Головацького «Про становище українців у Галичині». За Франковими словами, це «найсмівливіший твір галицької публіцистики до 1848 року». Автор «Захара Беркута» вважав, що «ця стаття розійшлася скрізь і відкрила очі тим, хто до того часу не усвідомлював увесь жах свого становища»²¹. Водночас треба наголосити: на сторінках цієї багатопланової публікації — пристрасного виступу на захист української справи — Яків Головацький активно обороняв українську спільноту, що живе в Галичині, Буковині та в Закарпатті. Тут він виступав очевидцем, бо ж ще влітку 1839 р. Я. Головацький здійснив подорож по містах і селах Галичини й Закарпаття, полишивши у формі листів змістовний нарис «Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі». Як відомо, ця вагома праця вперше побачила світ у празькому журналі «Часопис чеського музею» в 1841—1842 рр., а 1844 р. — в петербурзькому «Журналі міністерства народної освіти». Отже, праці Я. Головацького ввійшли у свідомість громадськості Німеччини, Австрії, Чехії, Польщі, Росії та України фактично одночасно. А особистість вченого і плоди його діяльності до 1848 р. розглядаємо в поєднанні з творіннями П. Шафарика, Я. Коллара, Я. П. Йордана, Ю. Гуци-Венеліна, М. Лучкая, М. Максимовича, О. Бодянського, І. Срезневського, В.-О. Мацейовського, А. Бельовського, М. Надеждіна та інших²².

Якщо говорити про розвиток прогресивних ідей, власне, тенденцій у культурно-освітньому річищі на землях Галичини, у тому й на Перемищині, та землях Буковини й Закарпаття упродовж XIX ст., то слід зазначити, що на зламі минулого й нинішнього віків вони заясніли новими гронами у творчих змаганнях цілої плеяди діячів, зокрема Михайла Драгоманова, Івана Франка, Михайла Павлика, Володимира Гнатюка, Богдана Лепкого, Петра Карманського, Василя Пачовського та Андрія Алиськевича. Останні троє найтіснішим способом пов'язані з Перемишлем, а Василь Пачовський і Андрій Алиськевич — водночас і з Перемишлем, і Закарпаттям. В. Пачовський (1878—1942) тривалий час працював професором Берегівської гімназії в Закарпатті, засновником якої був Андрій Алиськевич, згодом багаторічний директор також Ужгородської реальної гімназії. Від 1929 р. автор трагедії «Сон української ночі» вчителював у Перемишлі, не пориваючи зв'язків із Закарпаттям, долю якого відтворив у спеціальній студії «Історія Підкарпатської Русі» (Ужгород, 1920)²³. Таким чином, В. Пачовський немовби вивершував культурно-освітній стрій, що поєднував, незважаючи на певні відмінності історичного розвитку, Перемищину з Закарпаттям. Однак, на превеликий жаль, у 1946—1947 р. цьому органічному взаємозв'язку було завдано нищівного удару, коли діями осавулів тоталітарної системи фактично було покладено край як Перемиській єпархії, так і виробленим упродовж століть II «організаційним структурам й територіальним пов'язанням»²⁴ з іншими землями України, у тому і з Закарпатською Україною. Та нині, по кількох десятиліттях руїни, цей плодотворний зв'язок знову пружно виходить на історичний кін і стає щедалі дужчим, бо є правдою оновлений і вічно живий.

¹ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. — Львів, 1910. — С. 101.

² *Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache*. — Перемишль, 1834.

³ Головацький Я. Воспоминание о Маркиане Шашкевиче и Иване Вагилевиче // Литературный сборник. — Львов, 1885. — Вып. 1. — С. 22.

⁴ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — Т. 29. — С. 42.

⁵ Заброварний С. Священники — перші просвітителі українського народу в Галичині на зламі XVIII і XIX століть // Варшавські українознавчі зошити. — Варшава, 1989. — Зошит 1. — С. 137.

⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Київ, 1993. — Т. 2. — С. 366.

⁷ Див.: *Grammatik slavo-ruthena: seu vetero-slavicae, et actu in montibus Carpathicis parvo-russicae, seu dialecti vigentis linguae*. Edita per Michaelem Lutskay ... — Budaë, 1830; *Lutskay M. Slavo-Ruthena Grammatica*. — Мюнхен, 1979. — (Укра-

їнські граматики; Вип. 2). — Фотопередрук з післямовою Олекси Горбача; Лучкай М. Граматика слов'яно-руська / Переклад з латинської П. М. Лизанця та Ю. М. Сака. — Київ, 1989.

⁸ Заброварний С. Священики... — С. 141.

⁹ Лучкай М. Історія карпатських русинів // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. — Пряшів, 1983—1990. — Т. 1. — 1983; Т. 2, ч. 1. — 1986; Т. 2, ч. 2. — 1988. — Переклад з латинської Ю. М. Сака; Т. 3. — 1990. — Переклад з латинської А. М. Ігната.

¹⁰ Орос М. Михайло Лучкай про мову, етнос, історію та культуру Закарпаття // Українські Карпати. — Ужгород, 1993. — С. 367.

¹¹ Балик Б. «Промова послів» Перемищини в 1691 р. // Греко-католицький церковний календар. — Варшава, 1991. — С. 157.

¹² Франко І. Юнорусская литература // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Санкт-Петербург. — Т. 81. — С. 310.

¹³ Кондратович М. Історія Подкарпатской Руси для народа. — Ужгород, 1924. — С. 79.

¹⁴ Кость П. Історія української церкви. — Львів, 1992. — С. 119.

¹⁵ Заброварний С. Священики ... — С. 141.

¹⁶ Штернберг Я. Мир поезии и дружбы. — Ужгород, 1979. — С. 158; Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. — Пряшів, 1972. — С. 103.

¹⁷ Див.: Духнович О. Твори. — Братіслава, 1968. — Т. 1. — С. 60.

¹⁸ Гербельський І. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині ХІХ ст. — Львів, 1964. — С. 90.

¹⁹ Зимомря М. Погляди німецькомовних учених на етнічну приналежність і мову корінного слов'янського населення Закарпаття // Дукля. — Пряшів, 1993. — № 5. — С. 47—50.

²⁰ Див.: Руська трійця в історії суспільно-політичного руху і культури України. — Київ, 1987. — С. 21.

²¹ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Т. 81. — С. 312.

²² Шатала М. Маркіян Шашкевич. — Київ, 1969; Дем'ян Г.И. Общественно-политическая и научно-историческая деятельность И. Н. Вагилевича: Автореф ... канд. ист. наук. — Львов, 1989; Головацкий Я. Путешествие по Прикарпатской Руси в Венгрии // Литературный сборник. — Львов, 1886. — Вып. 1. — С. 89—100; Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49. — Львів, 1909.

²³ Пачовський В. Історія Підкарпатської Руси. — Ужгород, 1920; Срібна земля: Тисячоліття Карпатської України. — Львів, 1938.

²⁴ Місило Є. Греко-Католицька Церква у Польщі (1944—1947) // Варшавські українознавчі зошити. — Варшава, 1989. — Зошит 1. — С. 208.

Уляна Єдлінська

МЕЛАНІЯ БОРДУН –

ЛЮДИНА І ПЕДАГОГ (1886–1968)

Серед незабутніх постатей, які в стінах відомого Українського Інституту для дівчат у Перемишлі наповняли їх серця любов'ю до свого краю, які виховували і висилали в життя жіночу частину українського суспільства, була пані Меланія Бордун. Учителі того періоду історії Інституту, мабуть, навіть не усвідомлювали, що вони виховують покоління, якому на долю випали випробовування воєнного і післявоєнного часу. Моральні засади, здобуті в Інституті, втримували на поверхні тих, що жили і працювали в умовах поневолення рідної землі, тих, що каралися по тюрмах і засланні, або тих, що їх доля розкинула по далеких світах. Образ своєї виховательки її учениці пронесли крізь усе життя. «Меланія Бордун, — пише ген за океаном п. Ольга Гаєцька, — жінка-педагог, людина високої духовної культури, була прикладом внутрішньої дисципліни, характерности і простолінійности.

Втихали гомони малих пустунок, коли в довгому коридорі, що сполучав будинок Інституту з гімназією, з'являлася Пані із сніжнобілим волоссям, великими, вдумливими сірими очима й у такому ж сірому шалі на раменах, що був наче крила, якими старалася приголубити понад двісті дівчат, яких батьки віддали їй під опіку. А Пані, ніби картаючи за псоти, вміло скривала усмішку, щоб не втратити й так незахитаних до неї респекту й пошани.

Такою бачимо її мов на яві... На концертах, коли зворушена, із сльозами в очах, слухає наших пісень і декламацій, у кля-

сі, як передає нам своє знання з історії, чи під час ревізії польської поліції, коли своєю гордою і рішучою поставою, не застрашена — змушує навіть ворога відійти, залишаючи нас у спокою. Добре їй були відомі тайні сходини підпільного Пласту і ОУН, які залишалися тайною. Біля нас вона, коли ми в темно-синіх мундурках уставляємося довгими рядами під статуєю Богоматері в городі, щоб вислухати майського Богослуження, в ідальні, при довгих столах, коли пригадає нам про засади «доброго тону», а пізнім вечором чуємо її тихі кроки в коридорі — вона немов на варті — чи всі заснули?»¹

Такий образ пані Меланії пронесли в пам'яті її вихованки. Сама вона не залишила спогадів, пропав її особистий архів, а ті документи, які досі виявлені, подають тільки фрагментарні відомості про її життя і діяльність.

Народилася Меланія Бордун 17 липня 1866 р. в селі Хлівчани², що на Сокальщині, в родині отця Дмитра, місцевого пароха. Незабаром отець перенісся до села Викопа біля Самбора, де й пройшли юнацькі роки Меланії. У 1907 р. вона стала студенткою Львівського університету і тут відразу ввійшла в коло гострих суспільно-політичних українських проблем. Якраз у березні 1907 року у Львівському університеті дійшло до великих заворушень і ув'язнень українських студентів. Польські студенти не впускали до аудиторій українців. Щораз пекучішою ставала проблема розділення тодішнього університету, тобто вилучення українських кафедр і безвідкладного створення українського університету у Львові. Тодішні українські студенти мали щастя, що професором кафедри всесвітньої історії був Михайло Грушевський, який особливу увагу приділяв історії Східної Європи. Він очолив боротьбу за український університет, а окрему сторінку його діяльності становить опікунство над українськими студентами Львівського університету.

Саме в таких умовах проходили студентські роки пані Меланії. На час її навчання припадає ще боротьба за права жіночої частини студентства. Кульмінаційним пунктом напруження була відома кривава сутичка між українськими й польськими студентами 1 липня 1910 року, під час якої вбито українського студента Адама Коцка, а вслід за цим — голосний «Процес 101», на якому суджено українських студентів за «порушення спокою» в приміщенні Львівського університету³.

Період навчання Меланії Бордун в університеті охоплює 1907—1912 рр. З того недовгий час припадає на навчання у Відні (але докладніше про це поки що не маю відомостей). Незважаючи на не дуже сприятливу політичну ситуацію, студент-

ка прослухала повний університетський курс історії і географії. Вона була активним учасником історичного семінару проф. Грушевського, належала до його історичної школи, яку об'єднувала методологія досліду і джерельна документація в історичних працях. Це чітко виявилось в її поважній розвідці «З життя українського духовенства Львівської єпархії в другій половині XVIII ст.», яку Меланія Бордун написала для історичного семінару проф. Грушевського і яку в травні 1912 року було прийнято до друку на засіданні історичної секції НТШ. Працю було опубліковано в 109—110 томах Записок НТШ⁴, у двох частинах. У першій, аналітичній, частині, яка охоплювала 50 сторінок друку, автор подає побутовий огляд життя українського духовенства під пануванням Польщі в умовах безпосередньої залежності священика від волі і необмеженої компетенції місцевого дідича, а також в залежності від взаємостосунків зі священиком латинського обряду. Особисті спостереження авторки, яка виросла у священичій сім'ї, в поєднанні з відповідними закладами «Історії України-Руси» М. Грушевського, яку широко використано в статті, вплинули на науковий рівень та історичну вірогідність висловлених думок. Друга частина цієї наукової праці Меланії Бордун — це публікація 42 документів різного жанру, виходячи з яких у першій частині було зроблено висновки. Це знов-таки прямий вияв школи М. Грушевського, який вимагав документального підтвердження історичного аналізу.

Під кінець університетських студій ця тема, видно, цілком полонила пані Меланію. Вона дізналася, що в бібліотеці Національного музею ім. Шептицького у Львові, директором якого був Іларіон Свенціцький (з ним, до речі, п. Меланія була в близьких товариських стосунках), зберігаються фоліанти з записами результатів генеральної візитації усіх деканатів Львівської єпархії⁵. Візитація здійснювалася з розпорядження Львівського митрополита Льва Шептицького у 1759—1763 рр. під керівництвом апостольського протонотарія і судді Миколи Шадурського.

Будучи ще студенткою, у 1911—1912 рр. Меланія Бордун стала штатним працівником Музею, як помічниця, і за той час уклала покажчик осіб і місцевостей до матеріалів візитації, який і досі є ключем до тих неповторних за своїм характером записів⁶. Проте дослідниця на цьому не зупинилася. На цих матеріалах вона знову написала наукову працю з тією самою назвою — «З життя українського духовенства Львівської єпархії в другій половині XVIII ст. (на основі візитації Миколи Шадурського 1759—1763)» й опублікувала її в Наукових Записках НТШ, але щойно в 1924 р.⁷ «Переглядаючи ті старі поживклі листки,

— пише авторка, — писані гарним, читким письмом, хоч різними характеристиками, мусить прийти до пересвідчення, що генеральний візитатор сповнив незвичайно сумлінно своє діло...

Повні життя і різноманітності стають перед нами постати давніх парохів і їх парохіян зі всіма своїми прикметами і хибами зі своєю грубою темнотою і своїм змаганням до світла⁸.

Особливу увагу авторка зосереджує на питаннях освіти, чи, точніше, неосвіченості сільських священників того часу.

Представники найвищих духовних сфер, зійшовши в сірі маси сільського духовенства, перейняли духом реформ, які стосувалися переважно піднесення освіти і культури галицького священництва в усіх проявах щоденного життя. Ці реформаторські заходи самого духовенства, підкріплені австрійським урядом через заснування греко-католицької духовної семінарії у Львові в 1783 р., майже одночасне створення Studium Ruthenum при Львівському університеті, відкриття доступу до Європейських університетів — спричинили докорінний переворот у суспільній ролі верств духовного стану в історії української, зокрема галицької, культури XIX ст.

Стаття Меланії Бордун завдяки її історичним висновкам знайшла схвалення в науковому середовищі. Її авторку прийняли до членів НТШ, а в журналі «Україна» (1925 р., кн. 5), що виходив у Києві, з'явився схвальний відгук Ганни Шамрай, рідної сестри проф. Михайла Грушевського.

Роки Першої світової війни припинили хід цих дослідницьких думок, до яких Меланія Бордун так і не повернулася.

По закінченні війни вона вчителювала в гімназії сс. Василянок у Львові. Цей період її життя вимагає ще окремої уваги. А від 1921 р. (зі значним науковим і громадсько-політичним багажем за плечима) до 1939 р. була директором Українського Інституту для дівчат у Перемишлі, де повністю поринула у виховно-педагогічну роботу, передаючи свої знання і досвід, подаючи приклад громадянської позиції. У 1922 р., під час голодомору в Наддніпрянській Україні, до Перемишля прибуло близько 40 дітей на утримання і виховання, з того частину взяв на себе дівочий Інститут з ініціативи директора. Про це повідомляє Виділ Товариства Бурса ім. Св. Миколая в Перемишлі Комітетові Помочі голодуючій Україні у Львові⁹. І далі вся історія Українського Інституту для дівчат у Перемишлі аж до його ліквідації в 1939 р. тісно зв'язана з особою Меланії Бордун.

Під час Другої світової війни Меланія Бордун повернулася в край свого дитинства, до Самбора, де батько збудував будинок. Тут вона знову взялася до педагогічної роботи. У 1941—

1944 роках була директором ремісничої кравецької школи в Самборі, де часто влаштовувала виставки робіт своїх учнів, а потім ще декілька років працювала вчителькою історії в селі Бісковичах, куди переважно пішки ходила з Самбора. Весь післявоєнний час разом з нею у її будинку мешкала і вела господарство добре відома усім довоєнним гімназисткам терціанка Кася (її прізвище Андрушко, про що мало хто з нас знає). Кася померла на два місяці раніше від п. Бордун, у грудні 1967 року. Пані Меланія відійшла у вічність у лютому 1968 р. Обидві вони поховані в родинній гробниці разом з батьками і сестрою пані Меланії¹⁰.

Залишився добрий, теплий спогад, сотні вихованих нею громадян-патріоток і паростки засіяних нею ідей. Пані Меланія Бордун — одна з численного грона вчителів-вихователів Української жіночої гімназії в Перемишлі, які також заслуговують на окрему увагу і місце в історії українського шкільництва.

¹ Пропам'ятна книга гімназії сестер Василянок у Львові // НТШ, Український Архів. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. 1980. — Т. 22. — С. 81—82.

² Особисто заповнена анкета учасника II з'їзду географів 1930 р. (ЦДІА України у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 392).

³ Любомир Винар. Галицька доба життя Михайла Грушевського 1894—1914 // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. — Ч. 1—2 (13—14), рік IV. — С. 5—19.

⁴ Записки НТШ. — 1912. — Т. 109. — С. 39—90; 1912. — Т. 110. — С. 55—100.

⁵ Збірка 20 томів візитації М. Шадурського зберігається у Національному музеї ім. А. Шептицького у Львові.

⁶ Там само, індекс до матеріалів візитації.

⁷ Записки НТШ. — Т. 134—135. — Львів, 1924. — С. 137—160.

⁸ Там само. — С. 137—138.

⁹ У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студницького (1891—1941). — Київ: Наукова Думка, 1993. — С. 376—377.

¹⁰ Про самбірський період життя М. Бордун передала відомості Марія Іларіонівна Свенціцька, за що складаю їй щире подяку. За її допомогою була написана стаття Андрушко-Богдани Семчишин «Просвітителька і вихователька молоді, до 25-річчя від дня смерті», опублікована в «Самбірських вістях» від 13.03.1993 р.

Ярослава Закревська

ВИДАТНА ДОЧКА НАДСЯННЯ ПРОФЕСОР

МАРІЯ ПШЕПЮРСЬКА-ОВЧАРЕНКО

Серед уродженців Перемищини, які результатами своєї праці збагатили українську науку і культуру як в Україні, так і поза її межами, значне місце посідає професор Марія Пшепюрська-Овчаренко, відомий український філолог: мовознавець, літературознавець, педагог, дійсний член НТШ (з 1952 р.) та дійсний член УВАН (з 1988 р.) в Америці.

Народилася Марія Пшепюрська-Овчаренко 19 червня 1909 р. в с. Тарнавка Переворського повіту (тепер Республіка Польща) у родині священика.

Отець Андрій Пшепюрський був парохом у с. Тарнавка 20 років (з 1905 до 1925 р.), крім того, якийсь час був також польовим духівником у легіоні Українських Січових Стрільців (до середини 1918 р.).

Родина о. Тарнавського належала до найсвідоміших українських родин в окрузі. Це стосувалося як батьків, так і всіх п'ятьох дітей (трьох синів — Євгена, Богдана і Анатолія та двох дочок — Дарії і Марії), яким довелося пройти хресну дорогу в той трагічний для України час. Син Анатоль помер від черевного тифу ще в 1918 р. Син Богдан і дочка Дарія стали жертвами сталінського терору.

Марія Пшепюрська змалку виявляла жаду до знань. Після закінчення початкової школи навчалась в Українській жіночій гімназії в Перемишлі, яку закінчила в 1928 році. Вищу ос-

віту здобула в Ягеллонському університеті у Кракові, де в 1934 р. здобула ступінь магістра філософії в обсягу слов'янської філології.

Вчителями М. Пшепюрської у Краківському університеті були: І. Зілинський (мова і діалектологія), Б. Лепкий (українська література), К. Ніч (польська мова і діалектологія), Лер-Сплавінський (польська мова), однак найбільший вплив на формування її особистості як українського мовознавця мав Іван Зілинський, який з 1926 р. на запрошення Польського міністерства освіти займав посаду надзвичайного професора східнослов'янського мовознавства в Ягеллонському університеті.

На час навчання М. Пшепюрської в Краківському університеті Іван Зілинський був уже відомим ученим у слов'янському світі, а з-поміж педагогів Ягеллонського університету мав особливу любов і шану своїх слухачів. Про це є прекрасні спогади його учениць — Марії Пшепюрської-Овчаренко та Софії Рабій-Карпинської¹, з яких чітко вирисовуються методи і способи виховання українців у польському університеті в Кракові. І. Зілинський, як і всі педагоги, викладав польською мовою дві години на тиждень східнослов'янське мовознавство, дві години українську граматику, проводив одногодинний лекторат української мови для іноземців, вів семінар і провадив просемінарійні вправи для самостійних дослідів мовознавства².

З рукописних спогадів С. Рабій-Карпинської відома також тематика його викладів: описова фонетика української мови, становище східнослов'янських мов, з особливим підходом до української мови, різниці між українською та російською флексіями, описова граматики української мови з елементами акцентології східнослов'янських мов, діалектологія східнослов'янських мов, українська мова і її діалекти та інше.

Як бачимо, ще в Краківському університеті під впливом свого вчителя Івана Зілинського, який був прекрасним знавцем діалектів і знаменитим педагогом, Марія Пшепюрська формувалася як діалектолог, і саме як польовий діалектолог, оскільки професор І. Зілинський вмів заохотити своїх студентів до самостійних польових дослідів, разом зі студентами збирав фактичний матеріал під час експедицій (за тогочасною термінологією — екскурсій) і вчив своїх вихованців уважного ставлення до фактичного матеріалу, до його ґрунтовної перевірки, щоб згодом підтвердити будь-яку теорію у мовознавстві. І хоч його виклади, як згадує Марія Пшепюрська-Овчаренко, не вирізнялися зовнішнім красномовством, «їх вартість полягала в речевості і незвичайній систематичності... Між професором і студентами ніколи не було холодної офіційності. Зілинський

оточував особливою увагою тих, хто ближче цікавився лінгвістикою, хоч загалом у своєму ставленні до всіх він був завжди однаково приязний і ввічливий, справжній джентельмен у кожному слові і русі».

Саме такою увагою оточив проф. Зілинський свою здібну ученицю Марію Пшепюрську, заохотивши її досліджувати надзвичайно цікаві близькі їй говірки Надсяння, які тягнуться вузькою смугою уздовж р. Сян. «І так під його впливом, ще молодю студенткою я зайнялася збиранням матеріалів. Упродовж кількох років, перейшовши пішки 156 сіл у різних повітах Надсяння і Засяння, я записала сотні розмов, оповідань, казок та обрядів»³. Завдяки старанням проф. Зілинського результати досліджень Марії Пшепюрської опубліковано окремою книжкою п. н. «Надсянський говір» (видання Українського Наукового Інституту, Варшава, 1938). Цей матеріал був надійною базою для наукових студій дослідниці протягом довгого часу в майбутньому і, як сама вона підкреслювала, «надсянський говір відкрив мені вікно у науковий світ»⁴.

Після закінчення університету Марія Пшепюрська на педагогічній роботі: у 1934 р. навчала української мови в Українській жіночій гімназії у Перемишлі, в 1934—1939 роках у Львові, спочатку в школі ім. М. Шашкевича, згодом — польської мови в школах А. Міцкевича та Св. Анни. У 1939—1941 р., вже за радянської влади, викладала українську мову у Львівському державному педагогічному та медичному інститутах. Одночасно в 1939—1941 рр. працювала на посаді молодшого наукового співробітника у філіалі Інституту мовознавства АН УРСР у Львові. Працюючи в інституті, Марія Пшепюрська знову з властивою їй наполегливістю і ґрунтовністю повернулася до діалектологічних досліджень. Стимулом для цього були блискучі виступи молодого науковця на двох київських конференціях у 1940 і 1941 рр., на які її було запрошено Академією Наук та Київським університетом. Слухачів полонили не тільки надзвичайно цікаві і мало досліджені говірки найдалі на захід висунених українських пограничних земель, а й величезний фактичний матеріал, відповідний науковий рівень його аналізу і цілком оригінальні висновки авторки. Тим більше, що серед слухачів були такі відомі й авторитетні мовознавці, як А. Кримський та Л. Булаховський, які у своїх виступах з приводу доповіді і в приватних розмовах дуже прихильно поставилися до доповідачки. Про цю поїздку до Києва проф. Пшепюрська-Овчаренко і тепер, через півстоліття, згадує дуже гарно в одному зі своїх листів: «Київ привітав нас, «західняків», незвичайно тепло.

Хочу згадати тут про знайомство з такими видатними вченими, як акад. А. Кримський, Л. Булаховський та ін. Трапилось таке, що після моєї доповіді під час дискусії якийсь Авраам Мойсеевич накинувся на мене російською мовою, що «бачите, говорить про діалекти, а сама промовляє також діалектом». У моєї оборони виступив проф. Булаховський, хоч він ні словом не згадав «Мойсеевича», але дуже позитивно заговорив про мою доповідь. Потім у такому тоні говорив проф. Жирмунський з Москви. Проф. Булаховський попросив мене навіть пообідати з ним в одному з київських ресторанів...

Цікавою для мене була і зустріч з акад. А. Кримським. У часі листопадової конференції 1940 р. в Ідальні Академії... до мого столу присівся проф. Кримський і, не вагаючись, запитав: «Як мається митрополит Шептицький? Як його здоров'я?» Потім говорили ми про Львів та галицьких діячів. Така розмова могла дивувати в часи сталінських репресій... Пам'ятаю також, що після доповіді в Київському Педінституті мене обступили студенти, заторкуючи в розмові питання про діалекти» (з листа від 17 липня 1990 р.).

Успішні виступи з доповідями, висока їх оцінка відомими столичними мовознавцями заохотили Марію Пшепюрську до дальшої праці у цьому напрямку. Тим більше, що була цілком реальною підтримка. Весною 1941 р. вона отримала відрядження від Академії наук для дальших досліджень цієї говіркової території з наступним опрацюванням зібраних матеріалів для публікації. І знову сотні кілометрів сходжених доріг у пошуках народного слова, знову обстежено говірки 65 нас. пп. у Перемиському, Добромиському, Самбірському, Мостиському, Яворівському, Рудківському та Городоцькому повітах. Ця експедиція, якщо порівнювати з польовими дослідженнями, проведеними М. Пшепюрською у 1937—1940 роках, була наступним етапом вивчення надсянського говору, додатковим обстеженням інших рівнів, зокрема лексичного, оскільки у першій праці головна увага була зосереджена на фонетичних і морфологічних особливостях.

Через брак фактичних даних усіх мовних рівнів у монографії «Надсянський говір» авторка не мала можливості виразно окреслити межі цього говору і, зокрема, південно-західної його границі, що примусило її задовольнитися загальним твердженням, що «між надсянським, лемківським і бойківським говорами простягається смуга змішаних і перехідних говірок, на яких території стрічаються елементи цих сусідніх говорів»⁵.

У своїх дослідях 1941 р. М. Пшепюрська поставила перед собою вже конкретніші завдання: визначити географію поши-

рення найсуттєвіших надсянських мовних рис, вивчити їх стратиграфію у південному і західному напрямках, дослідити схрещення цих рис з явищами сусідніх говорів: лемківського на південному заході, бойківського на півдні і наддністрянського на південному сході.

Поставлені завдання повністю були виконані. Визначивши найсуттєвіші риси надсянського говору і вперше в історії дослідження цієї діалективної території подавши їх на лінгвістичній карті, авторка переконливо стверджує, що своєрідність і незвичайність мови надсянців випливає з архаїчних елементів, які збереглися на пограниччях українських земель, а також деяких запозичень з польської мови, і що «в основі говірки Надсянщини виростають з того самого кореня, що й інші українські говірки».

Одночасно дослідниця виявляє в різних групах надсянських говірок впливи інших українських говірок, а саме: лемківських, бойківських, наддністрянських і згадуваних вище польських. Схрещення цих різнодіалектних рис надає специфіки надсянським говіркам, є основою їх неоднорідності, навіть мозаїчності, і внутрішньої диференціації⁶. Проф. М. Пшепюрській належить і сама назва «надсянський говір», яка фактично замінила попередню трохи умовну назву — «долівський говір», започатковану дослідником цієї території Іваном Верхратським (пор. його працю «Про говір долівський», ЗНТШ, т. 35—36, кн. 3—4, 1900 р.).

В Україні друга праця М. Пшепюрської про говірки Надсяння не вийшла друком, її опубліковано аж 1954 р. в Америці в Наукових Записках НТШ (т. 162) п. н. «На пограниччях надсянського говору». Унікальність праць проф. Пшепюрської-Овчаренко про говірки Надсяння не тільки в тому, що це і досі найгрунтовніші дослідження цієї діалектної території з оригінальними новаторськими спостереженнями і висновками, але ще й у тому, що сьогодні ця українська говіркова територія як компактна одиниця вже не існує, оскільки носіїв цих говірок внаслідок злочинних акцій і договорів, зокрема горезвісної акції «Вісла», насильно вивезено з автохтонних українських земель, і не можна не погодитися з авторкою, що фактично «старовинні говори Надсяння і Засяння зникли з мовного обшару Української мови», за винятком невеликої північно-східної частини цієї території, що залишилась у сучасних кордонах України). Отже, праці Марії Пшепюрської-Овчаренко про надсянський говір з численним фактичним матеріалом й оригінальними текстами, які в них містяться, сьогодні є надзвичайно важливим науковим свідченням активного функціонування говорів Української мови в Надсянні і Засянні до середини 40-х років.

У 1943 р., в час воєнної хуртовини, Марія Пшепюрська виїхала з України. Вона опинилася в Празі і продовжувала свої студії у Карловому університеті, в якому 1945 р. здобула науковий ступінь доктора філософії в ділянці слов'янської філології.

Одночасно, в 1943—1945 рр., працювала в українській гімназії в Моджанах (Чехословаччина), а в роках 1945—1949 — в таборах для переміщених осіб у Німеччині. В 1949 р. Марія Пшепюрська емігрувала до США. Перші роки на еміграції були важкими, невлаштованими і незахищеними. Як згадує пані Професор в одному з листів до автора цих рядків, «перші роки за океаном були для нас всіх дуже важкі. Тепер ми вже «поросли в пір'я», але прийшла вже старість... Зрештою, усі свої праці писала я в нелегких умовах, починаючи з «Надсянського говору», бо для додаткової праці треба було відриватися від заробітної «панщини» (з листа від 10 березня 1990 р.). Отже, здобути собі місце в житті і в науці у новому світі треба було тільки наполегливою працею.

У США Марія Пшепюрська-Овчаренко провадила активну педагогічну діяльність — викладала слов'янські мови в різних навчальних закладах Америки: у Чикаго в парафіяльній школі св. Миколая (1952—1960), у Ганнісоні в коледжі (1960), в університеті у Новому Орлеані (1961—1964), у Східноіллійському університеті в Чарлстоні (1964—1968).

З 1960 р. Марія Пшепюрська-Овчаренко — звичайний професор; з 1977 р. їй надали в Східноіллійському університеті почесний титул видатного професора (Distinguished Faculty Member).

У 1970 р. викладала українську мову в літньому семестрі в Гарвардському університеті (Cambridge Mass.), а в 1972—1985 рр. — на літніх курсах в Українському Католицькому Університеті ім. Климентія Папи в Римі.

Одночасно проф. Пшепюрська-Овчаренко плідно працювала як науковець. На жаль, в США дослідниця відійшла від діалектології, що було зумовлено цілком об'єктивними причинами, і насамперед відсутністю фактичної діалектної бази, про що говорить дослідниця в одному зі своїх листів: «В США я зовсім покинула діалектологію і працювала тут здебільшого над літературознавством, бо люди цим більше цікавляться. Крім цього живу в малому містечку, де є університет, в якому я працювала і оточена виключно американцями. І як же тут досліджувати діалекти? До Чикаго, де є більші українські громади, мені далеко — 200 миль!» (з листа від 10 березня 1990 р.).

Хоч від діалектології проф. Пшепюрська-Овчаренко відійшла, але від мовознавства не відійшла ніколи. Крім діалектоло-

гії, її цікавили й далі цікавлять історія української літературної мови, історія українського мовознавства, культура української мови (пор. статті: В несамовиті роки. Організаційно-наукова праця проф. Василя Сімовича в останні роки його життя // Арка, Мюнхен, 1947; Іван Зілинський (1879—1952) // Україна, ч. 8, Париж, 1962; Мова перекладу Нового Завіту Пилипа Морачевського // Наукові записки, ч. 13. Збірник Мовознавчої комісії Наукового Конгресу в Тисячоліття хрещення України—Руси, Мюнхен, 1988 та ін.). Багато уваги присвячує піднесенню мовної культури української еміграції (з цією метою протягом десяти років редагувала у щоденнику «Свобода» сторінки п. н. «Мова про мову») і, особливо, питанню русифікації української мови в Україні (див. її ст.: «Гортаючи каталог», «Свобода», ч. 277, 1979 р.; «Чи новий етап русифікації?», «Свобода», ч. 231—234, 1980 р. та ін.). Постійно хвилюють дослідницю проблеми українського правопису, який, на її думку, повинен максимально наблизитись до традицій 20—30-х років. Болять її повільні темпи втілення у життя державної мови України, надто вузька сфера функціонування української мови. Стежачи уважно за всім, що пишеться про мовне питання в Україні, професор Пшепюрська-Овчаренко з жалем зауважує у листі: «Про рідну мову пишуть багато в Україні, але нема виразної програми, як її рятувати від загибелі... Про це хотілося б писати багато, але слова без діл мертві». Ці слова, писані рік тому, тепер виявились актуальними як ніколи.

Американський період у творчому доробку проф. Пшепюрської-Овчаренко характеризується постійним переплетенням мовознавчих і літературознавчих праць, які вона публікувала як українською, так і англійською мовами. Важливіші з них: Сергій Єфремов як історик української літератури. Записки НТШ, т. 173, 1962 р.; Релігія в творах лавреатів українського літературного фонду в Чикаго: Галина Журба, Ольга Мак, Віра Вовк // Овид, ч. 2—3, 4, 5, Чикаго, 1957; Поезія Юрія Клена: «Попіл імперій» // Овид, ч. 11, Чикаго, 1959; Духовна криза Павла Тичини // Дзвони, ч. 2, Рим—Дітройт, 1978, ч. 3—4, 1979; Lina Kostenko — The Poet of the Freedom of Spirit and the fruth of the World // The Ukrainian Reviev. vol. 22, Nr 1, London, 1976; Мapiологічні мотиви в літературі «Розстріляного відродження» // Universitas Libera Ukrainensis. Symboloe in honorem Volodymyri Janiw. Мюнхен, 1983 та ін.

На еміграції проф. М. Пшепюрська-Овчаренко тісно і послідовно співпрацювала в НТШ з Америці, дійсним членом якої вона є від 1952 р. Плідно працює у філологічній секції НТШ,

на засіданнях якої прочитала низку доповідей; у Записках НТШ часто друкує свої праці з мовознавства та літературознавства. Заслуговує на окрему увагу її праця як відповідального редактора в підготовці та виданні «Збірника на пошану українських вчених, замучених Москвою» (ЗНТШ, т. 172, 1962 р.).

Професор Марія Пшепюрська-Овчаренко належить до тих українських учених, справжніх подвижників, які усі свої життєві і творчі сили віддавали і віддають Україні, українській науці і культурі, популяризації у світі величезних надбань нашої науки і культури. Такою вона була у різні періоди свого життя — в пору становлення як українського філолога-славіста і в пору творчих злетів як педагога і вченого, добре відомого в Америці і далеко поза її межами, такою вона є зараз, коли за її словами, «підгризає старість», сковують недуги, а розум і серце, як завжди, живуть Україною і для України.

¹ Спогади М. Пшепюрської-Овчаренко та С. Рабій-Карпинської наводжу за працею К. Кисілевського «Іван Злинський» (Вінніпег, 1962).

² Joan Zilynsky // *The Slavonic Review*. — University of London, 1952. — Vol. 31.

³ Марія Овчаренко. Мова українців Надсяння // *Ярославщина і Засяння 1031—1947: Історично-мемуарний збірник*. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. — С. 289.

⁴ Там само.

⁵ Марія Пшепюрська. Надсянський говір // *Праці Українського Наукового Інституту*. — Т. 49. — Варшава, 1938.

⁶ Див. детальніше: «На пограниччях Надсянського говору» // ЗНТШ. — Т. 62. — С. 83, 86.

Ірина Шостаковська

РУСЬКИЙ (УКРАЇНСЬКИЙ) ІНСТИТУТ

ДЛЯ ДІВЧАТ У ПЕРЕМИШЛІ – ЙОГО РОЛЬ

В КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ

«Весна народів» 1848 року істотно вплинула не тільки на політичну ситуацію в Австро-Угорській імперії, перетворюючи її з абсолютної монархії в конституційну — активна боротьба за свої права угорців, чехів і поляків стимулювала процеси відродження національної свідомості русинів-українців. Зростання національно-культурних потреб поставило перед українським суспільством завдання розвивати освіту на національній основі. Збільшився приплив учнів-українців до єдиних у той час польських гімназій. У зв'язку із зростанням відсотка українців серед гімназистів українська громадськість почала домагатися відкриття українських середніх шкіл, поставивши спочатку вимогу відкрити паралельні класи з українською мовою навчання в чинних польських гімназіях. Проте цю вимогу українців довгий час відхиляла польська більшість в Крайовому Сеймі, а також заглушувала крайова адміністрація, в складі якої переважав польський елемент. Понад 20 років тривала боротьба за відкриття українських середніх шкіл. Спершу українські класи з'явилися при Академічній гімназії у Львові, а перша українська матура в ній відбулась у 1878 році. Відтак при польсь-

ких гімназіях почали відкриватися українські класи: в 1888 р. у Перемишлі, в 1893 р. у Коломиї, в 1898 р. у Тернополі і в 1905 р. у Станиславові. З появою VIII класу українські класи перетворювалися на окремі українські гімназії. Проте в цих школах середню освіту могли здобути тільки хлопці. Дівчата, сім'ї яких жили в селах і містечках, отримували домашнє виховання або виховувалися в пансіонах у Перемишлі, що не всім було матеріально під силу. А ті дівчата, котрі жили в Перемишлі, могли навчатись у семикласних віділових школах, яких було в той час дві, або в приватних пансіонах, але ці школи сприяли полонізації і латинізації своїх вихованок.

У зв'язку із зростаючою хвилею емансипації жінок, дедалі гостріше поставало питання про створення умов отримання повноцінної освіти дівчатам — освіти, що давала б можливість продовжити навчання у вищій школі. Не менш важливим було завдання виховувати освічених, національно свідомих жінок, які могли б нести освіту в широкі маси українського населення, у віддалені закутки Галичини і таким чином сприяти загальному національному відродженню. Тож з ініціативи крилошанина о. Льва Кордасевича в Перемишлі у 1881 р. засновано товариство «Бурса для дівчат русько-католицького обряду», яке почало збирати пожертви на побудову інтернату-пансіону для дівчат.

Пізніше, в 1888 р., товариство перейменовано на «Руський Інститут для дівчат», а ще пізніше, після Першої світової війни, — на «Український Інститут для дівчат». Товариство поставило собі за мету збудувати не лише інтернат, а й школу, де б дівчата отримували освіту рідною мовою. Патроном товариства, згідно зі статутом, став перемиський Владика. Спершу ним був єп. Іван Ступницький, відтак єп. Юріян Пелеш і, врешті, єп. Костянтин Чехович. Товариство повинно було не тільки створити умови для навчання дівчат рідною мовою і забезпечити учениць житлом, але також допомагати незаможним та сиротам — матеріально, одягом, книжками.

Особлива заслуга в організації і створенні матеріальної бази цієї першої в Галичині такого типу української жіночої школи належить перемиському єпископу Костянтиніві Чеховичу. За матеріальної підтримки та допомогою єпископа в центрі міста, в одному з наймальовничіших його районів, поблизу старовинного замку-парку, було закуплено велику ділянку землі, де поряд з інтернатом розмістився навчальний корпус, а згодом також комплекс господарських споруд зі своїм городом, садом і маленьким парком, спортивними майданчиками, те-

нісним кортом, кеглярнею, біговими доріжками. 18 жовтня 1895 р. відбулось урочисте відкриття Інституту.

В перший рік заснування до Інституту зголосилися 22 учениці, серед них шестеро були з самого Перемишля, а решта походили з сіл та містечок інших повітів. Директоркою Інституту стала Марія Примівна, яка керувала ним до Першої світової війни. Справами Інституту керувало Товариство Українського (Руського) Інституту для дівчат в Перемишлі, Рада Опікунів, а пізніше ще управа ліцею або гімназії.

Навчання спершу велось за програмою державної т. зв. виділової школи, яку відповідно до поставлених завдань доопрацював видатний педагог, активний громадський діяч, пізніше посол до австрійського парламенту, директор 2-ї ц. к. державної чоловічої гімназії з руською мовою викладання в Перемишлі проф. Григорій Цеглинський. Навчання велось рідною мовою. Програма давала ученицям ґрунтовну загальну освіту та основи домашнього господарства, виховання дітей, гігієни. В програмі навчання передбачалося дати ученицям знання з української історії, географії, культури, українознавства. Першими штатними вчительками були Анна Долинська і Катерина Чертенко-Ольшанська. Крім того, до викладання уже в перші роки залучалися вчителі з чоловічої гімназії: д-р Григорій Величко, Іван Наконечний, Омелян Кордасевич, о. Максим Копко та інші.

Інтенсивний культурно-суспільний розвиток на зламі XIX і XX століть показав, що програма виділової школи вже не вдовольняла чим раз вищі вимоги, тому 1903 р. її було перетворено в ліцей, першу матуру ліцейської склали в 1909 р. Згодом ліцей перетворився на реальну гімназію, а в 1917 р. — на гуманітарну, відтак класичну.

Після 1920 р. польська влада визнала її і прирівняла в правах до державних гімназій. Внаслідок реформ шкільництва в Польщі у 1932 р. навчання в гімназіях було преведено з 8-річного після 4 років початкової школи на 6-річне навчання на базі 6-літньої початкової школи. Новий тип гімназійної освіти був двоступеневий: чотири роки загальноосвітньої гімназії і два роки ліцею. Навчання в ліцеї було диференційоване і в різних гімназіях неоднакове. В жіночій перемиській гімназії один клас був гуманістичний, а другий, паралельний, — природничий. В листопаді 1939 року цей навчальний заклад було розформовано, учениць і вчительський колектив переведено до чоловічої української гімназії на вул. Ю. Словацького, де на базі обох об'єднаних гімназій відкрито радянську середню школи

№ 2 ім. Й. Сталіна. В приміщеннях Українського Інституту для дівчат, на його матеріальній базі організовано середню школу № 1 ім. В. І. Леніна з російською мовою навчання.

Популярність ліцею, а відтак гімназії Українського Інституту для дівчат у Перемишлі, цієї першої української середньої школи для дівчат в Галичині, швидко зростала завдяки високому рівневі навчання та виховання, достатньо комфортабельним умовам життя. Про це свідчить широка географія походження учениць. У звіті дирекції ліцею за 1906—1907 шкільний рік наведено цікаві з цього приводу дані про походження учениць, які в той рік навчалися в Інституті. З самого Перемишля було всього 5 дівчат, з Перемиського повіту — 6, зате 151 учениця походили з 40 інших повітів, у тому з Горлицького, Снятинського, Гусятинського чи Косівського на сході. Шестеро дівчаток були родом з Буковини, одна зі Шлеська, одна з Америки. Серед перших учениць Інституту була уродженка Кубані, брат якої у той час навчав в українській перемиській гімназії. Серед тих, хто вчився на початку ХХ ст. в Інституті, була внучка по сестрі Тараса Шевченка Людмила Шевченко. Отже, українська громадськість не тільки Галичини, а й поза її межами, незважаючи на появу пізніше інших українських дівочих шкіл, старалась навчати своїх дочок в Перемиському Інституті. Така широка географія походження учениць зберігалась до 1939 року. Серед учениць, які вчилися в гімназії напередодні Другої світової війни, чимало дівчат походили з Лемківщини, Дрогобиччини; були й такі, батьки яких жили і працювали у Варшаві, Бидгощі чи навіть за кордоном, наприклад, в Австралії.

В період до Першої світової війни при школі був підготовчий клас, програма якого відповідала 4-класній народній школі. В ньому навчали таких предметів, як релігія, українська (руська), польська і німецька мови, рахунки, спів, гімнастика і ручна праця. В I класі, крім цих предметів, вивчали грецькі і римські міфи, оповідання і казки з всесвітньої історії та рідного краю, каліграфію, ще одну мову — французьку. В наступному класі додавалась історія природи, рисунки з наочної геометрії. В III класі починалось вивчення фізики, латинської і грецької мов (надобов'язково), в IV класі — хімії та мінералогії, а додатково — історії рідного краю. В V класі вивчали анатомію тіла людини, тут учениці діставали певні відомості з санітарії, гігієни і надання першої допомоги в нагальних випадках.

Програма навчання готувала учениць до тієї ролі, яку вони згодом відігравали в суспільстві як просвітительки, народні вчительки, організатори громадського життя, зокрема серед

жіноцтва в різних регіонах Галичини. У згаданому вище звіті зазначено, хто були батьки учениць. Понад 70 % дівчат походили з сільських місцевостей, малих віддалених містечок, це були доньки сільських священників, народних вчителів, селян, міщан; невеликий відсоток становили діти представників вільних професій. Безумовно, після закінчення навчання вони повертались у рідні сторони і там несли освіту й культуру в широкі маси населення. Разом з тим ті, котрі хотіли продовжити навчання в університеті, отримували потрібні для цього фундаментальні знання, і в матуральному свідоцтві зазначалося, що вони заслуговують стати надзвичайними слухачами університету. Учениці, які хотіли отримати статус звичайного

студента, повинні були здавати ще матуру як приватистки в чоловічій гімназії після 2 років навчання.

Для отримання глибоких знань в Перемиському Інституті для дівчат було створені всі умови. Вже з перших років його за-снування функціонувала бібліотека з набором українських, польських, німецьких і французьких книжок. У 1906 році в ній налічувалося 698 книг. Були добре обладнані кабінети історії, географії, природничий, пізніше ще з'явилися хімічний і фізичний. Всі вони були сучасно обладнані й систематично оновлювалися.

Штат педагогів формувався з високоерудованих спеціалістів. Першим директором лицю Руського Інституту для дівчат був Северин Зарицький, який викладав географію і крайову історію, відтак директорами були проф. Олексій Ярема, проф. Степан Бобиляк (з 1930 до 1939 р.). Серед вчителів гімназії перед Першою світовою війною були відомі педагоги, письменники, політичні діячі, такі як О. Целевич (географія, історія), письменник Орест Авдикович (українська мова і література), Іван Мануляк (природознавство), Роман Гамчикевич (німецька мова), Кароль Чайковський (математика), Маркіян Терлецький, Теодор Коростіль, д-р Іван Мандюк (німецька мова), художник Олександр Скруток. В міжвоєнний період збільшилася кількість штатних учителів гімназії. Серед них були талановиті педагоги, які мали повагу і любов серед учениць, — такі як Меланія Бордун (викладала історію і рівночасно з 20-х років до 1939 р. керувала Інститутом), Марія Гривнакова (укр. мова і література), Марта Гарматій (нім. мова), проф. Василь Ляхович (латинська мова), Зиновій Храпливий, Семен Оліярчик (французька мова), Осип Хичій (хімія), Марія Мричко-Ляхович (математика), Володимира Лисівна (природознавство). Серед вчителів були й Олена та Ольга Кульчицькі (пізніше рисунок викладала Софія Чехович), багато інших талановитих педагогів. Крім вчителів, які навчали різних предметів, кожний клас інституток мав свою виховательку, яка опікувалась ученицями в позаурочний час, стежила за їх підготовкою, допомагала в розв'язанні різних побутових проблем.

У вихованні учениць в гімназії велику увагу віддавали їх всебічному інтелектуальному розвитку, естетичному і патріотичному вихованню в релігійному дусі. Цьому сприяли різноманітні гуртки: географічний, історичний, літературний. Беручи в них участь, учениці готували реферати, виступали з доповідями, вирушали на екскурсії в околиці Перемишля і далі, наприклад, до Варшави, Гдині, на археологічні розкопки в Га-

лич, до Львова, де знайомилися з музеями. Естетичному вихованню сприяла систематична організація музичних лекторіїв, на яких учениці, які навчалися музики в Перемиському філіалі Вищого Музичного Інституту ім. М. Лисенка у Львові, виступали ілюстраторами теоретичного викладу і демонстрували свою підготовку. В такий спосіб з музикою знайомились не тільки ті, які вивчали її в музичній школі, а й решта учениць. Цю традицію започаткувала Ольга Ціпановська, відома в Галичині громадська діячка, чудова піаністка, грою якої захоплювався ще М. Лисенко. Ольга Ціпановська була першим директором перемиського філіалу Вищого Музичного Інституту ім. М. Лисенка (1925—1932). В цій музичній школі музичну освіту отримували багато інституток. У школі щорічно проводився тематичний фольклорний вечір, наприклад: вечорниці, дівчачий вечір тощо. Для цих вечорів використовували зібраний дівчатами етнографічний матеріал у тих місцевостях, звідкіля вони були родом. Чимало експонатів (предметів побуту, народного одягу та ін.) залишались відтак у музеї гімназії, а цінніші та унікальні речі передавалися до перемиського українського музею «Стривігор». Періодично організовувалося зустрічі учениць з видатними діячками української культури. Остання така зустріч відбулася весною 1939 р. з Богданом Лепким, дочка якого Наталія викладала в гімназії німецьку мову. Учениці часто відвідували відому поетесу Уляну Кравченко, яка з 1920 р. жила в Перемишлі і вважалася за патрона Інституту. Подією в житті інституток були гастролі українського театру. На його виставах вони заповнювали весь балкон в Народному Домі. Гордістю Інституту був хор, який часто виступав на міських вечорах, урочистій академії, присвяченій роковинам Т. Шевченка. Хор вела Марія Данилевич. Спів в Інституті певний час викладав Станіслав Людкевич, який, між іншим, свою «Баркаролу» присвятив «перемиським інституткам».

У вихованні дівчат важливе місце займав спорт, цьому сприяли добре обладнані спортивні майданчики для гри в сітківку, кошиківку, теніс. Фізичне виховання вели спершу проф. Є. Любович, відтак Цюпа Палів, а перед Другою світовою війною О. Секела. В гімназії була своя спортивна дружина «Спартанки», а у 20-х роках діяв «Пласт», який пізніше, в 30-і, заборонила польська влада.

По-різному складалась доля вихованок українського Інституту для дівчат в Перемишлі. Більшість з них виходили заміж за священників, учителів, лікарів, осідали в селах, містечках, де ставали організаторами освіти, закладали «Просвіту», організували читальні по селах, залучали жінок до громадської ро-

боти, в міжвоєнний період засновували низові організації Союзу українок, вели просвітницьку діяльність серед населення. Тож не дивно, що під час радянської окупації вже в 1939—1941 рр., а відтак після 1944 року багатьох з них репресовано, вивезено з сім'ями в концентраційні табори та місця поселень на Півночі, в Сибіру, Казахстані. Чимало випускниць Інституту почали працювати на освітянській ниві. Вже серед перших абітурієнток були такі, що продовжили навчання в університеті, стали викладачами в гімназіях, учительській семінарії, як, наприклад, Ольга Левкович, яка була серед перших учениць Інституту, а згодом, закінчивши університет, викладала в лиці Інституту фізику. Відомими вченими стали доктор філології Марія Фуртак-Деркачева (випуск 1912 р.), д-р Анна Наконечна. Випускницями Інституту були відомі піаністки, які провадили концертну діяльність, а також навчали музики, наприклад: Володимира Божейко, Ірина Негрибецька, Н. Алиськевич-Кулицька, Ярослава Поповська, Наталка Ляхович-Климкевич, Леся Вахнянин. Відомою оперною співачкою стала Ірина Німців. Серед випускниць Інституту були відомі, талановиті митці, такі як Софія Зарицька, М. Ольшанська-Стефанович. Багато колишніх гімназисток, зокрема тих, які вчилися в останні роки перед війною, а після закінчення Другої світової війни потрапили на територію УРСР, закінчили вищі учбові заклади, стали лікарями, інженерами, педагогами, науковцями. Серед них є кандидати наук, доценти, доктори наук, професори, які працювали у вищих навчальних закладах та наукових установах України.

Чимало колишніх гімназисток опинили на еміграції, але й там, далеко за межами батьківщини, вони змогли знайти гідне місце в суспільстві, вести активну громадську роботу, завойовувати собі пошану оточення. Так, Наталка Турчиновська-Голембйовська, яка після гімназії закінчила філологічний факультет Львівського університету, стала відомою під літературним псевдонімом Наталки Дерлат. Вона заснувала й була довголітньою головою Об'єднання жінок України в Клівленді (штат Огайо, США). Поетесою стала Леся Руда, яка жила у Великобританії. У США живе професор Східноіллійського університету з 1960 р., дійсний член НТШ Марія Пшепюрска-Овчаренко, видатна дослідниця говірок населення Надсяння.

Багато вихованок гімназії брали активну участь у визвольній боротьбі з окупантами під час і після Другої світової війни. Чудом unikнула розстрілу в червні 1941 р. у львівських «Бригідках» Осипа Демчук. Чотири роки була в'язнем Освенціма Марія Стахів, вижила там, але загинула в 1946 р. від рук енкаве-

дистів. Олену Вінник-Войтович арештувало гестапо в 1942 р. в Берліні, де вона студіювала у Вищій школі живописного мистецтва; до кінця війни вона була в'язнем у концтаборі Равенсбрюк. Загинула разом з пораненими, що їх доглядала у лісовому госпіталі, Леся Гайдукевич. Багатьох колишніх гімназисток убито в 1945—1946 рр. на Закерзонні, репресовано, ув'язнено в тюрмах гестапо і НКВД, концтаборах від Явожно до Магадану. Мартирологія «інституток» під час Другої світової війни і після неї — це ще одна невивчена біла пляма в історії української галицької інтелігенції, яка повинна стати предметом спеціальних досліджень.

Вихованки Українського Інституту для дівчат зробили вагомий внесок у культурне життя всієї Галичини, а також істотно вплинули на активність українських суспільних організацій в діаспорі за межами України.

Література:

1. Загайкевич Б. Освіта і школи в Перемишлі // Перемишль західний бастион України. — Нью-Йорк; Філадельфія: Перемиський видавничий комітет, 1961. — С. 239—284.
2. Терлецький М. Український Інститут для дівчат в Перемишлі // Там само. — С. 285—292.
3. Звіт дирекції ліцею Руського інституту для дівчат в Перемишлі за рік шкільний 1906—1907. — Перемишль, 1907.
4. Звіт управи приватної жіночої гімназії «Українського Інституту для дівчат» в Перемишлі з правами державних шкіл за шкільні роки 1918/19 — 1926/27. Наклад гімназії Інституту в Перемишлі, 1927.

Святослава Скородинська (Шпитковська)

УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОГРАФІЧНИЙ

РЕГІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ «СТРИВІГОР»

ТА ЙОГО ЗАСНОВНИКИ

Перемишль належить до найстарших міст Галичини. Перша реальна згадка про нього як про місто була в літопису київського літописця Нестора: в 981 році Володимир Великий зайняв Перемишль. Це було місто-фортеця, де панував та воював не один з наших князів.

Перемишль — з давніх часів бастион української культури на Заході. В 30-х роках нашого століття в місті жило багато українців, тут містилося немало наших релігійно-культурних центрів. У Перемишлі була катедральна церква Івана Хрестителя, єпископом якої був Йосафат Коциловський з єпископом-помічником Григорієм Лакотою.

Капітула — єпископська палата — мала велику бібліотеку та архів, де зберігались наші цінні старовинні рукописи. На Засянні стояла церква оо. Василіян, у приміщенні якої містилася зала, де відбувались концерти та вистави. Церковним молодіжним хором керував п. Володимир Романик. Була в Перемишлі і своя духовна семінарія, яка мала власний музей.

В українському Народному Домі відбувались різні цікаві імпрези: театральні вистави, конкурси, концерти, ревію. Діти

дошкільного віку ходили тоді до т. зв. захоронки, тобто садочку, а діти шкільного віку навчались у двох школах — ім. М. Шашкевича та св. Миколая на Засянні. Була теж у місті жіноча вчительська семінарія та музична школа ім. Лисенка.

Діяли в Перемишлі дві українські гімназії — жіноча та чоловіча. Починаючи з 1895—96 р., вони випустили у світ тисячі української інтелігенції.

В Перемишлі також був музей Товариства аматорів українського мистецтва — «Стривігор», про який, на жаль, сьогодні мало відомо та написано. Саме тому хочу поділитися тим, що знаю про цей музей та його засновників.

У 1930 р. доктор історичних наук, професор Перемиської гімназії Іван Шпитковський, разом з відомою художницею, професором гімназії Оленою Кульчицькою, та професором гімназії Богданом Загайкевичем, заснували в Перемишлі український етнографічний регіональний музей Перемиської землі «Стривігор». Крім вищезгаданих його засновників, надали допомогу та увійшли до т. зв. «Виділу музею» такі відомі в місті люди, як директор «вселюдної школи» Михайло Зубрей, професор гімназії Михайло Пащак, директор жіночого Інституту Леонід Бачинський, пр. Заяць та мгр. М. Гнатищак.

Кустосом, тобто керівником, музею був мій батько Іван Юліян Шпитковський.

На емблемі та відбитці печатки, які збереглися, можна побачити у центрі високий замок, поруч з яким пливе між горами річка, а кругом напис: «Музей Стривігор в Перемишлі».

Емблему та печатку виготовила художниця О. Кульчицька.

Керівники музею, у центрі — його засновники, зафіксовані на світлині, яка є одним з небагатьох підтверджень існування музею. Про існування «Стривігора» свідчать теж т. зв. «карти вільного вступу» до музею на території держави. Вони видавались організацією музеїв у Польщі (Związek muzeów w Polsce). Були вони й у мого батька, який був членом тієї організації. У нього збереглися такі карти з 1934 до 1939 р. включно під № 208, 124, 54/с та ін.

Напис на одній з них польською мовою: «Карта № 54/с вільного вступу на рік 1937. Для д-ра І. Шпитковського, Керівника Відділу Архіву, Бібліотеки і музею Українського Тов. Стривігор в Перемишлі». На деяких картках просто вказано: «... для керівника музею...». В списках музеїв тодішньої Польщі на картках вільного вступу є і цей музей (у 1935—1937 рр. під № 54, за 1938 р. — під № 59, а за 1939 р. — № 62). Німецький науковий журнал «Minerva Lehrbuch der Gadehrten Welt», що

виходив у Мюнхені та Ляйпцігу, в списках науковців світу подає прізвище І. Ю. Шпитковського як керівника етнографічного українського музею «Стривігор» у Перемишлі.

Згадка про музей є також у книжці, випущеній у 1935—1936 р. з нагоди 40-ліття першої матури «Виділом Кружка Родичів при Держ. Гімназії з укр. мовою навчання».

На стор. 19 читаємо: «дня 25-го травня брав виділ Кружка Родичів участь у відкритті Музею Перемиської Землі «Стривігор», що міститься в Будинку Бурси ім. св. о. Миколая і дарував для бібліотеки Музею свої «звідомлення»».

На стор. 65, у примітці від редакції до статті Олексія Яреми «Великий педагог», зазначено, що «оригінал переховується в посмертних паперах Автора в архіві «Стривігора» в Перемишлі, які зложив там проф. Б. Загайкевич».

У цій-таки книжці, на стор. 224, у статті А. Мариновича «Історія бурс в Перемишлі» можна прочитати, що в одному з будинків «одноповерховім міститься Бурса, що в неї поміщено також у 1935 р. Музей Перемиської Землі «Стривігор» (відпущено три кімнати-салі вул. Баштова)».

Я цитую відбитки з цих статей тому, що в них вказано на приміщення (три кімнати-зали), бібліотеку, архів «Стривігора», його адресу, а також на згадки про нього у закордонній пресі.

В 1936 р. засновники Музею організували в Перемишлі з'їзд українських музеологів та істориків. На нього прибули близько 50 українських науковців. За сприяння організаторів цього з'їзду музей «Стривігор» видав кілька науково-популярних книжечок й організував мистецькі виставки праць художниці О. Кульчицької. Збереглася світлина учасників з'їзду.

Я не історик, отож пишу про музей у формі спогадів. Роки нашого перебування в Перемишлі до 1945 р. пам'ятаю добре. Весь цей час музей був невід'ємною частиною життя мого батька. Він вкладав у «Стривігор» багато праці, часу, знань та коштів. Тому совість українки-перемисьлянки, яка народилася там, де «срібнолентий Сян пливе», та дочки свого батька не дозволяє мені промовчати. Тим більше, коли чуєш так багато негативного та неправди про наш нарід, зокрема — що він «малокультурний», від тих, хто забирав собі наші духовні та культурні надбання. Музей «Стривігор» — один з багатьох наочних прикладів сказаного вище.

Згадуючи про Музей, коли він вже містився в будинку Бурси св. о. Миколая на вул. Баштовій, можна сказати, що його експозиція, розташована в трьох просторах кімнатах-залах, була багата безліччю різноманітних цінних експонатів.

Виставлялися там народні строї, прикраси, вишивки, сорочки, рушники, різьба, кераміка, писанки, свічники, предмети побуту та праці різних регіонів, переважно Галичини. Те все манило своїми барвами, відтворювало естетичне сприйняття селянами всього, що їх оточувало, відроджувало атмосферу джерел національної культури нашого народу.

О. Кульчицька та І. Шпитковський не раз виїжджали в села, де художниця малювала церкви, сцени народних обрядів, постаті селян. Батько знаходив і купував експонати для музею. Це були не лише регіональні строї, вишивки і т. ін., але теж і старовинні речі, зброя, монети тощо.

В Музеї було багато різних старовинних і цінних монет. Як історик, який спеціалізувався на геральдиці, сфрагістиці та нумізматиці, батько, крім іншого, багато уваги присвячував збиранню та вивченню монет. Збирав їх ще в 20-х роках, працюючи в Бережанах, про що згадує у своїх спогадах про Бережани Любов Крушельницька. Добре пам'ятаю скляну вітрину, зроблену спеціально для музею на замовлення батька. В ній на численних висувних поличках, вистелених вишневим оксамитом, у заглибленнях-гніздах кожна монета містилася відповідно до своєї форми і величини. Там зберігалося багато найцінніших монет.

Найбільше виділялися в експозиції ікони — емблеми нашої Церкви; їх було немало, вони робили велике враження. Серед них були й старовинні образи, починаючи з XV—XVI і до початку XX століття. Ікони визнавалися за найцінніші експонати Музею. На них було зображено Ісуса Христа, Матір Божу, ангелів, святих, пророків і сцени з їх життя та релігійні сюжети.

В Музеї експонувалися малі ікони, хрести, фрагменти і різьби царських воріт та іконостасів.

Очевидно, сьогодні неможливо перелічити всі експонати. В ті часи ніхто не сподівався, що експонати та документація на них пропадуть, а пам'ять з часом припорошує пил забуття.

Під час війни Музей «Стривігор» містився вже не на вул. Баштовій, а в будинку при маленькій закритій вулиці поруч з Народним Домом, де залишався до драматичного кінця свого існування (вул. В'їзд — В'їзд).

Одного дня 1945 року батько, в якого як кустоса (керівника) були ключі, застав пусте приміщення.

Не залишилося нічого і з документів, на підставі яких можна було б набагато більше та точніше написати про український етнографічний регіональний музей «Стривігор» у Перемишлі.

Відповідь тодішньої влади міста на це була однозначна: «Певно, якісь злодії напали на музей, будемо їх шукати».

Пригадалися батькові слова: він колись говорив, що під час війни бувають грабунки, але музей ніхто не посміє пограбувати, бо то «святая святых».

Як гірко помилився батько! Хоч «Стривігор» перетривав у війні німецько-фашистських окупантів і більшовицьких «визволителів», та не не зміг пережити вже післявоєнні часи влади ПНР і нашого т. зв. «добровільного» переселення.

Так український етнографічний регіональний музей Перемиської землі «Стривігор» проіснував 15 років, тобто до 1945 року, коли його за невідомих на обставин було пограбовано.

Багато тоді гинуло й невинних наших людей. Діялося це напередодні т. зв. «добровільного» переселення українців у 1945 році. Про те, що воно не було добровільне, а відбулося внаслідок організовано-планових, бандитських, жорстоких дій, думаю, і повинні написати правду наші історики та письменники. Живуть ще люди, які були свідками й учасниками тих подій.

Вийжджаючи, ми не вірили, що зупинимося у Львові, підкрадалися думки, що повезуть нас далеко поза Львів. Залишали ми землю, де народилися, де робили перші кроки, де провели роки свого дитинства, юності, залишали могили наших предків...

У 1981 р. у Кракові вийшла гарно ілюстрована книжка «Ікони» (Ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Przemyślu — «Ikony»). В ній є згадка про музей «Стривігор». В перекладі з польської мови дослівно: «лев'яча частка збірки походить з повоєнних літ — велика група влилася зі зліквідованого українського музею «Стривігор», в тому дуже цінне з XV століття Деісус; далі збагачення принесла проваджена від 1950 р. акція забезпечення вартісних предметів в покинутих церквах колишнього перемиського повіту» (Вступ, друга сторінка). Далі перераховується багато сіл, з церков яких надходили експонати. Надходження їх тривало протягом 60-х років. Очевидно, коментарі тут зайві.

Недавно в місячнику «Перемиські дзвони» (№ 3—4 за 1993 р.), у статті «Українські дослідження в Перемишлі», згадано про музей «Стривігор» як осередок збирання наших історичних джерел і пам'яток культури та про його керівника І. Шпитковського.

Насамкінець, ще кілька слів про засновників музею «Стривігор».

Олена Кульчицька — видатний художник, понад 50 років невтомної творчої діяльності віддала розвитку українського

З'їзд музеологів та істориків в Перемишлі 1936 р.

*Зліва направо стоять:
директор вселюдної школи М. Зубрей, професор гімназії М. Пащик,
директор жіночого Інституту Л. Бачинський,
проф. гімназії Заєць, пар. М. Гнатица;
сидять: Проф. гімназії Б. Загайкович,
художниця проф. гімназії О. Кульчицька,
доктор іст. наук проф. гімназії І. Шпитковський*

ZWIĄZEK MUZEÓW W POLSCE

KARTA Nr 54/e.
WOLNEGO WSTĘPU
NA ROK 1937.

DLA WP. *Dra J. Grythowskiego*
Kier. Biura Archiw. i Bibliot.
Mur. Fox. Ukr. Hrywior w Przemyslu.

DO WSZYSTKICH MUZEÓW I ZBIORÓW, NALEŻĄCYCH DO „ZWIĄZKU MUZEÓW W POLSCE”
(§ 6, p. 6. STATUTU ZWIĄZKU MUZEÓW W POLSCE)

Sekretarz: *[Signature]* Przewodniczący: *[Signature]*

KARTA NINIEJSZA SŁUŻY TYLKO WŁAŚCI-
CIELOWI I NIE MOŻE BYĆ PRZEKAZYWANA.

образотворчого мистецтва різних жанрів. В Перемишлі, попри творчу та суспільно-культурну діяльність поєднувала з працею викладача рисунку і живопису в гімназії та учительській семінарії. Була активним членом керівництва музею «Стривігор».

У 1938 р. переїхала з Перемишля до Львова, де працювала в музеї етнографії НТШ. В 1948 р. стала професором Українського поліграфічного інституту ім. Федорова. Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка, член-кореспондент Академії архітектури УРСР.

Богдан Загайкевич — професор гімназії в Перемишлі, громадський та освітній діяч. Написав багато популярних історичних довідок та статей. Довголітній голова товариства «Боян» і директор музею «Стривігор». Наприкінці війни виїхав з Перемишля на Захід.

Іван-Юліян Шпитковський — історик, учень і послідовник науки М. Грушевського. В 1930 р. став дійсним членом НТШ, а в 1934 р. одержав науковий ступінь доктора історичних наук у Львівському Держ. університеті. Найважливіші написані ним праці — з історії Гайдамаччини та Коліївщини, а також з допоміжних наук історії, в тому геральдики («Рід і герб Шептицьких» у двох томах). Від 1930 до 1945 р. керував музеєм «Стривігор» у Перемишлі. По переїзді в 1945 р. до Львова працював викладачем, а з 1952 р. — завідувачем музею сфрагістики, геральдики і нумізматики при кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Львівського університету.

Марія Пилип-Андрушків

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР

У ПЕРЕМИШЛІ В 1941–1944 рр.

Напередодні Другої світової війни українська громада Перемишля була згуртована навкруги нашої греко-католицької церкви на чолі з Його Преосвященством єпископом Й. Коциловським, церковного т-ва «Серця Христового», домівки «Приют» (що на вул. Словацького) під керівництвом каноніка греко-католицької катедри о. Гриника, «Бесіди» та «Посвіти» при Народному Домі, українських шкіл сс. служебниць ім. О. Миколая на Засянні та ім. М. Шашкевича (директор п. Зубрій), української Жіночої Гімназії (директор проф. Бачинський, який замінив п. Ольгу Ціпановську — видатного українського педагога).

З вибухом війни в 1939 р. наше життя майже на 2 роки заникло, але не завмерло, а притихло та пішло в підпілля, бо такі були часи тієї радянської агресії, яка нібито задля нашого «визволення» прийшла на наші землі. Але й те минуло!

В 1941—1944 рр. відновилося життя української громади. Наша молодь групувалася в середовищі Народного Дому, де завдяки великій праці української перемиської інтелігенції діяли аматорський театральний осередок, хоролий і танцювальний гуртки, чудовий симфонічний оркестр тощо. Цим усім треба завдячувати таким людям, як подружжя Андруховичів, мгр. Ол. Чубінський, художник С. Стельмашук, незмінний і щировідданий й своїй праці хоролий диригент п. Вол. Романик, бо працював

хор і при театрі, пропагуючи українські пісні та музику, і, крім того, при церкві оо. Василян на Засянні, де у співпраці з тим-таки п. Романиком організовано церковний хор з 30—35 осіб.

Церковний хор щороку супроводжував походи громади та процесії з катебри на могилу Січових Стрільців у Пикуличах, водохрещення на Йордан на р. Сян; хор при театрі брав участь у театральних виставах, концертах до Шевченківських днів тощо.

Треба згадати і великий внесок у хорову діяльність нашої молоді в ті часи п. проф. Ярослави Поповської, під керуванням якої наш шкільний хор при Торговельній Школі давав цікаві і високомистецькі концерти, пропагуючи музику Лисенка, Никжанківського, Стеценка і Леонтовича.

Хочу ще зупинитися на праці нашого аматорського театру. Нас, молодих, та й людей середнього віку, було в колективі доволі. Кожної неділі в залі Народного Дому, а пізніше і в «Фредреумі» на Замку, відбувалися концерти, ревії, такі театральні вистави, як «Запорожець за Дунаєм» з музикою Гулака-Артимовського, «Пошились у дурні» Карпенка-Карого, «Назар Стодоля» за поемою Т. Шевченка і чудовою музикою та хором Никжанківського «Закувала та сива зозуля...», «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка.

З великою приємністю ми слухали музику симфонічного оркестру під керуванням мгр. Ол. Чубінського. На жаль, це покоління українців відійшло з життя, але, певно, є ще люди в Перемишлі, які його пам'ятають.

А незмінна та невтомна наша концертмейстер, піаністка п. Божейко! А п. Іван Баран — адміністративний директор театру, а пп. Стельмашук та Андрухович — наші художні керівники, а п. Андруховичева — керівник танцювального гуртка! Всіх і не перелічити...

Після 1944 р., коли цвіт нашої інтелігенції частинно був змушений емігрувати за кордон, ті, хто залишилися в Перемишлі при театрі, влилися в новостворений уже професіональний театр при Народному Домі, де працювали до травня 1945 р. (поки й самі не були змушені виїхати на схід, зрозуміло, через політичні обставини).

Театр працював на засаді кооперативу, директорами якого були Сергій Стельмашук, Микола Орел, Іван Баран (адміністратор).

Художній керівник і режисер: Микола Орел.

Деригент оркестру: поляк п. Юзефович.

Балетмейстер: Богдан Кох (сьогодні засл. артист Театру ім. М. Заньковецької у Львові).

Керівник хору: Вол. Романик.

Основні сили театру творили радянські артисти 1940—1941 р., такі як Люда Остроумова, Ганна Кальницька, Григорій Заславець та Таня Болкун (пізніше вони виїхали до Дрогобича). З наших перемишляків варто б згадати Юрія Сінгалевича (бандурист), Юліяна Процака, Ярему Любовича і Романа Залеса, Левка Лебіщака, Марійку Шумило, Ірену Шостаківську та нас, молодь: Славу Крижанівську, Славу Шпитковську, сестер Міляннич, Ірену Замлинську, Теофілію Братківську (нашу солістку з чудовим сопрано, а пізніше співачку львівської оперної сцени, заслуж. артистку), Елеонору Роздольську, Реню Мельник, мене, Вашу покірну інформаторку Марусю Пилип, та багатьох інших.

Такі ревії і концерти, як «Чарівне коло», «Забудьмо смуток і журбу...», Вечорниці Ніщинського, та вистави «Мораль пані Дульської» Ґарбієли Запольської, «Платон Кречет» Корнійчука, «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка, «Пошились у дурні» Карпенка-Карого, «Княгиня Капуцідзе» — радо приймалися публікою.

З того часу, а минуло майже 50 років, багатьох учасників нашого театру немає серед живих. А нас, молодих тоді дівчат, залишилося дуже мало. Ці лічені особи присутні сьогодні на з'їзді українців у Перемишлі. ВОНИ з ВАМИ!!!

Мирон Черепанин

ПЕРША АРТИСТИЧНА

«П'ЯТНАДЦЯТКА» З ПЕРЕМИШЛЯ

Музичні мандрівки, що їх започаткували віденські січовики, мали величезний вплив на формування національної свідомості українців Галичини. Серед молодих студентів (академіків) добиралися гарні співаки й музиканти і під керуванням свого диригента об'єднувалися в дисципліновані групи — «п'ятнадцятки» (залежно від кількості учасників). Вони їздили містами і селами Галичини, влаштовуючи музичні вокально-декламаторські вечори з танцями. Вся громадськість вибиралася на такі вечори, щоб послухати українську пісню, що почала лунаєти від Збруча поза Сян, як той вічевий дзвін.

Першу артистичну мандрівку організовано в 1889 р. під орудою відомого композитора і диригента Остапа Нижанківського. Вона дала початок багатьом наступним творчим об'єднанням, діяльність і значення яких є яскравою сторінкою в історії розвитку музичної культури українського народу.

Однією з найбільш тріумфальних була артистична мандрівка, організована 1897 року в Перемишлі на заклик головного Комітету, очолюваного крайовим адвокатом д-ром Т. Кормошем та професором української гімназії І. Приймою. Дохід з концертів призначався на розширення будови Бурси ім. Св. Миколая в Перемишлі. До складу артистичної групи входили: Козак, Малащук, Білик (перші тенори), Клиш, Легуцький, Куціль, Турч-

манович (другі тенори), Яворський, Чичилович, Скобельський (другі басы), Смолинський (соліст), Гонсьоровський (диригент), Остап Людкевич (акомпаніатор).

Маршрут мандрівки пролягав через Тернопіль, Золочів, Броди, Сокаль, Раву-Руську, Любачів, Самбір, Дрогобич, Стрий, Калуш, Станиславів, Коломию, Чернівці. З різних причин плани «п'ятнадцятки» змінювалися. Так, наприклад, не відбувся концерт у Станиславові, натомість хор було запрошено до Бучача. По можливості артисти виступали і в інших населених пунктах, які траплялися їм на шляху.

Відозвою від 25 липня 1897 р. головний Комітет закликав патріотичні організації більших міст Галичини, в яких мали відбутися концерти, якнайшвидше утворювати місцеві комітети для організації виступів і приймання артистів, а також приготування якнайчисленнішої участі глядачів.

Взірцевий хор українських студентів оповістив план своєї прогулянки і за декілька днів перед виїздом був укомплектований. Для мешканців Перемишля було справжнім святом побувати на репетиціях (пробах) цього знаменитого хору. З провінційних міст до головного Комітету приходили радісні відомості і відгуки. Вони повідомляли про створення місцевих комітетів, вітали приїзд артистів і запевняли про готовість гідно їх прийняти.

Бажаючи з'єднати піснею думки і погляди людей на справи народні, головний Комітет побажав співакам: «Нехай та єдність покажеться на ваших виступах, дорогі хлопці-молодці! А ви добудьте з сердечних грудей ваших як найніжніших, як найпроникливіших звуків, та те почуття єдності і любові скріпіть і зробіть наче росою небесною на успіх і благо нашої неньки України!» (Діло, 1897, ч. 168).

Свої виступи хор з Перемишля розпочав 7 серпня концертом у Тернополі. Лядачам столиці Поділля судилося першими бачити виступ «п'ятнадцятки» співаків, одягених у традиційні запорозькі строї, і відчутти справжню естетичну насолоду. Програма концерту складалася з творів М. Лисенка, А. Вахнянина, О. Нижанківського, М. Копка, Г. Топольницького. Присутній на концерті композитор О. Нижанківський високо оцінив виступ хору, відзначивши його чудові голоси. Серед співаків показали себе баритон Смолинський, тенор Козак, Яворський. В'язанку з народних пісень виконав на цитрі Є. Купчинський.

Тепло вітали приїзд хору в Золочеві. Артистів зустрічали на двірці члени місцевого комітету. Після короткого відпочинку хор виступив у міському залі, де народу зібралося з усієї околиці.

Під час виступів хору глядачі своїми щирими оплесками викликали співаків на додаткове виконання програми. Свято пісні не закінчувалося концертом. Пісня лунала протягом гостинної вечері і далі звучала в перервах між танцями. Щойно над ранок усе затихало. В піднесеному настрої і з гарними враженнями люди розходилися по домівках.

В Любачеві співаки виступали у вестибюлі готелю Рукера, бо місто не мало відповідного залу. Поляки, незважаючи на те, що афіші і квитки було написано українською мовою, громадою прибули на концерт. Присутність поляків особливо підкреслив місцевий комітет, щиро прагнучи, «щоби шовінізм польський щез цілковито з горизонту» (Діло, 1897, ч. 178).

А тим часом головний Комітет отримував повідомлення про враження від зустрічі з артистами і приготування до їх приїзду. Ці дописи поширювалися через місцеву і центральну пресу по всій Галичині, що давало змогу організувати більше людей до участі в концертах. Своїм запрошенням Комітет закликав громадян: «Покажім, що дорога нам українська пісня, та що вміємо оцінити труд людей, котрі безкористовно взялися до приспорення фонду на ціль народну, так благодійну» (Діло, 1897, ч. 172).

Концерт хору в Кам'янці Струмиловій зібрав великий здвиг гостей. Співаки з'явилися на сцені в широких червоних шароварах з жовтими поясами та в синіх обшиваних козацьких жупанах. Яскраві костюми, дзвінкі голоси і, нарешті, постава співаків — усе захоплювало присутніх, духовно збагачувало їх почуття, скріплювало волю. На концерті були присутні місцева та околицьня українська громада, польська інтелігенція, вищий військовий склад, серед них відомий галицький діяч Кость Паньківський.

Перший український концерт відбувся 15 серпня в Раві-Руській у ратушевій залі. Переважала українська публіка, однак і польська загостила немалим числом. Хор козаків-молодців в гарних народних строях «ні мечем, ні огнем, але українською піснею» підбадьорював серця слухачів. Усіх зачарували добірні голоси співаків та їх бездоганне виконання музичних творів. Несподіванкою був виступ мешканця Немирова, кушніра Теодора Скороденського, одягеного в старосвітський міщанський стрій. Він виконав пісню А. Вахнянина «Помарніла наша доля».

Активне приготування передувало концертові в Калуші. Місцевий комітет поділився на три секції: житла, декорування і розваг. Комітет доклав усіх зусиль, щоби концерт славної

«п'ятнадцятки» випав величаво, і закликав дооколишніх мешканців громадою прибути 23 серпня до Калуша, аби віддячитись за безкорисну працю співаків. Численну участь у святі взяли інтелігенція, городяни і селяни. Вже по обіді поспішали селяни возами до Калуша на концерт, немов на найбільше віче. З'їхалося більш як 300 господарів-патріотів з усієї Калущини (Завадки, Болехова, Кропивника, Підгірок, Вістови, Войнилова та ін.). Усі були по-святковому гарно одягнені, мали поважний, радісний та розкутий вигляд. На жаль, не могли всі бути в концертному залі, розрахованому лише на 140 осіб. Решта мусили міститися по коридорах та на вулиці і звідти слухати спів артистів.

Ось уже пройшов хор з Перемишля половину своєї артистичної дороги: Тернопіль, Золочів, Камінка, Сокаль, Рава, Любачів, Яворів, Самбір, — зустрівши всюди якнайкращий, найсердечніший привіт. Завдяки тому гарячому прийняттю та завжди численному з'їздові на оголошені концерти співаки переносять усі труднощі дороги з молодечою витривалістю і справжнім запорізьким завзяттям. Крім матеріальної і моральної користі, значення тієї артистичної прогулянки величезне: всюди оживляється народ красою своєї рідної пісні, доброю волею своєї молоді, яка часом серед злиднів і невигод кріпиться благословенням та патріотичною думкою і служить такій важливій справі.

Наступний маршрут пролягав до Борщева, де на уклінне прохання місцевих українців перемиський взірцевий хор студентів влаштував 6 вересня концерт. Вість про нього викликала в Борщеві і в цілій околиці незвичайне піднесення, бо в цій місцевості рідко вітали таких милих гостей, яких ще й випереджала заслужена слава артистичних успіхів.

Радо зустрічали співаків у Дрогобичі, Бучачі, Рожнятові, Стрию. Невтомні молодці не тільки виконували концертну програму, а й співали по церквах під час служби Божої. А вже ввечері лунала українська пісня з їх грудей так голосно і дзвінко, що годі було намилуватись та наслухатись.

29 серпня хор загостив до Коломиї. Між співами до програми концерту було включено декламацію та гру на фортепіано. З великим нетерпінням дожидали коломияни приїзду дорогих гостей, які мали прибути до Коломиї, щоби концертом звеселити людей і кожному подати нагоду причинитись своєю лептою до розширення української Бурси св. Миколая в Перемишлі, а також щоби козацькими строями пригадати веселу, а нераз і сумну минувшину.

Співацька дружина прибула до Коломиї ввечері 28 серпня. Її привітав місцевий комітет. Наступного дня, в неділю рано, на голос церковного дзвона всі з'явилися на службі Божій, де молоді співаки показали свою мистецьку майстерність і цим викликали зацікавлення присутніх. Зваживши не те, що це вже був 14-й концерт і що до кожної місцевості, де давався концерт, треба було діставатися раз залізницею, а раз возами та недоспати ночей, — варто віддати належне витривалості співаків.

Концерт почався поважним і пречудовим псалмом Д. Бортнянського «Услыши Боже глас мой». Коли звучить цей псалом, мимоволі наворачуються сльози на очі, і слухачі думкою прилучаються до співаків, щоб разом з ними просити Всевишнього за долю цілого народу. Далі в програмі концерту йшли солоспіви, дуети та хори, а між ними фортепіанне соло, яке артистично виконала Ольга Окуневська, колишня учениця М. Лисенка. Знана драматична акторка Биберовичева з повним розумінням виголосила твір К. Устияновича «Галич». Загалом концерт був справді гарний, дав задоволення кожному учасникові свята. Як звичайно, після концерту відбулася гостинна вечерея і танці, які тривали аж до ранку.

З Коломиї перемиські артисти подалися на Буковину. Просторий зал музичного товариства був переповнений місцевою інтелігенцією, городянами і селянами, родинами священиків з подальших місцевостей Галичини: косівських гір, борщівського та гусятинського Поділля. Незвичайне піднесення викликали серед присутніх співи галицьких соловіїв-запорожців. Кожен номер програми був виконаний гарними, свіжими голосами, з повним розумінням, справжнім артистизмом і молодецьким запалом. Усі місцеві газети засипали співаків похвалами, підносячи завдяки концерту високий авторитет українців.

Попри те, що співаки переїхали велику частину Галичини і протягом місяця дали вже 16-й концерт, попри велику втому, трималися вони, під знаменитою управою свого диригента, так славно, ніби це був перший концерт. І що більше співали, то більше чарували публіку, яку вже першою піснею «Живем, живем своїм життям» так емоційно захопили, що вигукам «славно», «браво», «ще раз», «фора» здавалося не буде кінця. Невтомні співаки мусили кожную пісню повторити і ще додати щось позапрограмане.

Особливо всім сподобалися голоси солістів Смолинського, Яворського і Козака. До успіху концерту великою мірою спричинилися чернівецькі професори музики Шлітер і Колер, які знаменито виконали на скрипці і фортепіано твір Беріотта «Сцена з балету».

Концертом у Перемишлі 9 вересня завершилось артистичне турне учасників молодіжного студентського хору. Традиція артистичних прогулянок, яка нуртувала в серцях патріотів, стала основою багатьох мистецьких подій, почином до створення перших співацьких товариств — «Боянів», початком бурхливого розвитку музичного життя в Галичині. «Честь і слава їм за те, що піднесені щирим, гарячим патріотизмом, не шкодували труду і з правдивим патріотизмом пустилися в далеку дорогу, з молодечим жаром перенесли всі невігоди, щоб незрівняною українською піснею своїх збудити-загріти, а перед чужими достойно заманіфестуватись» (Діло, 1897, ч. 194).

Використані джерела:

Діло. — 1897. — Ч. 160—194.

Альманах музичний. — Львів, 1904. — С. 97—100.

Ілюстративний музичний календар. — Львів, 1906. — С. 63—64.

Євген Завалень

ПРО ОХОРОНУ ПАМ'ЯТОК

ЦЕРКОВНОЇ АРХІТЕКТУРИ

ПЕРЕМИЩИННИ ПІСЛЯ 1947 РОКУ

Після Другої світової війни в Польщі виникла неприродна політично-правова ситуація, що спричинювала порушення в розвитку різних ділянок життя, зокрема життя релігійного. Найчіткіше це виявилось в організаційному занепаді Греко-Католицької Церкви.

Після масових переселень вірних й арештів духовенства на місці залишилися тільки церкви. Під час Другої світової війни їх число втрати не були великими. Для порівняння: Перша світова війна дала (цілковите або частинне) знищення близько 80 церков і дзвіниць на території теперішнього Перемиського воєводства¹. До 1939 року на цій території існувало 250 церков і богослужбових каплиць². Під час Другої світової війни, ще перед переселеннями місцевого населення, ушкоджено лише три церкви: в Нелепковичах, Гуті Рожанецькій і Головицях³.

Для решти церков, які збереглися, вихідним документом, що визначав їх юридичний статус, був урядовий закон «Про покинєні маєтки» від 06.05.1945 р. Цьому законові не підлягало майно визнаних (легальних) церков, у тому й католицьких. Але Католицьку Церкву не було трактовано згідно з розумінням

конкордату 1925 року. 12 вересня 1945 р. Рада Міністрів ухвалила постанову про його скасування. Під назвою Католицька Церква визнано лише римо-католицький обряд. Фактичне невизнання ПКВН-ом (PKWN) греко-католицького обряду було безпосереднім наслідком давно планованої й спрямованої проти цього обряду більшовицької політики. Це підтвердив інспірований радянською владою так званий Львівський Синод 1946 року для Греко-Католицької Церкви. Внаслідок його ухвалю Церкву на території радянської України залучено до Російської Православної Церкви, а в Польщі — до Польської Автокефальної Православної Церкви. Таким чином, вірні-українці опинилися в розсіянні, а Греко-Католицька Церква припинила існувати як організація. Декрети від 25.09.1947 і 28.09.1949 рр. про перехід у власність держави майна переселеного населення, закріпили і підтвердили цей стан⁴.

Згадані декрети суперечили канонічному закону Церкви, оскільки вона домагалася безпідставно перейняти майно одного зі своїх обрядів. Римо-Католицька Єпископська Курія в Перемишлі, а також Архиепархія в Любачеві розпочали довготривалі заходи, щоб перебрати від держави колишні греко-католицькі церкви, творити з них костьоли для польського населення⁵. Протягом 1945—1989 рр. на території теперішнього Перемиського воєводства перейнято в такий спосіб 83 церкви⁶. Однак юридично ситуація не була остаточно вирішена. Церкви весь час залишалися власністю держави, єпархія була лише орендарем.

Після жовтня 1956 року — внаслідок зменшення й послаблення репресійної політики комуністичної влади щодо української національної меншості — переселенці почали повертатися на свої землі. Однак спроби відновити діяльність Церкви греко-католицького обряду зустрілися з негативним ставленням влади як незгідні з чинним законом⁷.

Водночас дозволено передати колишні греко-католицькі святині для потреб Православної Церкви (наприклад, Перемишль-Вовче, Перемишль-Болоне, Клоковичі, Молодовичі, Кальників, Ніновичі, Жапалів). Велику кількість церков вживали Громадські Народові Ради та інші установи, зокрема, Державне Земельне Господарство (PGR)⁸.

Залежно від характеру установи, яка користувалася приміщеннями церков, по-різному їх експлуатовувано. Церкви, що не мали сакрального характеру, зазнали найбільшого знищення. Найчастішою причиною знищення було влаштування в них господарських складів (хімічних добрив, збіжжя тощо), а також стаєнь і ремонтних майстерень.

Архітектурні пам'ятки підлягали довготривалим процесам нищення за одночасної відсутності основних конструкційних забезпечень. Крім того, постійно велася планова акція розбирання цих пам'яток (в рамках партійних чи суспільно-господарських робіт)⁹. Загалом до 1994 року в Перемиському воєводстві цілковито знищено 116 церков¹⁰. Об'єкти, перейняті Римо-Католицькою Церквою ще в перші повоєнні роки, були частинно знищені військовими і цивільними.

Пристосування українських церков для потреб римо-католицького обряду (відмінного від первісного) зумовило зміни, в інтер'єрі церкви. Полягали вони в усуненні (частинному або цілковитому) іконостасу. Цей процес прискорився після появи Інструкції Єпископату Польщі «Про охорону пам'яток і напрямки розвитку церковного мистецтва» від 16.09.1966 р. (після II Ватиканського Собору 1964 р.). Конституція про літургію наголошувала на тому, щоб вітвар стояв у центрі святині¹¹. В міру багатіння вірних-парафіян темпи адаптаційно-реноваційних робіт наростали.

Крім усунення первісного поділу окремих частин церкви, її ще й розбудовувано, особливо в західному напрямку. Це зумовлювалося передовсім потребою нового, більшого простору для щораз численнішої парохії і прагненням створити більш комфортбельні умови.

Більшість ремонтно-адаптаційних робіт проходила без консерваторського нагляду¹². Внаслідок цього пам'ятки втрачали свою первісну оригінальність і набували нових рис, дисгармонійних і нехарактерних для церковної архітектури¹³. Найсумнішою в наслідках була побудова костьола на площі, де колись стояла церква. Після закінчення будівельних робіт непотрібну вже церкву просто розбирали¹⁴. Жалісним прикладом може бути знищення церкви в Бобрівці у 1988 р. (збудована 1734 року), щоб на її місці поставити костьол¹⁵.

Здійснювано також адаптації, ведені з одночасним збереженням своєрідності інтер'єру й оригінальності субстанції церкви. Вмілих прикладів такого компонування інтер'єру було, однак, дуже мало (Гораєць, Лежахів).

Охорону церковних пам'яток у той період треба розглядати в загальному контексті охорони архітектури в Польщі. Ставлення тогочасної влади до таких елементів матеріальної культури, як архітектура і народне мистецтво (особливо греко-католицькі церкви), не відрізнялося від ставлення до так званої резиденційної і костьольної архітектур, які матеріально репрезентували «шляхетчизну» і «клерикалізм».

Лише загальновідомі і документовані шедеври мистецтва могли перебувати у сфері зацікавлення тодішньої влади. Поміж принципами охорони та консервації архітектурних пам'яток і загальною політикою влади не раз проступали гострі суперечності¹⁶. Своєрідним зламом став 1956 рік, коли ухвалою KW PZPR і WRN в Ряшеві стримано акцію розбирання церков (яка насправді тривала аж до 70-х років).

Політична відлига сприяла початкові досліджень архітектурних пам'яток, а полягали вони передусім в описуванні, фотографуванні та обмірах. Ініціатором цих заходів був Інститут Мистецтва Польської Академії Наук¹⁸.

Опрацьована тоді консерваторська програма передбачала такі способи охорони церковної архітектури:

1) збереження *in situ* поодиноких пам'яток, які виконували сакральні функції, або влаштування в них музеїв, туристичних об'єктів тощо. На території Перемиського воєводства реалізовано 6 реставраційно-реноваційних проектів : як музеї діють церкви у Посаді Риботицькій, П'ятковій і Рудці, функції культурно-освітніх осередків виконують церкви в Порохнику, Ярославі і Перемишлі (колишня церква ОО. Василіан на Засянні);

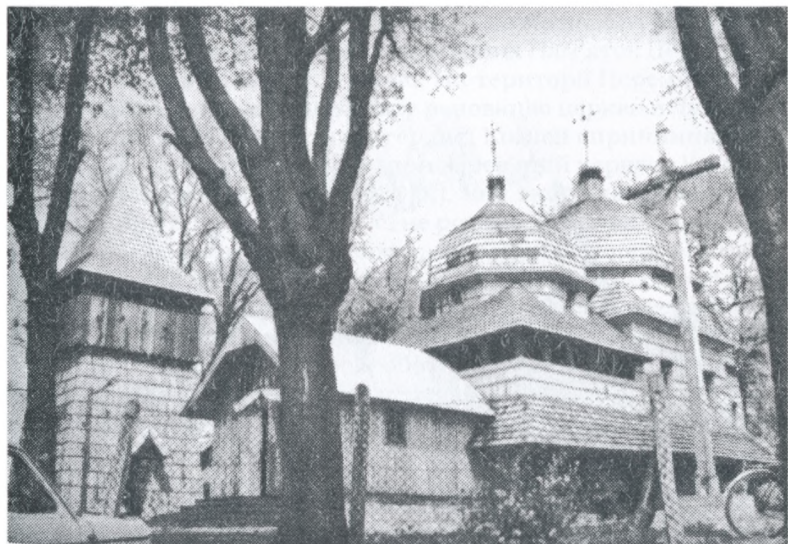
2) створення заповідників дерев'яної архітектури, які виконують сакральні чи інші функції (напр., музейні або туристичні), через консервацію *in situ* цілих ансамблів архітектурних пам'яток. В Перемиському воєводстві влаштовано церковний ансамбль у Радужі, він виконує роль музею;

3) перенесення архітектурних пам'яток до етнографічних заповідників. До етнографічного Заповідника Музею Народної Архітектури в Сяноці з території Перемиського воєводства перенесено дзвіницю з Серакисьців. Таким чином врятовано кілька вартісних пам'яток, але водночас інші церкви зникали з культурного краєвиду Надсяння, і не лише Надсяння.

Реноваційні роботи відбувалися повільно. Головна причина незадовільного темпу робіт полягала в обмеженні діяльності воєводського консерватора розпорядженнями і законами про доручення ремонтів із центральних і територіальних кредитів приватним особам чи їх виконання господарчим способом. Такі доручення можна було скеровувати в покликані до такого виду діяльності ПКЗ (Майстерні Консервації Пам'яток — PKZ)²⁰. Крім того, консерватор підлягав політичній одиниці — Відділові Культури²¹, через який його зобов'язувало до т. зв. концентрування капіталовкладень. На практиці це полягало в призначенні фондів для реновації одного об'єкта в цілому, а не для забезпечення кількох окремих пам'яток²².

*Церква Преподобного Симеона Стовпника (1857),
тепер в руїні*

*Церква Різдва Пречистої Богородиці, Хотинець (1615),
повернена греко-католицькій парафії*

*Церква Пречистої Богородиці (1887)
тепер православний храм*

*Церква Покрови Пречистої Богородиці (1689),
тепер римо-католицький костьол*

Ще одним ускладненням було невписання більшості церков до реєстру пам'яток, а тільки вписані до реєстру пам'ятки підлягали юридичній опіці (наприклад, церкву в Горайці, з найдавнішою частиною з 1586 року, вписано до реєстру щойно в 1989 р.)²³.

Юридичної охорони пам'яток церковної архітектури, попри закон від 15.02.1962 р. «Про охорону культурних цінностей і про музеї»²⁴, на практиці не існувала. Консерваторські органи, після подання заяви про знищення архітектурної пам'ятки прокурорським органам, отримували негативні відповіді з огляду на «малу суспільну шкідливість злочину»²⁵.

У зв'язку з зазначеними труднощами зусилля консерваторів і дослідників зосереджувалися передусім на збільшенні ефективності ведених консерваторських робіт²⁶. Попри плани і заходи, попри спроби протидіяти нищенню пам'яток церковної архітектури, не збережено їх багато. В останньому ще десятилітті наступні з черги церкви розібрано (Бобрівка, Кругель Великий), і навіть спалено (Залуже, Береза, Майдан Сінявський, Лукавець). За станом на 1989 рік у Перемиському воєводстві 40 церков і дзвіниць вимагали негайної реновації²⁷.

У 80-х роках виникли можливості й умови для створення різного роду фундацій, діяльність яких спрямована на охорону пам'яток церковної архітектури. Одна з них — це заснована 1983 року Громадська Комісія Охорони Архітектурних Пам'яток Церковного Мистецтва при TONZ у Варшаві. На території Перемиського воєводства вона провела цілковиту реновацію церкви в Лукавці. На жаль, непрофесійний характер цієї Комісії спричинив і зумовив погане планування робіт при дерев'яній церкві в Кругелі Великому (збудована перед 1630 р.), яку внаслідок необачної ухвали в 1989 р. розібрано й досі не реконструйовано, причому роботи проведено незгідно з вимогами консерваторського мистецтва²⁸. Закладена 1989 р. в Кракові Фундація Св. Володимира Хрестителя Київської Русі має зачатки професійної секції комплексних і планових досліджень та охорони церковного мистецтва²⁹. Однак виконані досі роботи обмежуються, по суті, до консервації рухомих пам'яток, переважно ікон.

Треба також згадати утворену під опікою UNESCO Майстерню Культури «Тєсзу» в Ряшеві, яка організовує молодіжні табори забезпечення пам'яток церковної архітектури (в Перемиському воєводстві вони відбулися при об'єктах в Мякіші Старому, Опаці, Котові, Змиєвських, Вільці Змиївській)³⁰.

Внаслідок реституції Греко-Католицької Церкви в Польщі у 1988 р. відновлено діяльність парохіяльної адміністрації на те-

риторії колишнього Перемиського владичтва. До сьогодні в Перемиському воєводстві віддано 7 церков (Ярослав, Хотинець, Поздяч, Сіняви, Лучичі, Нові Сади і Малява), а дві вживаються разом з римо-католицьким обрядом (Кобильниця Волоська і Ветлин).

Тому-то частим ініціатором реноваційних робіт виступає греко-католицьке духовенство і парохіяльні комітети відбудови церковних приміщень.

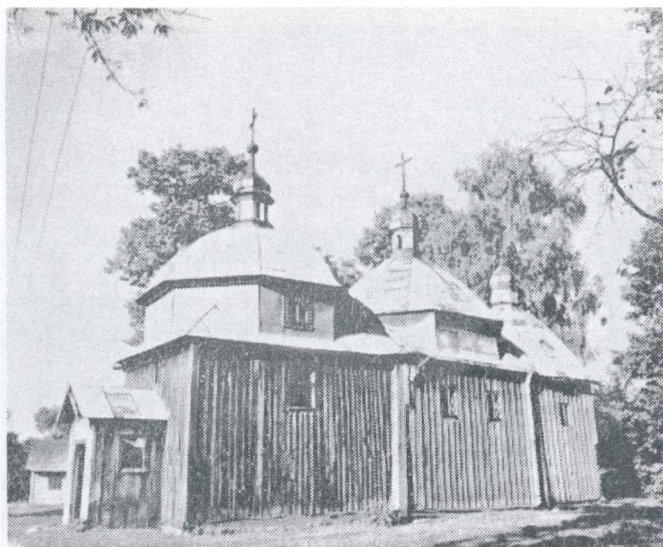
Дедалі частіші повернення переселенців на свої землі дають помітний вже приріст населення в багатьох місцевостях Перемиського воєводства. Згадане явище — ще одна обставина, яка береться до уваги в урятуванні нечисленних вже пам'яток церковної архітектури. Як приклад можна назвати село Гаї, де половина населення — українці. Тут почалося перенесення неживаної, дуже знищеної дерев'яної церкви з Котова. Роботи фінансуються з кредитів консерваторського уряду в Перемишлі, Державної Служби Охорони Пам'яток. Отож церкву буде врятовано, і вживатиметься вона згідно з її первісним призначенням.

Що стосується охорони пам'яток, ситуація помітно змінилася внаслідок політичних подій в Польщі після 1989 року. Консерваторський Уряд став незалежним від політичної одиниці Воєводського Відділу Культури. Це дозволило ефективніше реалізувати програму охорони пам'яток на території, підлеглий Консерваторському Урядові. Поза сумнівами, цього вимагає більшість архітектурних пам'яток у Перемиському воєводстві, які становлять основу його культурного краєвиду.

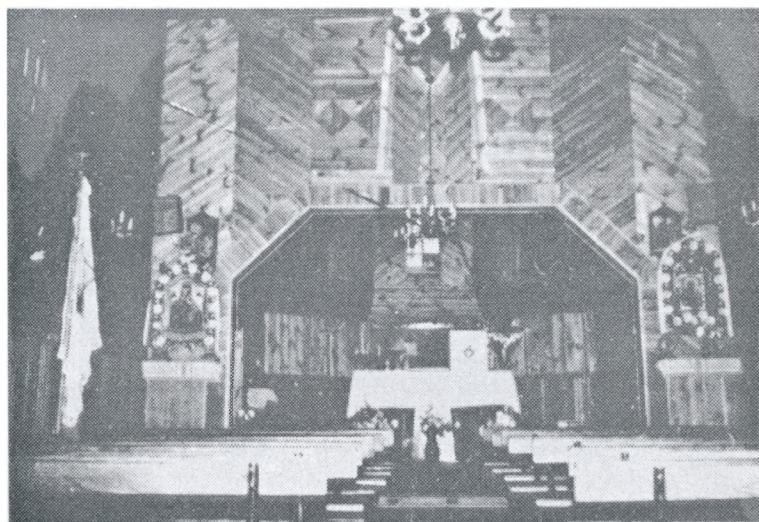
Консерваторський Уряд у Перемишлі намагається використовувати всі можливості для полегшення теперішньої ситуації. Про це свідчать приклади: перенесення дерев'яної дзвіниці з місцевості Торки до Хотинця, а також з Майдану Сінявського до Горайця, найближчим часом розпочнеться також забезпечення загрозованих пам'яток в Хирині й Олешичах і відновлення церкви в П'ятковій і Радружі.

Компенсація ініціаторів та інвесторів дозволить прискорити й успішно закінчити реалізовані консерваторські роботи. Немає, однак, комплексної програми збереження і рятування пам'яток церковної архітектури.

З огляду на несприятливі (в минулому) умови їхньої екзистенції, сьогодні треба було б шукати незвичайних методів рятування. Тому весь час актуальна є потреба людської доброчинності та особливих ініціатив у цій ділянці життя.

*Церква св. Параскевії. Брусно нове (1757),
тепер в руїні*

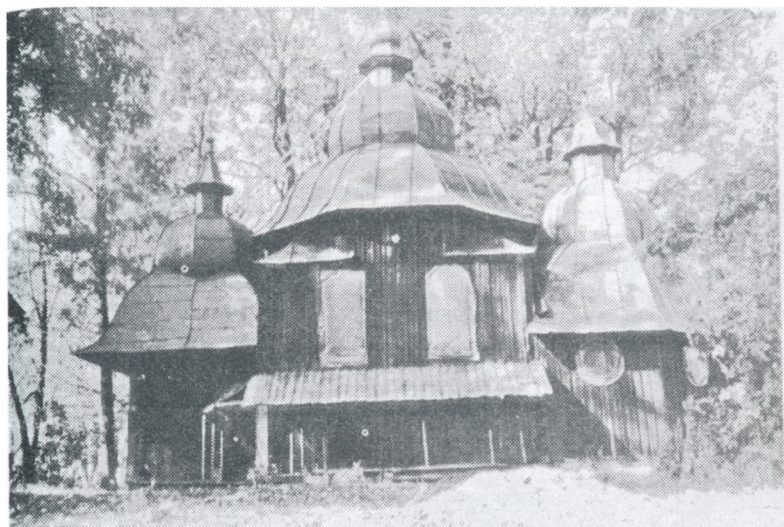
*Церква Зачаття Пречистої Богородиці Борхів (1688).
Змінений інтер'єр церкви, тепер як римо-католицький*

*Церква св. Миколая, Лежахів (1796).
тепер римо-католицький костьол*

*Церква св. Параскевії. Радруж (1583).
тепер музей*

*Церква Різдва Пречистої Богородиці, Опака (1755)
забеспечена в 1992 р.*

*Богослужбна каплиця Пресвятої Трійці, Поздяч (1858)
тепер церква греко-католицького обряду*

*Церква св. Миколая. Лукавець (1701).
На світлині церква по пожежі відразу після реконструкції*

¹ Обчислення зроблено на підставі виписок з Державного Архіву в Перемишлі, Архіву Греко-Католицького Єпископства в Перемишлі: дані про шематизм за 1918 рік під сигнатурою 6603; дані про шематизм за 1928 рік під сигнатурою 6605; *Visitatio Decanalıs Decanatus Cresanoviansis A. D. 1925*, сигнатура 5841. Використано також публікацію: Шематизм всего клира греко-католического епархий соединенхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой на рокъ водъ рожд. Хр. 1918. — *Перемишль*, 1918.

² Цифру встановлено на підставі даних про шематизм за 1936 рік під сигнатурою 6612 в Архіві Греко-Католицького Єпископства в Перемишлі, а також публікації: Шематизм греко-католицького духовенства злучених епархий Перемиської, Самбірської і Сяницької на рік Божий 1938—39. — *Перемишль*, 1938.

³ За даними рукописів, що зберігаються в архіві Музей-Замок в Ланьцуті («Пенетраційні матеріали перемиського, любачівського і пжеворського повітів за 1960—1969 рр.»).

⁴ Musiał J. Stan prawny i sytuacja faktyczna świątyni unickich na terenie diecezji przemyskiej w latach 1945—1985 // *Polska—Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa*. — *Przemysł*, 1990. — Т. 1. — S. 257.

⁵ Nałęcz A. Cerkwie grekokatolickie w diecezji przemyskiej po roku 1945. — *Przemysł*, 1988. — S. 22.

⁶ Обчислення автора на підставі особистого вивчення території, з використанням дотепершніх публікацій, зокрема: Nałęcz A. *Cerkwie...*; Saładiak A. *Pamiętki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce*. — *Warszawa*, 1993.

⁷ Nałęcz A. *Cerkwie...* — S. 30.

⁸ Brykowski R. W sprawie architektury cerkiewnej województwa rzeszowskiego // *Ochrona zabytków*. — 1957. — Nr 2. — S. 99—112.

⁹ Musiał J. Stan prawny i sytuacja faktyczna... — S. 259.

¹⁰ Див. примітку 6.

¹¹ Lisek B. Wpływ reformy liturgicznej na zabytkowe wnętrza kościołów polskich // *Życie i Myśl*. — 1980. — Т. 5, з. 5—7. — S. 51.

¹² В архіві Державної Служби Охорони Пам'яток є документ з 1989 р., в якому параха римо-католицької парахії закликають з'ясувати стан проведених реноваційних робіт. Це одинокий документ, який стосується до цієї церкви і водночас є доказом відсутності якогось нагляду консерваторських органів.

¹³ Виявлялося це переважно в тому, що під час ремонту дерев'яних церков застосовували для облицювання інтер'єру «боазерію з дрібних клеток», помальованих безбарвним лаком, заслоняючи розпис зрубів. Крім того, міняли стару «столлярку» на сучасну (напр., Борхів, Бігалі, Дахнів, Поздяч).

¹⁴ Багато прикладів дає О. Іванусів в альбомі «Церква в руїні».

¹⁵ Eisele W. Starym cerkwiom na odsiecz // *Tygodnik Powszechny*. — 1989. — Nr 2. — S. 8—9.

¹⁶ Pruszyński J. *Ochrona zabytków w Polsce*. — *Warszawa*, 1989. — S. 126.

¹⁷ Musiał J. Stan prawny i sytuacja faktyczna... — S. 259.

¹⁸ Brykowski R. *Sprawozdanie z prac IS PAN nad dokumentacją drewnianej architektury sakralnej w Polsce // Rzeszowska Teka Konserwatorska*. — *Rzeszów*, 1974. — S. 109.

¹⁹ Sapetowa I. Z problematyki ochrony zabytków w województwie rzeszowskim // *Ibid.* — S. 12.

²⁰ Brykowski R. O cerkwiach bieszczadzkich // Tygodnik Powszechny. — 1968. — Nr 3. — S. 4.

²¹ Brykowski R. Prawem chronione // Polityka. — 1972. — Nr 20. — S. 7.

²² Див. висловлення тодішнього воєводського консерватора в Ряшеві Ю. Тура: Szepert M. Czy ikona powłóci? // Polityka. — 1966. — Nr 3. — S. 3.

²³ Архів Державної Служби Охорони Пам'яток в Перемишлі, папка церкви в Горайці — список документів.

²⁴ Закон від 15. 02. 1962 р. «O ochronie dóbr kultury i muzeach» (Dziennik Ustaw, nr 10, art. 4 i 5).

²⁵ Brykowski R. Prawem chronione. — S. 7.

²⁶ З цієї метою організовано професійні конференції, присвячені, зокрема, сучасним методам консервації пам'яток дерев'яної архітектури (Мичківці—Сянік 15—16. 05. 1976 р.; див.: Ochrona zabytków. — 1967. — Nr 3. — S. 56.).

²⁷ Eisele W. Starym cerkwiom na odsiecz. — S. 8.

²⁸ Див. доповідь Я. Гемзи «Rozbiórka drewnianej cerkwi w Kruhelu Wielkim», прочитану під час конференції «Tragedia polskich cerkwi» у Войновицях (поблизу Броцлава) в днях 9—10. 11. 1989 р.

²⁹ Фундація Святого Володимира Хрестителя Київської Русі в Кракові // Наше слово. — 1990. — № 17. — С. 4.

³⁰ Mamon A. Cerkwie okolic Lubaczowa // Tygodnik Powszechny. — 1990. — Nr 25.; Kurek J. Zagrożone cerkwie w rejonie Wielkich Oczu // Ibidem. — 1990. — Nr 5. — S. 36.; Gminter M., Zjedowski J. Cerkwie pogranicza: raport // Spotkania z Zabytkami. — 1992. — Nr 8. — S. 18—22.

Орест Мацюк

ПРОЕКТ РЕКОНСТРУКЦІЇ

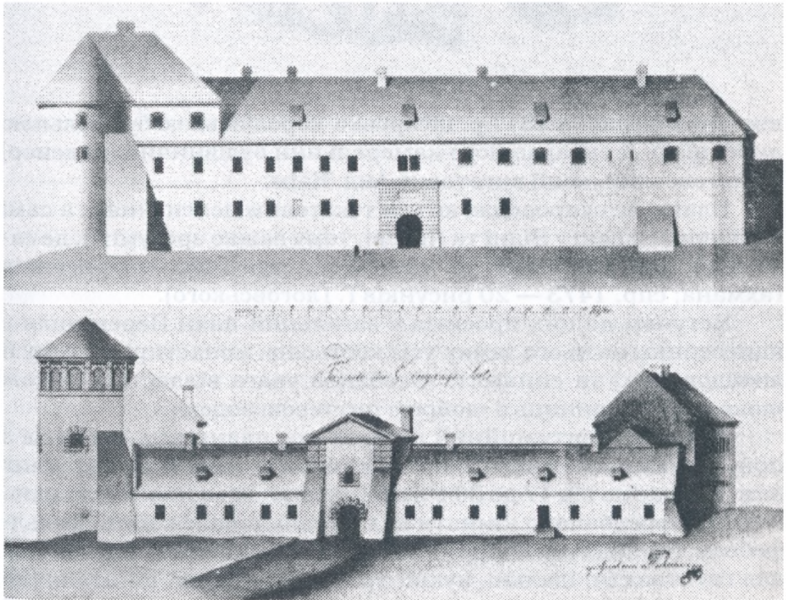

ПЕРЕМИСЬКОГО ЗАМКУ 1800–1811 рр.

В Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігаються проекти перебудови Перемиського «замку на горі» (Bergschloss) — перебудови задля пристосування його під в'язницю. Проектування розпочато 17 червня 1802 і за-

кінчено 30 травня 1811 р. цісарсько-королівською будівельною дирекцією. А складав його камеральний будівничий (інженер) Г. Плогівський, копії виготовив Анд. Каім.

Плани не супроводжуються текстовим поясненням, а самі рисунки візовані у Відні та Львові, тому важко зрозуміти, де саме вони виготовлялися (ф. 726, оп. 1, спр. 1472 — 7 рисунків Гахмана; спр. 1473 — 20 рисунків Г. Плогівського).

Вступом до цих проектів є загальний план Перемишля з нанесенням на нього замку, усіх костьолів, монастирів (у тому й ліквідованих) та синагоги. Особлива увага віддається також «локалізації» криниць з «доброю питтвевою водою».

У справі є ситуаційний план замку, плани всіх поверхів з пристосуванням їх під в'язничні камери, у тому й двох круглих веж, місткістю від 17 до 30 в'язнів окремо для жінок і чоловіків. У плані передбачено кімнати для начальника в'язниці, фельд-фелебя, наглядачів, охорони. Окремі приміщення передбачені для гауптвахти, ідальні, кухні, трактира, лікаря, шпиталю (на

13 хворих), різних складів тощо. Нанесено також профілі каплиці та моргу. Окремо передбачено шпиталь та інші допоміжні приміщення для жінок. Заплановано й Вахштубу для полонених.

Загалом в переобладнаному Перемиському замку, пристосованому під в'язницю, повинно було вміщатися у всіх камерах 250 в'язнів. Плани охоплюють цілу будівлю від пивниць до даху, всі поверхи, включаючи і дві круглі вежі окремо. Всі рисунки та креслення виконані в кольорі і в масштабі в сажнях (кляфтерах). Однак з тих документів, які є в нашому розпорядженні, не видно, чи було реалізовано цей план перебудови замку.

Валентина Савчук

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ

ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ

УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО–ОСВІТНІХ

ТОВАРИСТВ У ПЕРЕМИСЬКОМУ ПОВІТІ

НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Документальні джерела, що зберігаються в Державному архіві Львівської області — дорогоцінне надбання українського народу. В документах відзеркалюється історія нашого народу, його віковічні прагнення до боротьби за національну волю, державність, нескореність його духу. В документах — також культура, освіта, які були й залишаються в полі зору українського народу завжди. Тут сконцетровано чимало джерел про діяльність українських культурно-освітніх товариств, які сприяли формуванню національного пробудження мас. Товариства організовували літературні вечори, театральні вистави, проводили мандрівки по краю з науковою метою, видавали збірочки записаних з уст старожилів народних пісень, легенд, сприяли навчанню, надавали матеріальну підтримку учням, студентам

у вигляді позички та безвідплатних допомог. У 20—30-х роках ХХ ст. засновано чимало українських культурно-освітніх Товариств на терені Перемиського повіту Львівського Воеводства.

Так, збережені архівні джерела про діяльність Товариства «Українська Бесіда» в Перемишлі. Товариство існувало ще на початку ХХ ст. Є відомості про його реєстрацію в 1930 році. В 1935—1938 роках відновлено його роботу.

Великий внесок на освітянську ниву зробили представники Українського культурно-просвітницького Товариства «Робітнича Громада» в Перемишлі в 1925—1938 рр.

Архівні джерела свідчать, що протягом 1930—1938 рр. осередком знань була Наукова читальня.

Дуже важливим центром формування української думки завдяки культурно-освітній роботі стала в 1922—1938 роках у Перемишлі Філія українського наукового Товариства ім. Петра Могили.

Збереглися дані про існування Українського просвітницького Товариства жіночого інституту в Перемишлі «Інститут Українських дівчат» 1901, 1925—1938 рр. Товариство об'єднувало жінок української національності, займалося охороною наукової праці, наданням матеріальної допомоги студентам малозабезпечених сімей. Припинило свою діяльність в 1938 р. Є такі документи: дозвіл влади на реєстрацію цього товариства, в 1901, 1925, 1935 рр., Статут товариства, виписки зі звітів про його діяльність. Низку філій товариства «Рідна школа» створено в самому Перемишлі та його містечках. В документах зафіксовано у виписках із статуту мету і засоби діяльності товариства:

«Метою Товариства є засвоювання всіх потреб українського передшкільного і позашкільного виховання.

Засоби: до досягнення цієї мети змагає Т-во всіми законами, дозволеними засобами:

а) основувати й удержувати школи всякого типу та виховно-наукового заведення й допомагати фізичними та правним особам в заснуванні всякого типу шкіл і виховно-наукових завдань, уділяючи їм на датки і безпроцентових позичок;

б) будувати й підпомагати будові шкільних домів;

в) вести шкільні курси, для молоді позбавленої навчання. Основувати й вести бурси, дешеві кухні, улашувати наукові прогульки в державі й за границею.

Скликувати конгреси, розробляти антеки в справах шкільництва, виховання і освіти.

Займатися літературними виданнями друків, книжок і часописів.

й) улашдувати вистави, концерти, забави, вечорниці, вечері, хрестини, лекції для народу при вжитті всякого роду світлених образів та інших прикладів;

і) дбати про дальшу загальну і фахову освіту;

м) закладати огороди, інститути для фізичного виховання, санаторій для вчителів і шкільної молоді».

Як бачимо, товариства Перемищини усвідомлювали, що тільки оздоровлення, фізичне і духовне, українського громадянства буде корисним для виховання молодого покоління.

Про освітньо-виховну роботу серед українського населення можна почерпнути інформацію в архівних документах українсько-драматичного товариства ім. Л. Українки, яке діяло в Перемишлі у 1927—1938 рр. Як свідчать матеріали, дуже популярною серед української інтелігенції була філія музичного товариства ім. М. Лисенка, яка діяла в Перемишлі від 1924 до 1938 р.

Чимало митецьких закладів існувало на терені Перемишля, а з-поміж них великий внесок у культурно-освітнє мистецьке життя українського народу зробило українське національне товариство «Засанський хор» 1935—1937 рр. Все прогресивне українське громадянство Перемиського повіту особливо тепло вітало виступи представників товариства «Засанський хор», що відбувалися як на сцені, так і під відкритим небом, з нагоди ювілеїв Т. Г. Шевченка та інших урочистостей. Давінко лунали пісні зі збірок Остапа Нижанківського «Українські співанки з нотами» у Вініпезі в 20—30-х роках. лунали такі пісні, як «Засвітали козаченьки», «Січ» в поході», «Січова пісня», «Марш соколів», «Поніміли на Вкраїні», «Пісня хлопів», «Не плакати нам», «Наша слава Україна», «Не пора», «Ще не вмерла Україна», «Наша Україна». Грімкоголосо лунало:

*Як ту землю не любити,
Та ж за неї серце гине!
Ах для неї тільки жити,
ля вільної України.*

І хоч членів товариства «Засанський хор» постійно переслідували поліція, як на репетиціях, так і на виступах: конфіскувала українські пісенники, брошури, ноти, арештовувала учасників за найменшу підозру противленню влади, — хор далі діяв, окрилював українською піснею.

Велику популярність серед населення мало українське товариство любителів мистецтва, яке існувало в 1932—39 рр.

Архівні джерела свідчать, що культурно-освітню роботу провадили і такі специфічні українські товариства, як «Рільничий союз», товариство українських купців і промисловців, українське національне медичне товариство. Невелика група архівних джерел містить інформацію про діяльність досить популярного українського товариства «Боян», збереглися документи про його діяльність ще з 1891 р., а пізніше — за 1932—1938 рр. Чимала заслуга в культурно-просвітницькому вихованні українців східної Галичини належить таким спортивним товариствам, як український спортивний клуб «Сан» (1930—1939), «Спортивне товариство Веселка», українське спортивно-гімнастичне товариство «Варяг», жіноче товариство ширення фізичної культури в Перемишлі. В статуті жіночого товариства фізичної культури в Перемишлі зафіксовано: «Метою товариства — є піднесення фізичного виховання молоді, як також і цілого громадянства, розбуджування замилювання до спорту у всіх верствах громадянства, плекання серед молоді товариського духу». Для досягнення своєї мети товариство будувало й утримувало спортивні майданчики, влаштовувало змагання та прогулянки викладачів, учнів, провадило видавничу діяльність — видання підручників, журналів спортивного ухилу. Майно товариства складалося з членських внесків, добровільних пожертв, оплат від вступів та вписів на змагання, а також з доходів з підприємств нерухомостей та інвентаря. Товариство сприяло плеканню фізичного виховання молоді. В літній сезон заохочувало юнаків та дівчат до триразового тренування на тиждень. Найпопулярнішими видами спорту влітку були відбиванка (волейбол), «скоки», кидання куль, дисків, списів, попадання в кошівку (баскетбол). Взимку члени товариства раз на тиждень виконували фізкультурні вправи в спортивному залі й охоче вирушали на лещатарські прогулянки.

За діяльністю українських товариств був пильний нагляд влади. Так, у фонді Львівського міського староства, у суспільно-політичному відділі, в підрозділі про справи товариств і спілок збереглися наглядові справи за українськими спортивними товариствами. Зокрема, за 1931 рік відкладена справа на гімнастичну організацію української молоді в Перемишлі «Пласт». В донесенні команди поліції паньствової у Львові у слідчій відділі інформувалося з Перемишля: «До нашої пильності дійшло, що в Перемишлі організувалась таємна організація, до якої формується якнайактивніша українська молодь і під видом спорту веде агітаційну роботу проти влади, з небезпечними настановами проти Польщі. Це й приведе до розпояса-

ності української молоді з непередбаченими заходами». Підпис: Пан Збіковський. Отримано телеграму 19 травня 1931 р. о 10 год. ранку (ф. 110, оп. 1, спр. 840, спр. 840, арк. 2).

Школою патріотичного національного виховання, культурно-освітньої роботи, взаємодопомоги стало створення в перемишлі філії українського краєзнавчого туристичного товариства «Плай» 1931 р.

Велика група архівних джерел міститься у фонді Львівського воєводського управління. Це фонд № 1, оп. 53, 54. Тут є справи про реєстрацію нових українських товариств, виписки статутів товариств, статистичні звіти, звіти про переобрання Правління, виписки з протоколів та інші дані. Цікава інформація міститься в наглядових справах львівської поліції за діяльністю українських закладів.

Архівні документи допомагають нашому сучасникові визначити провідну роль українських культурно-освітніх товариств в політичному житті свого народу в ім'я утвердження самостійної української держави.

Є ще великий комплекс неопрацьованих документів, оригіналів, яких не знайти ніде, крім Державного архіву Львівської області.

Отож архівні джерела про діяльність українських товариств на території Перемишля потребують ретельного дослідження та популяризації серед наукової громадськості і чекають на своїх дослідників.

Михайло Козак

ПРО ДАВНЄ І НЕДАВНЄ МИНУЛЕ

СЕЛА ГРЕБЕННЕ

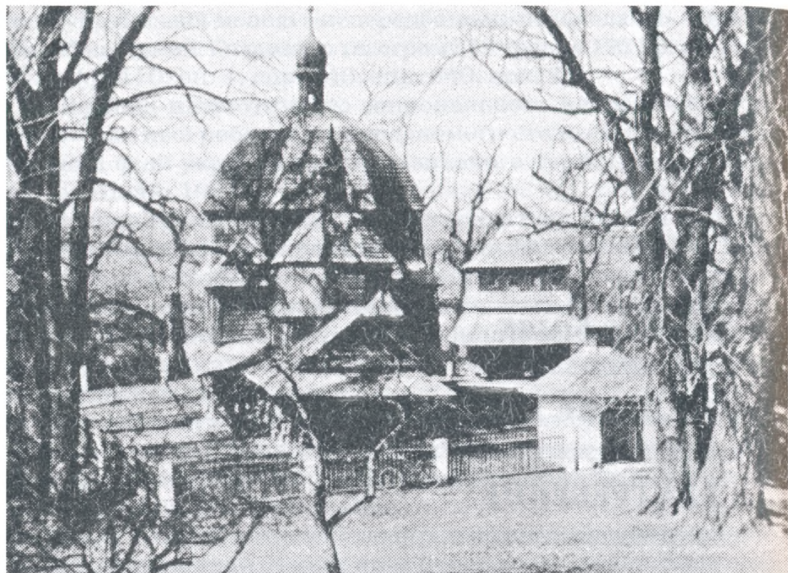

Перші документальні згадки про село Гребенне походять з першої половини XV століття. Треба, однак, прийняти тезу, що поселення на місці цього села існувало набагато раніше. Татарське лихоліття і польсько-козацькі війни, а всуміш із ними кріпацтво сильно позначилися на житті селян, несучи з собою злидні й недолю. У 1662 р. в Гребенному внаслідок бунту селян дійшло до кривавої розправи польською каральною експедицією зі Львова. Село було знищено дощенту. Причин цих подій ми не знаємо. Можливо, селяни відмовилися відробляти панщину, яку скасовано щойно в 1848 році. Недалеко від церкви, за селом при дорозі донині стоїть кам'яний хрест, яким увічно пам'ять про скасування панщини в селі.

На головному шляху Львів — Варшава, коли перетнути кордон з України до Польщі, праворуч від дороги, на стрімкій горі, в оточенні старих лип у величі краси стоїть стародавня дерев'яна церква, збудована в 1697 р. Як архітектурна пам'ятка, вона не має собі рівної серед церковних споруд. Вона постає з таланту, інтуїції та уяви народних умільців 300 років тому.

Упродовж століть церква царювала над 300-сімейним (приблизно) селом мирних і працелюбних людей. Вона була душею села. У ній хрестили дітей, вінчали молодят, молились усі покоління, відспівували померлих; і життя пливло спокійно.

*Церква св. Миколая в с. Гребенне Рава-Руського повіту
(від 1944 р. — Томашівського), побудована у 1697 році.
Фото: м. Козак, початок 60-х рр.*

Мінялись адміністрації, уряди, устрої, політичні системи й цілі епохи, вихором проганялися війни, сіючи жертви й нестатки, одначе село жило своїм життям, оновлювалося, зберігало свої традиції, ідентичність, свою предківську духовність. Біля церкви стоїть дзвіниця з того часу. До 1939 р. церква у Гребенному була парафіяльною, унійною, з двома дочерніми церквами в селах Селиська і Мости Малі.

Перед 1939 р. в Гребенному жили 1417 осіб греко-католицького віровизнання, близько 20 римо-католиків і дві жидівські сім'ї. Греко-католицьке Згромадження Сестер СНДМ мало свій новий, мурований, черничий дім. В селі була 4-класна двомовна школа з двома вчителями. В 1939—1944 рр. існувала 4-класна школа з українською мовою навчання і 4 вчителями. Протягом 1944—1947 рр. навчання велося громадськими силами. Від 1903 р. в селі діяла також читальня «Просвіти» з бібліотекою і кооперативна профспілка «Згода». В селі налічувалося 300 українських сімей. Вони жили за традицією своїх

предків. За дальшою освітою треба було йти до сусідньої Рави-Руської або до Львова. Селяни жили бідно на невеличких клапках землі, тому становили дешеву робочу силу в панських маєтках кн. Павла Сапєги, якому належала більшість землі, всі ліси, ставки і навіть дороги.

У 1928 р. селом прокотився селянський страйк, яким селяни домагалися збільшення платні за працю в панських маєтках. Страйк було придушено з допомогою поліції.

Пацифікаційні акції довоєнної Польщі 30-х років не сприяли розвиткові села. Неписьменність і злидні визирали з кожної хати. За умов, коли державні інституції протидіяли всьому, що мало український національний характер, національна свідомість селян жевріла в сільській традиції і духовності.

Надійшли 40-і роки. З першим приходом більшовиків уже взимку 1940 р. з села таємно, вночі, вивезено в Сибір три сім'ї. Почалися арешти.

Тоді радянські служби безпеки заарештували 25 чоловіків, з них 13 загинули в тюрмах або пропали безвісти. До Червоної армії забрано 46 молодих хлопців, з них 17 загинули на фронтах, троє повернулись інвалідами, семеро не своєю волею залишилися в Радянському Союзі.

Троє селян згинули від куль «руських» солдатів, вісьмох убили «руські» партизани. Це — жниво лише двох років радянського «визволення» початку 40-х років.

Невдовзі до села прийшов новий окупант, німецький. Десь із 70 молодих дівчат і хлопців з села вивезено на примусові роботи до Райху. Чимало з них пропали безвісти, а більшість не повернулись до села, поділивши долю блукачів по чужих державах західного світу. Крім того, чотирьох чоловіків застрілили німецькі поліцаї, ще трьох — німецькі солдати, а двоє згинули у німецьких військових формуваннях.

Горе селян довершили виселення 1946 р., коли на підставі угоди між ПНР і Радянським Союзом з Гребенного депортовано на схід 95 українських сімей, і коли під час злочинної акції «Вісла» 22 червня 1947 р. 182 українські сім'ї насильно вивезено на західні землі Польщі. Село спорожніло, а життя завмерло. 25 сім'ям, які працювали на державних роботах (як залізничники, шляховики та ін.), дозволено залишитися в селі. Незабаром до Гребенного почали прибувати нові польські родини.

Після виселення українців з рідних земель припинилися акції під криптонімом «Вісла». Контроль над українцями перебравло Міністерство Внутрішніх Справ Польщі. Запрацювала машина польської служби безпеки. Створено Військові райо-

нові суди, які масово присуджували українців до смертної кари, часто виконуючи вирoki відразу ж таки після їх оголошення. Карально-слідчий табір в Явожно заповнився українцями, а тюрми — членами українського підпілля. До переслідувань підключено також теренову адміністрацію, засоби масової інформації та ін.

Все те чекає на серйозне, наукове дослідження істориків, щоб дати справедливу оцінку подій у польсько-українських стосунках, щоб визнати акцію «Вісла» загалом злочинною.

Ось короткий перелік матеріальних і людських втрат села Гребенне, заподіяних цілком вже тоді організованою польською державою.

До карально-слідчого табору в Явожно запроторено 94 мешканців Гребенного — мужчин і жінок, з них 5 померли в таборі.

28 мешканців Гребенного стали перед військовими судами, з них 6 осіб приречено до страти, інших засуджено від довічного ув'язнення до 6 років неволі.

8 осіб було вбито в селі польськими солдатами під час акцій у 1946—1947 рр.

Через те, що у червні 1941 р. село на цілий тиждень опинилося на лінії фронту, загинули ще 6 осіб, а обставини, які склалися в час війни й відразу після неї, забрали наступних 58 жертв. Загалом загинуло близько 11 % усього населення села.

Баланс жертв є надто високий, а людські втрати невимовно великі, не враховуючи страждань і людського горя беззахисного українського населення.

Доля селян Гребенного — це доля лише одного села, а коли помножити її на села всього Закерзоння, матимемо картину людських і матеріальних втрат. Мети, з якою здійснено очищення успадкованих Польщею південно-східних територій після закінчення війни, — досягнуто. Знищено матеріальну культуру українців, сліди їх національної пам'яті на тих землях, знищено й духовність; українці в Польщі підійшли до тієї межі, за якою — втрата національної тотожності.

На зламі 50—60-х років у село почали самотужки повертатися колишні виселенці з західних земель Польщі, здебільшого інваліди війни і старші самотні люди. До початку 70-х років до Гребенного повернулися 27 неповних сімей. У той час церква змінила свою функцію служіння: стала дочерньою римо-католицької парафії в Любичі Королівській, а згодом у Селиських.

Рік 1964 приніс певні зміни на краще для українського населення у Гребенному. Відкрилася нова карта історичної долі українських селян і церкви. У 1959 р. в селі засновано гурток

УСКТ. Почала розгортатися культурно-освітня праця, зокрема драмагуртка та пункту навчання української мови. Повернено церковне майно, сховане перед виселенням. Дано дозвіл на греко-католицькі богослуження 5 разів на рік. Відтоді у церкві в Гребенному правлять по черзі і греко-, і римо-католики, оскільки поселені тут поляки не мають свого костьолу.

У 1969 р. національна структура села була такою: 47 сімей (140 осіб) — українські, 42 сім'ї (180 осіб) — польські, не враховуючи працівників ПГР і рільничого кооперативу, які також були поляками. За даними на 1 січня 1994 р., на 92 хати в селі припадає 31 українська оселя з 38 українськими сім'ями. Для порівняння: в селі 61 хата польська і 66 польських сімей. Серед 302-х сьгоднішніх мешканців села 73 — українці, а 239 — поляки.

Треба також зазначити, що по українцях в селі залишилося тільки 35 хат із 300. У 18 з них сьогодні живуть українці, а в 17-ти поляки. Після 1947 р. в селі збудовано 41 нову хату, з них 16 збудували українці, а 25 — поляки.

Збереглися ще старі громадські споруди: церква, дзвіниця, будинок Сестер СНДМ (тепер дім учителя), будинок колишнього відділу поліції, школа (розбудована) і залізничний будинок. Знищено: плебанію з господарськими будівлями, будинки читальні «Просвіта» і кооперативи «Згода», горілчальні, лісничівку, двір з господарськими будівлями і прилеглі до нього «чво-раки».

Цей короткий огляд охоплює матеріальні і людські втрати села протягом 1939—1950-х років, які поновилися б через одне-два покоління, коли б не було депортацій. Однак втрати, яких зазнало українське населення Закерзоння в рамках злочинної акції «Вісла», є набагато більші і поповнити їх (хоч би частково) майже неможливо, бо вони сягли усіх сфер людського життя: фізичних, психологічних, інтелектуальних, культурних, духовних, економічних і політичних. Знівечено долі цілих поколінь, знищено базу етносу, знищено його національну ідентичність.

Розуміння такої реальності є в українців у Польщі. Невизнання акції «Вісла» злочинною, хоч би з морального погляду, і дальше посилювання в засобах масової інформації зневаги і нетолерантності до українців насуваються тінню на подальші відносини між цими двома дуже близькими народами.

Найбільш відчутними такі відносини є саме тут, у Перемишлі, і на всьому польсько-українському прикордонні.

Жертви села Гребенне 1939—1950 років

А: Більшовицькі злочинці:

1. Згинули в тюрмах НКВД і в таборах:

1. Баран Павло	1914 р.н.	арешт.	1940 р.	Пропав безвісти
2. Божик Василь	1880 р.н.	арешт.	1940 р.	Пропав безвісти
3. Влашин Олекса	1904 р.н.	арешт.	1944 р.	Пропав безвісти
4. Гуменний Василь	1908 р.н.	арешт.	?	Пропав безвісти
5. Демків Іван	1912 р.н.	арешт.	1940 р.	Пропав безвісти
6. Демків Василь	1913 р.н.	арешт.	?	Пропав безвісти
7. Демків Микола	1904 р.н.	арешт.	1940 р.	Пропав безвісти
8. Козак Семен	1910 р.н.	арешт.	1940 р.	Пропав безвісти
9. Козак Іван	1896 р.н.	арешт.	1940 р.	Пропав безвісти
10. Козак Григорій	1903 р.н.	арешт.	1944 р.	Пропав безвісти
11. Печінка Дмитро	1920 р.н.	арешт.	1940 р.	Пропав безвісти
12. Техлівець Іван	1914 р.н.	арешт.	?	Пропав безвісти
13. Юрчак Іван	1897 р.н.	арешт.	1940 р.	Пропав безвісти

2. Згинули в Червоній Армії:

1. Баран Олекса	1922 р.н.	забр.	1944 р.	Пропав безвісти
2. Божик Михайло	1919 р.н.	забр.	1940 р.	Пропав безвісти
3. Божик Олекса	1922 р.н.	забр.	1944 р.	Пропав безвісти
4. Гуменний Андрій	1922 р.н.	забр.	1940 р.	Пропав безвісти
5. Іваніцукій Василь	1919 р.н.	забр.	1940 р.	Пропав безвісти
6. Канцір Роман	1918 р.н.	забр.	1940 р.	Пропав безвісти
7. Казіміров Михайло	1919 р.н.	забр.	1940 р.	Пропав безвісти
8. Козак Михайло	1919 р.н.	забр.	1940 р.	Пропав безвісти
9. Лопушинський Іван	1917 р.н.	забр.	1940 р.	Пропав безвісти
10. Мартинович Михайло	1917 р.н.	забр.	1940 р.	Пропав безвісти
11. Мартинович Микола	1921 р.н.	забр.	1944 р.	Пропав безвісти
12. Олексів Михайло	1918 р.н.	забр.	1940 р.	Пропав безвісти
13. Пахолок Теодор	1919 р.н.	забр.	1940 р.	Пропав безвісти
14. Солодуха Володимир	1916 р.н.	забр.	1941 р.	Вбитий
15. Шахлович Володимир	1924 р.н.	забр.	1944 р.	Пропав безвісти
16. Шумило Михайло	1917 р.н.	забр.	1944 р.	Пропав безвісти
17. Боднар Михайло	1914 р.н.	забр.	1941 р.	Пропав безвісти

3. Згинули від «русских» солдатів:

1. Козак Анна	1925, р.н.	вбита	1941 р.
2. Левків Василь	? р.н.	вбитий	1941 р.
3. Печінка Параскевія	1918 р.н.	вбита	1941 р.

4. Згинули від «руських» партизанів (Ковпака):

1. Богонос Григорій	1914 р.н.	вбитий	07.06.1944 р.
2. Дембіцький Петро	1870 р.н.	вбитий	07.06.1944 р.
3. Копіха Іван	1926 р.н.	вбитий	07.06.1944 р.
4. Лопушинський Михайло	1914 р.н.	вбитий	07.06.1944 р.
5. Лопушинський Василь	1926 р.н.	вбитий	07.06.1944 р.
6. Мартинович Агафія	1891 р.н.	вбита	07.06.1944 р.
7. Мартинович Іван	1920 р.н.	вбитий	07.06.1944 р.
8. Серкіз Степан	1913 р.н.	вбитий	07.06.1944 р.

5. Вивезені в Сибір і там померли:

1. Пуменний Євген	1924 р.н.	вив.взимку 1939—1940 р.	Не виясн.
2. Юрчак Анастасія	1937 р.н.	вив.взимку 1939—1940 р.	Не виясн.
3. Юрчак Марія	1867 р.н.	вив.взимку 1939—1940 р.	Не виясн.

Б: Німецькі злочини:

1. Згинули від гестапо або поліції:

1. Божик Дмитро	1902 р.н.	арешт. 1941 р.	Страчений
2. Козак Степан	1921 р.н.	арешт. 1941 р.	Пропав безвісти
3. Мартинович Василь	1912 р.н.	арешт. 1941 р.(?)	Страчений
4. Шумило Андрій	1908 р.н.	арешт. 1941—42 р.	Помер в таборі

2. Згинули від німецького війська:

1. Вахно Іван	1908 р.н.	вбитий 1941 р.(?)
2. Демків Антін	1930 р.н.	вбитий 1941 р.(?)
3. Камінецький Михайло	1885 р.н.	вбитий 29—30.06.1941 р.

3. Згинули в Дивізії «Галичина»:

1. Набрик Михайло 1922 р.н. розстріляний у 1943 р. в Гдині (Польща)
2. інші ... Боднар Микола ... .. важко встановити.

4. Погинули на території Німеччини забрані на примусові роботи:

1. Демків Ілько	1918 р.н.	забраний 1941 р.	Пропав безвісти
2. Демків Павло	1920 р.н.	забраний 1941 р.	Пропав безвісти
3. Печінка Володимир	1922 р.н.	забраний 1943 р.	Пропав безвісти
4. інші			важко встановити.

1. Згинули в польських тюрмах:

1. *Галас Теодор* 1928 р.н. арешт. 1947 р. пом. 1952 р.
2. *Гуменний Степан* 1921 р.н. арешт. 22.06.1947 р. в Гребенному судж. 08.07.1947 р. в Ряшові
страч. 15.07.1947 в Ряшові
3. *Левків Олекса* 1928 р.н. арешт. 1947 р. пропав безвісти

2. Померли в таборі Явожно:

1. *Баран Григорій* 1924 р.н. арешт. 1947 р. пом. 26.12. 1947 р.
2. *Баран Григорій* 1903 р.н. арешт. 1947 р. пом. 28.11. 1947 р.
3. *Канцір Іван* 1885 р.н. арешт. 1947 р. пом. 26.04. 1948 р.
4. *Самик Михайло* 1927 р.н. арешт. 1947 р. пом. 24.10. 1947 р.
5. *Чорнобай Григорій* 1914 р.н. арешт. 1947 р. пом. ?

3. Згинули від польського війська:

1. *Богонос Йосипрій* ? р.н. вбитий 1946—47 р. (?)
2. *«Качор» (незн. стріл.)* ? р.н. вбитий 1946 р.
3. *Козак Параскевія* 1895 р.н. вбитий 1946 р.
4. *Козак Василь* 1891 р.н. вбитий 13.12.1944 р.
5. *Козак Дмитро* 1915 р.н. вбитий 1946—47 р. (?)
6. *Левків Василь* 1920 р.н. вбитий 1946 р.
7. *Пізюр Михайло* 1926 р.н. вбитий 1946 р.
8. *Пізюр Іван* 1924 р.н. помер 1946 р. (на приступ серця).

Г: Жертви війни:

1. Згинули у нещасливих випадках:

1. *Гуменна Пелагія* 1874 р.н. вбита 22.06.1941 р. (відл.бобми)
2. *Лопатинський Павло* 1923 р.н. вбитий 15.05.1942 р. розб. арм.кул.
3. *Павлик Дмитро* 1928 р.н. вбитий 04.06.1942 р. розб. арм.кул.
4. *Романський Михайло* 1929 р.н. вбитий 04.06.1942 р. розб. арм.кул.
5. *Техлівець Степан* ? р.н. вбитий 1942 р. розб. арм.кул.
6. *Левків Степан* 1932 р.н. вбитий 1946 р. розб. арм.кул.

Д: Жертви визвольних змагань:

1. Згинули в рядах УПА:

1. *Божик Степан* 1926, р.н. чл. СКВ, загинув у 1951 р. у Львові.
пс: «Дунай»
2. *Демків Василь* 1923, р.н. чл. УПА, пропав безвісти
3. *Пізюр Степан* 1922, р.н. чл. СКВ, помер від ран на Львівщині
пс: «Байда» — до 1947 р.
«Дуб» — до 1951 р.
у 1951 р.
4. *Піх Григорій* 1926, р.н. чл. УПА, пропав безвісти
пс: «Лобода»

44 ос. — жертви більшовицьких злочинів,

12 ос. — жертви німецьких злочинів,

16 ос. — жертви польських злочинів,

58 ос. — жертви війни,

4 ос. — згинули в рядах УПА.

Разом 134 ос., тобто приблизно 11 % усіх мешканців села.

Зібрав і опрацював *Михайло Козак*

Використані джерела:

Budlewicz Z. Oratorium Nadbużańskie // Sztandar Ludu. — 1972. — Nr 111(9306).

Łoziński W. Prawem i lewem. — Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1957. — Т. 1.

Шематизм греко-католицького духовенства злучених епархій Перемиської, Самбірської і Сянської на роки Божі: 1906—13, 1914, 1928, 1930, 1934, 1936, 1937, 1938—39. — Перемишль: Накладом Греко-католицької єпископської консисторії.

Ігнатюк І. Про охорону пам'яток української матеріальної культури на Люблінщині. // Наша Культура, — 1973. — Ч. 6(182)

Матеріали Центрального Державного Історичного Архіву у Львові.

Документи церковного архіву с. Гребенне.

Перекази старших мешканців села.

Свідчення членів українського підпілля.

Свідчення членів родин потерпілих.

Збережені пам'ятки культури.

Ярослав Рудницький

ДУМКИ З ПРИВОДУ

МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

В ПЕРЕМИШЛІ 23–26 ЧЕРВНЯ 1994 РОКУ

Екзильний Уряд Української Народної Республіки, що перебував у Польщі в роках 1920—1945, крім своєї видатної політичної діяльності, виконав велику науково-освідомну працю, зокрема через Український Науковий Інститут у Варшаві в міжвоєнному періоді. Цей інститут, завдяки заходам Уряду і спонсорований Міністерством Освіти Речі Посполитої, в роках 1928—1939 згуртував у своїх рядах визначних українських учених того часу (таких, як Ол. Лотоцький, А. Яковлів, Д. Дорошенко, Ст. і Роман Смаль-Стоцькі, Б. Лепкий, П. Зайцев та інші), нав'язав широкі міжнародні зв'язки і видав понад півсотні унікальних наукових праць, включно з такими серіями, як 6-томове Повне видання творів Тараса Шевченка, 5-томове видання про українсько-польські взаємини, розкішне видання А. Міцкевича «Пан Тадеуш» у перекладі М. Рильського тощо.

Німецька окупація Польщі в 1939 році припинила діяльність Українського Наукового Інституту у Варшаві, причому знищено близько півсотні підготовлюваних до друку праць-рукописів і запропашчено роками збираний архів та велику наукову бібліотеку інституту, що тоді налічувала понад 10 тисяч то-

мів. Крім розкинутих по широкому світі видань інституту (напр., у Британському Музеї в Лондоні, в Бібліотеці Конгресу у Вашингтоні, в університетській Бібліотеці Гобарта в Торонто, в бібліотеці Сіднейського університету в Австрії та інших місцях), нічого не залишилося з його архівних та бібліотечних скарбів у Варшаві чи інших містах післявоєнної Польщі. Йдеться насамперед про архіви екзильного Уряду УНР та про бібліотечні колекції Українського Наукового Інституту.

Відновлена третя Річ Посполита Польща та її українська меншина наладнали наукове українознавство в університетах Варшави, Кракова, Любліна й інших університетських закладах, у Польській Академії Наук та в українських центрах, таких як св. Володимира в Кракові тощо. Окреме місце між ними займає перемиський Південно-Східний Науковий Інститут при вул. Гродській, ч. 3 із своєю бібліотекою, архівом, науковими викладами та широкою видавничою діяльністю. Ухвалою загальних зборів цього інституту дня 2 квітня 1993 року нижче підписаному присвоєно звання «почесного члена», офіційна інсталяція відбулася 19 вересня м. р. в присутності представників не тільки польської, а й української громад Перемишля.

Користаючи з привілею «почесного члена» мати «дорадчий» голос у справах інституту, а теж нав'язуючи до свого співробітництва з Українським Науковим Інститутом у Варшаві в роках 1934—1939 (здається, як останній ще живий учасник його діяльності), дозволяю собі запропонувати присутнім на «міжнародній конференції» 1994 року таке:

1) на місце понижених архівних та бібліотечних збірок Українського Наукового Інституту з Варшави організувати за сприяння влади і з договором з Південно-Східним Інститутом у Перемишлі УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР з бібліотекою й архівом та діяльністю, яку свого часу виконував УНІ у Варшаві;

2) зосередити при такому Центрі відділ діаспорних видань з українознавства для наукового користування, зокрема видань про Перемишль і Перемищину та праць авторів перемиського роду;

3) придбати ксероксуванням чи мікрофільмуванням архівні матеріали про діяльність екзильного Уряду УНР, що зберігаються поза межами Польщі, напр. Архів у ДЦУНР в Оттаві, приватні збірки в США, Канаді, Австралії тощо і так хоч частинно відтворити документацію української політичної діяльності на терені другої Речі Посполитої;

4) придбати за фінансовою допомогою Уряду й перемишлян окреме приміщення для Українського Наукового Центру, беру-

чи до уваги можливість викупу цілого поверху над Південно-Східним Інститутом при вул. Гродській, ч. 3.

Вважаючи, що Перемишль як своїм геополітичним положенням, так і традиціями українсько-польських контактів у минулому найкраще підходить для здійснення наведених вище проектів, зобов'язуюся оцим в міру можливости чинно допомогти в їх реалізації.

Монреаль, 25.05.1994 р.

Ярослав Грицив

СЕСТРА АМАЛІЯ (ОЛЕНА) ЧАБАН

По всьому світу розкидала доля вихованців Перемишльської народної школи св. Миколая. Всі вони зберегли вдячну пам'ять про сестру Амалію, яка в часі між двома світовими війнами була вчителькою і директоркою цієї школи.

Олена Чабан народилася 25 вересня 1899 р. в Стрию. Її батько Андрій і мати Марія (до одруження Яблонська) — походили з передміщан-хліборобів, яких було більшість на стрийському передмісті Ланах Долішніх. Старший брат Михайло (1896-1926) був січовим стрільцем і вояком УГА, молодша сестра Наталя-Евфросина (1904-1982) вчителювала на Волині і в Стрию.¹

З 15 листопада 1919 р. Олена Чабан зв'язала свою долю із Згромадженням Служебниць Найсвятішої Діви Марії, в якому прийняла чернече ім'я сестри Амалії. Була директоркою Української семиклясової школи ім. св. Миколая у Перемишлі на Засянні (вул. св. Івана 42) від 1 вересня 1923 р. до 30 червня 1946 р., тобто від першого до останнього дня існування школи. В організації школи відіграло велику роль Братство св. о. Миколая при кафедрі і його член, тодішній парох кафедри і крилошанин о. Констатнтин Богачевський.² В першому класі було 52 учні: 47 з сирітського захисту св. Йосифа на Засянні, які вже ходили до школи ім. Шашкевича на вул. Смольки, на Будах о. парохіві вдалось зібрати трое дітей, а с. Амалія двох на Липовиці. Спершу с. Амалія-Олена була єдиною вчителькою і протягом другого навчального року викладала у дві зміни: зранку перший клас, звечора другий. В наступні роки навчали у школі (у різ-

ний час) сестри Тарсія Дідошок, Віра Бобінська, Теофілія Ван-джура, Омеляна Чуловська, Ольга Сольчаник, Єротея Караїс, Моніка Кучерська. В 1933-1935 заходом єпископа кир-Йосафата Коциловського добудовано при школі, на той час вже семиклясовій, праве крило будинку з другим поверхом. Були там наукові салі і приміщення для сестер. Школа мала великий авторитет у перемишлян, виховала багатьох гідних громадян.

У повоєнні роки сестра Амалія стала фактичною організаторкою окремої провінції (яка спершу називалась віце-провінцією) сестер служебниць у Польщі.³ Ось як описує сестра Софія Лебедович ці часи: «Двох Владик, преосв. Йосафата Коциловського і преосв. Григорія Лакоту силою вивезено на схід. Духовенство розпорошилось, одних ув'язнено, другі укривались без засобів до життя. У такій ситуації Сестра Амалія Чабан звернулася до кардинала Августи Пльонда, примаса Польщі, з проханням про дозвіл перенесення Новіціату з Кристинополя до Адамполя. Сестра Амалія Чабан почала організувати Провінцію в новій політичній дійсності. Було це дуже важке завдання. Сестри розкинені по цілій державі в голоді і холоді та без гроша в кишені, одні про других нічого не знали. Треба було їх віднайти, та забезпечити їм працю і дах над головою. Жартівливо сестри говорили, що «адреса до с. Провінціальної є в поїзді, лише не знати в якому напрямі». Трудність була тим більша, що мусила вона скривати національність Сестер, однаково перед польським духовенством, як і перед державними властями. Сестри не мали жодних польських документів, а українських ніяким чином не могли виявляти. За це були б сейчас позбавлені праці. Сестра Амалія досить часто мусила судово полагоджувати Сестрам відповідні папери і дипломи, щоб їх визнали офіційні власті нової держави, у якій вони опинились. Доперва в 1950 році, на власний кошт, відбудовано перший поверх у правому крилі дому оо. Василян у Варшаві, при вул. Медовій 16, в якому приміщено Провінційний Осідок і Новіціат. Тут також Сестри через довгі літа, бо аж до 1986 року, робили річні реколекції.⁴

Довгі роки сестра Амалія навчала дітей, брала діяльну участь в роботі Згромадження. Як згадують сестри, що добре її знали, сестра Амалія «була людина багато обдарована природою талантами. Скоро навязувала всякі контакти з людьми, ясна все якоюсь погодою духа, оптимізмом. Живо переживала з кожним і старалася по силам допомогти. Часто говорила про наших великих людей — єпископів, заслужених Отців василян і тих всіх, які помагали заохочувати обрядову і національну свідомість у тяжких часах».⁵

*Школа св. Миколая в Перемишлі:
з дітьми директорка сестра-служебниця Амалия (Олена) Чабан*

Померла 6 лютого 1979 р., похована на варшавському кладовищі Брудно поруч з іншими сестрами служебницями.

¹ Зберігся рукопис її спогадів про навчання у вчительській семінарії в Перемишлі.

² Спогади про заложення і розвиток Вселюдної школи братства св.о.Николая в Перемишлі на Засянні, св. Івана 42. Писала с. Амалия Олена Чабан (тека с. Амалиї в провінціальному заряді сс. Служебниць у Варшаві).

³ Атанасій Великий. Нарис історії Згромадження сс. Служебниць П. Н. Д. М. Видавництво Сестер Служебниць, Рим, 1968, с. 442-3, 606.

⁴ Машинопис «Історія Провінції Матері Божої Неустанної Помочі у Польщі».

⁵ Течка з особистими матеріалами с. Амалиї у провінційному заряді.

ПОСТАНОВА МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

«ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМИСЬКА ЗЕМЛЯ ПРОТЯГОМ ВІКІВ»

Конференція відбулася під час З'їзду перемишлян, у днях 24—25 червня 1994 року, в Народному Домі у Перемишлі. Мала вона на меті ініціювати ширші наукові дослідження про минуле Перемишлян й Перемиської землі українськими вченими-гуманістами і показати сучасний стан тих досліджень. На підставі прочитаних доповідей та виступів у дискусії стверджується, що конференція проходила у справжній науковій атмосфері, збагатила наші знання у згаданій тематиці і дозволила подати пропозиції щодо дальших досліджень на цьому полі. Конференція довела, що такого типу регіональні дослідження мають важливе значення також для ширших узагальнень і для сучасного життя.

2. Учасники конференції вважають, що для дальшого розвитку досліджень минулого Перемищини необхідно:

а) створити матеріально-фінансову базу для досліджень і, зокрема, для публікацій результатів цих досліджень;

б) нагромаджувати документаційні матеріали: урядові документи, фотографії, листування, спогади тощо;

в) організувати періодичні наукові конференції з участю українських і польських науковців, присвячені проблематиці Перемищини;

г) розпочати ґрунтовне наукове дослідження діяльності перемиського гуртка вчених, освітніх і державних діячів першої третини ХІХ ст. і провести з цією метою спеціальну наукову конференцію;

і) сприяти виданню творів видатних українських письменників Перемищини, в першу чергу Ореста Авдиковича, Григорія Цеглинського, Уляни Кравченко, Ольги Патроник;

д) створити Видавничу раду та її виконавчий секретаріат для керування цими справами;

е) здійснювати заходи щодо створення в Перемишлі українського осередку наукових досліджень;

е) опублікувати матеріали сьогodнішньої наукової конференції.

З) Учасники конференції поділяють прагнення всіх здорових сил в українському та польському суспільствах продовжувати і посилювати діяльність у напрямку нормалізації добросусідських відносин українців і поляків. На думку учасників конференції, сприяло б цьому:

а) врегулювання майнових справ українських інституцій та організацій у Перемишлі через повернення їм їхньої власності;

б) повернення давніх назв вулицям міста, що носили імена українських письменників та діячів;

в) популяризування в засобах масової інформації позитивних явищ у польсько-українських відносинах.

ЗВЕРНЕННЯ УЧАСНИКІВ З'ЇЗДУ ПЕРЕМІШЛЯН ДО ПЕРЕМІСЬКОГО ВОЄДИ

Szanowny Pan
Zygmunt Ciupiński
Wojewoda Przemyski
POSTULATY ZJAZDU PRZEMYSŁAN
23—26. 06. 1994 r.

Мы, учасники Зjazdu Премішлян народowości українській, прагнемо виразити сердечне подякування за прихильне устосункованіє ся Пана Войєводи і владз м. Премішля до ініціатывы організаторів Зjazdu oraz wsparcie tej ініціатывы swoim ауторытетем.

Для нас, мешкаjących ту obecnie оыватели польскых oraz мешканців Зіємі Преміськей, прыбылых на Зjazd з рѳных строн свіата до насzej «малей ојczyzny», незалежніє од граніц паństwowych, до неј і jej умілованіє jest naturalne і людзьке. Пануяący до niedawna system totalitarny wszelkimi sposobami usіlował zniszczyć to naturalne uczucie do domu оjczystego, do зіємі rodzinnej. Dlatego nasze spotkanie w Przemysіlu było możliwe dopiero w warunkach demokratyzacji зycia społecznego w Polsce.

Polożony туż przy granicy z Ukrainą Przemysіl, ma ogromne możliwości w rozwijaniu і umacnianiu stosunkѳw polsko-ukraińskich z korzyścіą dla siebie і regionu. Pozbawiony przez lata swojego naturalnego zaplecza gospodarczego, może stać się poważnym оśrodkiem handlu międzynarodowego — ważnego czynnika aktywizacji gospodarczej regionu і podnoszenia dobrobytu ludności. То z kolei może znacznie wpłynąć na wzbogacenie kultury і rozwój duchowości. Дієкі temu Przemysіl ma szansę stać się miastem wymiany kulturalnej między Wschodem і Zachodem.

Ważną rolę w procesie rozwoju і umacniania funkcji ekonomicznych miasta może spełnić zamieszkała tu mniejszość ukraińska oraz reprezentujące ja organizacje społeczne oraz іntyтуcje. Jak dotąd ich potencjał, zarówno z powodu trudności materialnych, jak і sytuacji społecznej, nie został w pełni wykorzystany. Dlatego też byłoby celowe zaspokojenie potrzeb materialnych tych organizacji, іnstytucji, uregulowanie wieku kwestii prawnych oraz działаніє na rzecz normalizacji stosunkѳw polsko-ukraińskich w regionie przemyskim.

W szczególności uważamy za konieczne:

1. Dla poszanowania prawa i zadośćuczynienia sprawiedliwości oraz ułożenia dobrosąsiedzkich stosunków polsko-ukraińskich na dziś i na przyszłość, zwracamy się z apelem do Pana Wojewody i Panów posłów Ziemi Przemyskiej o uznanie Akcji «Wisła» za akt bezprawia i przemocy oraz likwidację jej następstw, które godzą w uczucia narodowe Ukraińców — obywateli Polski.

2. Zwrócenie osobom fizycznym i prawnym majątku bezprawnie zagarniętego w okresie panowania systemu totalitarnego. W pierwszej kolejności dotyczy to budynku «Narodnyj Dim» przy ul. Kościuszki 5, zbudowanego ze składek społeczności ukraińskiej i stanowiącego wówczas własność Towarzystwa «Narodnyj Dim». Jest to jedyny obiekt na terenie miasta, w którym ukraińskie stowarzyszenia mogą (na razie w kilku pomieszczeniach) prowadzić swoją działalność statutową.

3. Stworzenie odpowiednich warunków lokalowo-materialnych dla normalnego funkcjonowania szkolnictwa w języku ukraińskim:

a) materialnego wsparcia i dofinansowania jedynej w województwie przemyskim Szkoły Podstawowej Nr 17 z dodatkową nauką języka ukraińskiego,

b) stworzenie warunków lokalowych do otwarcia Liceum Ogólnokształcącego z językiem ukraińskim w przyszłym roku szkolnym (w setną rocznicę utworzenia ukraińskiego gimnazjum w Przemyśle).

4. Przyspieszenie zwrotu obiektów stanowiących własność Cerkwi grecko-katolickiej. Proces ten postępuje w bardzo wolnym tempie i napotyka na coraz to nowe przeszkody rzeczywiste, jak i zmyślone. Równocześnie większą opieką konserwatorską należy otoczyć cerkiewne obiekty sakralne posiadające wartość historyczną i kulturalną, niezależnie od tego, kto jest ich aktualnym użytkownikiem.

5. Podobnej opieki wymagają miejsca pamięci narodowej Ukraińców, zwłaszcza cmentarze wojskowe, co przewiduje niedawno zawarta umowa między rządami Polski i Ukrainy o ochronie miejsc pamięci narodowej. Celowe byłoby umieszczanie w tych miejscach napisów dwujęzycznych polsko-ukraińskich, informujących iż dany obiekt znajduje się pod ochroną państwa.

6. Przywrócenie dawnych nazw ulicom noszących niegdys imiona pisarzy ukraińskich (Markiana Szaszkiwycza, Tarasa Szewczenki, bpa Antoniego Radyłowskiego. ks. kan. Iwana Mohylnyckiego) oraz nadanie nowym ulicom nazw ukraińskich działaczy kultury, związanych z Przemyślem (Ulany Krawczenko, ks. Michała Werbyckiego, i in.). Zasłużonym dla miasta Przemyśla należałoby ufundować tablice pamiątkowe na domach, w których ongiś mieszkali i pracowali, wnosząc swój wkład do wspólnego skarbcza kultury Ziemi Przemyskiej.

7. Zwrócenie większej uwagi na potrzebę zapoznania się społeczności Ziemi Przemyskiej z problematyką ukraińską poprzez:

a) szersze uwzględnienie tej problematyki w programach szkolenych, w powiązaniu ze specyfiką regionu przgranicznego,

b) organizowanie przygranicznej wymiany kulturalnej, sesji naukowych, spotkań profesjonalistów z różnych dziedzin,

c) większe zaangażowanie środków masowego przekazu w naświetlaniu pozytywnych kart w dziejach obu narodów oraz we współczesnym życiu politycznym, gospodarczym, społecznym i kulturalnym.

8. Dla potrzeb osób przyjeżdżających z Ukrainy umieszczanie obok napisów informacyjnych w języku polskim, także tekstów w języku ukraińskim, jak to czynią obecnie firmy handlowe.

9. Ostatnio prasa Przemyśla w sposób napastliwy i arogancki publikuje materiały zmyślane, reprezentujące poglądy tylko nielicznych osób godząc w ten sposób godność narodową Ukraińców. W naszym przekonaniu zbyt słabo słyszalne są głosy ze strony władz miasta jak i Kościoła, które nawoływałyby do rozsądku i tolerancji. Prosimy dołożyć wszelkich starań, by stosunki polsko-ukraińskiego pogranicza były kształtowane w/g standardów europejskich, zgodnie z Kartą Praw Człowieka.

10. Poczynić starania, by właśnie w Przemyśle powołać kolejny po Gdańsku konsulatu ukraiński, którego zadaniem byłoby rozwiązywanie szeregu ekonomicznych, kulturalnych i społecznych problemów polsko-ukraińskiego pogranicza.

Żywimy nadzieję, że nasze postulaty będą uwzględnione i znajdą żywe odzwierciedlenie w konkretnych działaniach władz miasta Przemyśla i województwa przemyskiego.

Przemyśl; 1994, 06. 26

Przewodniczący
Komitetu Organizacyjnego Zjazdu
dr Jerzy Stabliszewski
w/z sekr. ZUwP Jarosław Jurczak

Przewodniczący
Stowarzyszenia «Ukraiński Dom Narodowy»
Mirośław Sidor
Koordynator
Komitetu Organizacyjnego Zjazdu
Andrzej Czornyj

Do wiadomości:

- 1. Posłowie Ziemi Przemyskiej**
- 2. Konsulat Ukraiński w Warszawie**
- 3. Związek Ukraińców w Polsce — Warszawa**
- 4. Redakcja tygodnika «Nasze Słowo» w Warszawie**
- 5. a/a**

ХРОНІКА З'ЇЗДУ ПЕРЕМИШЛЯН

---

23 – 26 ЧЕРВНЯ 1994 РОКУ

Заходами Перемиського Відділу Об'єднання Українців у Польщі, товариства «Український Народний Дім» у Перемишлі, товариства «Надсяння» у Львові та відділу земляцтва «Перемищина» в Торонто в днях від 23 до 24 червня 1994 року в Перемишлі організовано Перший З'їзд Перемишлян. Організаційний комітет З'їзду сформувався у складі: голова — д-р Юрій Стабішевський, члени — Мирослав Сидор і Володимир Середа, координатор — Андрій Чорний, секретар — Михайло Козак. До складу робочого комітету також увійшли: проф. Степан Забрований, Олександр Колянчук, Ольга Попович, Галина Туркевич. Зенон Павлінський, Юліян Бак, Ярослав Сидор, Ірина Снігур, Володимир Лазорко.

Перемиський З'їзд почався 23 червня 1994 р., в четвер о год. 18 у просторій, вщерть заповненій залі Народного дому. Відкрив його голова Перемиського відділу ОУП, д-р Юрій Стабішевський, словами: «Я гордий цим, що маю честь класти підвалини під цю велику подію...» На його пропозицію присутні хвилиною мовчання вшанували тих перемишлян, які відійшли вже у вічність. Після цього д-р Ю. Стабішевський звернувся привітальним словом до почесних гостей З'їзду: владики Перемиської єпархії УГКЦ, преосв. Івана Мартиняка; преозита Капітули УГКЦ, о. митр. Степана Дзюбини; пароха Православної церкви в Перемишлі, о. митр. Анатолія Федаша; президента СКУ, д-ра Дмитра Ціпивника; генерального секретаря СКУ Ярослава

Соколика; голови УВКР Івана Драча з Києва; голови ОУП Юрія Рейта. Зі списку почесних гостей не прибули на З'їзд: православний єпископ Перемисько-Новосанчівської єпархії, преосв. Адам Дубець; греко-кат. парох, о. митр. Теодор Майкович; д-р Ярослав Рудницький з Канади. Голова організаційного комітету привітав також представників місцевої влади — перемиського воеводу Зигмунта Цюпінського та заступника президента м. Перемишля Лешка Кшивоня — і всіх присутніх у залі гостей.

Після цього ведення зборів узяв на себе секретар Організаційного комітету Михайло Козак, особливо сердечно вітаючи заслужених для Перемишля осіб, яким учні перемиської школи ім. М. Шашкевича вручили букети квітів. Серед заслужених відзначено: проф. гімназії і музичних шкіл, художнього керівника різних колективів, громадську діячку, мгр. Ярославу Поповську; вчительку і культурну діячку Наталію Волошинську-Ожибко; культурного діяча, диригента церковного хору та молодіжних колективів Володимира Пайташа; діяча т-ва «Надсяння», колишнього воїна дивізії «Галичина» і в'язня сталінських концтаборів Володимира Малкоша; автора проектів численних церков у світі та художніх творів, інж.-арх. Мирослава

Данила Німціва; відомого підприємця й одночасно добродійника і жертводавця Євгена Бориса з Канади.

М. Козак звернувся з привітаннями до представників української науки і культури в Польщі: проф. Степана Козака — голови Європейської Асоціації Україністів, голови НТШ у Польщі, керівника Кафедри україністики Варшавського університету; проф. Степана Заброварного — заступника голови НТШ у Польщі, заступника голови ОУП, голови Комісії національної пам'яті; д-ра Володимира Мокрого — президента фундації св. Володимира у Кракові; д-ра Ярослава Горицков'яна — голови Українського Вчительського товариства в Польщі; д-ра Станіслава Стемпіня — директора Наукового Південно-Східного Інституту в Перемишлі; д-ра Юрія Стабішевського — голови Українського Лікарського товариства в Польщі; мгр. Юліана Бака — директора школи ім. М.Шашкевича в Перемишлі.

Далі привітав представників організацій з-за кордону: Володимира Середу — голову товариства «Надсяння» у Львові, Григорія Керницю — голову товариства «Надсяння» в Івано-Франківську, Богдана Головина — голову товариства «Просвіта» в Тернополі, Андрія Чорного — голову земляцтва «Перемищина» в Торонто, Омеляна Ковалю з Бельгії — голову Європейського Відділу СКУ — з дружиною; а також представників українських та польських засобів масової інформації.

Відтак попросив взяти слово перемиського воеводу Зигмунта Цюпінського, який у своєму виступі підкреслив значення польсько-української співпраці та пообіцяв сприяти цьому. Наступний промовець, заступник президента м. Перемишля Лешек Кшивонь, зокрема, сказав: «Бажаю усім приємного перебування в Перемишлі. І нехай ніщо не завадить гарному перебігові з'їзду, аби, повертаючись у теперішні місця проживання, ви змогли забрати трохи тепла, яке колись тут залишили». На ці слова присутні відгукнулися щирими оплесками. Бурю оплесків викликав голова УВКР Іван Драч, який з властивою поетові експресією мовив: «Від княжого Києва княжому Перемишлю — глибокий уклін! Ви чуєте сьогодні, як дзвенить ота золота княжа струна від Києва до Перемишля! Вся Україна слухає і придивляється до того, що відбувається у Перемишлі після довгих, довгих і тяжких років, коли тут пливли ріки крові і сліз, коли здавалося, що вітри часу розженуть і знищать усі українські сліди в Перемишлі. Однак український Перемишль є! Він буде вічно!»

На цьому офіційна частина першого дня З'їзду закінчилася, і сценою народного дому заволоділи художні колективи з

Перемишля — почався тригодинний концерт. Першими виступили учні «Шашкевичівки» із захоплюючою інсценізацією «Лісової пісні» Лесі Українки, підготовленою вчительками Анною Леськів і Марією Чорною. Ті самі школярі виконали кілька гуцульських танців, вивчених під орудою хореографа Віталія Гусовського. Після виступів учнів на сцену вийшов «Камерний хор», яким диригував Павло Любович. Колектив порадував слухачів шедеврами української музичної класики, а саме: творами «Отче наш» І. Недільського, «Крилець, крилець» В. Матюка та «Пою коні» С. Людкевича. Після цього учениця музичної школи Катерина Крупа виконала на скрипці «Інтермеццо» Л. Ревуцького, у виконанні трьох юних бандуристок прозвучала українська народна пісня «Ставок заснув». Доповненням цієї частини концерту був сольний виступ Ольги Попович, яка під фортепіанний акомпанемент Оксани Масної заспівала пісню «Ой три шляхи широкі!» (муз. Я. Степового).

На зміну їм вийшла на сцену молодіжна рок-група «Дієс Ірає» Михайла Кузьмяка, яка сподобалася навіть старшій публіці. З ентузіазмом привітали слухачі прославлений та улюблений перемишлянами жіночий вокально-інструментальний ансамбль «Бандура», яким уже 16-й рік керує Ольга Попович. Перемишльські бандуристки виконали кілька народних пісень і творів українських композиторів. В перервах виступали солісти Ярослав Юрчак, Павло Любович, Марійка Мричко. На закінчення концерту «Мішаний хор» під керівництвом Павла Любовича виконав дві пісні перемишльських композиторів — «Де Дніпро наш котить хвилі» М. Вербицького та «Де срібнолентий Сян пливе» М. Копка.

Другий день З'їзду (24 червня, п'ятниця) почався святою Літургією в катедральному храмі, яку відслужив владика Іван Мартиняк. У своїй проповіді він порівняв страждання українців з поневіряннями біблійного народу, святиню якого знищено, але який усе ж зберіг найвищу цінність — віру в Бога і любов до Батьківщини, зберіг і найбільший скарб — рідну мову предків.

О 10-й годині в просторому залі Народного дому почалася пленарна сесія наукової конференції, яку молитвою і благословенням урочисто відкрив владика Іван Мартиняк. У вступному слові проф. Степан Заброварний, який вів конференцію спільно з проф. Степаном Козаком, підкреслив значення цього заходу як спонуки для українських учених-гуманістів до досліджень української історії Перемишля і Надсяння. Він звернув увагу на численні білі плями у цій історії, які вимагають солідних пошуків, опрацювань і популярного висвітлення, натякнув

на потребу створення в Перемишлі відповідного наукового осередку для координації тих досліджень. На пленарній сесії прочитано 6 доповідей.

Після обідньої перерви наради відбувалися не в трьох, як планувалося, а у двох секціях, оскільки не прибули всі доповідачі. В першій секції обговорювалися питання історії Перемищини у хронологічній послідовності за періодами, а в другій — культурно-мистецьке життя на Перемищині.

Увечері того дня перемиський театральний гурток показав п'єсу «Перемишль — відгомін віків» — сценічну картину 1000-літньої історії Перемишля, написану і поставлену Володимиром Пайташем.

На третій день З'їзду, в суботу 25 червня, до обіду продовжувалися наради конференції у двох названих секціях. На короткому пленарному засіданні проф. С. Заброварний підбив підсумок наукової конференції. Із зголошених 46 доповідей прочитано на пленарних і секційних засіданнях 32 доповіді. Серед доповідачів 22 було з України, в тому 18 зі Львова, 9 з Польщі і 1 з Канади. Присутні на заключному пленарному засіданні прийняли постанову, яку публікуємо окремо. Конференцію замкнув голова НТШ в Польщі, проф. Степан Козак.

Того ж таки дня після обіду відбулася ще загальна нарада (конференція) учасників З'їзду перемишлян, присвячена злободенним питанням громадського життя розкинутих по світу перемишлян та способів координації спільних зусиль і заходів для збереження історичної пам'яті про «малу» батьківщину. Про діяльність товариства «Надсяння» у Львові та Івано-Франківську розказали Володимир Середа і Григорій Криниця. Поточні справи земляцтва «Перемищина» в Торонто схарактеризував Андрій Чорний, а Ярослав Стех додав зауваження про те, як Перемищину сприймають заокеанські українці. Врешті, місцеві перемишляни кількома словами описали історію Народного дому в Перемишлі (Вол. Пайташ), його теперішню матеріальну базу (Йосип Романик) та проблеми школи ім. М. Шашкевича в Перемишлі (Юліян Бак).

Також після обіду група учасників З'їзду, до яких приєдналися прибулі на З'їзд того дня Надзвичайний і Повноважний посол України в Польщі Геннадій Удовенко і секретар Амбасади Олександр Урбан, на автомобілях вирушили на могилу композитора національного гимну Михайла Вербицького в Млинах. Панахиду на могилі відправив парох Ярослава о. д-р Богдан Прах, який сказав також коротку проповідь. Після цього з урочистим словом виступив Геннадій Удовенко, звертаючи увагу

на значення пам'ятних місць заслужених для нації постатей у збереженні національної свідомості. Від імені українців у Польщі промовив д-р Володимир Мокрий з Кракова; нав'язуючи до околиці, згадав, що тут жили колись його батьки і були змушені 1947 року покинути цей край.

Під час дводенних нарад зачитувалися вітання та побажання учасникам З'їзду від різних організацій та приватних осіб. Вітання, зокрема, надіслали: голова Сеймової Комісії національних та етнічних меншин Яцек Куронь, посол до Сейму РП з Перемишля Казімеж Нич, земляцтва «Перемищина» з Торонто (Канада) і з Кренфорда (США), Товариство прихильників Руху з Нью-Джерсі (США), Союз українок з Варшави, Гурток ОУП в Ярославі, д-р Ярослав Рудницький з Монреалю (Канада), п. Степан Костик з Нагоя (Японія), інж.-арх. Мирослав Д. Німців з Роквілла (США), п. Ярослав Зарічний із Стегни на Жулавах.

На закінчення нарад було зачитано також звернення від учасників до місцевої влади, у якому заторкнуто найбільш пекучі проблеми української громади в Перемишлі і на Перемищині (текст публікується окремо). Після цього присутні у залі стоячи відспівали національний гімн. Увечері в ресторані «Карпатський» відбулася урочиста вечеря з участю організаторів і запрошених гостей. У приємній атмосфері учасники обмінювалися думками про минуле й майбутнє української спільноти на Перемищині.

На четвертий день З'їзду, в неділю 26 червня, відбулися традиційні урочистості на стрілецьких могилах у Пикуличах. Після Служби Божої, відправленої одночасно в греко-католицькій катедрі в Перемишлі та православній церкві на Вовчу, вірні обох конфесій на чолі з духовенством рушили походами на пикулицьку могилу, єднаючись при виході з міста. На могилі в Пикуличах владика Іван Мартиняк при співучасті священників обох конфесій відправив панахиду і сказав проповідь. Зі словом до зібраних при могилі звернулися амбасадор України Геннадій Удовенко, Іван Драч, Оксана Соколик і проф. Степан Заброварний. Між промовами виступали з художньою програмою колективи з Перемишля і зі Львова. Після цих урочистостей Г. Удовенко, Ю. Рейт і Ю. Стабішевський поклали квіти на могилу перемиських орлят.

Пополудні на міському ринку концертували два львівські хори і оркестр з Червонограду, які привернули увагу численної публіки.

Доповненням до описаних заходів були влаштовані організаторами З'їзду виставки в залах Народного дому. В одному з

залів містилася виставка фотографій з життя українців Перемишля у міжвоєнний період до 1939 року і після 1956 року. На столах експонувалися зразки художнього промислу (вишивки, вироби з дерева, глини і металу), а також давні документи, книжки, преса. Тут можна було придбати сучасні українські та польські українознавчі видання, газети, журнали. У другому залі виставку старих фотографій влаштувало товариство «Надсяння» у Львові. У третьому залі увагу учасників з'їзду привагла персональна виставка творів інж.-арх. М. Д. Німціва (архітектонічні проекти, графіка, ікони). Крім того, в кафедральному храмі експонувалося фотопанно Андрія Степана «Пам'ятки церковного мистецтва Перемиської єпархії».

Врешті, треба зазначити, що перемиська громада гідно підготувалася до З'їзду і гарно прийняла гостей з Польщі та з-за кордону, а прибуло їх з-за кордону майже сотня, в тому найбільше з України (близько 80), а також з Канади (9), США (6), Англії, Бельгії, Німеччини. Насамперед було вчасно відремонтовано театральний зал Народного дому, відтак оновлено інші приміщення; напередодні З'їзду всі зали оздоблено відповідними декораціями, влаштовано кухню і буфет; забезпечено високий рівень обслуговування під час проведення форуму. Завдяки цьому З'їзд виконав свої завдання і виправдав покладені на нього надії щодо майбутнього перемиської громади українців.

Ще під час З'їзду відбулося засідання створеної згідно з пропозицією «Постанови наукової конференції» Видавничої ради в такому складі: проф. Степан Заброварний (голова), проф. Степан Козак, Михайло Козак, Олександр Колянчук, Микола Литвин, Ольга Гриньків. Завданням Видавничої ради було підготувати до друку матеріали конференції, а надалі діяти в напрямку розвитку координаційного осередку досліджень українських сторінок історії Перемишля і Надсяння.

С. Заброварний, М. Козак

Зміст

ВСТУПНЕ СЛОВО	3
<i>Ярослав Ісаєвич</i> ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМИСЬКА ЗЕМЛЯ: ПЕРШІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ	6
<i>Юрій Лукомський, Володимир Петрик</i> ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНА РЕКОНСТРУКЦІЯ КНЯЖОГО ЗАМКУ В ПЕРЕМИШЛІ	16
<i>Володимир Петегирич</i> ХРИСТИЯНСЬКІ КУЛЬТОВІ ВИРОБИ XI—XIII ст. З ПЕРЕМИСЬКОЇ ЗЕМЛІ	27
<i>Володимир Александрович</i> УКРАЇНСЬКЕ МАЛЯРСТВО В ПЕРЕМИШЛІ XIII — ПОЧАТКУ XVII ст.: ГОЛОВНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ	38
<i>Іван Сварник</i> ГЕРБ ПЕРЕМИШЛЯ	53
<i>Михайло Лесів</i> ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ НАДСЯНСЬКИХ ГОВІРОК (ДО 1988 РОКУ) ...	60
<i>Степан Заброварний</i> СУСПІЛЬСТВО ПЕРЕМИЩНИ КІНЦЯ XVIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТЬ	85
<i>Феодосій Стеблій</i> ПЕРЕМИСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ ОСЕРЕДОК ТА ЙОГО ДІЯЧІ ЕПОХИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)	103
<i>Роман Кирчів</i> РОЛЬ ПЕРЕМИСЬКОГО ГУРТКА УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ У РОЗВИТКУ НАРОДОЗНАВЧИХ ЗАЦІКАВЛЕНЬ В ГАЛИЧИНІ (10—20-і рр. XIX ст.)	131
<i>Ігор Чорновол</i> НЕВІДОМИЙ ПРЕТЕНДЕНТ НА УКРАЇНСЬКИЙ ПРЕСТОЛ	138
<i>Петро Шкраб'юк</i> З ІСТОРІЇ РАДИКАЛЬНОГО РУХУ НА ПЕРЕМИЩИНІ	143

<i>Степан Злупко</i> РОЗВИТОК КООПЕРАЦІЇ НА ПЕРЕМИЩИНІ В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНО- УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.	149
<i>Іван Патер</i> ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМИЩИНА ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ У БЕРЕЗНІ—ЧЕРВНІ 1915 РОКУ (За матеріалами ЦДА України у Львові)	159
<i>Микола Литвин</i> ПЕРЕМИШЛЬ У СКЛАДІ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ..	170
<i>Олександр Колянчук</i> УКРАЇНЦІ В ТАБОРАХ ПЕРЕМИШЛЯ (1918—1921)	177
<i>Петро Потічний</i> УКРАЇНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ В ПЕРЕМИЩИНІ	195
<i>Роман Зінкевич</i> ВЗАЄМИНИ МІЖ ОУН—УПА І АК—ВІН НА ЗАКЕРЗОННІ В 1945—1947 рр.	207
<i>Галина Щерба, Ліліана Яремкевич</i> ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНЦІВ З ПЕРЕМИЩИНИ В 1944—1947 рр.	213
<i>Ярослав Гришковян</i> ДО ІСТОРІЇ ПРОСВІТНИЦЬКОГО РУХУ В ПЕРЕМИШЛІ	223
<i>Євген Нахлік</i> ОРЕСТ АВДИКОВИЧ — ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ, ПЕДАГОГ ...	233
<i>Марія Загайкевич</i> МИХАЙЛО ВЕРБИЦЬКИЙ І ПЕРЕМИСЬКА МУЗИЧНА ШКОЛА	249
<i>Богдана Фільц</i> МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ ПЕРЕМИШЛЯ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО РОЗВИТКУ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ І ПЕРШИХ ЧОТИРЬОХ ДЕСЯТИРІЧ ХХ ст.	258
<i>Микола Зимомря, Володимир Задорожний</i> МІСЦЕ ПЕРЕМИШЛЯ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗВ'ЯЗКІВ ГАЛИЧИНИ ТА ЗАКАРПАТТЯ	265
<i>Уляна Єдлінська</i> МЕЛАНІЯ БОРДУН — ЛЮДИНА І ПЕДАГОГ (1886—1968)	276
<i>Ярослава Закревська</i> ВИДАТНА ДОЧКА НАДСЯННЯ ПРОФЕСОРА МАРІЯ ПШЕПЮРСЬКА-ОВЧАРЕНКО	281

<i>Ірина Шостаковська</i> РУСЬКИЙ (УКРАЇНСЬКИЙ) ІНСТИТУТ ДЛЯ ДІВЧАТ У ПЕРЕМИШЛІ — ЙОГО РОЛЬ В КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ	289
<i>Святослава Скородинська (Шпитковська)</i> УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОГРАФІЧНИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ «СТРИВИГОР» ТА ЙОГО ЗАСНОВНИКИ	298
<i>Марія Пилип-Андрушків</i> УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР У ПЕРЕМИШЛІ В 1941—1944 рр.	306
<i>Мирон Черепанин</i> ПЕРША АРТИСТИЧНА «Г'ЯТНАДЦЯТКА» З ПЕРЕМИШЛЯ	309
<i>Євген Завалень</i> ПРО ОХОРОНУ ПАМ'ЯТОК ЦЕРКОВНОЇ АРХІТЕКТУРИ ПЕРЕМИЩИНИ ПІСЛЯ 1947 РОКУ	315
<i>Орест Мацюк</i> ПРОЕКТ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПЕРЕМИСЬКОГО ЗАМКУ 1800—1811 рр.	329
<i>Валентина Савчук</i> ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ТОВАРИСТВ У ПЕРЕМИСЬКОМУ ПОВІТІ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	332
<i>Михайло Козак</i> ПРО ДАВНЄ І НЕДАВНЄ МИНУЛЕ СЕЛЯ ГРЕБЕННЕ	337
<i>Ярослав Рудницький</i> ДУМКИ З ПРИВОДУ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ В ПЕРЕМИШЛІ 23—26 червня 1994 року	346
<i>Ярослав Гриців</i> СЕСТРА АМАЛІЯ (ОЛЕНА) ЧАБАН	349
ПОСТАНОВА МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМИСЬКА ЗЕМЛЯ ПРОТЯГОМ ВІКІВ»	352
<i>Звернення учасників з'їзду перемишлян до перемиського воєводи .....</i>	<i>354</i>
ХРОНІКА З'їЗДУ ПЕРЕМИШЛЯН	358
23 — 26 ЧЕРВНЯ 1994 РОКУ	358

**ПЕРЕМИШЛЬ І ПЕРЕМИСЬКА ЗЕМЛЯ
ПРОТЯГОМ ВІКІВ**

*Збірник наукових праць та матеріалів
Міжнародної наукової конференції, організованої
Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Польщі*

Оригінал-макет підготовлено відділом наукових
та інформативних видань Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України
Львів, Козельницька 4, тел. 42-14-18

Підписано до друку з готових діапозитивів.
Формат 84 × 108/32. Фіз. друк. арк. 11,5.
Ум. друк. арк. 19,3. Обл. друк. арк. 18,7.
Зам. 16 0 9

Жовківська книжкова друкарня видавництва
ОО. Василян «Місіонер»
292310, м. Жовква, вул. Василянська, 8

